МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

ISSN 2411-2143 (Print)
ISSN 2709-2453 (Online)

Ідентифікатор медіа: R30-01581

Рішення Національної ради України з питань телебачення та радіомовлення № 1073 від 16 жовтня 2023 р. (протокол № 23)

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 56

ВІННИЦЯ
2026

УДК 93/94(06)
Н 35
Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 56. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2026. – 220 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2026-56

*Збірник включений до переліку наукових фахових видань (**категорія А**), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України № 1346 від 10.10.2025 р.)*
*Видання індексується у **Web of Sciense, Index Copernicus, DOAJ, ERIH PLUS.***

Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського
(протокол № 16 від 27.05.2026 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, декан факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **відповідальний редактор: Юрій Зінько**, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **відповідальний секретар: Ольга Мурашова**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).
Члени редколегії: Тетяна Боряк, доктор історичних наук, доцент, науковий співробітник історичного факультету Вільнюського університету (Литва); **Анатолій Войнаровський,** кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Віктор Даниленко**, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини XX століття Інституту історії України НАН України (Україна); **Ганна-Магдалена Зовчак,** доктор гуманітарних наук, професор, завідувач кафедри теорії та досліджень сучасних культурних практик Варшавського університету (Польща); **Вітаутас Йокубаускас**, доктор філософії в галузі історії та археології, доцент, старший науковий співробітник Інституту історії та археології Балтійського регіону Клайпедського університету (Литва); **Тетяна Кароєва**, доктор історичних наук, професор кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Йоланта Кольбушевська**, доктор габілітований (історія), професор кафедри історії історіографії та допоміжних історичних дисциплін Інституту історії Лодзького університету (Польща); **Ольга Коляструк,** доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Сергій Корновенко,** доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна); **Марина Кругляк**, кандидат історичних наук, доцент ВСП «Житомирський торговельно-економічний фаховий коледж Державного торговельно-економічного університету» (Україна); **Янош Габор Ланьї**, доктор філософії в галузі теології, доктор габілітований, доцент кафедри церковної історії Університету реформатської церкви імені Каролі Гаспара в Угорщині (Угорщина); **Наталі Муан**, доктор історичних наук, член Національного центру наукових досліджень (CNRS), старша наукова співробітниця Центру досліджень Росії, Кавказу та Центральної Європи (CERCEC) (Франція); **Олександр Мушинка**, доктор філософії в галузі історії, доцент Інституту ромських студій Пряшівського університету (Словаччина); **Іван Романюк,** доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Ірина Скубій**, кандидат історичних наук, доцент, дослідник Школи історичних і філософських студій Університету Мельнбурна (Австралія); **Владилена Сокирська**, доктор історичних наук, професор, в.о. ректора Уманського національного університету (Україна); **Галина Стародубець**, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна); **Вікторія Тельвак**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна); **Олександр Фрідман,** доктор філософії в галузі історії, доцент кафедри історії та культури Східної Європи Дюссельдорфського університету імені Генріха Гейне (Німеччина); **Юлія Хитровська,** доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна); **Ярослав Цецик**, кандидат історичних наук, доцент кафедри менеджменту та публічного врядування Національного університету водного господарства та природокористування (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.
тел. (0432) 61-67-21; email: naukzapvdpu@gmail.com; https://vspu.net/nzhist

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2026
© Автори статей, 2026

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYIUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY

ISSN 2411-2143 (print)
ISSN 2709-2453 (online)

Media identifier: R30-01581

Decision of the National Council on Television and Radio Broadcasting of Ukraine No. 1073 from October 16, 2023 (protocol No. 23)

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE 56

VINNYTSIA
2026

UDC 93/94(06)
Н 35
Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University. Series: History. Issue. 56. Collection of scientific researches / By the general editorship of O. Melnychuk. – Vinnytsia: VSPU, 2026. – 220 c.
DOI: 10.31652/2411-2143-2026-56

By the resolution of the Ministry of Education and Science of Ukraine the collection is included in the List of scientific professional publications (**category A**), in which the results of dissertations on historical sciences can be published. (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No.1346 of October 10, 2025)

The collection is indexed in international databases: ***Web of Sciense, Index Copernicus, DOAJ, ERIH PLUS****.*

Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University (Protocol No.16 dated May 27, 2026).

Editorial Board

Chief editor: Oleh Melnychuk, Dr.(History), Professor, Dean of the Faculty of History and International Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Executive Editor: Yurii Zinko**, PhD (History), Professor, Head of the Department of World History and International Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Executive secretary: Olha Murashova**, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and International Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Members of the editorial board: Tetiana Boriak, Dr. (History), Associate Professor, Researcher History Faculty, Vilnius University (Lithuania); **Anatoliy Voynarovskiy**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Viktor Danylenko**, Dr.(History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the twentieth century of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine); **Hanna Magdalena Zowczak**, Dr. hab. (Humanities), Professor, Head of the Department of Theory and Study of Contemporary Cultural Pracices Unit of the University of Warsaw (Poland); **Vytautas Jokubauskas**, PhD. (History and Archaeology), Associate Professor, Senior research fellow Baltic Region History and Archaeology Institute Klaipėda University (Lithuania); **Tetiana Karoyeva,** Dr. (History), Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Jolanta Kolbuszewska**, Dr. hab. (History), Proffesor Department of History of Historiography and Auxiliary Sciences of History, Institute of History, University of Lodz (Poland); **Olha Koliastruk**, Dr. (History), Professor, Head of the Department Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Serhiy Kornovenko,** Dr. (History), Professor, Director of the Research Institute of Peasantry and Study of Agrarian History of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine); **Maryna Krugliak**, PhD. (History), Associate Professor of the Zhytomyr College of Trade and Economics of State University of Trade and Economics (Ukraine); **Gabor Janos Lanyi**, PhD in Theology, Dr. habil., Associate Professor of the Department of Church History, Faculty of Theology, Karoli Gaspar University of the Reformed Church in Hungary (Hungary); **Nathalie Moine**, Dr. hab. (History), Member of the National Center for Scientific Research (CNRS), Senior Researcher at the Center for Russian, Caucasian, Central-European Studies (CERCEC) (France); **Alexander Mušinka**, PhD in History, Associate Professor of the Institute of Roma Studies University of Prešov (Slovakia); **Ivan Romanyuk**, Dr (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Iryna Skubii**, PhD (History), Associate Professor, Fellow, School of Historical and Philosophical Studies, University of Melbourne (Australia); **Vladylena Sokyrska**, Dr. (History), Professor, Acting Rector of Uman National University (Ukraine); **Galyna Starodubets**, Dr. (History), Professor of Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine); **Victoria Telvak,** PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and Special Historical Disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine); **Alexander Friedman**, PhD (History), Associate Professor Department of History and Cultures of Eastern Europe Heinrich-Heine-University Dusseldorf (Germany); **Iuliia Khytrovska**, Dr. (History), Professor of the Department of History of National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (Ukraine); **Yaroslav Tsetsyk**, PhD (History), Associate Professor of the Management and Public Governance, National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine).

Editorial office address:
32, K. Ostrozky str, , building 3, room 323. 21100, Vinnytsia, Ukraine, **Phone number:** +38 (432) 61-67-21
Email: naukzapvdpu@gmail.com; **URL:** https://vspu.net/nzhist

© Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University, 2026
© Authors of articles, 2026

ЗМІСТ

Олексій Бакалець

Терешківський монетно-речовий скарб 2025 р. як джерело вивчення грошового обігу на поселеннях черняхівської культури в період готсько-римських війн та кризи Римської імперії III ст. н. е. **9**

Віталій Щербак

Козаки і монархи: запорожці на світанку «січової» історії **21**

Алла Коломієць, Станіслав Ющик, Євген Громов

Генеза системи професійної технічної освіти Польщі в 16–19 століттях у загальному контексті європейських суспільно-економічних змін **29**

Світлана Богатчук, Олена Ігнатова

Освіта єврейського населення Поділля у XIX ст. **42**

Андрій Чуткий

Українська тематика на сторінках офіційних видань університетів Києва, Харкова та Одеси: друга половина XIX – початок XX ст. **55**

Олександр Погуляєв

Єврейські політичні партії у фокусі ЦК КП(б)У в період другої більшовицької окупації України (січень-серпень 1919 р.): аналіз протоколів Політбюро **68**

Олена Стадник, Наталія Кузьмінець

Сільська медицина в Подільській губернії в умовах нової економічної політики (1921–1925 рр.) **75**

Олександр Коротаєв

Принцип відокремлення церкви від держави «по-радянські»: на основі аналізу цілком таємних документів ДПУ та КП(б)У **86**

Гулар Аждарзаде Ільхам, Вусала Мовлаєва Аліджан,

Сама Сулейманова Сеймур

Документальні свідчення радянських репресій в Азербайджані 1920–1950-х рр. **97**

Павло Кравченко

Зловживання владою більшовицько-совєтським керівництвом районного рівня у 1946 р. (на прикладі Вінниччини) **104**

Ібоя Самборовскі-Нодь

Між поверненням і радянізацією: боротьба єврейської громади Берегова за Велику синагогу (1945–1969) **112**

Тетяна Кароєва, Ольга Коляструк

Мозаїки в оформленні автобусних зупинок радянської України (кінець 1960-х – початок 1990-х рр.): історико-культурний контекст **120**

Владилена Сокирська, Вадим Дегтярьов

Ідеологічна еволюція Консервативної та Лейбористської партій Сполученого Королівства щодо європейської інтеграції (1970–2016): компаративний аналіз **130**

Павло Коріненко, Назарій Савицький

Ринкові реформи в сільському господарстві України: історіографія проблеми **143**

Вітаутас Йокубаускас, Артем Петрик

Трансформація Збройних сил Литовської Республіки у 1990–2025 роках: персонал та структура **154**

Зінаїда Священко, Олена Скрипник

Нове партнерство для розвитку Африки (NEPAD) у глобальній системі: історія створення, цілі та механізми реалізації **170**

Лілія Питльована

Візуальна символіка російського вторгнення в Україну та її деконструкція у карикатурі журналу «Перець. Весела республіка» (2022 – 2024) **179**

Маргарита Чабанна

Європейська ідентичність українців: витоки та трансформації в історичній перспективі **188**

Микола Дорошко, Олександр Алєксєйченко

Імперський експансіонізм і перспективи занепаду Росії: історико-політичний аналіз **196**

Володимир Литвин

Історія як політична зброя в новітньому багатополярному світі: виклики для України (роздуми історика та політика) **206**

Олександр Кравчук, Юрій Зінько

Служби збору інформації та охорони державних таємниць Османської імперії XVI ст. (рецензія на видання: Ґюркан Е. С. Шпигуни султана. Агентурні, саботажницькі та корупційні мережі XVI століття. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2023. 320 с.) **215**

CONTENTS

Oleksiy A. Bakalets'

The Tereshky coin and material hoard (2025) as a source for studying the monetary circulation in the settlements of the Chernyakhiv culture during the Gothic-Roman wars and the crisis of the Roman Empire of the 3rd-century AD **9**

Vitalii O. Shcherbak

Cossacks and monarchs: the Zaporozhians at the dawn of «Sich» history **21**

Alla M. Kolomiiets, Stanisław Juszczyk, Ievgen V. Gromov

The genesis of the professional technical education system in Poland in the 16th–19th centuries within the general context of European socio-economic changes **29**

Svitlana S. Bogatchuk, Olena M. Ihnatova

Education of the Jewish population of Podillia in the 19th century **42**

Andrii I. Chutkyi

Ukrainian topics on the pages of official publications of the universities of Kyiv, Kharkiv and Odessa: the second half of the 19th – the beginning of the 20th century **55**

Oleksandr I. Pohuliaiev

Jewish political parties in the focus of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine during the second bolshevik occupation of Ukraine (january–august 1919): an analysis of Politburo minutes **68**

Olena O. Stadnyk, Nataliia P. Kuzminets

Rural medicine in the Podillia governorate under the conditions of the new economic policy (1921–1925) **75**

Oleksandr O. Korotaiev

The "soviet-style" principle of church-state separation: based on an analysis of top-secret documents of the State Political Directorate (GPU) and the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine CP(b)U **86**

Gular Ajdarzadeh Ilham, Vusala Movlayeva Alijan,

Sama Suleymanova Seymur

Documentary evidence of soviet repression in Azerbaijan 1920–1950 **97**

Pavlo M. Kravchenko

Abuse of power by the bolshevik-soviet leadership at the district level in 1946 (a case study of Vinnytsia region) **104**

Ibolya I. Szamborovszky-Nagy

Between return and sovietization: the struggle of the Berehove jewish community for the Great synagogue (1945–1969) **112**

Tetiana R. Karoyeva, Olha A. Koliastruk

Mosaics in the design of bus stops in Soviet Ukraine (late 1960s – early 1990s): historical and cultural context **120**

Vladylena V. Sokyrska, Vadym A. Dehtiarov

The ideological evolution of the Conservative and Labour parties of the United Kingdom with respect to european integration (1970–2016): a comparative analysis **130**

Pavlo S. Korinenko, Nazar I. Savytskyi

Market reforms in Ukraine's agriculture: historiography of the issue **143**

Vytautas Jokubauskas, Artem M. Petryk

The transformation of the Armed Forces of the Republic of Lithuania, 1990–2025: personnel and structure **154**

Zinaida V. Svyaschenko, Olena M. Skrypnyk

The New Partnership for Africa's Development (NEPAD) in the global system: origins, goals and implementation mechanisms **170**

Liliia Yu. Pytlovana

Visual symbols of the Russian invasion of Ukraine and their deconstruction in Perets Vesela Respublika magazine cartoons (2022 – 2024 pp.) **179**

Marharyta V. Chabanna

The European identity of Ukrainians: origins and transformations in a historical perspective **188**

Mykola S. Doroshko, Oleksander V. Alekseichenko

Imperial expansionism and the prospects for the decline of Russia: a historical and political analysis **196**

Volodymyr M. Lytvyn

History as a political weapon in the modern multipolar world: challenges for Ukraine (reflections of a historian and a politician) **206**

Oleksandr M. Kravchuk, Yurii A. Zinko

Intelligence gathering and state secret protection services of the Ottoman Empire in the 16th century (Review of the publication: Gurkan E. S. The Sultan's Spies: Intelligence, Sabotage, and Corruption Networks of the 16th Century. Lviv: Annetta Antonenko Publishers; Kyiv: Nika-Center, 2023. 320 p. **215**

УДК 94:737.1(37)«652»:904(477.44)
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-56-9-20

The Tereshky coin and material hoard (2025) as a source for studying the monetary circulation in the settlements of the Chernyakhiv culture during the Gothic-Roman wars and the crisis of the Roman Empire of the 3rd-century AD

Oleksiy A. Bakalets'
Communal institution of higher education **"**Mykhaylo Hrushevs'ky Bar Humanitarian and Pedagogical College**"**,
PhD in History, Associate Professor (Ukraine)
email: bakalec_alex@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6503-416X

Abstract.

The purpose *of the new scientific research was to comprehensively analyze and introduce into the scientific circulation a new Roman coin-material hoard of the 2nd-early 4th centuries AD, discovered in the fall of 2025 in a garden near the village of Tereshky, Zhmerynka (former Bar) district, Vinnytsia region.* ***The research methodology*** *is based on the widespread use of the scientific principles during the study of the Tereshky Treasure 2025: historicism, objectivity, reliability. When studying the numismatic material, the methods of comparing coin finds with the catalogues, visual and stamp analysis, chronological, weighing and measuring were used.* ***The scientific novelty*** *lies in the value of studying the rare in composition and understudied treasures of the 3rd–early 4th centuries consisting of the Roman coins, in particular antoninians from the period of the Gothic-Roman wars and the crisis of the Roman Empire of the 3rd century.* ***Conclusions.*** *Having examined 9 Roman coins, including 6 coins of the so-called* **"***soldier emperor***"***: Gordian III, Philip I, Trebonial Gallus, Claudius Gothicus, Aurelian, Maximian, we discovered the close connection between the policy of these Roman emperors and the Gothic-Slavic population of the Chernyakhiv settlements between the Dniester and Southern Buh rivers. The author of the research, analyzing the Roman antoninians, the composition of the metal, and their state of preservation, concludes that there were intense economic and political crisis processes in the Roman society during the Gothic-Roman wars of the 30s-70s of the 3rd century AD which led to the devaluation of the main monetary units of the Roman coins: gold aurei, silver denarii, billon antoninians, brass sesterces and dupondii and the accumulation of full-fledged gold and silver coins in the treasuries. At the end of the 3rd–beginning of the 4th century AD, bronze and copper antoninians, denarii, follis and ases began to prevail in the monetary circulation of the Roman Empire and its provinces. The local Chernyakhiv population continued to use in the monetary circulation, along with the inferior coin of the middle of the 3rd–beginning of the 4th century, high-quality silver denarii of the 1st-2nd centuries AD, as evidenced by the presence in the Tereshky treasure of silver denarii of the emperors Antoninus Pius (138–161) and Marcus Aurelius (161–180) in good condition with the silver content of over 70%. Thus, similar to the Tereshky, Haisyn, Perehin and Tereshovets' hoards of the Roman denarii and antoninians found in Podillya in the recent decades, raise the urgent problem of the Roman-barbarian relations, the sources and ways of spreading the Roman coins and plastic, the consequences of the Roman-Gothic wars of the 30s–70s of the 3rd century AD, which deepened the crisis of the slave-owning Roman society and the attempt to use the Slavic-Gothic military units to protect the eastern Roman provinces for a certain monetary reward. The material available in 60 coin-and-thing hoards and individual finds in the Bar land of Podillya, which contains Roman coins of the 1st–4th centuries AD, confirms the high density of the settlement of the studied territory by the Slavic and Gothic tribes of the Chernyakhiv culture of the 3rd–4th centuries AD convincingly testify to the stable, long-term ties of the local population with the Roman Empire.*

Keywords*: Roman Empire, Chernyakhiv culture, Gothic-Roman wars, coin and material hoard, denarius, antoninian, dupondium, sestertius.*

Терешківський монетно-речовий скарб 2025 р. як джерело вивчення грошового обігу на поселеннях черняхівської культури в період готсько-римських війн та кризи Римської імперії III ст. н. е.

Олексій Бакалець
КЗВО «Барський гуманітарно-педагогічний коледж імені Михайла Грушевського»
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: bakalec_alex@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6503-416X

Анотація.

Мета *наукового дослідження полягає у всебічному аналізі та введенні до наукового обігу нового римського монетно-речового скарбу II – початку IV ст. н. е., виявленого восени 2025 р. в саду, поблизу с. Терешки Жмеринського (колишнього Барського) району Вінницької області.* ***Методологія дослідження*** *базується на широкому використанні під час проведення дослідження Терешківського скарбу 2025 р. наукових принципів: історизму, об'єктивності, достовірності. При вивченні нумізматичного матеріалу були використані методи порівняння монетних знахідок із каталогами, візуальний та штемпельний аналіз, хронологічний, зважування та вимірювання.* ***Наукова новизна*** *полягає у цінності вивчення рідкісних за своїм складом і малодосліджених скарбів III — початку IV ст., які складаються з римських монет, зокрема, антонініанів періоду готсько-римських війн та кризи Римської імперії III ст.* ***Висновки****. Розглянувши 9 римських монет, серед яких 6 монет так званих «солдатських імператорів»: Гордіана III, Філіпа I, Требоніала Галла, Клавдія Готського, Аврелiана, Максіміана, – ми виявили тісний зв'язок між політикою цих римських імператорів та готсько-слов'янським населенням черняхівських поселень межиріччя Дністра та Південного Бугу. Автор розвідки, аналізуючи римські антонініани, склад металу, стан їх збереження, робить висновок про інтенсивні економічні та політичні кризові процеси у римському суспільстві в період готсько-римських війн 30–70-х рр. III ст., які призвели до девальвації основних грошових одиниць римських монет: золотих ауреусів, срібних денаріїв, білонних антонініанів, латунних сестерціїв і дупондіїв та осідання у скарбах повноцінних золотих і срібних монет. Наприкінці III – на початку IV ст. н. е. в грошовому обігу Римської імперії, її провінціях починають переважати бронзові та мідні антонініани, денарії, фоліси та аси. Місцеве черняхівське населення продовжувало користуватися у грошовому обігу (поряд із неповноцінною монетою середини III – початку IV ст.) срібними якісними денаріями I–II ст. н. е., про що свідчить присутність у Терешківському скарбі срібних денаріїв імператорів Антоніна Пія (138–161) та Марка Аврелія (161–180), у доброму стані із вмістом срібла понад 70 %. Отже, подібні Терешківському, Гайсинському, Перегінському та Терешовецькому скарбам римських денаріїв та антонініанів, знайдених на Поділлі в останні десятиріччя, піднімають актуальну проблему римсько-варварських відносин, джерел та шляхів проникнення сюди римської монети і пластики, наслідків римо-готських війн 30–70-х рр. III ст., які поглибили кризу рабовласницького римського суспільства та спробу використання слов'янсько-готських військових підрозділів для захисту східних римських провінцій за певну грошову винагороду. Наявний у 60 монетно-речових скарбах та окремих знахідках у Барській землі Поділля матеріал, у якому присутні римські монети I–IV ст. н. е., підтверджує велику густоту заселення досліджуваної території слов'янськими та готськими племенами черняхівської культури III–IV ст. н. е., переконливо свідчить про стійкі, тривалі зв'язки місцевого населення із Римською імперією.*

Ключові слова*: Римська імперія, черняхівська культура, готсько-римські війни, монетно-речовий скарб, денарій, антонініан, дупондій, сестерцій.*

Постановка проблеми. Грошовий обіг та проблема вивчення римських монет II–IV ст. н. е. на території України, Поділля і в Барському краї зокрема, є важливою та складною проблемою, яка на сьогодні ще не достатньо досліджена. Особливий інтерес нумізмати проявляють у дослідженні окремих знахідок та скарбових комплексів, які містять срібні, білонні та бронзові римські антонініани III ст. н. е., які є яскравими свідками початку кризи Римської імперії в період готсько-римських війн 238–276 рр. та розквіту черняхівської культури на теренах України. Ідентифікація та детальний аналіз Терешківського скарбу 2025 р. римських монет II – початку IV ст. допоможе краще зрозуміти слов'яно-готські та римські торгівельні зв'язки, шляхи проникнення в черняхівські поселення нашого регіону римської монети, весь асортимент римських номіналів III – початку IV ст. н. е. Автор прагне порівняти емітенти і склад Терешківського скарбу 2025 р. із виявленими в останні півтора десятиріччя на Поділлі

Перегінського (2009 р.), Гайсинського (2015 р.) Терешовецького (2021 р.), Вінницького (2018 р.) комплексів, у складі яких перебували антонініани III ст. н. е.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Серед публікацій, які торкаються вивчення римських монет I–IV ст. н. е. на теренах України та Поділля зокрема, слід згадати праці Мизгіна К., Кодацького С., Надвірняка О., Погорільця О., Мальованого С., Шапринського В., Сулімова Р., Леська О., Лемківа В., Бакальця О., Зварича В., Шуста Р.

Подільські нумізмати Надвірняк, О., Погорілець, О., Надвірняк, О. у статті «Про деякі особливості обігу римської монети і проблематику виникнення та формування черняхівської культури в межиріччі Середнього Подністер`я і Південного Побужжя» вперше у 2013 р. звернулися до характеристики ролі антонініанів III ст. н. е. в грошовому обігу доби черняхівської культури на Поділлі. Вони детально проаналізували монетний комплекс, виявлений у 2009 р. поблизу с. Перегінка Ярмолинецького району Хмельницької області, до якого входив 41 антонініан, відкарбовані між 238 р. від часу правління Гордіана III (238–244) до кінця правління Треболіана Галла (251–253) та його сина Волузіана (251–253) (Надвірняк, Погорілець, Надвірняк, 2013).

Окремо проблема використання в грошовому обігу римських антонініанів III – початку IV ст. висвітлювалася у науковій праці Кодацького С. та Мизгіна К. «Скарб денаріїв і антонініанів III ст. із Вінницької області», у якій детально проаналізований скарб 2015 р., який складався із 32 срібних денаріїв та антонініанів з Гайсина Вінницької області, від часу правління імператора Каракалли до Волузіана (від 213 до 253 р.) **(**Кодацький, Мизгін, 2017). Проблемі готсько-римських війн III ст. н. е., проникненню і включенню у грошовий обіг племен черняхівської культури римських монет I–IV ст. присвятив свою кандидатську дисертацію «Античні монети та пам'ятки черняхівської культури» (Мизгін, 2010) і статтю «Готські війни, римські монети і черняхівська культура» харківський дослідник К. Мизгін (Мизгін, 2016).

Бакалець О. у статті «Знахідки антонініанів III ст. на території Поділля» зафіксував у Хмельницькій та Вінницькій областях 647 антонініанів, з яких 546 (84 %) – у 28 знахідках Західного Поділля та 101 (16 %) – у Східному Поділлі. Дослідник зробив висновок про те, що притік римських антонініанів, які переважно зустрічаються в знахідках із срібними денаріями II – початку III ст., здійснювався із Західного Поділля, де знаходився Траянів вал – укріплений земляний кордон на сході із даками, готами, слов'янами, сарматами, який був побудований у 101–106 рр. за наказом імператора Траяна (98–117) після завоювання Дакії (сучасної Румунії) (Бакалець, 2020).

Вагомий внесок у дослідження задекларованої теми зробили Бакалець, О., Левків, В., Бакалець, О. в опублікованій колективній праці «Нові знахідки римських монет I–III ст. на території сіл Терешівці, Редвенці, Моломолинці, Гнатівні Хмельницького району Хмельницької області», у якій до наукового обігу введено 26 срібних та білонних антонініанів (виявлених на 8 поселеннях черняхівської культури поблизу с. Терешівці Хмельницького району Хмельницької області) римських імператорів: Каракалли (211–217), Олександра Севера (232–235), Максіміна I Фракійця (235–238), Гордіана III (238–244), Філіпа I Араба (244–249), Отацилії Севера (244–249), Траяна Деція (249–251), Требоніана Галла (251–253), Галлієна (253–268), Солоніни – дружини Галлієна, Клавдія II Готського (268–270) (Бакалець, Левків, Бакалець, 2021).

У 2022 р. у м. Вінниця вийшла у світ колективна монографія Бакальця О., Шапринського, В., Сулімова Р., Леська О. «Римська монета I–IV ст. на теренах Поділля: історико-нумізматичне дослідження» (2022 р.) об'ємом 250 сторінок. Автори дослідження, зібравши значний масив письмового та скарбового матеріалу, окремих знахідок римських монет I–IV ст., виявлених та зафіксованих у різний час подільськими дослідниками та авторами зокрема (160 (46,9 %) із 341 зафіксованих у досліджені), проаналізували асортимент подільського ринку в період становлення та розквіту черняхівської культури. У дослідженні показана роль римської золотої, срібної, бронзової, латунної та мідної монети у формуванні товарно-грошових відносин, розвитку матеріальної культури III – початку IV ст. н. е. на території Поділля. Значна увага авторами приділена лемісним монетам, римським денаріям, асам та антонініанам. Книга доповнена описами знахідок, таблицями, ілюстраціями, топографією знахідок поселень черняхівської культури на теренах Поділля (Бакальць, Шапринський, Сулімов, Лесько, 2022).

Окремий аспект у монографії присвячений аналізу нумізматичних фондів Вінницького обласного краєзнавчого музею, які у 2018 р. (завдяки діям СБУ) поповнилися на 500 республіканських та імператорських срібних, білонних та бронзових монет I–IV ст., серед яких були присутні у гарному стані 4 антонініани III ст. н. е.: Філіпа I Араба (244–249), антонініан, 247 р. н. е., м. Рим. Вага монети становить 3,39 г, діаметр – 25 мм. А: бюст Філіпа I в променевій короні вправо. Легенда: IMP M IVL PHILIPPVS AVG. Р: Щастя, стоїть в анфас, з повернутою вліво головою, тримає скіпетр у правій руці і кадуцій у лівій. Напис: P M TR P IIII COS II P P (№ 8946); антонініан Траяна Деціуса (249–251) вагою 3,01 г, діаметром 20 мм. На аверсі

відкарбований драпірований бюст імператора праворуч з короною на голові, що випромінює промені. Легенда: IMP C M Q TRAIANVS DECIVS AVG. На реверсі зображена Конкордія, яка стоїть в анфас, з повернутою вліво головою. Легенда: VBERITAS AVG G. (№ 9384); антонініан Постума (260–265), м. Мілан. Вага 3,82 г, діаметр 22 мм. А: бюст Постума в короні, повернута праворуч. Легенда: IMP C POSTIVMVS P F AVG P: оголений Марс, що спирається на меч та спис. Легенда: VIRTVS AVG (№ 10998); антонініан Клавдіуса II Готського (268–270), (реверс 122 р.)/Handrian (№ 3620). м. Рим. Вага: 2,53 г, діаметр 19 мм. А: бюст праворуч з короною. Легенда: IMP CLAVDIVS AVG. P: задрапірований бюст праворуч. Легенда: IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG (№ 11357). На жаль, не відомо точне місце знахідки цікавих артефактів, лише Вінницька область (Бакалець, Шапринський, Сулімов, Лесько, 2022).

Весною 2019 р., в яблуневому саду с. Терешки Барського району Вінницької області виявлено розсипаний монетний скарб із 52 римських монет II – початку III ст. н. е.: від імператора Адріана (117–138) до Гети (211–217). Автору розвідки вдалося опрацювати 16 срібних денаріїв та 9 мідних і бронзових монет цього періоду. У знахідці були присутні 3 денарії Адріана (117–138) вагою 2,65 г, 2,47 г, 2,44 г, діаметром 18 мм; 4 денарії Антоніна Пія (138–161) вагою 2,70 г, 3,17 г, 2,32 г, 2,50 г, діаметром 17–18 мм; 3 денарії Марка Аврелія (161–180) вагою 2,51 г, 3,03 г, 2,62 г, діаметром 18 мм; денарій Фаустини Старшої вагою 2,69 г, діаметром 18 мм; денарій Луція Вера (161–169) вагою 2,86 г, діаметром 18 мм; денарій Коммода (180–196) вагою 2,72 г, діаметром 18 мм; денарій Септимія Севера (193–211) вагою 2,56 г, діаметром 18,5 мм; денарій Гети (211–217) вагою 3,10 г. У знахідці були присутні 3 сестерції вагою 24, 91 г, 19,63 г, 17,04 г; 3 мідні аси вагою 10,05 г, 10,79 г, 9,11 г; 3 дупондії вагою 8,04 г, 5,66 г, 6,24 г.

Перша знахідка у цій місцевості показує нам факт використання черняхівським населенням срібної, бронзової та мідної римської монети: денаріїв, сестерціїв, асів, дупондіїв римських імператорів за династій Антонініанів та Северів як засобу накопичення та грошового обігу, але там не було виявлено жодного антонініана (Бакалець, 2019, с. 12). Нова знахідка монетно-речового скарбу II – початку IV ст. у 2025 р. поблизу с. Терешки суттєво доповнить попередні дослідження денаріїв та антонініанів на Поділлі.

Мета статті полягає у детальному, комплексному дослідженні Терешківського монетно-речового скарбу II – початку IV ст. н. е. 2025 р. та введення його до наукового обігу.

Виклад основного матеріалу. У листопаді 2025 р., в саду, поблизу с. Терешки, виявлено унікальний за своїм складом скарб римських монет II – початку IV ст. періоду «кризи Римської імперії III ст.», готських війн. Комплекс складається із 2 срібних денаріїв, 5 антонініанів, ½ бронзового сестерція, бронзового дупондія та бронзового кільця. Знахідка виявлена на площі близько 2 м^2. У скарбі присутні срібні, білонні і мідні антонініани імператорів Філіппа I Араба (244–249), Требоніана Галла (251–253), Клавдія II Готського (268–270), Авреліана (270–275) та Максиміана (286–305). У знахідці наявні також 2 срібні денарії II ст. н. е. династії Антонінів: імператора Антоніна Пія (138–161) та Марка Аврелія (161–180), ½ бронзового сестерція Олександра Севера (232–235), бронзовий дупондій Гордіана III (238–244). Найстаріша монета скарбу – срібний денарій Антоніна Пія (138–161), наймолодша – мідний антонініан імператора Максиміана (286–305), тобто період його накопичення становить понад 160 р. (Бакалець, 2025). (Рис. 1.)

Унікальність комплексу полягає, по-перше, в тому, що він був захований чи загублений наприкінці III – на початку IV ст. н. е., у період домінанту Діоклетіана (284–305) та Максиміана (286–305). По-друге, згадувані нами вже опубліковані антонініани з Гайсинського та Перегінківського скарбів не виходять за межі спільного правління імператорів Требоніана Галла та Волузіана (251–253), переважно це монети Гордіана III, Філіпа I Араба і Траяна Деція. По-третє, візуальний та метрологічний аналіз антонініанів Терешківської знахідки показує як срібний антонініан Філіппа I Араба (244–249) змінюється білонними (срібним з домішками міді) антонініанами Требоніана Галла (251–253) і далі мідними (з незначним посрібленням) антонініанами Клавдія II Готського (268–270), Авреліана (270–275) та Максиміана (286–305). Усе це без сумніву свідчить про девальвацію основної римської монети, яка на початку III ст. дорівнювала 2 срібним денаріям, а у період готських війн з Римом та затяжної економічної кризи у Римській імперії – перетворилася на дешеву мідну монету.

Рис. 1. Монетно-речовий скарб 2025 р. із с. Терешки Жмеринського (колишнього Барського) району Вінницької області

Якою була політична та економічна ситуація у Римської імперії у досліджуваний період? Імперія за династії Флавіїв, Антонініанів та Северів розширила свої території та стала наймогутнішою у світі державою. Але в умовах активізації варварів: готів, слов'ян та кельтів, їх чисельного зростання на східних та південних кордонах імперії, в умовах зростання боротьби за владу у самій імперії у III ст., розпочинаються кризові процеси, які характеризуються зростанням ролі преторіанської армії у зміні імператорської влади.

Після загибелі останнього імператора Римської імперії із династії Северів Олександра у 235 р., преторіанці оголосили імператором Максіміна I Фракійця (235–238). Це був перший із так званих «солдатських імператорів». Політика Максіміна зустріла сильну опозицію з боку сенату, землевласників і міської знаті. Сенат, провінції, легіонери виривали одні в одних владу і змінювали одних імператорів іншими. За період з 235 до 284 р. змінилися 19 «законних» імператорів і понад 30 узурпаторів (Крушкол, 1976).

Найбільшу небезпеку на початку III ст. для Римської імперії становили готи. Вони прийшли з півночі Прибалтики в регіон Дунаю та Чорного моря, разом із слов'янами і сарматами створили у степовій та лісостеповій зоні України поліетнічну черняхівську культуру. У першій половині III ст. ця культура поширюється від Дніпра до Південного Бугу та Дністра. З кінця II ст. готські племена розпочинають здійснювати спустошливі набіги на східні провінції Римської імперії.

У 238 р. готи пограбували римські провінції на південь гирла Дунаю. Після одержання великого викупу від імператора Гордіана III (238–244) у вигляді римських золотих ауреусів, срібних денаріїв, білонних антонініанів та мідних асів, вони покинули територію Римської імперії. Саме в цей період на території поширення черняхівської культури формується грошовий обіг, основу якого склали монети Римської імперії II–III ст. н. е.

Після вбивства імператорів Гордіана I, Гордіана II, Пупієна та Бальбіна у Римі, у 238 р. імператором був проголошений 13-річний Гордіан III (238–244).Через молодість Гордіана, управління імперією було передано до аристократичних родин, які контролювали державні справи за допомогою Сенату. У 15-річному віці Гордіан одружився з донькою Тімесифея, який зразу ж прибрав владу до своїх рук. У 240–244 рр. Гордіан III ходив у похід на чолі армії проти військ Сасанідів. Пізніше після смерті тестя, він був вбитий преторіанцями на чолі з Філіпом I Арабом (244–249).

У 2024 р. поблизу р. Рів – притоки Південного Бугу, на полі земель Войнашівської ОТГ знайдено срібний антонініан Гордіана III. Його вага складає 3,65 г, діаметр – 21 мм. (Рис. 2.)

Рис. 2. Срібний антонініан Гордіана III (238–244) із с. Войнашівка Жмеринського (колишнього Барського) району.

На аверсі монети відкарбовано бюст імператора Гордіана III вправо у променевій короні, по колу напис: IMPGORDIANVSPIVSAVG. На реверсі в центрі зображений Аполлон, оголений до пояса, сидить вліво, тримає гілку, ліктем спирається на ліру. Круговий напис: CONCORDIAAVG. Стан монети відмінний. Тобто вона потрапила у грошовий обіг на початку готських війн і правління Гордіана III – 238 р.

Цікавим артефактом досліджуваного періоду є знахідка бронзової монети – дупондія цього ж імператора в складі монетно-речового комплексу в с. Терешки Жмеринського району 2025 р. Дупондії карбувалися із латуні у I – в середині III ст., пізніше – із бронзи. 1 дупондій = 2 мідним (бронзовим асам). Це римська провінційна бронзова монета із зображенням Гордіана III та його дружини. На аверсі монети відкарбовані повернуті один до одного бюсти імператора Гордіана III (праворуч, у лавровому вінку) та Транквіліни (ліворуч, у діадемі). У центрі аверсу присутнє кругле заглиблення. Грецький напис по колу вказує на їх титули. На реверсі зображена богиня міста, яка тримає у лівій руці ріг достатку, у правій – гілку. Місцем карбування монети могли бути міста: Тахе, Гера, Одесс, Анхіал чи Маркіанополь. Через використання монети в грошовому обігу, її потертість – важко встановити місце карбування. Ця монета своїм дизайном підкреслює злагоду (CONCORDIA) між подружжям, що було важливою римською чеснотою. Вага монети складає 11,1 г, діаметр – 23 мм.

(Рис. 3)

Рис. 3. Дупондій імператора Гордіана III та його дружини Транквіліни

Перший антонініан із Терешківського скарбу належить до тезаврацій імператора Філіппа I Араба (244–249). Його вага складає 1,8 г, діаметр – 21 мм. На аверсі монети відкарбований бюст імператора вправо у променевій короні та напис: IMPMARPHILIPPVSAVG, на реверсі антонініана – в центрі на стільці сидить богиня, в лівій руці тримає спис, у правій – гілку, по колу напис: VIRITVS AVG. Стан монети добрий (Рис. 4).

Рис. 4. Срібний антонініан імператора Філіппа I Араба (244–249) із Терешківського скарбу 2025 р.

Через десять років, у 249 р. імператор Філіп I Араб (244–249) припиняє грошові виплати готам і вони напали на східні римські провінції. Війська Траяна Деція (249–251) були розгромлені вщент, а він сам загинув у битві біля міста Абрітта у 251 р. (Шуст, 2007).

Імператор Требоніан Галл (251–253) був готовий повернутися до виплат грошей готам, але був повалений Еміліаном. Свідком цих подій є білонний антонініан цього імператора, виявлений у складі Терешківського скарбу 2025 р. (Рис. 5).

Рис. 5. Білонний антонініан Требоніана Галла (251–253) із терешківського монетно-речового скарбу 2025 р.

Антонініан має вагу 3,14 г, діаметр – 21 мм. На аверсі зображений бюст імператора вправо у зубчатій короні та круговий напис: IMPCAIVSTREBONIANVSDERAVG. На реверсі в центрі монети зображено імператора в кріслі вліво. У лівій руці він тримає плащ і піднятий догори спис, у лівій – гілку. По колу напис:TIOLVITVINKVLTOIIIAVG.

Требоніал Галл спочатку правив державою з Гостіліаном (251), потім із своїм сином Волузіаном (251–253). Йому, подібно до Гордіана III, довелося укласти принизливий для Риму мир з готами. Требоніал Галл загинув разом із сином Волузіаном під час змови преторіанців. Безуспішною виявилася спроба імператора Галлієна (253–268), дуже здібного правителя, вивести Римську державу з політичної та економічної кризи. Але його політика, спрямована на підтримку армії та міської влади, викликала опозицію з боку сенату, великих землевласників, і те, що він перший почав залучати на службу варварську знать, вороже сприйняли у преторіанському римському війську (Крушкол, 1976, с. 363).

Римлянами на чолі з Галлієном напади готів у Фракії і Мезії були відбиті, але з 263 р. розпочинається друга хвиля наступу готських племен, яка закінчується у 267 р. їх переходом у Малу Азію через Дарданелли. Завдяки зусиллям імператора Клавдія II (268–270), який на чолі римської армії розбив основні готські війська поблизу Найсусі у 268 р. і до 271 р. були витіснені його наступником Авреліаном (270–275).

Знахідка антонініанів Клавдія II Готського (268–270) та Авреліанна (270–275) в Терешківському комплексі є яскравим свідченням цих подій і перебування готів у нашому краї. Антонініан Клавдія II Готського має вагу 3,11 г, діаметр – 21 мм. На аверсі монети зображений бюст імператора Клавдія вправо у променевій короні та круговий напис: IMPCCLAVDIVSAVG. На реверсі в центрі зображено постать оголеного Марса, що спирається на меч, у правій руці він тримає гілку. Наступник Клавдія II Готського Авреліан (270–275) зумів розбити готів, цим самим на деякий час стабілізував ситуацію на Дунаї. Готи оселяються на північ від Дунаю, де створили незалежне королівство у щойно покинутій римлянами провінції Дакія, а також північніше у межиріччі Дністра та Південного Бугу, про що свідчить також знайдений у 2025 р. в с. Терешки антонініан, відкарбований з міді (із вмістом срібла до 2–4 %) у 269–270 рр. (Рис. 6).

Рис. 6. Мідний антонініан Клавдія II Готського (268–270) із Терешківського скарбу 2025 р.

У Терешківському скарбі наявний антонініан імператора Авреліана (270–275) вагою 4,03 г, з діаметром 21 мм, із пробитим отвором, що свідчило про те, що місцеве готсько-слов'янське населення черняхівської культури використовували римські монети і як дукачі, тобто нашийні прикраси. На аверсі монети в центрі відкарбований бюст Авреліана у променевій короні вправо та круговий напис: IMPCAVRELIVSAVG. На реверсі ледь прослідковується постать римського воїна із щитом, зліва від нього сидить зв'язаний полонений. По колу затертий напис: CONS….S (Рис. 7).

Рис. 7. Мідний антонініан Авреліана (270–275) із Терешківського скарбу 2025 р.

У досліджуваному скарбі присутній ще один мідний антонініан співправителя імператора Діоклетіана (284–305) – Максиміана (286–310) вагою 2,85 г, діаметром 21 мм. Монету Максиміана виготовлено з міді з домішком срібла до 2 %, тому він подібний на бронзову, а не на білонну монету, які карбувалася декілька десятиріч перед тим. На аверсі монети зображений драпірований бюст бородатого Максиміана вправо на все поле монети, увінчаний променевою короною. Навколо круговий напис на латині: MPCMAMAXIMIANUSPFAVG. На реверсі в центрі зображено постать імператора, якому Юпітер передає спис та крилату Вікторію. Круговий напис: RIC VI CYZICUS. Стан збереження монети добрий (Рис. 8).

Рис. 8. Мідний антонініан Максиміана (286–305) із Терешківського скарбу 2025 р.

У 284 р. преторіанці посадили на римський престол командира імператорської гвардії, сина вільновідпущеника з Долмації Діоклетіана, який правив до 305 р. Він мав природний розум і здібності до управління державними справами. Розуміючи, що правити величезною імперією йому буде важко, він призначив собі на допомогу співправителя, свого друга Максиміана (286–305). Діоклетіана та Максиміана називали августами, а двох їхніх помічників – цезарями. Кожен із імператорів мав свою резиденцію і карбував монети із своїм зображенням. Був запроваджений особливий спосіб вітання імператорів – цілування пурпуру й звернення до них із словами dominus (господар дому, пан). Звідси уся система нового правління в Римі, створена Діоклетіаном і Максиміаном, дістала в історії назву «Домінат». Було впорядковано податкову систему та проведено грошову реформу. Але реформа не зупинила зростання цін, а випущені повноцінні срібні монети швидко вийшли з грошового обігу та осіли в скарбах (Крушкол, 1976, с. 365).

У Терешківській знахідці 2025 р. присутні 2 срібні денарії II ст. н. е.: імператорів з династії Антонінів Антоніна Пія (138–161) вагою 2,5 г, діаметром 18 мм та Марка Аврелія (161–180) вагою 2,55 г, діаметром 17 мм. Стан денаріїв добрий, хоча вони сильно потерті, що свідчить про їх тривале використання у грошовому обігу середини II – у кінці III ст. На аверсі денарія Антоніна Пія відкарбований бюст Антонія у лавровому вінку вправо та круговий напис: ANTONINVSPIVSAVG. На реверсі монети в центрі зображена Аннона – богиня хлібних злаків у Стародавньому Римі, пізніше – покровителька постачання в Рим хліба. Аннона зображена на денарії із снопом, модієм і рогом достатку. По колу напис: COSSIIII. Стан збереження монети добрий. Денарій відкарбований в Римі у 148–149 рр. (Зварич, Шуст, 1998, с. 17). (Рис. 9).

Рис. 9. Срібний денарій імператора Антоніна Пія (138–161) із Терешківського скарбу 2025 р.

На іншому срібному денарії в центрі зображений бюст наступника Антоніна Пія – імператора та філософа Марка Аврелія (161–180) вправо та круговий напис латиною: IMPMARKAVRELIVSANTONINVS AVG. На реверсі монети в центрі зображена сидяча Конкордія вліво, тримає патеру і спирається на статуетку Спеса, під сидінням ріг достатку, по колу круговий напис: CONCORDIAVIRPXVI COS III. Стан монети добрий. Монета відкарбована у м. Римі у 162 р. (Рис.10).

Рис. 10. Срібний денарій імператора Марка Аврелія (161–180) із Терешківського скарбу 2025 р.

Сестерції досить рідко зустрічалися у наших дослідженнях на черняхівських поселеннях Поділля і, зокрема, Барського краю. 1 сестерцій дорівнював ¼ частині срібного денарія, а 100 сестерціїв дорівнювали 1 золотому римському ауреусу (Бакалець, Шапринський, Сулімов, Лесько, 2022, с. 85). У досліджуваному комплексі присутній ½ бронзового сестерція імператора із династії Северів – Олександра (232–235), вагою 10,5 г, діаметром 29 мм. На аверсі монети зображено портрет Олександра у лавровому вінку, повернутий вправо, наявний круговий напис: IMP ALEXANDERAVG. На реверсі монети відкарбовано постать легіонера у шоломі, в доспіхах та зі списом у правій руці. Зверху по колу прослідковується фрагмент напису: COS. (Рис. 11).

Рис. 11. Фрагмент бронзового сестерція імператора Олександра Севера (232–235) із Терешківського скарбу 2025 р.

У монетно-речовому скарбі із Терешок присутнє бронзове кільце вагою 9,8 г, діаметром 32 мм і товщиною близько 4 мм. Цей вилитий з бронзи предмет скоріше є частиною кінської збруї (Рис. 12).

Рис. 12. Бронзове кільце із Терешківського монетно-речового скарбу 2025 р.

Висновки. Терешківський скарб 2025 р. показує асортимент грошового обігу населення черняхівської культури у III – на початку IV ст. По-друге, яскраво свідчить про погіршення якості в період війн Риму з готами срібних та білонних денаріїв і антонініанів. По-третє, детальний аналіз комплексу свідчить про те, які грошові номінали римських монет II – початку IV ст. місцеве черняхівське населення використовувало у грошовому обігу, для торгівлі, а також для накопичення скарбів. Римські монети, знайдені на території України, і зокрема, в Барському краї, відігравали певну роль у торговому обміні між слов'янськими, готськими племенами черняхівської культури і Римською імперією. Основними об'єктами торгівлі з боку слов'ян була худоба, продукти тваринництва, рільництва, лісових промислів – збіжжя, шкіри, мед, хутра, віск, бурштин, раби. Римські купці привозили гончарні та ювелірні вироби, кераміку, вина, олію, дзеркала, фібули.

Для покриття торгового дефіциту римляни широко використовували римську монету, яка була одним із засобів обміну. Значна частина римського монетного імпорту використовувалася антською та варварською верхівкою як засіб накопичення скарбів та грошового обігу. Золоті ауреуси та срібні денарії, бронзові антонініани часто місцеве населення використовували як нашийні прикраси, тому у них трапляється отвір.

Порівнюючи попередні дослідження скарбів на Поділлі, у яких присутні антонініани, ми виявили, що вони належать до другої половини III – початку IV ст. і яскраво демонструють увесь спектр грошових номіналів Римської імперії в умовах її політичної, економічної кризи III ст. н. е. та першого етапу готсько-римських війн (Таблиця 1).

Подяка. Висловлюю щиру вдячність працівникам відділу нумізматики Вінницького обласного краєзнавчого музею, місцевому краєзнавцю Олександру Лотнику за сприяння в опрацюванні нумізматичних матеріалів, членам редакції журналу у надані консультацій.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Таблиця 1.

Кількісний розподіл римських монет за емітентами в скарбах антонініанів у 2009–2025 рр. на території Хмельницької та Вінницької областей

		Перегинки II Ярмол.р-н Хмельн.обл. 2009 р.	**Гайсин** Він.обл. 2015 р.	**Терешівці** Хмельн.р-н. Хмельн.обл. 2021 р.	**Фонди ВДКМ** Він.обл. 2018 р.	**Терешки** Він. обл. 2025 р.	**Всього**
1	Каракалла (211–217)		1	1			2
2	Елагабал (218–222)		2				2
3	Олександр Север (232–235)		2	2			4
4	Максиміан I Фракієць(235–238)		1	4			5
5	Гордіан III (238–244)	11	14	6			31
6	Філіп I Араб (244–249)	16	8	3	1	1	29
7	Траян Децій (249–251)	12	-	1	1		14
8	Требоніал Галл (251–253)	1	1			1	3
9	Волузіан (251–253)	1	3				4
10	Галлієна (253–268)			3			2
11	Солоніна – дружина Галлієна (253–268)			2			2
12	Постум (260–265)				1		1
13	Клавдій II Готський (268–270)			6	1	1	8
14	Авреліан (270–275)					1	1
15	Максимін (286-305)					1	1
	Всього	**41**	**32**	**28**	**4**	**5**	**110**

Джерела та література:

Бакалець, О. (2019). Знахідки римських монет на поселеннях черняхівської та вельбарської культур III–IV ст. н. е. на території Барського р-ну Вінницької області (за матеріалами фондів Барського районного історичного музею та приватних колекцій). *Нумізматика і фалеристика*, 3, 10–15.

Бакалець, О. (2020). Знахідки антонініанів III ст. на території Поділля. *Тези VI Міжнародної наукової конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки»* (м. Переяслав-Хмельницький, 17–18 вересня 2020 р.). 50–54.

Бакалець, О. (2021). Нові монетно-речові знахідки IV ст. до н. е. на землях Правобережного лісостепу. *Нумізматика і фалеристика*, 3, 15–16.

Бакалець, О. (2022). Скарб бронзових і мідних асів I–III ст. н. е. як важливе джерело вивчення римослов`янських економічних зв`язків. *Збірник матеріалів XVIII Міжнародної науково-практичної конференції.* м. Мілан, Італія, 76–82.

Бакалець, О. (2023a). Нові знахідки пам'яток черняхівської культури в місті Бар Вінницької області. *Матеріали XVII Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції. (м. Хмельницький, 22 вересня 2023 р.)*. Хмельницький: ХКТЕІ, 175.

Бакалець, О. (2024a). Знахідки римських монет і пластики на поселеннях черняхівської культури на теренах Барського краю у 2020–2024 рр. *Збірник матеріалів XXXVI Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції.* (м. Вінниця, 8 листопада 2024.), Вінниця, 205–214.

Бакалець, О. (2024b). Нові знахідки римських монет на об'єктах черняхівської культури на території Барського краю. *Доповідь на міжнародній нумізматичній конференції «Другі Аннохінські читання»*. (м. Меджибіж – Варшава, 14 листопада 2024 р.,), 20–25.

Бакалець, О. (2024c). Знахідки монет грецьких міст-держав, Македонії, Римської імперії і пластики на території Барського краю. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 50, 68–78. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-68-78 .

Бакалець, О. (2025). Знахідки римських монет та пластики I–IV ст. н. е. часу черняхівської культури на теренах Барського краю у 2025 р. (за матеріалами фондів Барського

історичного музею та приватних колекцій). *Електронний збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Дискурс кооперативної освіти, науки і практики у рефлексіях XXI ст.»*. Хмельницький кооперативний торгово-економічний інститут. 18 грудня 2025 р., м. Хмельницький, 50–60.

Бакалець, О., Левків, В., Бакалець, О. (2021). Нові знахідки римських монет I–III ст. на території сіл Терешівці, Редвенці, Моломолинці, Гнатівні Хмельницького району Хмельницької області. *Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»*. Хмельницький, 223–237.

Бакалець, О., Лесько, О. (2023). Септимій Север. *Нумізматика і фалеристика*, 1, 8–12.

Бакалець, О., Шапринський, В., Сулімов, Р., Лесько, О. (2022). Римська монета I–IV ст. на теренах Поділля: історико-нумізматичне дослідження. Вінниця, 250 с.

Зварич, В., Шуст, Р. (1998). Нумізматика. К., 170 с.

Кодацький, С., Мизгін, К. (2017). Скарб денаріїв і антонініанів III с. із Вінницької області. *Записки відділу нумізматики і торевтики Одеського археологічного музею*. Ч. III. Одеса: Ірбіс, 72–83.

Крушкол, Ю. (1976) Історія стародавнього світу. Ч. 2.. Київ, 362–365.

Мальований, С. (2004). Про скарби, монети, але не про гроші…Вінниця: ООО «Консоль», 38–41.

Мизгін, К. (2010). Античні монети на пам'ятки черняхівської культури. Дис… канд. іст. наук. Інститут історії НАН України. Київ. 451 с.

Мизгін, К. (2016). Готські війни, римські монети і черняхівська культура. Stratum plus. Кишинів-Бухарест, 39–50.

Надвірняк, О., Погорілець, О., Надвірняк, О.(2013). Про деякі особливості обігу римської монети і проблематику виникнення та формування черняхівської культури в межиріччі Середнього Подністер`я і Південного Побужжя. *Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей.* Випуск 33. Переяслав-Хмельницький, 12.

Шуст, Р.(2007). Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Київ: Знання, 52–53.

References:

Bakalets, O. (2019). Discoveries of Roman coins in Chernyakhiv culture settlements in the Bars region of Vinnytsya Oblast (based on the materials from Bar Regional Museum and private collections). *Numizmatyka i falerystyka*. 3. S. 10–15. [in Ukrainian].

Bakalets, O. (2021). Finds of antoninians of the 3rd century in the territory of Podillya. *Tezy VI Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi "Aktual'ni problemy numizmatyky u systemi spetsial'nykh haluzey istorychnoyi nauky"* (m. Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy, 17–18 veresnya 2020 r.). S. 50–54. [in Ukrainian].

Bakalets, O. (2021). New coin and material finds of the 4th century BC on the lands of the Right-Bank Forest-Steppe. *Numizmatyka i falerystyka*. 3. S. 15–16. [in Ukrainian].

Bakalets, O. (2022). The treasure of bronze and copper aces of the 1st–3rd centuries AD as an important source for the study of the Romano-Slavic economic relations. *Zbirnyk materialiv 18 Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi.* Milan. Italiya. 76–82. [in Ukrainian].

Bakalets, O. (2023). New discoveries of Chernyakhiv culture artifacts in Bar, Vinnytsya Oblast. *Materialy 17 Podil's'koyi naukovoyi istoryko-krayeznavchoyi konferentsiyi. m. Khmel'nyts'kyy, 22 veresnya 2023 r.* Khmel'nyts'kyy: KHKTEI. S. 175. [in Ukrainian].

Bakalets, O. (2024a). Discoveries of the Roman coins and artifacts in Chernyakhiv culture settlements in the Bars region, 2020–2024. *Zbirnyk materialiv 36 Vinnyts'koyi Vseukrayins'koyi naukovoyi istoryko-krayeznavchoyi konferentsiyi*. (m. Vinnytsya, 8 lystopada 2024.,). Vinnytsya. S. 205–214. [in Ukrainian].

Bakalets, O. (2024b). New finds of Roman coins at Chernyakhiv culture sites in the Bar region. *Dopovid' na mizhnarodniy numizmatychniy konferentsiyi "Druhi Annokhins'ki chytannya".* (m. Medzhybizh–Varshava, 14 lystopada 2024 r.. S. 20–25. [in Ukrainian].

Bakalets, O. (2024c). Discoveries of coins from greek city-states, Macedonia, the Roman empire and artefacts in the Bars region. Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History, 50, 68–78. [in Ukrainian]. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-68-78 .

Bakalets, O. (2025). Finds of the Roman coins and plastic art of the 1st-4th centuries AD during the Chernyakhiv culture in the Bar region in 2025 (based on the materials from the Bar Historical Museum and private collections). *Elektronnyy zbirnyk materialiv 4 Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi "Dyskurs kooperatyvnoyi osvity, nauky i praktyky u refleksiyakh XXI st.".* Khmel'nyts'kyy kooperatyvnyy torhovo-ekonomichnyy instytut. 18 hrudnya 2025 r.. m. Khmel'nyts'kyy. S. 50–60. [in Ukrainian].

Bakalets, O., Lesko, O. (2023) Septymiy Sever. Numizmatyka i falerystyka. 1. S. 8–12. [in Ukrainian].

Bakalets, O., Shaprynskyi, V., Melnyk, V., Lesko, O. (2022). Roman Coinage in Podillya: A Historical and Local History Study. Vinnytsya. 290 s. [in Ukrainian].

Bakalets', O., Levkiv, V., (2021). New finds of Roman coins of the 1st–3rd centuries. on the territory of the villages of Tereshivtsi, Redventsi, Molomolyntsi, Hnativni, Khmelnytskyi district, Khmelnytskyi region. *Materialy Vseukrayins'koyi naukovoyi istoryko-krayeznavchoyi konferentsiyi "Misto Khmel'nyts'kyy v konteksti istoriyi Ukrayiny"*. Khmel'nyts'kyy. S. 223–237. [in Ukrainian].

Kodats'kyy, S., Myzhin, K. (2017). A treasure of denarii and antoninians of the 3rd century from Vinnytsia region. *Zapysky viddilu numizmatyky i torevtyky Odes'koho arkheolohichnoho muzeyu*. CH.3. Odesa: Irbis. S. 72–83. [in Ukrainian].

Krushkol, Yu. (1976). History of the Ancient World. CH.2.. Kyiv. S. 362–365. [in Ukrainian].

Mal'ovanyy, S. (2004). About treasures, coins, but not about money…. Vinnytsya: OOO "Konsol". S. 38–41. [in Ukrainian].

Myzhin, K. (2010). Ancient coins on monuments of the Chernyakhiv culture. Dys….kand. ist. nauk. Instytut istoriyi NAN Ukrayiny. Kyiv. 451 s. [in Ukrainian].

Myzhin, K. (2016). Gothic Wars, Roman Coins and Chernyakhiv Culture. Stratum plus. Kyshyniv-Bukharest. S. 39–50. [in Ukrainian].

Nadvirnyak, O., Pohorilets', O., Nadvirnyak, O. (2013). On some features of the circulation of Roman coins and the problems of the emergence and formation of the Chernyakhiv culture in the interfluve of the Middle Transnistria and Southern Buh. *Naukovi zapysky z ukrayins'koyi istoriyi. Zbirnyk naukovykh statey*. Vypusk 33. Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy. S. 12. [in Ukrainian].

Shust, R. (2007). Numismatics: The History of Currency Circulation and Coinage in Ukraine. Kyiv: Znannya. S. 52–53. [in Ukrainian].

Zvarych, V., Shust, R. (1998). Numismatics. Ternopil-Lviv: Ternopil. S. 17. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.01.2026 Схвалено до друку / Accepted: 28.03.2026

УДК 94(477) «16/20»:355.1
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-56-21-28

Cossacks and monarchs: the Zaporozhians at the dawn of «Sich» history

Vitalii O. Shcherbak
Borys Hrinchenko Kyiv Metropolitan University
Doctor in History, Professor (Ukraine)
email: shcherbak.vitalii@gmail.com
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8025-5684
Web of Science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAG-1704-2019

Abstract.

The purpose of this article *is to highlight the establishment of international relations between Zaporizhzhia leaders and rulers of neighboring states against the backdrop of the struggle for political influence in the Eastern European region. It is noted that this was due to the growth of the Cossack population and the revival of its participation in the socio-political life of Ukraine during the second half of the 16th century.* ***The research methodology*** *is based on a combination of general scientific research principles and specific historical methods: problem-chronological, comparative-historical, and historical-systemic.* ***The scientific novelty*** *of the study lies in its comprehensive coverage of the positions of the leaders of the Zaporizhzhia Cossacks and neighboring monarchs regarding the motivation for their relations.* ***Conclusions.*** *The founding of the Zaporizhzhya Sich became a significant factor in the genesis of international relations of the Ukrainian Cossacks. It emerged as a powerful deterrent to the aggression of Tatar nomads on the southern border. At the same time, the emergence of authoritative Cossack leaders in the Sich there led to of the Zaporizhzhya Army's diplomatic contacts with other states. Among them, Moldova, Muscovy Austria and the Ottoman Empire became priorities. Among them, Moldova, Muscovy, the Holy Roman Empire, and the Ottoman Empire became priorities. Through the efforts of the brave Zaporizhian knights of Dmytro Vyshnevetskyi, Ivan Pidkova, Jan Oryshovskyi, Bohdan Mykoshynskyi and others, the Ukrainian Cossacks established themselves as a subject of international relations on the European stage.*

Keywords: *Zaporozhian Cossacks, Cossacks, monarchs. Ukraine, international relations, Zaporizhian Sich.*

Козаки і монархи: запорожці на світанку «січової» історії

Віталій Щербак
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
доктор історичних наук, професор (Україна)
email: shcherbak.vitalii@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8025-5684
Web of Science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAG-1704-2019

Анотація.

Метою статті *є висвітлення налагодження міжнародних відносин запорозьких провідників із правителями сусідніх держав на фоні боротьби за сфери політичного впливу в східноєвропейському регіоні. Зазначається, що це зумовлено зростанням чисельності козацтва та пожвавлення його участі у суспільно-політичному житті України впродовж другої половини XVI ст.* ***Методологія розвідки*** *ґрунтується на поєднанні загальнонаукових принципів дослідження та спеціально-історичних методів: проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, історико-системного.* ***Наукова новизна дослідження*** *полягає у всебічному висвітленні позицій очільників запорозького козацтва і сусідніх монархів щодо мотивації взаємовідносин.* ***Висновки.*** *Вагомим чинником генези міжнародних стосунків українського козацтва було заснування Запорозької Січі. Вона постала як потужний чинник стримування агресії татарських кочівників на південному прикордонні. Водночас поява на Січі авторитетних козацьких очільників зумовила долучення до дипломатичних контактів Війська Запорозького з іншими державами. Серед них пріоритетними стали: Молдова, Московія, Австрія та Османська імперія. Зусиллями відважних запорозьких лицарів Дмитра Вишневецького, Івана Підкови, Яна Оришовського, Богдана Микошинського та ін. відбувалося утвердження українського козацтва у статусі суб'єкта міжнародних відносин на європейській арені.*

Ключові слова: *запорожці, козаки, монархи. Україна, міжнародні відносини, Запорозька Січ.*

Постановка проблеми. У другій половині XVI ст. на авансцену європейського політичного простору впевнено виступила нова суспільна сила – українське козацтво. Стрімкому зростанню масштабів його міжнародної діяльності сприяла ціла низка чинників, серед яких найважливішим стало утвердження за Дніпровими порогами Запорозької Січі – суспільно-політичної козацької організації з атрибутами державної автономії. Добре зорганізоване мілітарне козацтво досить швидко перетворилося на дієвий фактор, з яким змушені були рахуватися у зовнішньополітичних комбінаціях правителі сусідніх держав. Вони прагнули використати військову потугу запорожців у реалізації своїх експансіоністських планів. Тому важливо зрозуміти мотивацію кожної зі сторін щодо встановлення взаємовідносин на той час.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Питання стосовно контактів козацьких провідників із очільниками сусідніх держав на світанку історії запорозького лицарства вже ставало об'єктом наукових пошуків. Так, М. Грушевський і Д. Яворницький писали про початки відносин Дмитра Вишневецького з правителями Османської імперії та Московського царства (Грушевський, 1995, с. 115–121; Яворницький, 1990, с. 18–21). Радянський дослідник В. Голобуцький подав образ князя Д. Вишневецького в іпостасі борця проти османів і звернув увагу на його контакти з московитами (Голобуцький, 1994, с. 132–134). Американський козакознавець Л. Винар коротко окреслив поїздку Вишневецького до Стамбулу та його «співпрацю» з московським монархом (Винар, 2003, с. 107–108, 111–116). Грунтовна розвідка про острів Велика Хортиця на Дніпрі А. Сокульського містить згадку про відвідини князем Царгорода та зносини з московським царем (Сокульський, 2008, с. 349–355). Військова та політична діяльність Д. Вишневецького стосовно Оттоманської Порти проаналізована у статті турецького історика Ю. Озтюрка (Öztürk, 2003, s. 95–140). Молдовський вектор міжнародних стосунків очільників запорожців стосується насамперед постаті Івана Підкови. Йдеться про захоплення ним господарського трону в Яссах та спробами порозумітися із султаном Османської імперії, що висвітлено у студіях молдавських, румунських та українських вчених (Мохов, 1961; Ciobanu, 2013; Мойсей, 2014; Леп'явко, 1999; Щербак, 2019). Проте автори не акцентували увагу на монарших особах та причинах їх зацікавленості у військовій потузі запорозького козацтва.

Метою статті є висвітлення налагодження міжнародних стосунків запорозьких провідників із правителями сусідніх держав на фоні боротьби за сфери політичного впливу в східноєвропейському регіоні.

Виклад основного матеріалу. Важливим чинником долучення запорожців до міжнародної політики були особистості їх ватажків. Саме вони мали змогу контактувати із монархами різних країн, вирішуючи насамперед мілітарні проблеми. Так, на початку 50-х років XVI ст. на південних рубежах Великого князівства Литовського активізував свою діяльність канівський та черкаський староста князь Дмитро Вишневецький. Одним із найважливіших завдань своєї служби він вбачав організацію відсічі загрозі українських земель з боку степових кочівників. Реалізацію цієї мети планувалося здійснити через будівництво укріпленого табору на Дніпрі в районі Великого Лугу.

У літописі Федора Норматського зазначається про побудову фортеці князем Д. Вишневецьким та перебування в ній українських козаків (Летописец Норматского, 1850, с. 103). Місцем розташування замку джерела визначають Кічкаський мис на правому березі Дніпра, звідки можна було здійснювати контроль за переправою. Під час весняних повеней мис перетворювався на острів, що зумовило термінологічну плутанину у твердженнях дослідників (Ляскоронський, 1901, с. 14). Переважна більшість із них не розрізняла поняття «Хортиця». Водночас Л. Падалка наприкінці XIX ст. дав чітке пояснення щодо існування двох островів – Велика Хортиця і Мала Хортиця, та вказав на їх локалізацію (Падалка, 1894, 5, с. 260–263). Вже у XX ст. ландшафт цього регіону Дніпра детально досліджував В. Фоменко. Вчений зробив посилання на щоденник посла правителя Священної Римської імперії Рудольфа II Габсбурга (1576–1612) до козаків (1594), в якому Еріх Лясота по дорозі на Січ пише про Кічкас, а при поверненні цей же географічний об'єкт називає о. Мала Хортиця «там стояв замок, збудований Вишневецьким років тридцять тому і згодом зруйнований турками й татарами» (Еріх Лясота, 1984, с. 103, 109). Дослідник ставить між ними знак рівності, заявивши, що «окоп Вишневецького міг бути тільки на Кічкаському мисі» (Фоменко, 1966, с. 122). Такий висновок видається цілком прийнятним, адже його підтверджує практика зведення аналогічних укріплень на Дніпрі в майбутньому.

Зведення замку, віддаленого від населених пунктів, створювало ряд проблем щодо наявності матеріальних і людських ресурсів. Очевидно, що їх брак призвів до пошуку князем інших варіантів залагодження прикордонних конфліктів між кримськими татарами та запорожцями. Вихід Д. Вишневецькому вбачався у підтримці його ідеї правителями Оттоманської Порти. На думку М. Грушевського, у князя «була ідея союзу на два фронти: опираючися на Литовсько-польську державу і підтримуючи добрі відносини з Туреччиною, держати в руках Крим» (Грушевський, 1995, с. 116). Розвиваючи цю тезу Л. Винар констатував: «У цьому не було нічого дивного, бо між Туреччиною і Кримом час від часу доходило до тертя і непорозумінь. Таку тактику застосовувала деколи Московщина, яка проводила часто війну з Кримською ордою, а заразом утримувала тісні зв'язки з Портою» (Винар, 2003, с. 108). Цілком можливо, з метою реалізації означеного плану, влітку 1553 р. Д. Вишневецький з великим почтом здійснив поїздку до Царгорода (Listy, 1868, s. 58). Фактично це була перша дипломатична місія українського козацтва на міжнародній арені, яка відкривала перспективи подальшої інтеграції в східноєвропейський простір.

Шестимісячне перебування української делегації в столиці Османської імперії Стамбулі було відзначене гостинними прийомами при султанському дворі в Топкапи, чому могла сприяти дружина Сулеймана Кануні (1520–1566) Роксолана. Водночас султан відзначався надзвичайною войовничістю. Вже після успадкування трону він розпочав готуватися до розширення і зміцнення держави. Першими османи завоювали країни Балканського півострова, Угорщину та Австрію. Забезпечивши охорону кордонів на заході, Сулейман спрямував свої зусилля на боротьбу проти Близькосхідних країн та Ірану. Зрештою, на початку 50-х років XVI ст. до Оттоманської Порти були приєднані закавказькі держави Вірменія і Грузія (Clot, 1992, s. 156). Маючи в перспективі нові експансіоністські плани, турецький султан зацікавився воєнною потугою запорожців, очолюваних князем Д. Вишневецьким.

Джерельні свідчення про можливу домовленість щодо невтручання кримського хана Девлет-Гірея в українські справи, з гарантією недопущення походів запорожців на турецькі володіння, на жаль, не збереглися. Проте немає повідомлень про військові зачіпки на південних рубежах Запорожжя з кримчаками в наступні 2 роки, що може бути свідченням успішності дипломатичної місії Вишневецького до Стамбулу.

Після свого повернення князь мав аудієнцію під Любліном у короля Сигізмунда II Августа (1548–1572), який надав князю охоронну грамоту і звелів ретельно охороняти південне прикордоння (Listy, 1868, s. 76). Водночас реальної підтримки діям Д. Вишневецького монарх не надав, тому згодом князь розпочинає пошуки нових союзників для протидії татарським кочівникам. Знаючи про союз Литви, Польщі і Криму проти Московського царства, Вишневецький вирішив використати московську карту у боротьбі з татарами. З цією метою навесні 1556 р. Вишневецький висилає своїх представників до московського царя Івана IV Грозного (1547–1584). Він пропонує свою військову службу через перехід у підданство московитів.

Московський монарх після завоювання Казанського ханства в 1552 р. мав далекосяжні плани війни проти Османської імперії, з метою розширення і зміцнення південних кордонів та боротьби за вихід до Балтійського моря (Тарле, 2006, с. 193). У цих задумах важливу роль могли відіграти запорозькі козаки, тому князя Д. Вишневецького радо приймали в Кремлі. Грушевський робить припущення про ініціативу саме Вишневецького щодо спільного походу проти кримчаків уже влітку 1556 р. московитів та запорожців (Грушевський, 1995, с. 117).

Офіційним приводом походу були повідомлення про наміри кримського хана здійснити набіг на московські землі. За свідченням царського воєводи М. Ржевського, на Дніпрі до нього приєдналися черкаські й канівські козаки під проводом Млинського і Єськовича. Об'єднане військо штурмувало турецьку фортецю Іслам-Кермен, а потім Очаків, захопивши багато здобичі та українських невільників, повернулося на Запорожжя (Соловьев, 1989, с. 478).

Польсько-литовські урядові кола висловлювали невдоволення діями Д. Вишневецького. Проте на скарги кримського хана відповіли, що похід був справою московитів, які прагнуть захопити Крим. А після зруйнування Хортицького замку 1557 р. князь складає присягу царю, за що отримує у володіння містечко Бєлєв з навколишніми селами, багато подарунків і 10 тисяч рублів (Стороженко, 1904, с. 121).

У наступні роки запорожці на чолі з Д. Вишневецьким неодноразово брали участь у спільних походах з московитами на Азов та Крим, а в 1560 р. Іван Грозний призначив князя воєводою п'ятигорських черкесів на Кавказі (Памятники, 1898, с. 584). Очевидно, відірваність від Запорожжя і розгортання Лівонської війни в Прибалтиці зумовило рішення Вишневецького припинити стосунки з московським царем. У 1561 р. він повертається на українські землі і продовжує справу організації запорозького козацтва. Князь одержує з рук короля універсал, який засвідчував, що «він може добровільно в державах наших жити, користуючись всякими вольностями і свободою, як і інші княжата, панята й обиватели держави нашої» (Акты, 1865, с. 155–157).

Після повернення з Московії Вишневецького не влаштовує спокійне життя королівського підданого. Улітку 1563 р. він на чолі чотирьохтисячного козацького загону без дозволу Сигізмунда II Августа здійснює похід до сусіднього Молдовського князівства. Цілком ймовірною видається думка, що оволодіння князем господарського трону передбачало створення нової протитатарської сили на Сході Європи. Проте воєнна експедиція закінчилася поразкою, а самого козацького провідника поблизу Сучави було захоплено в полон, відправлено до Стамбулу й незабаром страчено.

Важливим напрямом набуття українським козацтвом досвіду активної участі у складних міжнародних конфліктах став молдовський. Зокрема, протягом другої половини XVI ст. до Молдовського князівства здійснено кількатки великих походів. Їх метою, як правило, було забезпечення військової підтримки того чи іншого претендента в боротьбі за престол господаря держави або бажання посадження на нього власної кандидатури. Приводом до підготовки нового походу влітку 1577 р. стало прибуття на Запорожжя молдовської делегації із зверненням до Івана Підкови, який за їхнім твердженням доводився братом бувшому молдовському господарю Івоні. Вони пропонували зайняти престол в Яссах, на якому перебував посаджений султаном Мурадом III (1574–1595) господар Петро Кульгавий. Боячись, що козацький похід викличе невдоволення уряду Речі Посполитої, молдовські бояри одночасно надіслали листи й київському воєводі К. Острозькому та барському старості М. Тарновському з проханням посприяти Підкові (Гваньїні, 2009, с. 430). Однак, зважаючи на перемир'я між Річчю Посполитою та Османською імперією, представники властей не підтримали козацьку експедицію.

До запорожців І. Підкови згодом приєднався козацький загін Якова Шаха. Спільними зусиллями у листопаді вони розгромили військо П. Кульгавого поблизу столиці Молдовського князівства. За інформацією польського хроніста М. Бєльського, «чернь прийняла його за пана» (Kronika Marcina Bielskiego, 1856, s. 1433), звідки напрошується висновок, що в самій Молдові була проведена боярами відповідна робота. Заволодівши добре укріпленою фортецею Сороки, Підкова швидко рушив до Ясс і з тріумфом вступив до столиці, де 13 грудня 1577 р. козаки оголосили його господарем Молдовського князівства.

Насамперед новий правитель випустив на волю кілька сотень українських в'язнів, які чекали на викуп, зокрема, сина луцького судді Бокія. У подяку за звільнення сина батько послав на допомогу козакам двісті вершників. Своє оточення, як господар, Підкова сформував із довірених соратників. Маршалком став Чапа Волошин, Стефан Копицький – хотинським баркулабом, а Яків Шах – молдовським гетьманом (Kronika Marcina Bielskiego, 1856, s. 1433). На найвищу адміністративну посаду логофета був призначений найвідоміший із молдавських бояр Василь Балтаца. Очевидно, саме він був ініціатором запрошення І. Підкови на господарство (Щербак, 2019, с. 52).

Згідно з усталеними традиціями новий володар видав кілька поземельних актів православним монастирям, а також надіслав листи до сусідніх придунайських володарів із

пропозиціями про встановлення дружніх відносин. Крім того, для утвердження на молдовському троні необхідно було заручитися згодою турецького султана. З цією метою І. Підкова відіслав до Стамбулу велике посольство, адже кожний новий правитель у межах Оттоманської Порти, незалежно від обставин його появи на престолі, мав шанси знайти прихильність при султанському дворі, особливо при наявності грошей. Але по дорозі до столиці Османської імперії посланців Підкови було перехоплено, очевидно, людьми Кульгавого (Kronika Marcina Bielskiego, 1856, s. 1433),

На допомогу васалу султан надіслав загони сілістрійського, видінського і бендерівського беїв. Велике військо прибуло й від правителя Трансильванії Криштофа Баторія – брата короля Речі Посполитої. Спільними зусиллями вони змусили Підкову залишити Ясси і повернутися в Україну. У Барі козацький ватажок був заарештований королівськими комісарами, а пізніше страчений у Львові (Listy Annibała z Kapui, 1852, s. 49), але прецедент втручання запорожців у внутрішні справи інших держав надовго запам'ятався правителям Речі Посполитої.

Ефективна участь козацьких загонів у Лівонській війні Речі Посполитої з Московською державою (1558–1583) та успішні виправи проти татар і турків привернули увагу папських дипломатів, які намагалися переконати польський уряд у доцільності залучення козаків на бік антитурецької коаліції. Зокрема, у 1584 р. з такою пропозицією до короля Стефана Баторія (1576–1586) звернувся представник Апостольської столиці у Речі Посполитій Альберто Бологнетті. До того ж, на думку папського нунція, до початку офіційного оголошення війни туркам козаки мали використовуватися польсько-литовським урядом нелегально. Утім король у відповіді римському дипломату висловив сумніви щодо ефективності запорожців під час регулярних військових дій великих сил (Boratynski, 1903, s. 144).

У контексті підготовки до створення європейської «Священної Ліги» зацікавленість козацтвом виявилася і в діяльності іншого представника римського папи Кароля Гамберіні. Він налагодив стосунки з одним із козацьких проводирів, імовірно, Яном Оришовським. Згідно зі свідченнями джерел, останній навіть мав свій план війни з османами, який він виклав італійцю. Суть задуму полягала в тому, що козаки спочатку мали розгромити Кримське ханство, а потім здійснити похід з метою завоювання Стамбулу. Оришовський запевняв Гамберіні, що столиця Османської імперії майже не охороняється, адже в той час турецькі війська були задіяні у війні з Персією (Леп'явко, 1999, с. 151–152).

Продовження козацьких походів у другій половині 80-х років XVI ст. на турецькі міста, зруйнування Тягина, Білгорода, Очакова й Гезлева суттєво загострили відносини між Річчю Посполитою та Османською імперією. У листі від 02 лютого 1590 р. султан Мурад III вимагав від короля: «Розшукайте усіх козаків і всіх до одного знищіть, щоб про них і пам'яті не залишилось і щоб ніколи й на спомин їхнього імені не було» (Леп'явко, 1999, с 69). Про діяльність запорожців проти османів йшлося і на засіданні чергового сейму того ж року, що вони «своїм своєвільством нарушають умови і союзи з сусідніми державами» (Жерела, 1908, с. 64). Згідно зі сеймовою постановою «Порядок щодо низовці і України» уряд Речі Посполитої провів низку антикозацьких заходів, які стали однією з причин потужного повстання 1591–1596 рр.

Діючи як самостійна військово-політична сила, Військо Запорозьке в 1592 р. надіслало посольства до Московії й володарів Австрії та Швеції. А вже наступного року, коли розпочалося створення християнської спілки європейських держав «Священної Ліги», Відень й Апостольська столиця вирішили, всупереч позиції Речі Посполитої, залучити до неї козацтво. У листопаді 1593 р. папа римський Климент VIII звернувся до Війська Запорозького з двома буллами, закликаючи до боротьби проти мусульманської агресії для захисту «християнського суспільства» (Documenta, 1953, s. 233–235). Відчуваючи свою силу та затребуваність для «Священної Ліги», низові козаки на початку 1594 р. вислали посольство до імператора Рудольфа II Габсбурга, який намагався протистояти натиску Османської імперії в Європі, з наміром найму на службу цісарю для боротьби проти мусульман. Під час прийому в імператорській резиденції у Празі козацький очільник Станіслав Хлопицький, який представляв інтереси реєстровців, наголосив на тому, що дніпровські козаки є вільним народом й хочуть послужити благородній справі. 07 лютого 1594 р. Хлопицького приведено до присяги імператору й відправлено з монаршою хоругвою для козаків на Січ (Грушевський, 1995, с. 197–198).

Згодом на Запорожжя виїхав відомий австрійський дипломат Еріх Лясота. Офіційною метою його подорожі були переговори щодо привілейного листа та грошей від імператора. Ця дипломатична місія, по суті, легітимізувала суб'єктність Запорожжя в міжнародній політиці. Щоденник німецького посланця є першою документальною розповіддю про життя січового товариства, зокрема, церемоніал прийняття нею іноземного посольства. Уже при наближенні до Запорозької Січі Лясота був зустрінутий делегацією кількох заслужених і авторитетних козаків, які вітали прибулих від імені січового товариства. Вступ іноземців на Січ супроводжувався гарматними пострілами. Особливу увагу посол звернув на порядок голосування під час козацької ради. Після оголошення імператорської пропозиції запорожці розділилися «на два

кола. В одному була старшина, у другому – прості люди, яких називають черню. Обговоривши все між собою, чернь ухвалила своєю звичайною acclamation* податися на службу до його цісарської величності, на знак чого кидала вгору шапки, після чого побігла до другого, старшинського кола і пригрозила, що коли хтось буде проти, вони його втоплять у воді. Але старшина відразу погодилася» (Еріх Лясота, 1984, с. 104). Після досягнення згоди гриміли литаври і десятки гарматних пострілів.

За результатами переговорів на Січі з послом Е. Лясотою у червні 1594 р. укладено угоду Війська Запорозького з австрійським монархом, що передбачала участь козаків у військових діях проти турків на території Молдовського князівства. Влітку того ж року їх загін на 50 чайках, який очолював отаман Богдан Микошинський, за домовленістю з союзниками, здійснив похід на турецькі володіння у Чорному морі. Тобто контакти запорожців з імператором Рудольфом II Габсбургом наглядно показують повну самостійність українського козацтва у прийнятті рішень щодо участі в протитурецькій лізі європейських держав.

Водночас восени 1594 р. представник Ватикану Олександер Комулович вирушив до Речі Посполитої. Він зустрівся з київським воєводою Костянтином Острозьким, якого агітував приєднатися до планів папи римського, а також через посередництво снятинського старости Миколая Язловецького з «дніпровськими» козаками Семерія Наливайка, які дислокувалися на Східному Поділлі. У листі до Риму від 14 жовтня 1594 р. посол повідомляв, що у результаті переговорів українська сторона спочатку дала згоду на організацію спільного з молдовським господарем походу на татарські володіння у Північному Причорномор'ї. Однак після отримання символічної грошової винагороди Наливайко самостійно вирушив на чолі козацького загону у напрямку Тягині та Килії. Згодом ватиканський дипломат інформував Відень про виправу проти турків 12-тисячного війська зі східних воєводств Речі Посполитої, у складі якого, зокрема, перебувало 6 тисяч «дніпровських» козаків (Плохий, 1989, с. 65). Об'єднане козацьке військо на чолі з С. Наливайком, Я. Оришовським та Г. Лободою вступило в залежне від Османської імперії Молдовське князівство й оволоділо його столицею Яссами. Під впливом цієї перемоги молдовський господар Аарон відмовився від турецької протекції й перейшов на бік християнської коаліції, уклавши союз із австрійським монархом.

Наступного року, дотримуючись зобов'язань перед «Священною Лігою», козацькі підрозділи штурмували кілька наймогутніших турецьких фортець у Північному Причорномор'ї – Ізмаїл, Килію та Браїлів. Улітку 1595 р., на запрошення австрійського імператора та угорського короля, С. Наливайко на чолі 2-тисячного загону вже воює проти османів на землях Угорщини (Kronika Marcina Bielskiego, 1856, s. 1743). Це стало однією з перших військових операцій українського козацтва на теренах Центрально-Східної Європи. Успішними діями козацьких загонів у Придунав'ї в 1594–1596 рр. Військо Запорозьке зарекомендувало себе ефективним учасником європейської антитурецької коаліції, що істотним чином змінило його статус у міжнародних відносинах східноєвропейського регіону.

Висновки. Зростання чисельності козацтва та пожвавлення його участі у суспільно-політичному житті України зумовлювалося заснуванням Запорозької Січі в другій половині XVI ст. Вона постала як потужний чинник стримування агресії татарських кочівників на південному прикордонні. Водночас поява на Січі авторитетних козацьких очільників зумовила долучення до дипломатичних контактів Війська Запорозького з іншими державами. Серед них пріоритетними стали: Молдова, Московія, Австрія та Османська імперія. Зусиллями відважних запорозьких лицарів Дмитра Вишневецького, Івана Підкови, Яна Оришовського, Богдана Микошинського та ін. відбувалося утвердження українського козацтва у статусі суб'єкта міжнародних відносин на європейській арені.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Акты (1865). Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией, 2. Санкт-Петербург: Тип. Эдуарда Праца. 287 с.

Винар, Л. (2003). Князь Дмитро Вишневецький. Любомир Винар. *Козацька Україна. Вибрані праці,* 93–160. Київ-Львів-Нью-Йорк-Париж.

Гваньїні, А. (2009). *Хроніка Європейської Сарматії*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». 1006 с.

Голобуцький, В. (1994). *Запорозьке козацтво*. Київ: Вища школа. 539 с.

Грушевський, М. С. (1995). *Історія України-Руси*, 7. Київ: Наукова думка. 627 с.

Еріх Лясота зі Стеблева. (1984). Щоденник. *Жовтень*, 10, 97–110.

Жерела (1908) *Жерела до історії України-Руси* / зібрав і видав І. Крип'якевич, 8. Львів. 407 с.

* acclamation – згода без голосування.

Леп'явко, С. А. (1999). *Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591).* Чернігів: Сіверянська думка. 212 с.
Летописец Норматского. (1850). Летописец Норматского. *Временник Московского общества истории и древностей российских,* 5, 1–148.
Ляскоронський, В. Г. (1901). *Гильом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно южной России*. Описание Украины, II. Карты Украины. Киев. 37 с.
Мойсей, Антоний, Мойсей, Аркадий. (2014). Украинцы в этнокультурных стереотипах молдавских летописцев, румынских историков иписателей: образ Ивана Подковы – казацкого предводителя и молдавського князя. *Codrul Cosminului.* Annul XX, 1, 25–48.
Мохов, Н. А. (1961). *Очерки истории молдавско-русско-украинских связей.* Кишинев: Штиница. 214 с.
Падалка, Л. В. (1894). По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. *Киевская старина,* 5, 258–276; 6, 439–461.
Памятники (1898). *Памятники издаваемые Киевской комиссией для разбора древних актов*, 2. Киев: Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого. 622 с.
Плохий, С. Н. (1989). *Папство и Украина. Политика Римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв*. Киев: Вища школа. 223 с.
Сокульський, А. Л. (2008). *Козацька Хортиця: історико-культурне значення в процесі виникнення і становлення запорозького козацтва.* Запоріжжя. 762 с.
Соловьев, С. М. *История России с древнейших времен*, III, 5–6. Москва: Мысль, 1989. 783 с.
Стороженко, А. В. (1904). *Стефан Баторий и днепровские козаки*. Киев. 327 с.
Тарле, Я. М. (2006). *Государи российские.* Москва: Цитадель-трейд, Вече. 384 с.
Фоменко, В. Г. (1966). Кічкаська переправа і городок на Малій Хортиці. *Історичні джерела та їх використання*, 2, 110–122. Київ.
Щербак, В. О. (2019). Молдавські походи українських козаків в 70-х рр. XVI ст. *Русин,* 55, 44–57. http://dx.doi.org/10.17223/18572685/55/4 .
Яворницький, Д. І. (1990). *Історія запорозьких козаків*, 2. Київ: Наукова думка. 558 с.
Boratynski, L. (1903). *Stefan Batory i plan ligi przeciw turkom (1576–1584).* Kraków. 274 s.
Clot, A. (1992). *Suleiman the Magnificent*. New York. 274 s.
Documenta. (1953). Documenta Pontificum Romanorum Historian Ukrainae Illustrantia, 1. Roma. 328 s.
Kronika Marcina Bielskiego, 3, 1223–1790. (1856). Sanok.
Listy Annibała z Kapui. (1852). Listy Annibała z Kapui, arcybiskupa Neapolitańskiego, nuncyusza w Polsce. Warszawa. 372 s.
Listy (1868). Listy Zygmunta Augusta. Kraków. 256 s.
Tiberiu, Ciobanu. (2013). Ioan Nicoară Potcoavă, domn al Moldovei (1537–1558). URL: http//www.agerostuttgart.de/REVISTA-AGERO/ISTORIE/ Ioan%20Nicoara%20Potcoava%20de%20 Tiberiu%20Ciobanu.htm .
Yücel Öztürk. Dimitriy Ivanoviç Vışnevetskiy ve Faaliyetleri. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 9, 95–140. Isparta, 2003.

References:

Akty (1865). Acts, dedicated to history of Southern and Western Russia, were gathered and published by Archgeographic commission, 2. Sankt-Peterburg: Tip. Eduarda Pratsa. [in Russian].
Boratynski, L. (1903). *Stefan Batory i plan ligi przeciw turkom (1576–1584).* Kraków. [in Polish].
Clot, A. (1992). *Suleiman the Magnificent*. New York. [in English].
Documenta. (1953). Documenta Pontificum Romanorum Historian Ukrainae Illustrantia, 1. Roma. [in Latin].
Erikh, Liasota zi Stebleva. (1984). Diary. *Zhovten,* 10, 97–110. [in Ukrainian].
Fomenko, V.H. (1966). Kichka Ferry and Town on Small Khortytsia. Historical sources and their use, 2. Kyiv, 110–122. [in Ukrainian].
Gvanini, A. (2009). *Chronicle of European Sarmatia.* Kyiv: Vyd. dim "KM Akademiia". [in Ukrainian].
Holobutskyi, V. (1994). *Zaporozhian Cossacks.* Kyiv. [in Ukrainian].
Hrushevskyi, M.S. (1995). *History of Ukraine-Rus,* 7. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Kronika Marcina Bielskiego, 3, 1223–1790. (1856). Sanok. [in Polish].
Lepiavko, S.A. (1999). *Ukrainian Cossacks in International Relations (1561–1591).* Chernihiv: Siverianska dumka. [in Ukrainian].
Letopisec Normatskogo. (1850). Chronicler of Normata. *Vremennik Moskovskogo obshhestva istorii i drevnostej rossijskih,* 5, 1–148. [in Russian].
Listy (1868). Listy Zygmunta Augusta. Kraków. [in Polish].
Listy Annibała z Kapui. (1852). Listy Annibała z Kapui arcybiskupa Neapolitańskiego, nuncyusza w Polsce. Warszawa. [in Polish].

Lyaskoronskiy, V. G. (1901). *Guillaume Levasseur de Boplan and his historical and geographical works on southern Russia.* Opisanie Ukrainy, II. Karty Ukrainy. Kiev. [in Russian].
Mohov, N.A. (1961). *Essays on the history of Moldovan-Russian-Ukrainian relations.* Kishinev: Shtinica. [in Russian].
Mojsej, Antonij, Mojsej, Arkadij. (2014). Ukrainians in the ethnocultural stereotypes of Moldovan chroniclers, Romanian historians, and writers: the image of Ivan Podkova – Cossack leader and Moldovan prince. *Codrul Cosminului.* Annul XX, 1, 25–48. [in Russian].
Padalka, L. V. (1894). On the question of the existence of the Zaporizhzhya Sich in the early days of the Zaporizhzhya Cossacks. *Kievskaya starina,* 5, 258–276*;* 6, 439–461. [in Russian].
Pamyatniki. (1898). Monuments published by the Kiev Commission for the Examination of Ancient Acts, 2. Kiev: Tip. N.T. Korchak-Novickogo. [in Russian].
Plohij, S.N. (1989). *The Papacy and Ukraine. The Policy of the Roman Curia in Ukrainian Lands in the 16th–17th Centuries.* Kiev. [in Russian].
Shcherbak, V.O. (2019). Moldavian campaigns of Ukrainian Cossacks in the 1570 s.. *Rusyn, 55,* 44–57. [in Ukrainian]. http://dx.doi.org/10.17223/18572685/55/4.
Sokulskyi, A. L. (2008). *Cossack Khortytsia. Historical and cultural significance in the process of emergence and formation of Zaporozhian Cossacks.* Zaporizhzhya. [in Ukrainian].
Solovev, S. M. (1989). *History of Russia since ancient times*, III, 5-6. Moskva: Mysl. [in Russian].
Storozhenko, A. V. (1904). *Stefan Batory and the Dnieper Cossacks.* Kiev. [in Russian].
Tarle, Ya.M. (2006). *Russian sovereigns.* Moskva: Citadel-trejd, Veche. [in Russian].
Tiberiu, Ciobanu. (2013). Ioan Nicoară Potcoavă, domn al Moldovei (1537–1558). URL: http//www.agerostuttgart.de/REVISTA-AGERO/ISTORIE/ Ioan%20Nicoara%20Potcoava%20de%20 Tiberiu%20Ciobanu.htm.[in Romanian].
Vynar, L. (2003). Prince Dmitry Vishnevetsky. Liubomyr Vynar. *Kozatska Ukrayina. Vybrani tvory*. Kyiv-Lviv-Nyu-York-Paryzh, 93–143. [in Ukrainian].
Yavornytskyi, D. I. (1990). *History of Zaporozhian Cossacks,* 2. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Yücel Öztürk. (2003). Dimitriy Ivanoviç Vışnevetskiy ve Faaliyetleri. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 9, 95–140. Isparta. [in Turkish].
Zherela. (1908). Sources to history of Ukraine-Rusy /zibrav i vydav I. Kryp'iakevych, 8. Lviv. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.01.2026 Схвалено до друку / Accepted: 21.03.2026

UDC 377.3.09(438:4)"15/18"
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-56-29-41

The genesis of the professional technical education system in Poland in the 16th–19th centuries within the general context of European socio-economic changes

Alla M. Kolomiiets
Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University
Doctor of Science in Pedagogics, Full Professor (Ukraine)
email: alla.kolomiiets@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0536-0147
Web of Sciense ResearcherID: D-3624-2018
Scopus Author ID: 7102462185

Stanisław Juszczyk
University of Silesia in Katowice
Doctor of Science in Physics, Full Professor in Humanities (Poland)
email: tner@marszalek.com.pl
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7775-6303
Web of Science ResearcherID: FAQ-0800-2022
Scopus Author ID: 25653891200

Ievgen V. Gromov
Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University
Doctor of Science in Pedagogics, Full Professor (Ukraine)
email: yevhen.hromov@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0234-606X
Web of Sciense ResearcherID: L-9794-2018
Scopus Author ID: 57218901423

Abstract.

The study purpose *is to analyze formation and development of the professional technical education system in Poland during the 16th-19th centuries in the general context of socio-economic changes taking place in Europe at that time.* ***The research methodology*** *is based on combination of heuristic approach and historical reconstruction of the events under study. A historical-systemic analysis of the organization of professional technical education in Poland was applied based on a retrospective study of the main educational trends of that time in the context of key socio-political events.* ***The scientific novelty*** *lies in the implementation of integrated comparative analysis of the almost four-hundred-year (16th–19th centuries) evolution of the Polish system of professional training of specialists in technical specialties in the context of pan-European educational trends. The study highlights the provisions on general trends in the organization of professional education in contemporary Poland, as well as its ability to function effectively and accumulate human capital in the conditions of changing economy.* ***Conclusions****. Historical and pedagogical analysis of the development of the professional technical education system in Poland during the 16th-19th centuries in the general context of European socio-economic changes allowed the authors to identify its institutional and structural changes, assess the factors of efficiency and compliance with contemporary approaches to the organization of professional training. The authors prove that professional technical education in Poland as a social institution developed historically due to the significant influence of socio-economic reasons and material production and evolved in accordance with changes in organization of social life at different stages of the country's historical development. The most important period in the overall evolution of Polish education was the second half of the 18th century, but the first quarter of the 19th century was crucial for the development of professional technical education, when the separation of educational institutions with a polytechnic or special vocational orientation began. The most difficult times for Polish professional education undoubtedly came after the defeat of the uprisings of 1830–1831 and 1863–1864.*

Keywords*: historical and pedagogical analysis, Poland, industrial development, vocational education, professional technical education.*

Генеза системи професійної технічної освіти Польщі в 16–19 століттях у загальному контексті європейських суспільно-економічних змін

Алла Коломієць
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор педагогічних наук, професор (Україна)
email: alla.kolomiiets@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0536-0147
Web of Sciense ResearcherID: D-3624-2018
Scopus Author ID: 7102462185

Станіслав Ющик
Сілезький університет у Катовіце
доктор наук з фізики, професор гуманітарних наук (Польща)
email: tner@marszalek.com.pl
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7775-6303
Web of Science ResearcherID: FAQ-0800-2022
Scopus Author ID: 25653891200

Євген Громов
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор педагогічних наук, професор (Україна)
email: yevhen.hromov@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0234-606X
Web of Sciense ResearcherID: L-9794-2018
Scopus Author ID: 57218901423

Анотація.

Мета дослідження *– проаналізувати становлення та розвиток системи професійної технічної освіти Польщі впродовж 16–19 століть у загальному контексті соціально-економічних змін, що відбувалися у тогочасній Європі.* ***Методологія дослідження*** *ґрунтується на поєднанні евристичного підходу й історичної реконструкції подій, що вивчаються. Застосовано історико-системний аналіз організації професійної технічної освіти Польщі на основі ретроспективного дослідження основних тогочасних освітянських тенденцій в контексті ключових подій суспільно-політичного характеру.* ***Наукова новизна*** *полягає у здійсненні інтегрованого порівняльного аналізу майже чотирьохсотлітньої (16–19 століття) еволюції польської системи професійної підготовки фахівців з технічних спеціальностей у контексті загальноєвропейських освітніх тенденцій. Дослідження висвітлює положення щодо загальних тенденцій в організації професійної освіти тогочасної Польщі, а також її здатність ефективно функціонувати та накопичувати людський капітал в умовах економіки, що змінюється.* ***Висновки.*** *Історико-педагогічний аналіз розвитку системи професійної технічної освіти Польщі впродовж 16–19 століть у загальному контексті європейських соціально-економічних змін дозволив виявити її інституційні та структурні зміни, оцінити чинники ефективності та відповідність тогочасним підходам до організації професійного навчання. Авторами доведено, що професійна технічна освіта Польщі як соціальний інститут склалася історично завдяки визначному впливу соціально-економічних причин і матеріального виробництва та еволюціонувала відповідно до змін організації всієї суспільної життєдіяльності на різних етапах історичного розвитку країни. Найбільш важливим періодом у загальній еволюції польської освіти була друга половина 18 століття, проте для становлення саме професійної технічної освіти доленосною стала перша чверть 19 століття, коли почалося виокремлення навчальних закладів, що мали політехнічну або спеціальну професійну спрямованість. Найважчі часи польська професійна освіта переживала після поразки повстань 1830–1831 та 1863–1864 років.*

Ключові слова: *історико-педагогічний аналіз, Польща, промисловий розвиток, професійна технічна освіта.*

The Problem Statement. Socio-economic transformations in Europe inevitably led to significant restructuring of various sectors of the economy, the disappearance of certain areas of production and emergence of others. At the same time, industrial enterprises still remain system-forming elements of the most important spheres of life of every developed country. The level of the production forces training largely determines long-term economic development, acts as a catalyst for

the introduction of new technologies, and ensures sustainable economic growth. The issue of the effective functioning of the system of training specialists in technical specialties traditionally gains particular importance due to their greater focus on practical activities and the need for close interaction with industry, which is constantly undergoing significant changes. In this context, one can observe notable achievements of Eastern European countries, which successfully compete in the European and global markets, determining the main directions of socio-economic relations development, including trends in professional training of specialists. Objectively, Ukraine is not yet among the leading countries in this field, however, it is making considerable efforts in updating the professional education content and improving its methodology in accordance with social and technological transformations. Solving a set of complex educational tasks requires a comprehensive study of the dynamic changes in the education systems of neighboring countries with social, historical, political and socio-economic processes similar to Ukraine. The Republic of Poland is one of them. The country became a member of the European Union due to a deep reform of not only the socio-economic systems, but also the system of professional training. In particular, Poland intensified contacts with the Western Europe states in the field of professional education. As a result, the influence of the educational policy of these countries on the Polish system of professional training has significantly increased. Ukraine is heading the same direction, so the Polish positive changes may be a good example for resolving issues of organizing the content, forms and technologies of professional education.

Analysis of Sources and Recent Research. The source base of the research includes the legislative acts of the First Polish-Lithuanian Commonwealth and archival documents of the partitioned Poland's parts which were annexed by the Prussian, Austro-Hungarian and Russian empires.

Over the years, substantial historical and pedagogical research into the Polish system of professional training has been carried out by both Polish and Ukrainian scholars. It is quite natural that the most relevant materials are contained in the works by Polish researchers: vocational education (Bereznicki, 1990; Krystkowiak, 2006; Kurek & Rachwał, 2012; Lis et al., 2017; Nowak, 2017; Ornatowski & Figurski, 2000; Szlosek, 2008; Woźniak, 2000; Zych, 2006); professional training in the process of social change (Baraniak, 1998; Bochenek, 2012; Bogaj, 1998; Hetnal, 1990; Jeruszka, 2000; Kabaj, 1998; Kwiatkowski, 2001); integrative processes in professional training (Gerlach, 2002; Kwiatkowski, 2002; Trafiałek, 2008; Wiatrowski, 2003); theory and methodology of professional training (Figurski & Symela, 2001; Gniazdowska, 2001; Pulturzycki, 1997); history of professional training in Poland (Baranowska & Fiktus, 2019; Czajkowska, 2015; Dziewulski, 1996; Franaszek, 2002; Gulczyńska, 2023; Hickiewicz, 2023; Leśniak, 2023; Lis, 2017; Nowicki, 2018); training of engineering and technical personnel (Antonowicz, 2020; Czerwińska, 2004; Debska, 2006; Jasiuk, 2006; Hickiewicz, 2025; Kaczynski, 2011; Kups, 2014).

In Ukraine, comparative historical and pedagogical research on the peculiarities of professional education in Poland was carried out in such aspects as: history of Polish pedagogical science (Nyczkało & Szlosek, 2008); evolution of vocational and technical schooling in Poland (Lukianova & Symela, 2024; Pavlenko, 2025); the role of Ukrainians in development of Polish universities (Gorenko et al., 2022; Wolaniuk, 2010); establishment and development of higher education of Poland (Rusina, 2016); innovations in Polish education (Andrushkevych, 2011); reformation of Polish professional training system (Danilova, 2014; Sisoeva & Kristopchuk, 2012; Vasyliuk A., 1999); development of the Polish system of continuing education (Desiatov, 2005).

At the same time, our analysis of the works by Polish and Ukrainian scholars shows that the issues of the formation and development of the Polish system of training specialists in technical specialties in the general context of European socio-economic changes remain not covered in certain aspects.

The Purpose of the Article – to analyze formation and development of the Polish professional technical education system during the 16th-19th centuries in the general context of socio-economic changes taking place in Europe at that time.

Presentation of the main material. The organized professional education in Poland as a social institution, as a subsystem of society, has developed historically. There are different opinions about the reasons for its emergence. Some proceed from the determining role of socio-economic reasons and material production, others derive the professional education system from the practice of state formation, clergy, and public administration. Considering this, it can be assumed that the professional education system developed as a result of changes in the organization of all social life (Hryshchuk, 2016, p.102).

In the Middle Ages, European education was mostly characterized by extreme conservatism and dogmatism, boundless faith and worship of church authorities. The predominant importance of the upbringing function in the general structure of education system remained until the emergence of capitalist relations. Due to the commercialization of medieval society, cities turned into centers of intellectual development. The educational model also changed: the importance of the upbringing

function in the education system gradually lost its dominant position in comparison with the cognitive function. The tutor in faith (*praeceptor*) was replaced by the master (magister, doctor) – an intellectual leader who taught methods of professional thinking. Unlike the tutor in faith, the master was already a specialist (*specialis*), that is, an expert not on the whole, but only on a part – a narrow specific sphere.

An important milestone in the development of European education system is the emergence of universities in the 11th-14th centuries (Bologna – circa 1088; Oxford – circa 1200; Paris – circa 1200; Cambridge – 1209; Salamanca – 1218; Padua – 1222; Prague – 1349; Krakow – 1364; Vienna – 1365), which became centers of intellectual life in Europe (Croix, & Vitale, 2022, p. 2). Universities, as well as pragmatically oriented guild and workshop schools, provided the conditions for the reform of the scholastic education system. From the point of structural organization, the first universities resembled the craft guilds: educational process was regulated by statutes similar to those that regulated craft production (the main governing body was a general meeting under the leadership of an elected chairman, with clearly regulated discipline, quality of teaching, and structure of subordination among guild members). The graduations of students, bachelors, masters or doctors in universities corresponded to the guild graduations of apprentices, journeymen and masters. The highest level in the structure of universities (educational guilds) was made up of doctors (masters) – full members of a certain professional union (corporation), whose professional level was determined by the accepted standard. It was the strict regulation and standardization of the university activities that ensured a high level of quality and reliability of medieval science as a way of thinking, which later on became the foundation for modern science, which in turn is the basis of technocratic civilization (Rüegg, 1992, p. 128).

In the 16th–18th centuries, geographical discoveries and significant achievements in other branches of natural science radically changed the worldview. Under their influence, the awareness of the need to update the goals and methods of education came. A significant number of specialized educational institutions were founded – technical, industrial, commercial, military, and navigation schools. The higher level of the education system was expanding at the expense of natural science and technical faculties. The disdain for natural sciences, which was characteristic of the aristocracy and clergy, was replaced by an orientation towards the acquisition of knowledge and skills necessary for commercial success. The most noticeable change was in the system of vocational education, which was brought into being by the need to meet new requirements for the mass training of a new type of worker for capitalist production.

In the second half of the 18th century, coal and iron ore were actively mined to power steam engines and smelt metals. Industry contributed to the development of science; science, in turn, determined the pace of industrial development. While ancient scientists studied natural phenomena mainly to satisfy own curiosity, the 18th century science was gradually turning into a profession (Dziewulski, 1996, p. 33). An important factor in the expansion of professional education was the formation of an interested social group that claimed its share in social wealth. In industrially developed countries people began to influence the government, so wider access to professional education became possible. Radical changes were also taking place in teaching methods. This was manifested in the rejection of scholastic methods that had prevailed for centuries and the adoption of new didactic and educational approaches developed by humanist thinkers J.-A. Comenius, J.-J. Rousseau, J.-G. Pestalozzi (Cerna, 2021, p. 348).

The 19th century in Europe was the era of steam and electricity: steam engines, coke in metallurgy, steel rolling, the beginning of mass production – all this led to the need for theoretical and scientific knowledge that explained the production process itself. Theoretical training of specialists along with an integral internship with masters became mandatory. Over time, traditional humanitarian education and the emerging professional education embodied two antagonistic ideas. Fierce disputes were waged between the supporters of these concepts: representatives of the humanitarian direction accused their opponents of limited utilitarianism, which is unworthy of human; supporters of professional education, in turn, defined humanitarian education as life-barren, accessible only to privileged classes (Dziewulski, 1997b, p. 30).

In the 16th–18th centuries, the Jesuit Order, founded in 1540 under the auspices of Pope Paul III, played an important educational function in Europe. The network of representative offices of the Order grew rapidly both in Europe and around the world. The Order's members attached great importance to working with the young, founding new affiliated schools, which at that time were considered educational institutions of a fairly high level. The Jesuits also played an important role in Poland. During the time of Cardinal Stanisław Hozjusz, in 1564, the first theological seminary in the country was opened in Braniewo. The further expansion of the Order was quite quick – the Jesuits organized their schools in all the centers of political and cultural life. In total, more than 60 Jesuit colleges were opened on the territory of the Kingdom of Poland. The central one was the Vilnius Academy, which formed the basis of higher and secondary education in Poland in the 17th–18th

centuries. The Order included prominent Polish scholars who made significant contribution to the development of various fields of knowledge (Paluszkiewicz, 1995, p. 175).

Since the middle of the 17th century the University of Krakow (*Uniwersytet Krakowsky*) actually plunged into scholasticism. The first step towards renewal was the initiative of the royal secretary, architect-fortifier K. Mieroszewski to establish an Academy of Exact Sciences (*Akademia Marsowa*) at the university. The Sejm (Polish Parliament) of 1676–1677 approved this idea, but the practical implementation failed. Only in the second half of the 18th century the programs of exact and natural sciences were restored. They included mathematics, physics, mechanics, optics, astronomy, hydrography, and geography (Dziewulski, 1997a, p. 43).

In the 1740s, the prominent public figure and educator Stanisław Konarski initiated the first educational reform in Poland. Among the main directions of the reform there were: the use of Polish (instead of Latin) as the language of instruction; updating the curricula; introducing physical and labor education; intensified study of logic, rhetoric, ethics, physics, mathematics, astronomy, botany, global and national history, geography. The reforms by Stanisław Konarski forced representatives of Jesuit schooling to introduce innovative changes in the curricula and teaching methods. Study of French and German (in addition to Latin) and rejection of cramming were the most noticeable. In addition, in some Jesuit colleges (in Vilnius, Warsaw, Poznan) courses of practical sciences were introduced. The departments physics and mechanics were established as well (Kostkiewicz, 2004, p. 137).

In 1740, as part of the reforms, the Collegium Nobilium was founded in Warsaw. It was an eight-year educational institution with the most modern and comprehensive curriculum at that time, in which the study of Greek and Latin was limited, instead, more attention was paid to natural sciences and mathematics, «live» foreign languages and philosophy. The basics of economic theory and law was also taught there. This was a significant breakthrough compared to the curricula of Knights and Jesuit schools of the time (Kostkiewicz, 2004, p. 164).

In the second half of the 18th century, even being surrounded by absolutist states, the Polish-Lithuanian Commonwealth enjoyed certain freedoms. During the reign of the last elected Polish king Stanisław August Poniatowski (1764–1795), a series of reforms strengthened the country's economic development: manufactures were built, mining developed, agriculture improved, but, most importantly, there appeared a new generation of citizens who were aware of their goals and responsibilities. It was on Poniatowski's initiative that in 1765 the Knight's School (*Szkola Rycerska*) was founded in Warsaw. It was a six-year secular school, fully maintained at state expense, which made it possible to educate 200 cadets annually. The school was, to a certain extent, the mixture of the Prussian knightly schools (*Ritter-Schule*), which flourished during the reign of Frederick II, and the French state administrative schools (*Ecole Nationale d'Administration*). The school was attended mainly by representatives of impoverished provincial gentry youth, who were trained for both military service and civil or public activities. The curriculum, along with purely professional military disciplines, also included courses in mathematics, mechanics, economics, history, geography, law, foreign languages, and construction (Czartoryski, 1916, p. 6–7). The Knights' School existed until December 1794 when it was closed after the defeat of the uprising led by Tadeusz Kościuszko.

After the First Partition of Poland, some reforms in the field of public education were introduced. The reforms were primarily associated with the establishment (in 1773) of the Commission for National Education (*Komisja Edukacji Narodowej*), the first central educational governing body in the territory of the Polish-Lithuanian Principality. Given its broad powers and autonomy, the Commission can be considered the first Ministry of Education not only in Poland but also in Europe at large, and an important achievement of Polish education. The main reason for the Commission emergence was the excessive conservatism of Jesuit schools, which negatively affected the quality of education compared to other European states. In addition, in 1773 Pope Clement XIV completely liquidated the Jesuit Order. This decision could have led to the complete decline of education in the Polish-Lithuanian Principality, since the Order was in charge of the vast majority of educational institutions throughout the country. Poland needed to create an effective administrative body that would take care of public education issues (Dziewulski, 1997a, p. 44). The Commission included influential Polish political figures, writers and scientists of that era, and the most prominent figure and main founder was Hugo Kołłątaj – the priest, politician, educator and publicist. Although the Commission initially faced strong resistance from conservative forces in the Sejm, being supported by the king and the leading political party *Familia*, it gained almost complete independence. In 1773, all Jesuit property, including schools, palaces, farms and villages belonging to the church, was transferred to the Commission, thanks to which it received not only the necessary infrastructure, but also a profitable income sources. Since 1774, the Library of Załuż has been subordinated to the Commission. Later on, Kołłątaj proposed a three-level structure of education, which included: parish schools for peasants and burghers; county schools for children of nobles (although children from lower social classes could be admitted); higher educational institutions – universities (academies) (Pasztor, 1991, p. 133).

As teaching in the Polish-Lithuanian Principality was mainly conducted in Latin, the Commission faced the problem of an almost complete lack of Polish-language educational literature. In order to overcome the problem, the Elementary Books Society (*Towarzystwo Ksiąg Elementarnych*) was founded. The Society members had to work not only on the elaboration of new Polish-language textbooks and manuals, but also to develop a Polish specialized terminology vocabulary. A large number of chemical, physical and mathematical terms that were developed at that time are still used by Polish scientists today (Pasztor, 1991, p. 142).

In addition, the Commission developed a number of documents that regulated the general educational process. However, some of the new ideas were considered too revolutionary and were therefore not followed (for example, the provisions on equality of men and women in obtaining education). Starting in 1781, the Commission for National Education began to develop a new educational model. The universities in Kraków, Warsaw and Vilnius were given the right to supervise lower-level educational institutions. This category of included, among others, schools that were still under the Catholic Church patronage. The teachers, who were former Jesuit priests, were gradually replaced by young secular teachers, graduates of the aforementioned universities. Thanks to this reform, the opposition within the local schools was gradually overcome (Lis, 2017, p. 766).

Taking as a model the Institute of Sciences, which was established in 1711 at the University of Bologna, Kołłątaj initiated establishment of the new organizational structures at existing educational institutions, the so-called «main schools», which paid sufficient attention to the teaching of technical, natural and medical sciences. Thus, at the end of the 18th century the Main Crown School (*Szkoła Główna Koronna*) was established at the Krakow Academy, which included an astronomical observatory, a medical clinic, and a physical laboratory (Morawski, 1900, p. 254). Later on, in Vilnius and Warsaw, the Main Lithuanian School (*Szkoła Główna Litewska*) and the Main Warsaw School (*Szkoła Główna Warszawska*) were established. Those schools had departments of law and administration, philology and history, mathematics and physics, and medicine. Disciplines at the schools were taught in Polish and Lithuanian (in Vilnius), and the curricula were developed in the spirit of the Enlightenment. Graduates of leading European and Polish-Lithuanian educational institutions worked as professors there. However, after 1789, the supporters of educational reforms in the Sejm of the Polish-Lithuanian Principality began to gradually lose their influence. In 1794, after victory of the Confederation of Polish-Lithuanian Gentry, the Commission finally lost control over most of the educational institutions and many of its members were exiled or fled abroad. This fate also befell Kołłątaj himself, who was forced to emigrate to Dresden. Thus, the Commission ceased to exist (Pasztor, 1991, p. 160). Although the Commission for National Education operated for only a little over twenty years, its significance in the history of Poland cannot be overestimated, as it managed to completely change the form and, to a large extent, the content of education. It can be said that thanks to the Commission efforts, the Polish language and culture did not vanish during the three partitions of Poland (1772–1795) and the subsequent intensive Russification and Germanization of the country.

At the beginning of the 19th century, one of the main factors that contributed to the development of industry in the Kingdom of Poland was the protectionist policy of encouraging foreign industrialists to settle in Polish lands via granting them benefits, privileges and state loans. The rapid growth of cities contributed to the development of industry. In turn, the successful industrialization fostered the emergence of a new social class – the bourgeoisie. Simultaneously, a working class, formed mainly from the impoverished peasants and artisans, began to emerge. The human resource of qualified specialists employed in industry consisted almost entirely of emigrants from Prussia, Saxony and Bohemia. However, due to the increasing pace of industrial development in the Kingdom of Poland, there was an urgent need for domestic specialists who could work in construction, transport, mining and other industrial sectors. By government decision, foreign industrialists were obliged to contribute to the professional development of local workers, mainly the youth (Przybyszewski, 1999, p. 61). So, the system of professional technical education was gradually emerging. The main initiator of this process was the outstanding Polish educator and philosopher Stanisław Staszic. He elaborated the plan for organizing and development of professional training in the Kingdom of Poland, which was approved in 1816 by the newly formed Government Commission for Religious Affairs and Public Education (*Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*). The essence of the plan was that schools (which later became colleges or institutes) with polytechnic or special professional orientation (industrial, agricultural, architectural) were separated from universities. Thus, within 1816–1830 there were established: Academic Mining School (*Szkoła Akademiczno-Górnicza*, 1816), School of Construction and Land Management (*Szkoła Budownictwa i Miernictwa*, 1817), School of Forestry (*Szkoła Leśna*, 1818), School of Civil Engineering of Roads and Bridges (*Szkoła Inżynierii Cywilnej Dróg i Mostów*, 1823), Agronomic Institute (*Instytut Agronomiczny*, 1820), Preparatory Technical School (*Szkoła Przystawowawczą do Instytutu Politechnicznego*, 1826). Technical sciences were widely studied at the University of Vilnius and the Volyn Gymnasium (Przybyszewski, 1999, p. 63).

Special attention deserves the Academic Mining School in Kielce, established in 1816. It is considered the first Polish higher technical educational institution. Stanisław Staszic was not only the main initiator, but formulated the profile of school's activities and organizational subordination. The school had two missions: firstly, the training of professional engineering personnel for industrial institutions in the mining and metallurgical industries; secondly, the creation of conditions for scientific and research work, the results of which would contribute to modernization of the national industry. The school was an important element of the long-term program for the development of the mining and metallurgical industry of the Kingdom of Poland. The main problem for the school founders was the lack of highly qualified teaching staff in the mining and metallurgical industry. There were few local specialists, so professors were invited from abroad, mainly from Saxony. The curriculum included 14 fundamental and specialized disciplines. The language of instruction was German, but later it was completely replaced by Polish, which was the result of the gradual Polonization of foreign specialists and their assimilation into the new environment. Training took place in two shifts, eight hours a day, and one day a week was free from classes to be intended for visiting mines and factories. After passing the exams at the end of academic year, students went on practical training at industrial enterprises. Having graduated the school, the most capable graduates underwent internships abroad. The school operated for ten years, until in December 1826 (after the death of Staszic) it was disbound. All the educational and scientific assets of the school were transferred to the University of Warsaw. During its short existence, the school graduated a relatively small number of students (41), but they were qualified specialists who later had a significant impact on the development of regional industry (Jasiuk, 2006, p. 16).

The defeat of the uprising of 1830–1831 suspended reformist activities. The manifesto «On the New Order of Administration and Education of the Kingdom of Poland» was issued on February 14, 1832. This document sharply limited Poland's independence: the Polish Sejm and Polish separate military forces were liquidated; the Kingdom of Poland was proclaimed an integral part of the Russian Empire (Manifest, 1832, p. 168; Statut, 1832, p. 173). In 1839, a separate department for education and enlightenment was liquidated, the University of Warsaw and the «Society of Friends of Science» were closed. All professional educational institutions were liquidated. With the closure of the University of Warsaw, all existing professional schools were liquidated as well. So, the function of centers for professional technical training was assigned to gymnasiums, the number of which was also noticeably reduced. Censorship was sharply tightened, many figures of the national movement and enlightenment were forced to emigrate, and the new customs tariff introduced by the Russian government led to a sharp decline in production in Polish industry (Demidowicz, 2010, p. 139).

In 1833, a new (temporary) School Charter was approved. According to it a new type of seven-year gymnasium was introduced, in which, starting from the sixth grade, there was a division into two departments: philological and technical. The technical departments were to replace the disbound technical educational institutions. They taught technical mechanics, general and organic chemistry, technology and economics. At the same time, elementary schools were approved as educational institutions intended for the lower-class representatives and district (*poviat*) schools – for education of the middle-class representatives. According to the School Charter of 1840, district schools were divided into 2 categories: philological schools, which prepared students for the higher grades of gymnasiums, and real schools, which prepared their graduates exclusively for practical activity (Przybyszewski, 1999, p. 64).

Thus, due to the lack of technical schools, the training of specialists for industry was fragmented and unsystematic, which, accordingly, negatively affected the quality of education. As a rule, training was carried out through courses organized directly at enterprises for their own workers. The situation improved in 1841, after opening of the Warsaw Real Gymnasium, which to some extent took over the functions of the former Technical Department of the University of Warsaw. Within four years, a seven-year mining school was opened in Kielce, where students received thorough knowledge of the exact sciences and were well-versed in technical and practical matters. In 1845–46, two higher real schools were opened in Kielce and Kalusz, as well as six county real schools in Włocławek, Marijampolą, Płock, Radom, Lublin, and Łódź. The last two schools had a specialized technical focus. The total number of students studying in real schools in 1845 was 344 people (Przybyszewski, 1999, p. 66).

In 1850, a new plan for the organization of schooling in the Kingdom of Poland was developed. According to this plan, higher real schools were reorganized into schools with a clearly defined professional orientation. Their graduates could not be accepted into administrative institutions, but were only allowed to work professionally according to their qualifications. In addition, county real schools were replaced by vocational schools of a lower level. The elimination in 1851 of the customs borders between the Kingdom of Poland and Russia gave a new impetus to the Polish national industry development and started the gradual revival of the country's higher technical education system. In 1852, the Warsaw Real Gymnasium was reorganized into the technical institute (two

departments were opened: mechanical and chemical). Ten years later, another higher professional technical educational institution was revived: on the basis of the former Agronomic Institute in Puławy, the Polytechnic and Agricultural and Forestry Institute (*Instytut Politechniczny i Rolniczo-Leśny w Puławach*) was organized, in which, among others, mechanical, chemical and mining departments, as well as civil engineering departments were opened (Dziewulski, 1997 b, p. 32).

However, this revival suffered a severe blow after the defeat of the 1863–1864 uprising. The repressions led to the closure or reorganization of the professional educational institutions, which students took an active part in the national liberation movement. In 1864, Prince Alexander Wielopolski, who headed the Kingdom's tsarists administration, initiated the reforms leading to deterioration of the professional education system. Thus, in 1869 the Warsaw Main School, the Puławy Polytechnic Institute, as well as all county schools were closed. The same year in Łódź, instead of the previously planned Polytechnic Institute, only the Higher Craft School was opened. The chief opponent of the Polytechnic Institute opening was the Minister of Education, Dmitriy Tolstoy, who convinced Tsar Alexander II that Łódź's residents, who were mainly engaged in weaving, did not need higher education at all. In addition, in the period of 1869–1885, the Polish language was gradually ousted from the education system, which led to its being regarded as «optional» (Przybyszewski, 1999, p. 67).

At that time, the process of reforming polytechnic institutes into higher technical schools began in the Austro-Hungarian Empire: Prague (1863), Graz (1864), Vienna (1865), and Brno (1867). In Galicia, these were the Krakow Technical Institute (1834) and the Lviv Technical Academy (1844). At the time of its establishment, the Krakow Technical Institute was the only higher technical professional educational institution in Polish territory. It gave rise to a number of vocational schools and courses, and also became the starting point for all Polish polytechnic education. Thanks to fruitful cooperation with the Jagiellonian University, the departments of mechanics and construction, mineralogy, mechanics and physics were opened. Throughout the institution existence, subjects were taught in Polish. In 1876, the Technical Institute was reorganized into the Technological and Industrial Institute, and in 1886 into the Higher State Industrial School (*Krakowska Przemysłówka*) (Piłatowicz, 1999, p. 91).

The Lviv Technical Academy, established in 1844 on the basis of the Real Trade Academy, had departments of engineering, construction, technical chemistry, and later a mechanical engineering department. In 1877, the Technical Academy was reorganized in the Polytechnic School with the rights of a higher technical educational institution. In 1851, the number of students was only 220, but by the end of the century, the institution ranked second among technical educational institutions of the Austro-Hungarian Empire (after the Vienna Polytechnic). Thus, the Lviv Polytechnic became an important component of the system of European technical science – students from Germany, France, Romania, Turkey and other countries studied there (Szymczyk & Ziębik, 2004, p. 26).

The rapid development of the railway system in the second half of the 19th century increased the demand for qualified workers. In 1873, the instructional workshops were established at the Warsaw-Vienna Railway, where, in addition to practical classes, theoretical technical disciplines were taught. Two years later, technical schools were opened at the Warsaw-Vienna, Warsaw-Terespol and Vistula Railways. These were the middle level professional technical educational institutions, where the basics of physics, mathematics, drawing, mechanics, construction of railway vehicles, and technology of railway production were taught (Przybyszewski, 1999, p. 68).

Some points must be mentioned on the matter of professional education of women in the Polish lands. Until the second half of the 19th century, the educational authorities did not pay due attention to the issue of professional training for women, so the contingent of professional educational institutions of all types and levels consisted entirely of boys. Starting from 1869, the situation began to gradually change. This year, the Handicraft and Industrial Institution for Girls (*Zakład Rękodzielniczo-Przemysłowy dla Kobiet*) was opened in Warsaw. It was the first women's school of a professional orientation, where technical drawing, accounting and typewriting were taught. Within three years similar institutions were opened in Warsaw, Kalusz, Lublin, Płock, Radom, and Włocławek. Besides the handicraft educational institutions, women's vocational schools were being established, in which qualified seamstresses were trained. In 1882, only in Warsaw, there were over 3,600 seamstresses who graduated these schools. The lower- and middle-class representatives mainly attended handicraft and vocational schools, while the girls from bourgeois and noble families gradually showed interest in higher education. But at that time, women were forbidden to enter universities (Przybyszewski, 1999, p. 69).

An important role in the training of qualified technical personnel was also played by various technical societies that appeared in Poland in the second half of the 19th century. The most notable among them were: «The Society for Cultivation and Dissemination of Technical, Industrial and Natural Knowledge» (*Towarzystwo dla Pielęgnowania i Rozpowszechniania Wiadomości Technicznych, Przemysłowych i Przyrodniczych*), «The Society of Graduated Technicians» (*Towarzystwo*

Ukończonych Techników) and «The Krakow Technical Society» (*Krakowskie Towarzystwo Techniczne*). These societies aimed to stimulate and maintain interest in professional disciplines, popularize technical sciences, and united both certified specialists and people who had just received technical education. In addition, the societies published their own periodicals: «Technical Journal» (Lviv) and «Journal of the Krakow Technical Society» (Krakow) (Piłatowicz, 1999, p. 95).

In 1880–1890, professional technical education in the Kingdom of Poland received a new impetus for development after the adoption of new laws on industrial (1888) and trade (1896) schools. According to the first law, there were three types of industrial schools: four-year secondary technical schools, three-year lower technical schools and three-year craft schools. The only exceptions were weaving and foundry schools, for which only a two-year period of study was provided. Secondary and lower schools were further divided into mechanical, chemical and construction. Graduates of secondary technical schools received technician diplomas right after finishing, while graduates of lower schools could receive their diplomas only after completing a two-year period of work at an industrial enterprise. The main task of craft schools was exclusively the professional training of future workers, so their graduates were not assigned any qualification levels (Kondratyuk, 2020, p. 174).

In 1889, the Russian Ministry of Education entrusted to Alexander Apukhtin – then the Warsaw Educational District curator – prepare a plan for reorganization of vocational schooling in the Kingdom of Poland. According to the plan, 15 vocational schools (total annual budget of 311379 rubles) were opened. Among them – a technical school in Dabrów Górnych (1889, mining and metallurgy), a private Wawelberg technical school in Warsaw (1895, fundamental and technical disciplines), a Święsimski technical school in Warsaw (1896, construction, mechanics, chemistry), a technical school in Łódź (1899, mechanical and chemical disciplines, weaving), as well as two lower railway schools subordinate to the Ministry of Transport. However, the plan (which had as its main goal the increase in the number of workers directly for production activities) did not change the situation as a whole. The middle-class majority still sought to enter higher technical educational institutions. In 1898, the Warsaw Polytechnic was opened. To make it possible, almost three and a half million rubles of donations were collected from citizens. By 1903, 644 students studied in four departments of the Polytechnic (mechanical, civil engineering, chemical and mining). The emergence of new higher technical educational institution was a significant event not only for industry, but also for the whole system of professional technical education in Polish lands (Przybyszewski, 1999, p. 69).

Having traced the dynamics of changes in the system of professional technical education in Poland within the 16th–19th centuries, and investigated its dependence on the socio-political changes both in the state and the world, we can distinguish the main stages of its formation and development (see Table 1).

Table 1

The main stages of the formation and development of professional technical education in Poland in the 16th–19th centuries

Stage # / Time period	Main socio-political events	Main educational events
Stage #1 (2nd part of the16th – 1st part of the18th century)	Founding of the Polish-Lithuanian Commonwealth; new constitution; beginning of the era of elected kings; expansion of the influence of the Jesuit Order in Poland; Union of Brest; uprising led by Khmelnytsky; beginning of the decline of the Polish-Lithuanian Commonwealth	Establishing of the first Jesuit educational institutions (Vilna, Warsaw, Poznań, Pultusk); approval by the Sejm of the establishing the Academy of Exact Sciences at the University of Krakow
Stage #2 (1740–1765)	Election of Stanisław August Poniatowski as king; beginning of political and educational reforms; strengthening of the country's economic development	First educational reforms by Konarski; Warsaw Collegium Nobilium; Warsaw Knights' School; strengthening the position of Polish as a language of teaching and learning
Stage #3 (1765–1791)	Russian Protectorate; Bar Confederation; Liquidation of the Jesuit Order; end of the era of elected kings; First Partition of Poland between Prussia, Austria and Russia	Establishing of the Commission for National Education and the Elementary Book Society; educational reforms by Hugo Kołłątaj; renewal of curricula; emergence of the Polish scientific elite

Stage #4 (1791–1830)	Constitution of 1791; Targovishte Confederation; Russian intervention; 2nd Partition of Poland between Prussia and Russia; Kościuszko Uprising in 1794; 3rd Partition of Poland between Prussia, Austria and Russia; Constitution of 1815; emergence of the Polish bourgeoisie	Establishing of the Main Schools in Kraków, Vilnius and Warsaw; Stanislaw Staszic's plan for the development of professional technical education; establishment of the first Polish professional technical schools in Warsaw, Kielce, and Marimoniec
Stage #5 (1830–1863)	Defeat of the uprising of 1830–1831; Manifesto of 1832; repeal of the Constitution of 1815; the policy of active Russification and Germanization; beginning of the uprising of 1863	Cessation of reforms; reorganization of professional educational institutions; temporary School Charter of 1833; real schools; new plan for organizing schooling of 1850; revival of higher professional educational institutions
Stage #6 (1860s–1890s)	Defeat of the uprising of 1863; abolition of serfdom; Wielepolski's reforms; development of industry and the communication system	Higher technical schools; Lviv Polytechnic; Krakow Higher Industrial School; law on industrial schools; creation of the first technical societies; first women's professional educational institutions; plan for the organization of vocational schools; Warsaw Polytechnic

Conclusions. As a social institution, professional technical education in Poland developed historically due to the significant influence of socio-economic reasons and material production. It evolved in accordance with changes in the organization of all social life at different stages of the country's historical development. It should be noted that the most important period in the general evolution of Polish education was the second half of the 18th century. But the first quarter of the 19th century was crucial for the formation of professional technical education system, when the separation of educational institutions with a polytechnic or special professional orientation began. The most difficult times for Polish professional education were experienced after the defeat of the uprisings of 1830-1831 and 1863-1864. Given the general state of the country's professional technical education system in the second half of the 19th century, it can be concluded that the Russian Empire authorities did not pay due attention to the problem of meeting the personnel needs of Polish industry. The level of professional technical education in the Kingdom of Poland was significantly lower than in neighboring states, and Warsaw was the only center of professional technical schooling. In those parts of Poland that then were parts of Prussia and the Austro-Hungarian Empire, the situation was somewhat better, but even there, professional educational institutions of all levels were concentrated mostly in large cities (Wroclaw, Lviv, Krakow). In addition, representatives of the technical and educational Polish community were forced to overcome constant resistance from the imperial authorities, which pursued a policy of forced Russification and Germanization in the respective subordinate territories.

References:

Andrushkevych, F. (2011). Innovations in Polish and Ukrainian education as a result of the signing of the European educational declarations (comparative analysis). *Director schools, lyceums, gymnasiums, 2*, 32–40 [in Ukrainian].

Antonowicz, D. (2020). Understanding the Development of Technical Universities in Poland. In: Geschwind, L., Broström, A., Larsen, K. (eds) Technical Universities. Higher Education Dynamics, vol 56. Springer, Cham. [in English] https://doi.org/10.1007/978-3-030-50555-4_5 .

Baraniak, B. & Butkiewicz, M. (1998). *Standardization of vocational education*. Warszawa : Instytut Badań Edukacyjnych Ministerstwa Edukacji Narodowej, 326 s. [in Polish].

Baranowska, M., & Fiktus, P. (2019). Law of Nature as Justification for Reforms Polish Political Thought in the Eighteenth Century. *Opera Historica, 20*(1), 40–55. [in English] https://doi.org/10.32725/oph.2019.003.

Bereznicki, F. (1990). *National education reform – a significant social problem*. Premiany szkolnictwa wyzszego u progu XXI wieku. Plock, S. 110–113. [in Polish].

Bochenek, M. (2012). Stanislaw Staszic - the Polish Pioneer of the Idea of European Integration. *Ekonomia i Prawo – Economics and Law, 9*(2), 109–123. https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000453133100007 [in English].

Bogaj, A., Kwiatkowski, S., & Szymański, M. (1998). *Education in the process of social change*. Warszawa : Instytut Badań Edukacyjnych, 273 s. [in Polish].

Cerna, M. (2021). Humanism and didactic theorems from the early modern era in the knowledge society. *International Journal of Innovation and Learning*, *29*(3), 340–357. https://doi.org/10.1504/IJIL.2021.114522 .

Croix, D., & Vitale, M. (2022). A Timeline of Medieval Universities. *Repertorium eruditorum totius Europae, 8*, 1–5. https://doi.org/10.14428/rete.v8i0/timeline.

Czajkowska, A. (2015). Józef Ignacy Kraszewski Towards European Civilisation Progress on the Margin of Travel Account. *Pamietnik Literacki*, *106*(2), 5–25. https://www.scopus.com/pages/publications/85030668806?origin=resultslist .

Czartoryski, K. (1916). *Knight's Catechism*. Warszawa. 62. https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=1668 [in Polish].

Czerwińska, A., Łabędzki, M., & Wiśniewski, Z. (2004). Distance learning elements supporting technical studies. *E-mentor. Czasopismo Szkoly Glowney Handlowej w Warszawe, 5*, 36–39. [in Polish].

Debska, B., Jaromin, M., & Peszko, P. (2006). New methods of educating students in the field of Chemical Technology. *Przemysl Chemiczny. Czasopismo Politechniki Rzeszowskej, 85*(8-9), 1171–1174. [in Polish].

Demidowicz T. (2010). Organic Statute of the Kingdom of Poland in 1832–1856. *Czasopismo Prawno-Historyczne, 62(1), 135–165.* https://repozytorium.amu.edu.pl/server/api/core/bitstreams/3dad87b5-356c-4634-9ba0-b4c7bf29399b/content [in Polish].

Desiatov, T. (2005). *Trends in the development of continuing education in Eastern European countries (second half of the 20th century)*. Kyiv : «ArtEk», 472 p. [in Ukrainian].

Dziewulski, W. (1996). Pages from the history of technical education. *Pismo pracownikow i studentow Politechniki Gdanskiej, 8*, 33–34. [in Polish].

Dziewulski, W. (1997 a). Pages from the history of technical education. *Pismo pracownikow i studentow Politechniki Gdanskiej, 5*, 42–44. [in Polish].

Dziewulski, W. (1997 b). Pages from the history of technical education. *Pismo pracownikow i studentow Politechniki Gdanskiej, 7*, 29–32. [in Polish].

Danilova, L. (2014). Specificity of reforming education in Eastern Europe at the present stage. Retrieved from: http://vestnik.yspu.org/releases/2014_2pp/09.pdf [in Ukrainian].

Figurski, J., & Symela, K. (2001). *Modular curricula in vocational education: a pedagogical experiment, a model of a unified vocational examination*. Radom : Instytut Technologii Eksploatacji, 490 s. [in Polish].

Franaszek, P. (2002). The Polytechnic Society in Lviv as a forum for the integration of Polish technical intelligentsia at the turn of the 19th and 20th centuries. *Polska i Polacy w XIX i XX wieku; studia ofiarowane Profesorowi Mariuszowi Kulczykowskiemu w 70. rocznicę Jego urodzin*. 391–405. [in Polish].

Gerlach, R. (2002). *Vocational and professional education in the context of European integration*. Bydgoszcz : Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, 335 s. [in Polish].

Gniazdowska, E. (2001). *Practical management of a specialized high school and a vocational school*. Warszawa, 216 s. [in Polish].

Gorenko, L., Androsova, D., Ryzhova, O., Shevchenko, D., & Sadovenko, S. (2022). Ukrainian in the university of the Poland XVIII-XIX century (at the material of Yagellonsky University). *AD ALTA – Journal of Interdisciplinary Research, 12*(2), 21–24. [in English] https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000921033100004 .

Gulczyńska, J., Rébay, M., & Kasperová, D. (2023). History of education in Central and Eastern Europe: past, present, future. *History of Education, 52*(2–3), 355–398. [in English] https://doi.org/10.1080/0046760X.2023.2166597 .

Hetnal, A. (1990). An Early Advocate of Slavic Unity the Views and Activities of Staszic Stanislaw (1755–1826) and His Views on Russia and Her Destiny in the Post-Napoleonic Period. *East European Quarterly, 24*(1), 1–20. [in English] https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:A1990CW10700001 .

Hickiewicz, J., Rataj, P., & Sadlowski, P. (2023). Lviv Roots of Polish Higher Educational Institutions in Electrical Engineering. *2023 8th IEEE History of Electrotechnology Conference (HISTELCON)*, Florence, Italy, 1–4, [in English] https://doi.org/10.1109/HISTELCON56357.2023.10365890.

Hickiewicz, J., Rataj, P., & Sadłowski, P. (2025). „The Lviv Phenomenon" as exemplified by the development of Polish higher electrical engineering education. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, *70*(3), 103–136. https://doi.org/10.4467/0023589XKHNT.25.001.22269 [in Polish].

Hryshchuk, Y. V. (2016). Establishment and development of education in Poland at the beginning of XI – in the end of XVI century. *Educological Discourse*, *3*(15), 97–107. [in English] https://doi.org/10.28925/2312-5829.2016.3.97107 .

Jasiuk, J. (2006). Academic and Mining School. *Przeglad Techniczny. Gazeta Inzynerska, 19*, 13–16. [in Polish].
Jeruszka, U. (2000). *Effectiveness of vocational education: vocational education and the labor market*. Warszawa : Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, 319 s. [in Polish].
Kabaj, M. (1998). Project of a system for integrating vocational education and the labor market towards dual education. *Polityka Społeczna, 9*, 3–9. [in Polish].
Kaczynski, R. (2011). Academic engineering geology in Poland. *Biuletyn - Panstwowego Instytutu Geologicznego*, *446*(1), 75–84. https://geojournals.pgi.gov.pl/bp/article/view/29124 [in Polish].
Kondratyuk, S. (2020). Establishment of Commercial Education in the Right Bank of Ukraine in the Second Half of the XIX – early XX century. *Intermarum history policy culture, 1, 161–188*. https://doi.org/10.35433/history.112010. [in Ukrainian].
Kostkiewicz, T. (2004). *Stanisław Konarski (1700-1773). Wiek Oświecenia. Tom. 20 [Stanisław Konarski (1700–1773). The Age of Enlightenment. Volume 20]*. Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 254. [in Polish].
Krystkowiak, H. (2006). *The vocational education system in Poland*. Polsko-Niemiecki sympozjum kształcenia zawodowego, 20 kwietnia 2006 r. Braunschweig, 108–112. [in Polish].
Kups, T. (2014). The Philosophy of Kant in the Arguments among the Scholars concerning the Problem of the Right Method of the University Education within the Lands of the First Republic of Poland at the Beginning of 19th Century. *Studia Philosophica Kantiana*, *1,* 23–39. [in English] https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000438912800002 .
Kurek, S., & Rachwał, T. (2012). Vocational Education and Training in Poland During Economic Transition. In: Pilz, M. (eds) The Future of Vocational Education and Training in a Changing World. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden. [in English] https://doi.org/10.1007/978-3-531-18757-0_19 .
Kwiatkowski, S. (2001). *Vocational Education: Dilemmas of Theory and Practice*. Warszawa : Instytut Badań Edukacyjnych, 183 s. [in Polish].
Kwiatkowski, S. (2002). *Adapting the structure and content of vocational education to the needs of the labor market in the context of changes in the education system*. Warszawa : Instytut Badań Edukacyjnych, 62 s. [in Polish].
Leśniak, A., Sito, R., Hojnor, A., & Noga, H. (2023). Outline of historical and problematic development of technical education. *Scientific Journal of Bielsko-Biała School of Finance and Law, 27*(4), 63–67. [in English] https://doi.org/10.19192/wsfip.sj4.2023.9 .
Lis, M., & Miazga, A. (2017). Labour market perspective on the quality of vocational education in Poland. *Edukacja, 1,* 5–21. [in English] https://doi.org/10.24131/3724.170501.
Lis, R. (2017). Polish Republicanism of the Four Year Seym at a Doctrinal Crossroads. *History of European Ideas, 43*(7), 762–775. [in English] https://doi.org/10.1080/01916599.2017.1321566.
Lukianova, L., & Symela, K. (2024). Problems and Prospects of Adaptation of Ukrainian Pupils to Education in Vocational and Technical Schools in Poland: Implications for Practice. *The New Educational Review, 77*(3), 74–90. [in English] https://doi.org/10.15804/tner.2024.77.3.06 .
Tsar's Manifesto of February 14, 1832. Dziennik Praw Królestwa Polskiego (DPKP), t. XIV, s. 168–172. [in Polish].
Morawski, K. (1900). *History of the Jagiellonian University*. Tom II. Kraków, 472 s. [in Polish].
Nowak, J. (2017). Vocational training in Poland under the current regulations. *Scientific Papers of Silesian University of Technology. Organization and Management Series. 112*, 273–282. [in English] https://doi.org/10.29119/1641-3466.2017.112.23 .
Nowicki, M. (2018). Rhetoric and History in Service of Education in Poland on the Basis of the Script of Rhetoric Lectures at the Jesuit College in Poznań from 1679. *Biuletyn Historii Wychowania, 38*, 67–80. [in English] https://doi.org/10.14746/bhw.2018.38.23 .
Nyczkało, N., & Szlosek, F. (2008). *Vocational education in Poland and Ukraine against the backdrop of changes*. Radom : Wydawnictwo ITE, 232 s. [in Polish].
Ornatowski, T., & Figurski, J. (2000). *Practical vocational training*. Radom : Instytut Technologii Eksploatacji, 380 s. [in Polish].
Paluszkiewicz, F. (1995). *A Small Dictionary of the Jesuits in Poland*. Warszawa: Bobolanum, 362 s. [in Polish].
Pasztor, M. (1991). *Hugo Kołłątaj at the Great Sejm in 1791–1792*. Warszawa, 230 s. [in Polish].
Pavlenko, V. (2025). The development of extracurricular education in Poland and Ukraine: a comparative analysis. *Ukrainian Polish Studies, 24*(2), 170–180. [in English] https://doi.org/10.35433/2220-4555.24.2025.ped-6 .
Piłatowicz, J. (1999). Technicians from Lviv and Krakow facing the prospect of Poland regaining its independence. *Kwart. Hist. Nauki., 3–4*, 89–108. [in Polish].
Przybyszewski, M. (1999). Education for the needs of the economy in Polish lands in the 19th century. *Instytut Badań Handlowych, 3*, 58–69. [in Polish].

Pulturzycki, J. (1997). Return to values and reconstruction of educational goals. *Wokol szkol sredniej*, 1, 121–134. [in Polish].

Rüegg, W. (1992). *A History of the University in Europe*. Cambridge University Press. 536 p. [in English].

Rusina N. (2016). Establishment and Development of Higher Education of Poland. Science and Education a New Dimension. *Pedagogy and Psychology, 4*(81), 58–61. [in English].

Sisoeva, S., & Kristopchuk, T. (2012). *Educational systems in the countries of the European Union: general characteristics*. Rivne: Ovid, 352 p. [in Ukrainian].

Organic Statute of the Kingdom of Poland of February 14/26, 1832. Dziennik Praw Królestwa Polskiego (DPKP), t. XIV, 173–249. [in Polish].

Szlosek, F. (2008). The multicultural context of career counseling. *Kształcenie Ustawiczne Do Wielokulturowości, 1,* 232–233. [in Polish].

Szymczyk, J., & Ziębik, A. (2004). *A century of tradition at the Institute of Thermal Technology*. Gliwice : Politechnika Śląska, 89 s. [in Polish].

Trafiałek, E. (2008). Educational priorities in the operational programme "Human Capital 2007-2013". *Szkola w perspektywie XXI wieku: Terazniejszosc-Przyszlosc, 1*, 53–63. [in Polish].

Vasyliuk, A. (1999). Reforming vocational education in Poland and Ukraine (comparative analysis). *Osvita i upravlinnia, 3*(1), 13–18. [in Ukrainian].

Wiatrowski, Z., Jeruszka, U., & Bednarczyk, H. (2003). *Work pedagogy in the context of European integration*. Warszawa : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej Towarzystwa Wiedzy Powszechnej, 341 s. [in Polish].

Wolaniuk A. (2010). *Universities and their role in the organization of space*. Lodz: Publishing house Uniwersytetu Łódzkiego. 198 s. [in Polish].

Woźniak, I. (2000). The role of employers in modeling vocational education. In Kwiatkowski, S. (eds) Kształcenie zawodowe – Rynek pracy – Pracodawcy. Warszawa, Instytut Badań Edukacyjnych, 231–44. [in Polish].

Zych, A. (2006). *Curricula and organization of vocational education: a guide for vocational education teachers*. Szczecin : Wydawnictwo Centrum Doradztwa i Doskonalenia Nauczycieli, 44 p. [in Polish].

Надійшла до редакції / Received: 10.01.2026 Схвалено до друку / Accepted: 25.03.2026

УДК 34:94(477)”179/1917”
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-56-42-54

Education of the Jewish population of Podillia in the 19th century

Svitlana S. Bogatchuk
Vinnytsia National Agrarian University
PhD (History), Associate professor (Ukraine)
email: svetabogatchuk@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0684-6106
Web of Science ResearcherID https://www.webofscience.com/wos/author/record/1102172

Olena M. Ihnatova
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubinskyi State Pedagogical University
Dr.Sc, Professor (Ukraine)
email: oihnatova@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1523-0266
Web of Science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/I-1920-2017
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57280180800

Abstract.

The purpose *of the article is to analyze the processes of formation and development of education in the Podolsk province, in particular, among the Jewish population, to carry out a comprehensive analysis of the activities of Jewish schools at the end of the 19th century.* ***The research methodology*** *is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic) methods with the principles of historicism, systematicity, scientificity and verification.* ***The scientific novelty*** *lies in the thorough study, based on archival documents and other groups of sources, of the history of the development of education by Jewish children, the opening of educational institutions for them, and the activities of Jewish schools in the Podolsk province, which began operating in the second half of the 19th century.* ***Conclusions.*** *Since the time of socio-economic transformations in the life of the Russian Empire, corresponding processes have been taking place in the educational sphere. In general, in the state, including in the Podolsk province, educational institutions of various directions are gradually opening. These are primary schools, gymnasiums, schools (state, private), and theological seminaries. Thanks to the information and analytical-synthetic methods of research on this topic, the process of forming education among the Jewish population in the second half of the 19th century in Podillia is considered. The main problems that arose due to the discriminatory norm established by the government when entering Jewish children into gymnasiums and higher educational institutions are highlighted, which did not allow all those who wanted to receive secondary and higher education. We are making an attempt to analyze that due to the fact that Jews were the third or fourth largest population in the Russian Empire, and in the southwestern cities they received a significant degree of economic development, it was deemed necessary to open special schools, colleges, and gymnasiums for them. One of the versions regarding the acquisition of education by the Jewish population is their gradual rapprochement with the Christian population, as emphasized in his work by P. Chubynsky. It is also worth noting that the government decided to open schools for Jewish women, especially from low-income families. For them, private educational institutions are opened, mostly. At the end of the 19th century, the Jewish population of Podillia had a high level of education.*

Keywords: *Jewish nationality, education, Podillia, schools.*

Освіта єврейського населення Поділля у XIX ст.

Світлана Богатчук
Вінницький національний аграрний університет
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: svetabogatchuk@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0684-6106
Web of Science ResearcherID https://www.webofscience.com/wos/author/record/1102172

Олена Ігнатова
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор педагогічних наук, професор
email: oihnatova@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1523-0266
Web of Science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/I-1920-2017
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57280180800

Анотація.

Метою статті *є аналіз процесів формування та розвитку освіти в Подільській губернії, зокрема, серед єврейського населення, здійснення комплексного аналізу діяльності єврейських училищ наприкінці XIX століття.* ***Методологія дослідження*** *ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного) методів із принципами історизму, системності, науковості та верифікації.* ***Наукова новизна*** *полягає у ґрунтовному вивченні на основі архівних документів та інших груп джерел історії розвитку освіти єврейськими дітьми, відкриття навчальних закладів для них та діяльність єврейських училищ Подільської губернії, що почали працювати в другій половині XIX ст.* ***Висновки****. З часу соціально-економічних перетворень у житті Російської імперії відбуваються відповідні процеси в освітянській сфері. У цілому в державі, зокрема, й в Подільській губернії, поступово відкриваються навчальні заклади різного спрямування. Це початкові школи, гімназії, училища (казенні, приватні), духовні семінарії. Завдячуючи інформаційному та аналітично-синтетичному методів дослідження зазначеної тематики, розглядається процес формування освіти серед населення єврейської національності у другій половині XIX ст. на Поділлі. Виділено основні проблеми, що виникали через встановлену урядом дискримінаційну норму при вступі дітей євреїв у гімназії та вищі навчальні заклади, що не дало змоги усім охочим отримати середню і вищу освіту. Нами здійснюється спроба проаналізувати, що у зв'язку з тим, що євреї складали за кількістю населення в Російській імперії третє-четверте місце, а в південно-західних містах отримали значний ступінь економічного розвитку, визнано необхідним відкрити для них спеціальні школи, училища, гімназії. Однією з версій щодо набуття освіти єврейським населенням є поступове їх зближення з християнським народонаселенням, про що наголошує у своїй праці П. Чубинський. Також необхідно відзначити, що урядом прийнято рішення про відкриття училищ для єврейських жінок, особливо з малозабезпечених сімей. Для них відкриваються здебільшого приватні навчальні заклади. Наприкінці XIX ст. для єврейського населення Поділля був притаманний високий рівень освіченості.*

Ключові слова: *єврейська національність, освіта, Поділля, училища.*

Постановка проблеми. Важливим елементом суспільно-політичного та культурного життя поліетнічного Поділля у XIX столітті стала система освіти національних меншин, на яку впливала імперська політика. Реформування освіти, яку проводила Російська імперія, ґрунтувалося на жорсткій політиці централізації та русифікації, обмеження національних мов і контролю над вчительським складом.

У зв'язку з домінуванням єврейської громади з 1835 р. для компактного проживання євреїв визначено так звану «смугу осілості». Відзначається, що за кількістю населення євреї складали найчисельнішу етнічну групу в Російській імперії, у тому числі й на Правобережжі. Євреї отримали право навчатись у закладах освіти тодішньої імперії всіх рівнів (початкові училища, гімназії, професійні училища, університети та академії), зберігаючи право на юдейське віросповідання, створюючи для них видимість релігійної толерантності (Chinena, 2024, p. 132–133).

Наприкінці XIX ст. на Правобережній Україні починають відкриватися приватні єврейські училища, що давало можливість усім охочим здобувати освіту. Серед багатьох аспектів проблеми, які пов'язані зі станом освіти євреїв у Подільському краю, актуальним є питання щодо

відкриття жіночих єврейських училищ, що дозволяло жінкам здобути певну освіту. Звернення до досвіду розвитку освіти для євреїв дозволяє ґрунтовно реконструювати історію означеного періоду в Подільській губернії.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Дослідженню цієї проблеми присвячено чимало наукових праць. Інтерес до етнічного складу населення Російської імперії, зокрема Подільської губернії, різко зростає у 40–50-х роках XIX ст. Зокрема, важливу роль у вивченні цієї проблеми відіграла етнографічно-статистична праця П. Чубинського, в якій досліджується життя та побут «племен немалоруського походження», а саме: 7 том присвячений євреям, полякам. Вчений використовує дані про віросповідання та рідну мову й визначає етнічний стан населення Правобережної України, зокрема, Подільської губернії (Чубинский, 1872). Значний інтерес для нашого дослідження відіграла праця О. Ріттіха, у якій наведено таблиці розподілу населення дев'яти західних губерній Російської імперії з релігійної власності, відтворено етнічний склад населення Західного краю, вміщено погубернські цифри про етнічний склад населення Подільської губернії, зокрема єврейської національності (Риттих, 1864).

Важливу роль в етнографічному дослідженні Поділля відіграла діяльність Генерального штабу царської армії з вивчення губерній Російської імперії. Десятий том «Военно-статистического обозрения Российской империи» містить відомості про національний склад населення Поділля, етнографічні описи українців, росіян, молдаван, поляків, євреїв, вірмен, греків, мусульман тощо (Военно-статистическое обозрение, 1849).

Відомий подільський історик, краєзнавець В. Гульдман започаткував видання щорічного «Обзора Подольской губернии» (1884–1913 рр.), в якому зображується життя населення Подолії (демографічний стан, сільське господарство, промисловість, торгівля, освіта, культура, медицина, податки тощо), що є унікальним джерелом для вчених-дослідників. Важливою в етнографічному плані є його монографія «Подільська губернія. Досвід географічно-статистичного опису» (Гульдман, 1889). Необхідно зазначити, що третина довідок про населені місця Поділля, поданих у виданнях В. Гульдмана, взагалі є першим джерелом для їх вивчення.

Статистичні дані демографічного та культурного стану єврейського народу досліджувалися Б. Бруцкусом «Статистика еврейского населения: распределение по территории, демографические и культурные признаки еврейского населения по данным переписи 1897 г.» (Бруцкус, 1909).

Дослідженню цієї проблеми присвячено чимало наукових праць українських істориків, зокрема, В. Кононенка (Кононенко, 2011), Т. Морголіса (Морголіс, 1887), М. Тростогона (Тростогон, 1994), О. Юрченко (Юрченко, 2015). У своїх публікаціях вони звертали увагу лише на окремі аспекти цієї теми.

У монографії Поліщука Ю. М. «Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.)» розкриваються особливості політики російського царизму до національних меншин Правобережної України та основні принципи соціально-економічної, освітньої, церковно-релігійної політики Російської імперії (Поліщук, 2012).

Дисертаційне дослідження Л. Орловського «Єврейське населення в соціально-економічному, суспільно-політичному, освітньо-культурному і духовному житті Поділля (1861–1914 рр.)» (2019) присвячено економічному та національно-культурному життю єврейської громади в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. на Поділлі (Орловський, 2019). Питання освіти єврейського населення означеного періоду частково розкриті у працях О. Тригуба (Trygub, 2023), А. та Л. Швабів (Шваб, А., Шваб, Л., 2025), О. Чінени (Чінена, 2024).

Виклад основного матеріалу. Після приєднання російським царизмом Правобережжя проведено ревізію населення, яка повинна була показати чисельність окремих станів краю.

Необхідно зауважити й те, що в XIX столітті Подільська губернія була багатоетнічним регіоном, у якому, за даними Всеросійського перепису населення 1897 р., українці складали 80,9 % від усіх мешканців Поділля, росіяни – 3,3 %, поляки – 2,3 % (The First General Census of the Russian Empire in 1897. XXXII. Podolsk province, 1904, p. 3). Близько 1 % складають жителі губернії таких національних меншин, як татари, турки, греки, чехи, молдовани, болгари, французи (Guldman, 1889, p. 98). Євреї становили значну частину населення Подільської губернії, особливо в містах і містечках, а саме 13,3 % (Guldman, 1889, p. 92).

Упродовж XIX ст. абсолютне число й питома вага єврейського етносу еволюціонували у напрямку збільшення. Темпи приросту єврейського населення в XIX ст. були найвищими серед інших етнічних груп Російської імперії завдяки «Положенню про устрій євреїв» (9 грудня 1804 р.), що сприяло врегулюванню соціально-правового статусу євреїв у Росії (Шваб А., Шваб, Л., 2025, с. 15).

Причиною такого домінування єврейської громади була імперська політика, що на підставі Положення 1835 р. виокремила для компактного проживання євреїв так звану «смугу осілості». Її межі охопили Подільську, Волинську, Київську (крім Києва), Херсонську (крім Миколаєва),

Катеринославську, Таврійську (крім Севастополя), Полтавську (крім козацьких і державних сіл) та Чернігівську губернії (Морозова, 2009, с. 66).

Про це й зазначав у своїй праці П. Чубинський, що євреям не дозволяли селитися на території великоруських губерній, а тільки в західних губерніях, де вони й отримали значний ступінь економічного розвитку (Чубинський, 1872, с. 3–8).

Наприкінці 1840 р. Микола I заснував спеціальний комітет «для визначення заходів корінного перетворення євреїв у Росії». Цей комітет мав: «1. діяти на моральну освіту нового покоління євреїв заснуванням єврейських училищ у дусі, протилежному до нинішнього талмудичного вчення; 2. знищити кагали та підпорядкувати євреїв загальному управлінню... 4. заборонити вживання особливого єврейського одягу... 7. розділивши євреїв за якістю їх занять». Ці пропозиції й визначали політику Миколи I стосовно євреїв, якої він дотримувався до смерті в 1855 році (Еттінгер, 1990, с. 500).

Згідно з матеріалами Генерального Штабу за 1849 рік у Подільській губернії проживало 177.189 євреїв, що складало 1/81 від загальної кількості населення в 1.530.321 чол. (Military and statistical review of the Russian Empire, 1849, p. 82).

За офіційними даними 1865 р., єврейське населення Південно-Західного краю становило вже понад 600 тис. осіб, тобто понад 11 % від населення регіону. Найбільші єврейські громади перебували у Бердичеві та Житомирі (Поліщук, 2012, с. 107).

Так, у 1867 році на території Подільської губернії проживало 211.801 євреїв, що становило друге місце по чисельності (після Київської губернії) серед 9 губерній, що входили до складу Російської імперії (Вейцбліт, 1930, с. 98).

За статистичними розрахунками П. Чубинським визначено, що в цілому по губерніях Південно-Західного краю у 1872 році євреїв проживало: в Київській губ. – 13,09 %; у Подільській – 12,08 %; у Волинській – 12,37 %. Тобто євреї в кожній із зазначених губерній складають у цей час практично восьму частину населення. Виявляється, що в містах чисельність євреїв складає понад 32 %, у містечках – 53 % й у селах – більше ніж 14 % (Чубинський, 1872, с. 175–178). У поданій нижче таблиці прослідковується аналіз розселення євреїв у містах, містечках та селах у губерніях Південно-Західного краю.

Таблиця 1

Розселення євреїв у трьох Південно-Західних губерніях станом на 1872 р.

(Чубинський, 1872, с. 178.)

Губернії	Міста	Містечка	Села	Всього
Київська	98,032	123,909	41,18	263,459
Подільська	70,012	151,124	35,539	246,735
Волинська	69,171	105,223	36,747	211,146
Всього	***237,275***	***380,261***	***103,804***	***721,340***

Відповідно до статистичних даних, на кінець 80-х років XIX ст. у 120 містечках Подільської губернії євреї становили 44 % (140 598 чол.) від усього населення. До того ж найменша кількість єврейського населення проживала в містечках Маків Кам'янецького повіту (2,9 % – 47 з 1649 чол.), Буцнівці (Поділля) Летичівського повіту (4 % – 48 з 1222 чол.), Верхівка Могилівського повіту (4,6 % – 41 з 897 чол.), Тина Ушицького повіту (4,5 % – 46 з 1023 чол.). Найбільший же відсоток євреїв – у містечках Голосків Балтського повіту (85 % – 803 з 945 осіб), Чечельник Ольгопольського повіту (93 % – 2232 з 2400 осіб) і Княже-Тиманівка Ямпільського повіту (98 % – 5). У 22 містечках євреї складали від 40 % до 50 % населення (Гульдман, 1889, с. 92).

У 8 містечках відсоток євреїв становив 70–80 %, 7 містечок із 10–15 % та по 6 містечок, де євреїв було 5–10 % та 60–70 % від усього населення. Таким чином, зі 120 містечок у 57 єврейська частина населення становила понад 40 %. Отже, у Подільській губернії та у повітових містах євреї становили значну частину населення, у Могильові та Балті їхня частка досягала 60–80 % (Комарніцький, 2004, с. 125). У Вінницькому повіті проживали 31 тис. євреїв. Поширеним заняттям серед євреїв Вінниці було кравецьке ремесло і торгівля продуктами сільського господарства (Юрченко, 2015, с. 87).

Збільшення кількості населення єврейської національності на Правобережній Україні (три губернії) у 1884 році можна прослідкувати в таблиці 2.

Таблиця 2

Розселення євреїв у трьох Південно-Західних губерніях станом на 1884 р.

(Алєніцин, 1884, с. 49)

№ п/п	Губернії	Всього населення	Євреї	% єврейського населення
1	Київська	2.332.421	339.557	14.6
2	Подільська	2.239.514	418.858	18.7
3	Волинська	1.946.438	289.820	14.9

За даними перепису населення 1897 року, єврейської національності в містечках Південно-Західного краю в кількісному складі майже 43 % від усього населення (Бруцкус, 1909, с. 8). Про розселення євреїв по містечках губерній Правобережної України свідчать показники в таблиці 3.

Таблиця 3

Розподіл населення у містечках Правобережної України за конфесіями (1897 р.)

(Комарніцький, 2004, с. 120–129)

Губернії	**православні**	**іудеї**	**інші**	**Всього населення**
Київська (%)	319583 (59,4)	196420 (36,5)	21802 (24,1)	537805 (100)
Подільська (%)	226045 (47,6)	210804 (44,4)	38149 (9,0)	474998 (100)
Волинська (%)	179636 (45,4)	192370 (48,6)	23752 (6,0)	395758 (100)
Всього (%)	725264 (51,5)	599594 (42,6)	83703 (5,9)	1408561 (100)

За результатами перепису населення, проведеного в Російській імперії в 1897 році, кількість євреїв (у містах, містечках та селах) тільки в Подільській губернії складає 370.612 чол. (Чубинський, 1872, с. 178). Статистичні показники розселення євреїв у Подільській губернії представлені в таблиці 4.

Таблиця 4

Населення євреїв у Подільській губернії за даними перепису 1897 р.

(Brutskus, 1909, p. 83)

Тип поселення	**Все населення**	**євреї**	**у %**
Сільські поселення	2.313.420	54.847	2,4
Містечка	483.009	212.877	44,2
Міста	221.870	102.888	46,4
Всього	3.018.299	370.612	12,3

Отже, відповідно до статистичних та історичних джерел зазначаємо, що єврейське населення за період 1860–1890-ті роки дійсно збільшилося з 246 735 чол. до 370 612 чол. та складало більшу частку в демографії Подільського краю.

З початком освітніх реформ у середині XIX століття уряд Російської імперії намагався інтегрувати євреїв у загальноімперську освітню систему, що викликало з боку традиційних єврейських громад побоювання втратити культурну і релігійну ідентичність. У 1844 році в Південно-Західному краю Російської імперії були засновані урядові школи для євреїв і дві рабинські семінарії у Вільні та в Житомирі. Директорами цих навчальних закладів були призначені християни і лише єврейські предмети викладалися вчителями-євреями. Основною метою шкіл (таємна інструкція міністра освіти, затверджена царем) було перевиховання молодого покоління та відвернення євреїв від Талмуду. Одночасно заснування цих училищ спричинило гоніння на традиційні єврейські школи – «хедери» та їхніх викладачів – «меламедів». Євреї намагалися підкупити чиновників, щоб зберегти ці школи та складали фіктивні списки учнів, які місцева влада пересилала до міністерства освіти (Эттингер, 1990, p. 500–501).

У закладі діти вивчали єврейський Закон віри, давньоєврейську мову, переклад Біблії і Святого Писання, історію Біблійну й після Біблійну, Піркейт-Авот (пояснення найважливіших молитов).

Як зазначає П. Чубинський, «меламеди» поділяються на елементарних (першорозрядних, «дардаки-меламеди»), на викладачів єврейської мови (другорозрядних, «арбувія-меламеди») й на викладачів талмуда (третьорозрядних, «гемара-меламеди»). Досить часто заняття проводяться в приміщенні, де живе сам «меламед» зі своєю родиною, яке не завжди придатне до навчання (Чубинський, 1872, p. 80).

Навчали дітей лише ті меламеди, які отримали свідоцтво від єврейських училищних комісій (у губернії їх дві – у Кам'янці та Немирові). Усього в Подільській губернії на середину 70-х років XIX ст. нараховувалося 409 меламедів, які навчали більш як 3,5 тис. дітей (Гульдман, 1889, с. 95). Хоча, можливо, їх було й більше.

Контроль за роботою меламедів здійснювали не лише повітові єврейські училищні комісії, але навіть і поліція. За порушення правил їх притягували до суду, штрафували разом із батьками дітей, які в них навчалися. Після цього меламедам заборонялося займатися навчанням дітей, вони давали розписку про те, що більше робити цього не будуть (Крічкер, 2012, с. 15).

Зазначимо, що єврейським дітям, які вчилися в російських школах, було некомфортно через негативне ставлення до них у навчальних закладах, на чому й ґрунтувалася політика російського самодержавства (Юрченко, 2015, с. 94).

За дослідженнями П. Чубинського, євреї, які не отримували теоретичних знань будь-якої з європейських мов, важко засвоювали граматичні правила російської мови. Як відзначив вчений, київські євреї краще розмовляють російською мовою, ніж подільські та волинські. Тобто знання мови та її вимова залежить від місцевості, де вони проживають. Відомо, що багато єврейських сімей самостійно вирішували навчати своїх дітей російської мови, щоб зблизити їх з місцевим населенням (Чубинський, 1872, с. 5–15).

Згідно з новим положенням про єврейські училища 1844 р. засновано два вищих училища (у Вільні та Житомирі) для підготовки майбутніх вчителів та рабинів, а також двоякого роду училищ: першорозрядних та другорозрядних. Для утримання училищ встановлено спеціальний свічковий збір та призначено доходи від двох монопольних єврейських друкарень у Вільні та Житомирі.

Так, 07 серпня 1845 року створена губернська учнівська Єврейська комісія для контролю над навчальними закладами, за висновками якої викладання в єврейських навчальних закладах велося незадовільно, діти мали тільки зазубрювати знання, приміщення шкіл знаходились у брудному стані (Military and statistical review of the Russian Empire, 1849, p. 152).

Згідно із законом від 04 травня 1859 р. євреям надавалося право навчати своїх дітей закону віри, за їх власним бажанням, в училищах або у приватних учителів (Орловський, 2019, с. 161).

Станом на 1857 р. у Подільській губернії функціонував 171 єврейський навчальний заклад, з них: 8 державних одноступеневих училищ (197 учнів), двоступеневих – 2 (33 учні), приватних талмуд-тор – 1 (50 учнів), приватних хедерів (початкових шкіл) – 160 (2475 учнів) (Памятная книжка, 1859, с. 5).

Указом від 4 травня 1859 р. уряд прийняв рішення про поліпшення вчительського персоналу та обов'язкове навчання дітей єврейських купців та почесних громадян. У 1861 р. євреїв-учителів казенних училищ звільнили від сплати податків і виконання інших повинностей (Поліщук, 2012, с.235).

Указом від 06 вересня 1862 р. приймається рішення про доцільність призначення доглядачами єврейських училищ як з євреїв, так і з християн. Поява педагогів-євреїв помітно підвищує кількість учнів та інтерес до училища.

Утім, необхідно взяти до уваги, що до виходу Положення про влаштування училищної частини у Південно-Західному краї від 26 травня 1869 р. у регіоні було (без урахування Києва) лише 6 повітових училищ, у тому числі 4 дворянські. У другій половині 1869 р. в Південно-Західних губерніях відкрито 32 народні та міські училища (Поліщук, 2012, с. 109).

Міністр народної освіти дійшов висновку, що навчання в особливих школах відчужує єврейську молодь від християнського середовища. Тому на початку 1873 р. видано наказ про закриття державних шкіл, заснованих для євреїв у 1844 р., і про перетворення рабинських училищ на вчительські інститути. Одночасно вжито заходів для полегшення вступу євреїв до загальних навчальних закладів, але швидке зростання чисельності євреїв у них викликало сильне невдоволення різних кіл російського суспільства. У пресі з'явилися антиєврейські випади (Эттингер, 1990, p. 505).

За статистичними підрахунками П. Чубинського, в 70-х роках XIX ст. в казенних єврейських училищах і в приватних єврейських пансіонах навчалося до 900 хлопчиків та до 300 дівчаток (Чубинський, 1872, p. 201). Після 1873 р. виникла низка нових громадських училищ і приватних шкіл, реорганізуються вже наявні школи, влаштовуються бібліотеки та ін.

За даними «Товариства поширення освіти між євреями в Росії», всіх спеціально-єврейських шкіл у 15 губерніях «смуги осілості» (поза межами єврейських шкіл дуже мало) налічувалося до кінця 1899 р. 644, з них 392 (60 %) виникли за приватною ініціативою, 139 (21 %) вважаються громадсько-благодійними, решта 113 шкіл (19 %) – казенні училища, засновані навчальним відомством.

3 травня 1882 року були прийняті «Тимчасові правила», що суттєво обмежували розвиток національного життя євреїв. Система освіти єврейських громад прив'язувалася до зони осілості та відповідної квоти на навчання в навчальних закладах. У липні 1887 р. міністром освіти видана директива, за якою встановлювалася «відсоткова норма». У середніх та вищих

державних навчальних закладах ця квота була на рівні 10 % (сюди входило й Поділля). Так, влада намагалася ізолювати євреїв або змусити їх емігрувати з країни (Кононенко, 2011, с. 178).

Подільська губернія була включена у «смугу осілості» єврейського населення й стала одним із найбільш заселених євреями регіонів не тільки України, а й імперії. На 1897 р. в губернії проживало 370 617 євреїв, що становило близько 12,3 % усього населення регіону, із них найбільше жінок (Гаркави, Каценельсон, 1912, с. 648–649).

Тому на початку 70-х років XIX ст. по всій Російській імперії почали відкривати училища для дітей єврейської національності (єврейське училище в Санкт-Петербурзі, Одесі, Могилеві) (Морголіс, 1887, с. 1).

Отже, на кінець XIX ст. в Україні, зокрема, й на Поділлі, були відкриті навчальні заклади різного ступеня, де навчались єврейські діти. Серед них переважали однокласні навчальні єврейські училища, общинні (громадські Талмуд-Тори, приватні жіночі та чоловічі єврейські училища). Крім цього, існували єврейські учительські інститути, випускники яких направлялися на роботу в училища. Самі єврейські училища розташовувалися в повітових містечках: Житомирі, Вінниці, Дунаївцях, Літині (Тростогон, 1994, с. 16).

Важливим елементом традиційної єврейської освіти наприкінці XIX століття були Талмуд-тори – школи для навчання сиріт і дітей з бідних єврейських родин, що утримувалися на кошти єврейських громад та на пожертви заможних євреїв, а також внаслідок надходжень від коробкового та свічкового збору. Хоча в цей період зміст навчання в них дещо змінився. Крім традиційних єврейських релігійних дисциплін (П'ятикнижжя, давньоєврейську мову, Біблію і Талмуд), почали викладати й деякі світські науки (Тростогон, 1994, с. 8–19).

Наприкінці XIX ст. на Правобережжі починають відкривати приватні єврейські чоловічі та жіночі училища, що давало можливість усім охочим здобувати освіту. Хоча й тут не обійшлось без пильного ока держави: приватні єврейські училища дозволялося відкривати лише тим, хто отримував від влади «підтвердження моральної та політичної надійності» (Крічкер, 2012, с. 16).

У 1877 році у Вінниці відкрито двокласне початкове чоловіче єврейське училище, яке розташовувалося в найманому будинку за 825 крб., при училищі був підготовчий клас. На утримання училища використовувалися суми з продажу свічок (свічковий збір) – 4031 крб. 92 коп. У ньому навчалося 134 хлопчики. Лише 10 закінчили училище успішно через високі вимоги вчителів (Тростогон, 1994, р. 17).

У 70-х роках XIX ст. у Подільській губернії створено 4 початкові державні єврейські училища, одне з яких – двокласне – у Вінниці (1877 р.), а три однокласних – у Проскурові (1878 р.), Могилеві Подільському (1879 р.) і Балті (1875) (Гульдман, 1889, с. 195).

У 1887 р. в 4-х єврейських училищах навчалося 422 хлопчика і 22 дівчинки. У загальному на утримання цих дітей пішло 15.559 руб. 50 коп., тобто утримання однієї дитини обійшлося в середньому 35 руб. Необхідно зазначити, що єврейські училища не мали своїх приміщень і змушені були наймати їх за кошти міністерства народної освіти, коробочного та свічкового зборів, фінансувалися внаслідок свічного збору місцевих єврейських громад (Гульдман, 1888, с. 133).

Тривалість курсу навчання в училищах була 6 років. В однокласних училищах учні розділялись відповідно до своїх знань на три відділення й навчалися в кожному з них по два роки. У двокласних училищах курс першого класу тривав чотири роки й учні в ньому були поділені на два відділення. Курс 2-го класу продовжувався два роки. У єврейське початкове училище приймали дітей віком не молодше семи та не старше чотирнадцяти років. Діти 10–13-річного віку, які успішно пройшли курс перших чотирьох років навчального закладу, могли вступати без іспитів у перший клас гімназій і реальних училищ. В однокласних єврейських училищах діти вивчали: російську мову, арифметику, чистописання російське, єврейське і німецьке, давню єврейську мову, єврейський закон віри, Біблійну історію і роз'яснення важливих молитов за програмами, затвердженим міністерством народної освіти. У двокласних училищах вивчали ті ж предмети, а також історію і географію.

У Могилівському єврейському училищі діти навчалися на слюсарно-ковальському відділенні. Навчання проводилося в окремому приміщенні за орендну плату в 112 руб. за рік. У 1890 р. відкрито ще й столярне відділення та переплетне, навчання за якими проводилося в приміщенні самого училища. Усього в цьому закладі навчалося 34 учні, з них на слюсарному – 20, столярному – 8, переплетеному – 6. Виготовляли на продаж столи, стільці, вішалки, табуретки, ліжка, балконні решітки, складні столи та стільці, замки та інше (Гульдман, 1892, р. 190). Майстер слюсарної справи закінчив курс при Житомирському єврейському училищі, інші майстри – місцеві. Частина грошей на утримання училища перераховується зі свічного збору єврейської громади (100 руб.), інша – 1000 руб. шляхом коробочного збору, і ще частина – пожертва та гроші, отримані з продажу товарів виробництва учнів (Гульдман, 1892, с. 135).

У 1895 році єврейське товариство м. Проскурова порушило клопотання про виділення 24 000 руб. для будівництва нового приміщення єврейського училища. Місто виділило місце під

забудову. Необхідно відзначити, що в огляді Подільської губернії навчально-виховна робота в казенних єврейських училищах вважається задовільною. Викладання в них ведеться розумно та успішно, адже вчителі мають досвід викладацької роботи, закінчили Житомирський та Віленський єврейські учительські інститути. Також у цьому документі наголошується на тому, що випускники єврейських училищ за рівнем знань не відстають від учнів двокласних міських училищ. Слід нагадати, що єврейські діти, вступаючи до училищ, зовсім не володіли російською мовою. Та вже на другому році навчання вони досконало можуть спілкуватися нею, як літературною, так і розмовною.

У 1895 році в Балтському єврейському училищі дітей навчали столярному ремеслу. Вчилося в ньому 14 хлопчиків, на освіту яких виділяли 100 руб. по штату й 1.620 руб. з суми міського коробочного збору. Навчання проходили по 2 години щоденно, було два викладачі (Гульдман,1896, с. 190).

Необхідно зауважити, що в інших українських губерніях уряд також намагався вирішити проблеми євреїв-переселенців. Одним із питань було надання аграрної освіти євреям-землеробам. Так, у 1899 році в Херсонській губернії розпочала навчальну діяльність Новополтавська єврейська нижча сільськогосподарська школа. Ініціатором створення та проєктантом школи був відомий одеський агроном Василь Олексійович Бертенсон. Школа надавала основні знання із сільського господарства взагалі та, зокрема, із садівництва, городництва, виноградарства та шовківництва, а також з ремесел: столярного, ковальського та шорного, у застосуванні для виготовлення нових і ремонту старих сільськогосподарських знарядь, машин (Trygub, 2023, p. 89–90).

Окрім державних навчальних закладів, популярністю серед євреїв користувалися приватні єврейські училища. Навчальний план кожного приватного закладу затверджувався в обов'язковому порядку попечителем навчального округу. Як правило, ці школи відкривали в приватних будинках і здебільшого утримувались на кошти окремих осіб або товариств, а також коштами, які надходили із сум свічкового та коробочного зборів. Для більшості дівчат-єврейок саме приватні училища були, по суті, єдиним місцем, де вони могли здобути початкову освіту.

За матеріалами першого Всеросійського перепису населення 1897 року в Подільській губернії мали освіту лише 468 769 осіб (15,5 %), у т.ч. у містах – 850 082 (33,8 %). Серед селян не було жодного, хто мав би вищу або середню освіту. Жінок з освітою на Поділлі було 109 771 (30,6 %). Серед населення різного віросповідання найбільший відсоток освічених людей складали євреї (21,7 %) та протестанти (71,4 %) (Первая, 1904, с. 4–9). За матеріалами перепису, серед євреїв вміють читати менше половини населення – дорослі чоловіки, і лише четверта частина жінок, про що свідчать дані таблиці 6 (Бруцкус, 1909, с. 195).

Таблиця 6

Рівень володіння російською мовою єврейського населення в Подільській губернії за переписом 1897 року (Бруцкус, 1909, с. 195)

Вікові групи	Єврейське населення		Володіння російською мовою			
			абс.число		%	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
з 1 року до 9 років	45.408	45.417	1.749	1.394	3,9	3,1
10 до 19 років	41.927	49.149	14.100	11.035	33.6	22.4
20–29	23.994	31.456	14.445	6.464	49.8	25.5
30–39	20.842	21.396	9.703	2.388	40.7	11.2
40–49	15.785	17.098	5.358	906	33.9	5.3
50–59	11.230	12.166	2.801	407	25.0	3.3
60-	9.078	8.426	1.894	168	20.9	2.0
Разом	168.264	185.108	50.050	22762	28,0	12,0

За результатами перепису населення 1897 року (таблиця 6) ми можемо побачити, що наприкінці XIX ст. серед представниць жіночої статі від 10 до 19 років лише 22 % володіли російською мовою, а жінки від 20 до 29 років складали 25,5 % освіченості.

Мережа середніх жіночих навчальних закладів створювалась на Правобережжі дуже повільно, навіть порівнюючи з іншими регіонами України, адже уряд штучно стримував їх зростання.

У 1887 році у Вінниці відкрито жіноче єврейське училище з безплатним рукодільним класом, засновницею якого була Мінна Рубінштейн. Воно користувалось помітною популярністю серед збіднілого населення Вінницького повіту. Викладачі І. Рубінштейн, В. Ейдельмашан, М. Горенштейн, А. Скульський та М. Лініцька мали відповідну освіту, закінчивши Житомирський єврейський педагогічний інститут. Необхідно додати, що вчителі вимагали від своїх учнів

глибокого й повного засвоєння матеріалу, дотримувалися дидактичних та методичних принципів навчання (Тростогон, 1994, с. 19).

Щороку на навчання приймали від 50 до 60 дівчат з найбідніших єврейських родин. Основна увага приділялася вивченню російської мови як розмовної. Дівчатка вивчали грамоту, облік і жіноче рукоділля. Запровадивши вивчення німецької мови, з'ясувалося, що знання мови надалі не будуть застосовуватися. Тому вирішено зосередити зусилля вчителів на опануванні рукоділля та шиття (ДАВіО, ф. 230, оп. 1, спр. 677, арк. 168.).

При викладанні єврейських предметів звертали увагу на вивчення ученицями правил жаргонного письма, початкових правил єврейської мови, знання катехізису, найнеобхідніших молитов та біблійної історії. Усі ці предмети викладалися виключно російською мовою згідно з програмою навчання для єврейського училища, що не заперечувалося батьками учениць. Викладання цих предметів доручалося досвідченому вчителю (Богатчук, 2018, с. 26).

Учениці обов'язково мали отримати знання з російської історії та географії, відповідно до програми державних училищ Південно-Західного краю (Отчет, 1890, с. 16). До того ж дівчат навчали російської та єврейської початкової грамоти тому, що вони не мали можливості навчатися у звичайній школі.

У виховній роботі серед дітей важливу увагу приділяли в опануванні правил моралі, поваги й любові до релігії, любові та повазі до батьків і наставників, особливого ставлення до священної особи Государя Імператора. 1–2 рази в тиждень проводили співи російських, древнє-єврейських та найкращих жаргонних народних пісень, а також молитви, для запобігання негативного впливу вуличних непристойних пісень.

Викладачі училища, вихована в умовах суворої дисципліни, відповідно вимагали й від своїх учениць (Отчет, 1890, с. 16). Відгуки батьків щодо виховання своїх дітей були тільки позитивними, адже учениці отримали в училищі прекрасні правила акуратності, порядності, навчилися володіти собою, стали більш дисциплінованими, що викликало тільки задоволення.

Навчання дітей з різних соціальних станів вимагало від керівництва враховувати спроможність батьків оплатити навчання. Не всі батьки могли оплатити навчання своїх дітей повністю. Більшість коштів для утримання закладу надходили від батьків, з сум коробочного та свічного збору, субсидій Комітету Ремісничого Фонду, а також від Товариства поширення освіти між євреями в Росії (Орловський, 2015, с. 8).

У 1892 році при училищі відкрито рукодільний клас, завдячуючи матеріальній допомозі Комітету Ремісничого Фонду, що посприяло можливості малозабезпеченим ученицям навчитися шити та надалі заробити на прожиття. Фонд повністю оплачував перші два роки їх навчання. Отже, впродовж 6 років в училищі цілком безкоштовно навчалися 57 єврейських дівчат (ДАВіО, ф. 230, оп. 1, спр. 677, арк. 11).

Утримання рукодільного класу вимагало значних затрат: на одну ученицю – 10 крб. За 15 дівчат виходило 150 руб. Це були немалі кошти, у важкі роки засновниця училища сама проводила заняття з рукоділля. У 1897 р. запросили майстриню, яка відібрала 12–15 дівчат, навчала їх виключно шиттю, утворивши майстерню. У майстерні учениці навчалися шити білизну, сукні, навіть отримували замовлення від людей, не пов'язаних з навчальним закладом. Комітет Ремісничого фонду виділив у тимчасове користування швейну машинку за 70 крб.

Засновники училища, всупереч важкому матеріальному стану закладу, у лютому 1897 р. відкрили суботні класи для допомоги єврейським дівчатам, які не вміли писати й читати, не мали можливості отримати освіту (Орловський, 2015, с. 8).

У 1897 р. після п'ятирічного навчання найкраща випускниця училища була рекомендована до вступу до Вінницької жіночої прогімназії Олени Холодикової на пільгових умовах оплати (ДАВіО, ф. 230, оп. 1, спр. 677, арк. 42).

У скрутні для училища часи деякі жителі Вінниці приходили та викладали рукоділля безоплатно, приносили книжки (167 шт.), одяг для найбідніших учениць. Так, Розалія Райхер дала 5 крб. на придбання єврейських підручників. За 10 років роботи (1887–1897) училище закінчило 505 випускниць, з яких 153 – безплатно (ДАВіО, ф. 230, оп. 1, спр. 677, арк. 39зв.).

Керівництво, учениці та випускниці училища завдячували своїм спонсорам, які допомагали з оплатою за навчання найбідніших дітей, чим дозволили їм отримати освіту для майбутнього життя.

Зазначимо, що відкриття урядом навчальних закладів для дітей єврейської національності було актом великої гуманності. Не всі єврейські сім'ї мали можливість оплатити навчання, та й у звичайних школах й училищах цим дітям важко було пристосуватися. Тому дітей ще маленькими віддавали до важкої роботи.

Отже, відкриття приватного жіночого єврейського училища у Вінниці надало можливості дівчатам з бідних єврейських сімей отримати основи грамоти, релігії, історії, а також навчитися шити та різним видам рукоділля.

Отже, зазначимо, що школи, казенні та приватні училища, незважаючи на дискримінаційні дії з боку влади, сприяли покращенню рівня освіти серед дітей єврейської національності, зберігаючи при цьому свою релігійну ідентичність.

Висновки. Отже, в XIX ст. на Поділлі була створена досить розгалужена мережа навчальних закладів державної, приватної та духовної єврейської освіти, що перебувала під постійним суворим контролем держави, яка проводила політику зросійщення єврейського населення.

Навчанням дітей традиційно займалися меламеди, або книжники, які поділялися відповідно до об'єму викладання, на початкових (даркедемеламдім) і другорядних (ірбув'я-меламдім). Навчальні заклади, до яких ходили єврейські діти, називалися хедерами. Це були початкові школи для хлопчиків, де навчання починалося з 4-х років. Головним змістом навчання стало вивчення Тори та єврейської богословської літератури. У єврейських навчальних закладах, всупереч асиміляційній політиці царського уряду, були збережені традиції національного виховання, вивчалися єврейська мова та обряди.

Відкриття на території Подільської губернії 4-х казенних єврейських училищ сприяло подальшому залученню дітей до навчання як граматики, географії, інших предметів, так і робочих професій: слюсарна, столярна, ковальська справи для хлопчиків, шиття, рукоділля – для дівчат.

В училищах навчалися діти з бідних єврейських сімей (заможніші євреї намагалися дати дітям освіту в загальноосвітніх середніх навчальних закладах, випускникам яких легше було вступити до вищих навчальних закладів імперії).

Отже, якщо в 40–50-х роках XIX ст. уряд примушував євреїв вступати до школи, щоб вивчити російську мову, то у 80-х роках майже закрили доступ до навчальних закладів, встановивши 10 % квоту. Так, влада намагалася здійснити політику переходу від асиміляції єврейського населення до фактичного його ізолювання або еміграції.

Шанобливе ставлення єврейських громад до освіти, їх внесок у фінансування освіти сприяло тому, що на кінець XIX ст. за рівнем грамотності на Правобережжі України, зокрема, на Поділлі, євреї займали четверте місце, залишивши далеко позаду українців, яким було заборонено навчатися рідною мовою. Вище євреїв за рівнем освіти стояли тільки чехи, німці й росіяни.

Саме такий підхід до розкриття діяльності навчальних закладів, зокрема, училища, де здобували освіту єврейські діти, дозволяє визнати їх рівень освіченості.

Подяка. Висловлюємо подяку численній спільноті дослідників історії Подільського краю, ґрунтовні напрацювання яких використано для написання цієї статті.

Фінансування. Дослідження і публікація не мали окремо визначеної фінансової підтримки.

Джерела та література:

Аленицин, В. (1884). Єврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости. С.-Петербург.

Богатчук, С. (2018). Діяльність Вінницького жіночого єврейського училища наприкінці XIX ст. *Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць*. Вип. № 130. С. 25–27.

Бруцкус, Б. (1909). Статистика еврейского населения: распределение по территории, демографические и культурные признаки еврейского населения по данным переписи 1897 г. СПб.: [Тип. Север]. 134 с.

Вейцбліт, І. (1930). Рух еврейської людности на Україні: періоду 1897–1926 років Всеукр. АН, Інститут Єврейської культури. Соц.-економ. секція. Кременчуг, Держвидав України. 175 с.

Военно-статистическое обозрение (1849). Военно-статистическое обозрение Российской империи / изд. по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии Департамента Генер. Штаба. Санкт-Петербург : В тип. Департамента Генер. Штаба, 1848–1858. Т. 10, ч. 2: Подольская губерния,159 с.

Гаркави А., Каценельсон, Л. (1912). Еврейская энциклопедия: свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Т. 12: Обычай – Проказа. Санкт-Петербург: Изд. О-ва для Науч. Еврей. Изданий и Изд-ва Брокгауз-Ефрон, 271 с.

Гульдман, В. (1888). Обзор Подольской губернии Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора... [по годам]**.** Каменец-Подольский: Губ. тип. 1888–1912. 144 с.

Гульдман, В. (1889). Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления. 510 с.

Гульдман, В. (1892). Обзор Подольской губернии за 1891 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск: Под. губ. стат. комитет. 155 с.

Гульдман, В. (1896). Обзор Подольской губернии за 1895 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск: Под. губ. стат. комитет. 206 с.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

Эттингер, Ш. (1990). Очерк истории еврейского народа. Том 2. Иерусалим: Библиотека-Алия. 512 с.

Комарніцький, О. (2004). Українське містечко: поняття, демографічний, етнічний і конфесійний склад населення (на матеріалах Правобережної України кінця XIX – початку XX ст.) *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм. Т. 12. С. 20–129.

Кононенко, В. (2011). Національна освіта єврейських громад Поділля. *Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення: матеріали XXIII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. 20–21 жовт. 2011 р.*: до 100-річчя заснування ВДПУ ім. М.Коцюбинського, Вінниця. С. 177–181.

Kraliuk, Petro and Sukhova, Nadiya (2020) "Reformation of Confessional Spiritual Educational Institutions of Ukraine: Containment Factors and Leadership Experience," *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Vol. 40, Iss.3, Article 10. Available at: https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol40/iss3/10 .

Крічкер, О. (2012). Традиції початкової освіти в єврейських общинах містечок Правобережної України на зламі XIX–XX століть *Наукові праці. [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Історія.* Вип. 159. Том 171. С. 14–17.

Морголіс, Т. (1887). К школьному вопросу *Восход*. Май. С. 1–5.

Морозова, А. (2009). Єврейське населення Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст., Київ. 300 с.

Орловський, Л. (2019). Єврейське населення в соціально-економічному, суспільно-політичному, освітньо-культурному і духовному житті Поділля (1861–1914 рр.). Дис…на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. Кам'янець-Подільський. 313 с.

Орловський, Л. (2015). Стан єврейської освіти Поділля у другій половині XIX-початок XX ст. *Сборник научных статей. Научный поиск.* Часть 6. С. 7–12.

Отчет (1890). Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии еврейских училищ за 1889 год. К.

Памятная книжка (1859). Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. Каменец-Подольск: Ред. "Подол. Губ. Ведомостей", 184 с.

Первая (1904). Первая Всеобщая перепись населения Росийской империи 1897 г. XXXII. Подольская губерния. 285 с.

Поліщук, Ю. (2012). Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 432 с.

Риттих, А. (1864). Атлас народонаселения Западно-Русского края по исповеданиям. 2-е изд., испр. и доп. СПб.,

Trygub, O. (2023). Agricultural Training in Agricultural Educational Institutions of Kherson Hubernia in the Second Half of the 19th – early 20th century. *Eminak: Scientific Quarterly Journal*, (3(43), 67–95. https://doi.org/10.33782/eminak2023.3(43).659.

Тростогон, М. (1994). Початкова єврейська освіта у Вінниці в кінці XIX – початку XX ст. *Матеріали другої історико-краєзнавчої конференції «Вінниця: минуле і сучасне»*, присвяч. 50-річчю визволення м. Вінниці від німецько-фашистських загарбників, Вінниця. С. 16–18.

Чінена, О. (2024). «Положення про устрій євреїв» 1804 р. як інструмент впливу на ідентичність єврейських громад у Російській імперії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 50, С. 131–135. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-131-135.

Чубинський, П. (1872). Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования: [в 7 т.] Том 7: Евреи. Поляки. Племена немалорусского происхождения. Малоруссы (статистика, сельский быт, язык) / изд. под наблюдением П. А. Гильтебрандта. Санкт-Петербург: [Тип. К. В. Трубникова]. 608 с.

Шваб, А., Шваб, Л. (2025). Зміни етнонаціональної та релігійно-конфесійної структури населення Волині у XIX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 2025. Вип. 53. С. 9–20. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-53-9-20 .

Юрченко, О. (2015). Розвиток освіти на Поділлі на початку XX ст. *Вісник КНЛУ. Серія: Історія, економіка, філософія*. Вип. 20. С. 87–98.

References:

Alenitsin, V. (1884). Jewish population and land ownership in the southwestern provinces of European Russia, included in the Jewish Pale of Settlement. S.-Peterburg. P. 49. [in Russian].

Bohatchuk, S. (2018). Activities of Vinnytsia Women's Jewish School at the end of the XIX century. *Scientific Bulletin. Collection of scientific works*, no. 130, pp. 25–27. [in Ukrainian].

Brutskus, B. (1909). Statistics of the Jewish population: distribution by territory, demographic and cultural characteristics of the Jewish population according to the 1897 census. SPb.: Sever, p. 134. [in Russian].

Veytsblit, I. (1930). The movement of the Jewish people in Ukraine: the period 1897–1926. All-Ukrainian. Academy of Sciences, Institute of Jewish Culture. Social and economic section. Kremenchug, State Publishing House of Ukraine, p. 175. [in Ukrainian]

Garkavi A., Katsenel'son L. (1912). Jewish Encyclopedia: a collection of knowledge about Jewry and its culture in the past and present. St.-Peterburg: Brokgauz-Yefron. 271 p. [in Russian].

Gul'dman, V. (1888). Overview of the Podillya province Supplement to the Most Submissive Report of the Podillya Governor. Kamianets-Podilskyi: Gub. tip.1888–1912. P. 144. [in Russian].

Gul'dman, V. (1889). Overview of the Podillya province for 1888: Appendix to the Most Submissive Report of the Podillya Governor. Kamianets-Podilskyi: Pod. gub. stat. komitet. 510 p. [in Russian].

Gul'dman, V. (1892). Overview of the Podillya province for 1891: Appendix to the Most Submissive Report of the Podillya Governor. Kamianets-Podilskyi: Pod. gub. stat. komitet. 155 p. [in Russian].

Gul'dman, V. (1896). Overview of the Podillya province for 1895: Appendix to the Most Submissive Report of the Podillya Governor. Kamianets-Podilskyi: Pod. gub. stat. komitet. 206 p. [in Russian].

DAViO – Derzhavnyy arkhiv Vinnyts'koyi oblasti [State Archives of Vinnytsia Region].

Ettinger, Sh. (1990). Essay on the history of the Jewish people. Iyerusalim: Biblioteka-Aliya, p. 512. [in Russian].

Komarnits'kyy, O. B. (2004). Ukrainian town: concept, demographic, ethnic and confessional composition of the population (on the materials of the Right Bank of Ukraine in the late XIX – early XX centuries. *Scientific works of Kamyanets-Podilsky State University: Historical sciences*. Kamenets-Podolsky: Oium, vol. 12, p. 512. [in Ukrainian].

Kononenko, V. (2011). National education of Jewish communities of Podillya Education in Podillya: past and present. Vseukr. nauk. ist.-krayezn. konf. 20–21 zhovt. 2011 r.: do 100-richchya zasnuvannya VDPU im. M. Kotsyubyns'koho. Vinnytsya, pp. 177–181. [in Ukrainian].

Kraliuk, Petro and Sukhova, Nadiya (2020) "Reformation of Confessional Spiritual Educational Institutions of Ukraine: Containment Factors and Leadership Experience," *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Vol. 40: Iss.3, Article 10. Available at: https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol40/iss3/10 [In English].

Krichker, O. (2012). Traditions of primary education in Jewish communities of towns of Right-Bank Ukraine at the turn of the 19th–20th centuries Scientific works. [Petro Mohyla Black Sea State University]. Ser.: History. Issue 159. Volume 171. pp. 14–17 [in Ukrainian].

Morgolís, T. (1887). On the school question. Voskhod. May, pp. 1–5. [in Russian].

Morozova A. (2009). The Jewish population of the Left Bank of Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries. Kyiv, p. 300. [in Ukrainian].

Orlovs'kyy, L. (2019). The Jewish population in the socio-economic, socio-political, educational, cultural and spiritual life of Podillya (1861–1914)] (PhD Thesis), KamenetsPodolsky: Ivan Ogienko National University of Kamyanets-Podilsky. [in Ukrainian].

Orlovskyy, L. (2015). The state of Jewish education in Podillya in the second half of the XIX – beginning of the XX century. Collection of scientific articles. Scientific search, part 6, pp. 7–12. [in Ukrainian].

Otchet (1890). Report of the trustee of the Kiev educational district on the state of Jewish schools for 1889. [in Russian].

Commemorative book (1859). Commemorative book of the Podillya province for 1859. Kamenets-Podol'sk: "Podol. Gub. Vedomostey". 184 p. [in Russian].

First (1904). First General Census of the Russian Empire in 1897. XXXII]. Podol'skaya guberniya. 285 p. [in Russian].

Polishchuk, Yu. (2012). National minorities of the Right Bank of Ukraine in the context of ethnic policy of the Russian Empire (late XVIII – early XX centuries). Kyiv: IPiEND named after I.F.Kuras NAS of Ukraine, 432 p. [in Ukrainian].

Rittikh, A. F. (1864). Atlas of the population of the Western Russian Territory according to confessions. SPb. [in Russian].

Military Statistical (1849). Military Statistical Review of the Russian Empire. Podillya province. [in Russian].

Trygub, O. (2023). Agricultural Training in Agricultural Educational Institutions of Kherson Hubernia in the Second Half of the 19th – early 20th century. *Eminak: Scientific Quarterly Journal*, (3(43), 67–95. https://doi.org/10.33782/eminak2023.3(43).659 [In English].

Trostohon, M. (1994). Primary Jewish education in Vinnytsia in the late 19th – early 20th centuries. *Materials of the second historical and local history conference "Vinnytsia: past and present"*, dedicated to the 50th anniversary of the liberation of Vinnytsia from the German-fascist invaders, Vinnytsia. P. 16–18. [in Ukrainian].

Chinena, O. (2024). "Provisions on the organization of the Jews" 1804 as an instrument of influence on the identity of the Jewish communities in the Russian empire. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 50, 131–135. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-131-135 [in Ukrainian].

Chubins'kiy, P. (1872). Jews, poles. Tribes of non-Russian origin. Little Russians (statistics, rural life, language). Proceedings of the ethnographic-statistical expedition to the Western Russian Territory, organized by the Imperial Russian Geographical Society. Southwest Division. St. Petersburg, p. 608. [in Russian].

Shvab, A., & Shvab, L. (2025). Changes in the ethnonational and religious-confessional structure of the population of Volyn in the 19th century. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 53, 9–20. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-53-9-20 [in Ukrainian].

Yurchenko, O. (2015). Development of education in Podolia in the early twentieth century. Bulletin of the KNLU. Series: History, Economics, Philosophy, no. 20, pp. 87–98. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 14.01.2026 Схвалено до друку / Accepted: 21.03.2026

УДК 94:323.1(=161.2):[050:378.4](477)«185/190»
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-56-55-67

Ukrainian topics on the pages of official publications of the universities of Kyiv, Kharkiv and Odessa: the second half of the 19th – the beginning of the 20th century

Andrii I. Chutkyi
Taras Shevchenko National University of Kyiv
Doctor in History, Professor (Ukraine)
email: andrii.chutkyi@knu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9640-9905
Web of Sciense ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAD-1820-2020

Abstract.

The purpose of the study is *– based on a thorough study of issues of official printed periodicals of the universities of Kyiv, Kharkiv and Odessa for the second half of the 19th – early 20th centuries, to identify articles related to Ukrainian history, language and culture; to find out the frequency of such publications and to what extent their content was consistent with the then-current policy of the imperial authorities, to show, based on the frequency of the presence of Ukrainian topics on the pages of "University News" and "Notes" of the universities of Kharkiv and Odessa, the existence of an anti-Ukrainian policy of the Russian authorities.* ***The research methodology*** *is based on a complex of general scientific and special historical methods. Among them, the key role was played by the methods of analysis, induction and deduction, as well as problem-chronological, historical-psychological, and comparative-historical.* ***The scientific novelty*** *lies in the introduction into scientific circulation of materials on the Ukrainian language, history, and culture that were published on the pages of the "University Bulletins" and "Notes" of the universities of Kharkiv and Odessa of the specified period, which were ignored by researchers. At the same time, attention is drawn to the diverse thematic potential of these types of sources.* ***Conclusions.*** *The analyzed materials confirm the dominance of anti-Ukrainian orientation in the politics of the Russian Empire. At the same time, it was established that despite the official status of the studied periodicals, they sometimes contained materials on Ukrainian topics that were written in a spirit that did not correspond to the imperial policy towards Ukraine. Therefore, they testify to the corresponding position on the Ukrainian issue of their authors, which enriches the study of these personalities. At the same time, it is proved that despite the thesis postulated in historiography about the special role of the University of St. Volodymyr in the Russification policy of the empire, it was on the pages of its periodical that the largest number of publications on Ukrainian topics were placed. Also, the very fact of the appearance of articles useful for studying Ukraine in official printed publications indicates the existence of loopholes in the cumbersome imperial bureaucratic machine, and therefore indicates the effectiveness of the mobile approach to combating it. After all, if the Ukrainian movement was able to survive in the absence of Ukrainian statehood and imperial oppression, then the approach of constantly modifying the methods of fighting the new imperial system is all the more successful now that Ukraine has restored its statehood. This conclusion applies to all spheres of life and is also valuable during Ukraine's current war for its right to a free life. The attention of historians is also drawn to the main blocks of sources on which this study is based, as a valuable basis for research of various kinds in the field of historical science.*

Keywords*: history of Ukraine in the 19th and early 20th centuries, national question, political history, periodical, censorship.*

Українська тематика на сторінках офіційних видань університетів Києва, Харкова та Одеси: друга половина XIX – початок XX ст.

Андрій Чуткий
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
доктор історичних наук, професор (Україна)
email: andrii.chutkyi@knu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9640-9905
Web of Sciense ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAD-1820-2020

Анотація.

Мета дослідження *– на підставі опрацювання номерів офіційних друкованих періодичних видань університетів Києва, Харкова та Одеси за другу половину XIX – початок XX ст. виявити публікації, що стосувались української історії, мови та культури; з'ясувати частоту появи таких публікацій та наскільки їх зміст узгоджувався з тогочасною політикою імперської влади, показати на основі частоти присутності української тематики на сторінках «Университетских ізвєстій» та «Записок» університетів Харкова та Одеси існування антиукраїнської політики російської влади.* ***Методологія дослідження*** *заснована на комплексі загальнонаукових та спеціально-історичних методів. З-поміж них ключову роль відіграли методи аналізу, індукції та дедукції, а також проблемно-хронологічний, історико-психологічний, порівняльно-історичний.* ***Наукова новизна*** *полягає у введенні до наукового обігу матеріалів з української мови, історії та культури, що друкувались на сторінках «Университетских ізвєстій» і «Записок» університетів Харкова та Одеси зазначеного періоду, що були обійдені увагою дослідників. При цьому звертається увага на різноманітний тематичний потенціал цих видів джерел.* ***Висновки.*** *Проаналізовані матеріали підтверджують панування антиукраїнської спрямованості в політиці Російської імперії. Водночас встановлено, що попри офіційний статус досліджених періодичних видань, у них зрідка з'являлися матеріали з української тематики, що були написані в дусі, який не відповідав імперській політиці щодо України. А отже, вони засвідчують відповідну позицію в українському питанні їх авторів, що збагачує вивчення цих персоналій. Доводиться, що попри постульовану в історіографії тезу про особливу роль Університету св. Володимира в русифікаторській політиці імперії, саме на сторінках його періодичного видання вміщено найбільше публікацій з української тематики, при цьому написаних у проукраїнському дусі. Також сам факт появи статей, корисних для вивчення України у друкований виданнях офіційного характеру, засвідчує наявність шпарин у громіздкій імперській бюрократичній машині, а отже, вказує на продуктивність мобільного підходу до боротьби з нею. Адже якщо український рух зміг вижити за умов відсутності української державності та імперського гноблення, то тим більш успішним підхід постійної модифікації методів боротьби з новітньою імперською системою є зараз, коли Україна свою державність відновила. Цей висновок дотичний до всіх сфер життя та є вагомим також в умовах нинішньої війни України за своє право на вільне життя. Привертається увага істориків і до основних блоків джерел, на яких засноване це дослідження, як цінної бази для розвідок різного характеру в царині історичної науки.*

Ключові слова*: історія України XIX – початку XX ст., національне питання, політична історія, періодичне видання, цензура.*

Постановка проблеми. Антиукраїнська спрямованість Російської імперії була явищем стабільним і таким, що часто фігурує як аксіома в сучасній українській фаховій літературі з історії. Зокрема, вона згадується у низці узагальнюючих праць з історії України XVIII – початку XX ст. (Аркуша, Кондратюк, Мудрий, Сухий, 2016; Гирич, 2013; Грицак, 2000; Сарбей, 1999; Шандра, Аркуша, 2022a; Шандра, Аркуша, 2022b). Останнім часом продовженням цих заходів Російської імперії розглядають і радянську політику щодо України та українців (Шпорлюк, 2000; Кульчицький, 2013).

Проте в сучасних умовах широкомасштабної збройної агресії проти нашої держави особливо важливим є здійснення історичної реконструкції незмінності колоніального підходу російської держави (без різниці пануючого в ній політичного ладу) щодо України. І найкраще це досліджувати на мікрорівні. Тобто через показ прояву цієї політики в усіх сферах життя (та на всіх рівнях). Лише так можна довести як її незмінність у нашого північно-східного сусіда, так і її всеосяжність – охоплення всіх сфер життя до найменших проявів.

У цьому контексті важливим і наочним підтвердженням такої політики є встановлення мізерного відсотку статей з української тематики (якщо вони не слугували цілям імперської

пропаганди) на сторінках офіційних періодичних видань університетів, що діяли в Україні за часів Російської імперії. Адже ж цілком очевидним є те, що за умов нормального розвитку оприлюднення результатів досліджень з власної історії та культури є одним із пріоритетів аналогічних видань.

Але поряд із цим, навіть ті поодинокі публікації, що траплялися в аналізованих у цьому дослідженні періодичних виданнях і порушували усталену імперську концепцію щодо висвітлення української теми, вказують на важливий факт – можливість обходження імперських заборон. Навіть за часів імперського панування в Україні та відсутності власної державності. І це є особливо цінним за умов чергового раунду боротьби України за своє право на вільне життя з новітнім проявом російських імперських зазіхань щодо нашої держави, оскільки доводить як доцільність цієї боротьби, так і можливість досягнення Україною своїх цілей, накреслюючи й шлях до цього.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельна база дослідження зумовлена його тематикою. Вона складається з трьох великих за обсягом блоків джерел. А саме – «Университетских ізвеєстій» Київського університету (за період з 1876 по 1917 р.); «Записок імператорського Харківського університету» (за період з 1879 по 1917 р.) та «Записок імператорського Новоросійського університету» (за період з 1879 по 1917 р.). Оскільки «Университетські ізвеєстія» видавались щомісячно, а «Записки» університетів Харкова та Одеси – по кілька томів на рік, то довелось опрацювати більше пів тисячі томів цих видань.

Ці блоки джерел самі по собі є надзвичайно цінними із вивчення різних тем у межах історії України. Адже на їх сторінках розміщувались наукові публікації викладачів і студентів зазначених вишів, що часом були єдиним варіантом їх друку або ж першою друкованою апробацією. Наприклад, саме в «Університетських ізвєстіях» вміщено магістерську роботу М. П. Дашкевича, що стала цінним підсумком джерелознавчих студій з історії Галицько-Волинського князівства на той час і була видана окремою монографією (Дашкевич, 1873).

Оскільки ані самі ці блоки джерел, ані публікації з української тематики, що вміщувались у них і обрані як предмет цього дослідження, не аналізувались в окремих працях, то це обумовило відсутність історіографії цієї теми.

Тому, задля акцентування на особливостях життя вищої школи в Україні у той час та підтвердження загальної ситуації з політичним життям в Україні досліджуваного періоду, опрацьовано окремі праці з історії України узагальнювального характеру (Аркуша, Кондратюк, Мудрий, Сухий, 2016; Грицак, 2000; Шандра, Аркуша, 2022a; Шандра, Аркуша, 2022b; Миллер, 2000), націотворення (Гирич, 2013; Шпорлюк, 2000) та вищої школи (Берендєєв, 1998; Гончарова, 2008; Грицик, 2015; Губерський, 2019; Посохов, 2010; Чортенко, 2010) досліджуваного періоду. Зокрема, й присвячені особам, котрі вміщували відповідні статті у досліджуваних періодичних виданнях (Коляда, 2010; Коляда, 2013). Усі вони довели слушність поданих тут підходів та отриманих висновків.

Відсутність спеціальної історіографії з досліджуваної теми ускладнила роботу, оскільки довелось робити наскрізну перевірку томів аналізованих тут видань. Усе це посилює новизну та актуальність цього дослідження. Адже не лише доповнюється реконструкція проявів імперського курсу російської влади щодо України, але й увага дослідників привертається до комплексу джерел, що містять цінну інформацію, що може стати джерельною базою для різноманітних за тематикою досліджень у галузі історії України.

Мета статті – з'ясувати чи публікувались в офіційних періодичних виданнях університетів Києва, Харкова та Одеси в другій половині XIX – на початку XX ст. статті, які змістовно не відповідали офіційній імперській політиці, оскільки це можна розглядати як свідчення можливостей обходження державної машини Російської імперії через її неповороткість. І так довести, що найбільш продуктивним шляхом боротьби з російською імперськістю є шлях постійної модернізації.

Виклад основного матеріалу. Політика Російської імперії впродовж останнього століття її існування була позначена щораз більшим наступом на українську самобутність. Під забороною опинилося все українське. І в цій справі важливу роль відігравали офіційні друковані видання всіх структур, що тоді діяли на імперському просторі, з періодичними виданнями закладів вищої освіти включно. Наприклад, на сторінках «Університетських ізвєстій» розміщувались україножобські дописи проф. Т. Д. Флоринського (Флоринский, 1906), який до того ж виконував обов'язки київського цензора (Коляда, 2013). Так само в «Університетських ізвєстіях» видавалась велика праця Т. Д. Флоринського «Слов'янське плем'я», на початку якої він відніс українців до «різновидів російського народу» та заперечував їх національну самостійність (Университетские известия. 1907. 8, с. 36–37). Проте ще більшою агресією щодо українського питання характеризувались публікації Т. Д. Флоринського в газеті «Кієвлянін», наприклад, «Декілька слів про малоросійську мову» за 1899 р. Відповідно, можна стверджувати,

що науковці-україножфоби в публікаціях, розрахованих на наукові кола та близькі до них, мусили висловлюватись більш стримано.

Та тим не менш, офіційні друковані органи вишів повинні були надавати простір для відповідних шовіністичних публікацій. Це пояснюється їх державним статусом і цілковитою залежністю від урядового курсу. І натомість вони уникали публікацій із «неблагодійної» української тематики.

Однак нонсенс ситуації полягав не лише у тому факті, що виші, які діяли на українських теренах, обходили українську тематику увагою або ж подавали її в імперському річищі. Справа була ще й у тім, що в цих університетах у той самий час працювало чимало осіб, котрі належали до чільних діячів українського національного руху. Так, В. Б. Антонович вважався імперською владою «головним теоретичним та практичним діячом» українського руху в другій половині XIX ст. (Савченко, 1930, с. 175–176). Інший викладач Київського університету М. П. Драгоманов виділявся імперською владою як головний ініціатор радикалізації вимог українського руху і мав бути «негайно висланий» з України (Савченко, 1930, с. 177, 383). Загалом в університетах Києва, Харкова та Одеси працювало чимало представників українського національного руху та інших осіб, що мали опозиційну щодо імперії позицію (Гирич, 2013, Гирич, 2025; Коляда, 2010). Тож неможливість цих осіб друкувати статті в офіційних виданнях за місцем праці в тому дусі, що відповідав їхнім поглядам (але відмінному від офіційного), наочно засвідчує політичну цензуру та придушення опозиційних настроїв, та навіть поглядів зі сторони імперської влади.

Ще більшою мірою це стосувалось студентства, яке традиційно характеризувалось опозиційними настроями щодо будь-якої влади в принципі, зокрема, й проти Російської імперії (Берендєєв, 1998; Гончарова, 2008; Грицик, 2015; Посохов, 2010; Чортенко, 2010).

Так, урядовий курс на заснування університетів як розсадників урядової політики, що визначалось на початку їх утворення (Губерський, 2019, с. 81–83), зазнав краху і натомість вони стали осередками опозиційних рухів (Губерський, 2019, с. 106, 301–311). Влада це розуміла і саме тому протидіяла збільшенню кількості закладів вищої освіти та й освіти загалом. Особливий контроль був встановлений і над друкованим словом (Дризен, 1917; Ефремов, 1993; Кирієнко, 2010; Коляда, 2012), що не вдалося скасувати навіть попри пропозиції низки російських урядовців (Савченко, 1930, с. 173–178, 183–191).

Яку ж інформацію з української тематики подавали офіційні періодичні друковані видання трьох університетів, що в часи Російської імперії діяли в Україні, в період після видання Емського указу?

Розглянемо спочатку замітки на сторінках «Университетских ізвєстій» Київського університету та «Записок» університетів Харкова та Одеси з гуманітарних дисциплін, оскільки саме такі публікації найбільш наочно проявляли політичний підтекст.

Зазначимо, що великі наукові праці друкувались у них в кількох номерах. Також пам’ятаємо, що всі ці публікації виходили російською мовою, засвідчуючи тим самим русифікаторський курс імперії Романових (Боряк, 2013).

У Київському університеті (на той час – Університет св. Володимира) з 1860-х років видавали «Университетські ізвєстія» як офіційне друковане видання. Вони виходили щомісяця й містили найрізноманітнішу інформацію, зокрема, й публікації його співробітників та кращі студентські наукові роботи.

Публікації у сфері філософії переважно стосувались античної, а також західноєвропейської філософії XVII–XIX ст. Наприклад, на той час доценти університету О. О. Козлов та П. І. Аландський впродовж 1877 р. кожного номера друкували статті з античної філософії та загально-філософського характеру (Университетские известия. 1877. 1, с. 1–115; 2, с. 117–159; 5, с. 333–377; 6, с. 379–435; 7, с. 437–488; 8, с. 537–636; 9, с. 665–701). Однак не було публікацій, що стосувались вітчизняної філософської думки.

У публікаціях з філології, історії мови та літератури, що розміщувались на сторінках «Университетских ізвєстій», так само панувало звернення до вивчення античних текстів (грецьких та латинських), які складали й окремі викладацькі курси. Як відомо, акцент на античну, особливо давньоримську, спадщину був прихованим засобом пропаганди імперської ідеології та навіть своєрідного наслідування (навіть з претензією на привласнення) витоків імперської традиції в Європі. Також в «Университетских ізвєстіях» частими були публікації, що присвячувалися вивченню окремих діалектів (наприклад, беотійського), теоретичного характеру тощо.

Але тут маємо винятки. А саме: статті П. В. Владимирова «З учнівських років Гоголя» (Университетские известия. 1890. 5, с. 1–46) та Г. І. Чудакова «Відношення творчості Гоголя до західноєвропейських літератур» (Университетские известия. 1907. 7, с. 1–62; 1908. 8, с. 101–126), які фактично подавали М. В. Гоголя як письменника, чий талант сформувався в українських реаліях і який тяжів до загальноєвропейського контексту. Це суперечило офіційній позиції імперії про його нібито орієнтування на російську літературу.

Також сюди можна зарахувати статті А. М. Лободи «Руський богатирський епос у відношенні історико-літературному», «Руський богатирський епос у послідовному з'ясуванні його характеру та походження» (Университетские известия. 1896. 1, с. 1–18; 10, с. 147–188; 11, с. 189–233) та почасти «Руські билини про сватання» (Университетские известия. 1903. 4, с. 53–125; 7, с. 127–168; 10, с. 169–202; 1904. 1, с. 203–231; 2, с. 233–293). Ці розвідки доводять формування більшості сюжетних ліній руських билин на українських теренах і їх генетичну спорідненість із пізнішими думами, що особливо аргументовано показав професор Київського університету М. П. Дашкевич (Дашкевич, 1906).

На жаль, ці особи були примушені зосередитись на вивченні та викладанні інших тем. М. П. Дашкевич почав викладати історію західноєвропейських літератур (Чуткий, 2008, с. 219–226). А. М. Лобода переорієнтувався на русистику (Лобода, 1906), ведучи для студентів історико-філологічного факультету курс з історії російської літератури (Университетские известия. 1908. 9, с. 5). Щоправда, А. М. Лобода у звіті про закордонне відрядження 1907 р. до Австро-Угорщини згадав про виявлення й опрацювання з-поміж інших рукописних текстів «однієї малоросійської» грамоти (Университетские известия. 1908. 9, с. 2).

Доволі несподівано 1910 р., тобто у розпал столипінської реакції та в рік видання столипінського циркуляра про «інородців», в «Університетських ізвєстіях» було надруковане дослідження Ю. А. Яворського «Два чудові карпато-руські збірники XVIII ст., що належать Університету св. Володимира» (Университетские известия. 1910. 2, с. 65–95). Воно стосувалось пам'яток писемності, що мали українське коріння. Проте друк цього дослідження можна пояснити особою автора – Ю. А. Яворський походив із Галичини, але належав до москвофілів та емігрував до Російської імперії, осівши в Києві.

У переліку предметів викладання в Київському університеті значились «історія російської літератури» та «історія російської мови», навіть під час демократичної революції 1905–1907 рр. (Университетские известия. 1906. 10, с. 5), «російська народна словесність», «вступ до вивчення історії російської літератури», «історія романтизму в російській літературі» тощо. А приват-доцент В. О. Розов навіть вів окремий курс «Пушкін» та друкував на сторінках «Університетських ізвєстій» статтю відповідної тематики.

Показово, що з початком Першої світової війни кількість цих дисциплін зросла, так само як і перелік осіб, що їх викладали, до 7 (А. М. Лобода, В. М. Малінін, В. О. Розов, С. І. Маслов, О. А. Назаревський, М. К. Гудзій, О. С. Грузинський) (Университетские известия. 1915. 9, с. 10–14). Це перевищувало кількість викладачів з усього циклу дисциплін класичної філології. Щоправда, частина з цих осіб і надалі видавали дослідження з української тематики, зокрема, і в «Університетських ізвєстіях». Наприклад, М. К. Гудзій «Переклади Zywotow Swietych Петра Скарги в Південно-Західній Русі» (Университетские известия. 1916 (1917). 9–10, с. 1–135). В. О. Розов – «Дослідження мови південно-руських грамот XIV та першої половини XV ст.» (Университетские известия. 1913. 10, с. 1–43; 12, с. 45–90).

Та назагал і в публікаціях, вміщених в «Університетських ізвєстіях» зі сфери мовознавства та літературознавства, також зросла кількість статей з русистики. Ця тенденція засвідчувала посилення шовіністичної політики імперської влади.

Натомість навіть натяку на викладанні мови та літератури титульної нації України. Однак у другому півріччі 1912–1913 навчального року В. М. Перетц вів спецкурс для студентів-словесників «Література в Південній та Західній Русі XV–XVIII ст.», по 3 години на тиждень. Із рекомендованої ним студентам літератури (між іншим й авторства П. Г. Житецького) видно, що на цьому спецкурсі розглядалася літературна діяльність українських письменників, зокрема, Барановича, Галятовського, Гізеля, Котляревського (Университетские известия. 1913. 5, с. 3–4). В. О. Розов восени 1913 р. читав курс «Історія малоросійського наріччя та його говорів» (Университетские известия. 1913. 10, с. 5) і звітував, що в «Читаннях Історичного товариства Нестора-літописця» надрукував «Південно-руські рукописи монастиря св. Аврамія в Єрусалимі» (Университетские известия. 1915. 2, с. 62), що засвідчувало тісні культурні зв'язки України з центрами християнства. У другому семестрі 1914–1915 навчального року курс «Література Південної та Західної Русі в XV–XVIII ст.» вів С. І. Маслов. Зрозуміло, що цей курс мав український зміст, що засвідчує і рекомендована література, яка включала дослідження про І. Галятовського, Л. Барановича, З. Копистенського, І. Котляревського (Университетские известия. 1914. 10, с. 10–11). Але для влади назва цього курсу виглядала відповідною офіційній політиці і тому він був пропущений навіть за умов посилення шовіністичного угару в імперії Романових в умовах війни. Також С. І. Маслов звітував, що готує дисертацію на тему: «Південно-руський письменник XVII ст. Кирило Транквіліон-Ставровецький» (Университетские известия. 1915. 2, с. 63).

У галузі історії права О. Ф. Кістяківський надрукував повний текст «Прав за якими судиться малоросійський народ» із власним словником наприкінці (Университетские известия. 1877. 1, с. 641–664; 2, с. 665–704; 3, с. 705–736; 4, с. 737–776; 5, с. 776–792; 6, с. 793–808; 8, с. 809–832;

9, с. 1–8; 10, с. 9–32; 11, с. 33–73). А Н. В. Молчановський «Замітки з питання про чиншове землеволодіння у західних губерніях» (Университетские известия. 1883. 10, с. 129–184). Ці дослідження мали своїм предметом вивчення та введення до наукового обігу важливих джерел з історії права в Україні. При цьому варто пам'ятати, що О. Ф. Кістяківський належав до відомих діячів українського національно-культурного відродження та був близьким до Київської старої громади (Музика, 2019, с. 12). А Н. В. Молчановський був учнем В. Б. Антоновича, поділяючи і його наукові й суспільні погляди, та зазнав репресій імперської влади через свою громадянську позицію (Прокопчук, 2010, с. 169–171, 174–175). Тож їх зацікавлення українською тематикою було усвідомленим.

Загалом, аналізуючи особи авторів публікацій з української тематики, які були написані у позитивному до української справи контексті, бачимо, що всі вони належали до відомих діячів українського руху або осіб проукраїнськи налаштованих. Щоправда, посилення репресивної політики влади зумовило відхід окремих із них від української тематики у професійній діяльності, як це було у випадку вище згадуваного М. П. Дашкевича чи І.В. Лучицького, який почав спеціалізуватись на історії Франції Ранньомодерного часу.

Але з-поміж публікацій з історії права знов таки панували дослідження з історії та поточного стану власне російського законодавства. Зокрема, праці О. Д. Білімовича («Землевпорядні завдання та землевпорядне законодавство Росії» та інші), що цілком закономірно, враховуючи його чітко виражену шовіністичну позицію, попри народження і зростання в Україні.

Найбільше ж публікацій з української тематики і написаних в українському дусі, що вміщувались в «Університетських ізвєстіях», було у царині історичної науки.

По-перше, це праці його співробітників: В. Б. Антоновича – «Нарис історії Великого князівства Литовського до середини XV ст.» (Университетские известия. 1877. 2, с. 169–185; 3, с. 226–247; 4, с. 283–312; 10, с. 771–786); М. П. Дашкевича – «Литовсько-Руська держава, умови її виникнення та причини занепаду», «До питання про походження руських билин» (доводиться українське коріння більшості з них та їх зв'язок з думами), «Політичні задуми Вітовта» (де він спростовував польську візію про прагнення Вітовта до унії Литви та Польщі), «Новітні домисли про Болохів і болоховців» (ця тема цікава версією про походження козацтва від болохців), «Перемовини пап з Данилом Галицьким» (ця стаття вміщена у номері до ювілею університету і присвячена виключно українській тематиці, що було безперечно знаковим, бо в такому номері мала міститись провідна для автора за тематикою та ідейною спрямованістю публікація), «Люблінська унія та її наслідки», «Боротьба культур та народностей в Литовсько-руській державі в період династичної унії Литви з Польщею» (акцент зроблено на ущемленні прав русинів-українців як чинник занепаду Литовської держави), «Дані до давньоруської історії в Monumenta Poloniae historica», «Давньо-кельтський народний епос про короля Артура та витязів Круглого Столу та билинні пісні Києво-Галицької Русі» та «Середньовічна греко-слов'янська література (переважно поетична) та її відношення до західноєвропейської поезії» (у цих розвідках доводиться спільність сюжетних ліній між західноєвропейським і українським героїчним епосом часів Середньовіччя, що де-факто вказувало на однозначну приналежність України до європейського світу), «Ще розвідки про Болохів і болохівців», «Придніпров'я та Київ за деякими пам'ятками давньої північної літератури» (Университетские известия. 1883. 4, с. 115–122; 5, с. 223–256; 10, с. 367–372; 1884. 6, с. 155–186; 8, с. 136–181; 10, с. 269–316; 12, с. 317–330; 1885. 1, с. 1–28; 5, с. 189–206; 1888. 12, с. 273–292; 1886. 9, с. 109–134; 10, с. 169–204; 12, с. 239–270; 1889. 1, с. 1–62; 1886. 11, с. 220–242); І. В. Лучицького – «Збірник матеріалів з історії суспільних земель та угідь у лівобережній Україні (підкреслювання моє – А. Ч.), вилучених із рукописного відділу Університету св. Володимира» (Университетские известия. 1883. 2, с. 1–24; 3, с. 25–40, 4, с. 41–64; 5, с. 65–80; 7, с. 81–112; 1884. 3, с. 161–240; 4, с. 241–272; 5, с. 1–42); М. В. Довнар-Запольського – «З історії литовсько-польської боротьби за Волинь» (Университетские известия. 1896. 8, с. 1–13) та почасти «Державне господарство Литовської Русі при Ягеллонах» (Университетские известия. 1900. 7, с. 1–88; 9, с. 89–134; 11, с. 135–223; 1901. 2, с. 225–311; 3, с. 313–366; 9, с. 487–582; 10, с. 583–665; 11, с. 667–775; 12, с. 777–807; 1902. 8, с. LXIX–CXII); І. М. Каманіна – «До деталей початку війни Богдана Хмельницького» (Университетские известия. 1905. 5, с. 1–13). Можна згадати й щорічні звіти по роботі Київського центрального архіву давніх актів, що теж вміщувались в «Університетських ізвєстіях» і давали огляд писемних пам'яток з історії України, зібраних цією установою.

Закономірно, що одночасно в «Університетських ізвєстіях» вміщувались публікації, що подавали імперське бачення тем з історії України. Наприклад, стаття проф. Ю. А. Кулаковського «Нові вигадки про походження імені Русь» (Кулаковский, 1906). Та низка публікацій Т. Д. Флоринського, що теж були написані у проімперському дусі.

Більш нейтральними, але присвяченими темам, що стосувались історії України, є наукові розвідки студентів і випускників (на момент друку цих досліджень) історико-філологічного

факультету Київського університету: П. В. Голубовського – «Печеніги, торки та половці до навали татар» (Университетские известия. 1883. 1, с. 1–32; 3, с. 123–154; 5, с. 257–296; 6, с. 323–339; 9, с. 405–443; 10, с. 544–566; 11, с. 699–736; 1884, с. 1–18), І. А. Линниченка – «Взаємини Русі та Польщі до половини XIV ст.» (Университетские известия. 1883. 4, с. 185–204, 5, с. 297–308; 6, с. 340–356; 11, с. 629–698); згаданого Н. В. Молчановського, що саме поновив навчання після виключення за участь у студентських заворушеннях 1878 р. – «Нарис повідомлень про Подільську землю до 1434 р.» (Университетские известия. 1883. 4, с. 185–204, 6, с. 49–80; 7, с. 81–128; 10, с. 129–184; 12, с. 121–160; 1884. 2, с. 185–216; 3, с. 217–232; 4, с. 233–248); М. С. Грушевського – «Південно-руські господарські замки в середині XVI ст. Історико-статистичний нарис» (в якій Велике князівство Литовське назване «Русько-литовською державою») (Университетские известия. 1890. 2, с. 1–33); П. В. Клименка – «Західно-руські цехи» (Университетские известия. 1914. 2, с. 1–61; 4, с. 63–168).

Ці публікації були суттєвим внеском у нове осмислення й поглиблення наукового вивчення середньовічного та Ранньомодерного періодів в історії України, актуалізували значний джерельний матеріал. Тож вони суттєво збагатили українську історичну науку.

Проте й публікації з історії України суттєво поступались публікаціям з іншої тематики. Остання була найрізноманітніша, охоплюючи історію від Стародавнього Сходу й Античності та закінчуючи XIX ст. До того ж друкувалося багато публікацій з російської історії. І навіть ціла низка статей, що були присвячені історії окремих російських регіонів. Тут, зокрема, можна згадати твір студента-академіста С. Г. Грушевського, що був відзначений срібною медаллю історико-філологічного факультету – «Коломенський повіт за писцевими книгами XVI ст.» (Университетские известия. 1916. 3, с. 1–30; 5–6, с. 31–62; 7–8, с. 63–110; 9–10, с. 111–126).

Особливо показовим серед них є випадок Є. Д. Сташевського. На сторінках «Університетських ізвєстій» він опублікував ряд досліджень: «Московський повіт за писцевим книгами XVI ст.», «До питання коли й чому виникли “четі”» (Университетские известия. 1907. 1, с. 1–67; 12, с. XXXXIV; 1908. 12, с. 1–40) та інші, присвячені саме російській історії. Проблемність цієї постаті полягала у тому, що з ним пов’язаний скандал із викраденням низки архівних документів (Короткий, 2000, с. 140–191) та неетична поведінка щодо колег (Чуткий, 2011). Однак Є. Д. Сташевський був прийнятий на роботу до державного вишу, що означало мовчазну підтримку його кандидатури з боку влади і пояснювалось його відданістю монархії та великодержавницькою позицією. А заодно показувало морально-етичне «обличчя» тих, хто проводив імперські ідеї в науці.

Навіть за часів Української революції в «Університетських ізвєстіях» друкували дослідження з російської історії, а саме «Міста Московської держави першої половини XVII ст.» П. П. Смірнова (Университетские известия. 1918. 9–10, с. 191–356). Та для нас у цих дослідженнях показовим є те, що в них вивчали власне російські області Російської імперії – Москва та прилеглі землі, Новгородська область, В’ятка. Наприклад, «Сільське населення Новгородської області за писцевими книгами 1495–1505 рр.» стипендіата А. М. Гневушева (Университетские известия. 1912–1913. 1, с. 145–176; 2, с. 177–208; 3, с. 209–240; 4, с. 203–226, 241–242; 5, с. 273–320; 6, с. 321–352; 7, с. 353–384; 12, с. 385–432). Це може бути опосередкованою вказівкою на те, які території на початку XX ст. сприймали за власне «споконвічні» російські землі, навіть самі адепти імперської політики. Тобто заволзькі землі, а тим більше Сибір до таких територій не належали. Не кажучи вже за «національні околиці» імперії.

Розклади викладання історичних дисциплін в Університеті св. Володимира, що також публікували в «Університетських ізвєстіях», теж засвідчують відсутність предметів з української тематики в навчальному процесі. Хоча часом вони і виринали, але як і у випадку з літературознавчими курсами – також під імперськими маркерами, що знов таки дозволяло обходити імперські заборони на все українське. Наприклад, у розкладі історико-філологічного факультету на 1890–1891 навчальний рік вказано, що В. Б. Антонович читав курс «Джерела західно-руської історії» (Университетские известия. 1890. 8, с. 6).

Але незмінним був курс «російська історія», що доповнювався й низкою інших курсів: «російська історіографія», «історія російської церкви», «російська історична географія», «історія російських міст XV–XVIII ст.», «московське суспільство та держава в першій половині XVII ст.», «московські посади XVII ст.», «Уложення царя Олексія Михайловича», «економічна історія Росії». Це було незаперечним проявом особливої жорстокої політики Російської імперії з асиміляції завойованих нею країн та придушення їх національних рухів, культури, свідомості тощо.

У «Записках» Харківського університету українська тематика представлена ще більш скромно.

Так, дослідження у сфері історії права, що розміщувались у «Записках імператорського Харківського університету», були заточені на історію та поточний стан у російському

законодавстві. Або ж стосувалися вивчення права західноєвропейських держав, як, наприклад, «Адміністративна юстиція в Західній Європі» М. Куплевського (Записки императорского Харьковского университета. 1879 года. 1881. I, с. 1–64; II, с. 65–230) чи «Звичаєве право в історії провідних держав Західної Європи і особливо Франції» А. М. Стоянова (Записки императорского Харьковского университета. 1881 года. 1883. II, с. 1–24). До того ж особлива увага до вивчення Франції може розглядатись як прояв інтересу та симпатій щодо свого провідного зовнішньополітичного союзника.

Тематика, не пов'язана з Україною, виносилась і до медальних студентських робіт, як, наприклад, «Злочини та проступки за угорським уложенням 1877 р.» студента С. Анісімова (Записки императорского Харьковского университета. 1879 года. 1881. III, с. 1–134).

У «Записках імператорського Харківського університету» було багато публікацій з римського права, що можна розглядати як приховану тягу до імперських взірців. Це ж саме (доповнюючись прагненням Російської імперії подати себе як спадкоємицю Візантії) маємо й у випадку актуалізації візантійської тематики. Наприклад, «Основні риси державного та суспільного ладу Візантії» (Записки императорского Харьковского университета. 1912 г. 1912. 1, с. 1–5).

Так само і в публікаціях з економіки: «Нарис історії цвяхової промисловості в Росії» студента П. Фоміна (Записки императорского Харьковского университета. 1897 года. 1897. 1, с. 35–103), що стосувалися розвитку промислового виробництва в Росії.

У дописах з філософії лише проф. Ф. О. Зеленогорський подав замітку, пов'язану з українською тематикою: «Пам'яті Г. С. Сковороди» (Записки императорского Харьковского университета. 1895 года. 1895. IV, с. 109–119), але головно, у контексті праці останнього на Харківщині.

Публікації з історичного літературознавства на сторінках «Записок імператорського Харківського університету» так само засвідчують панування російської тематики, а також розвідок з історії європейських літератур. При чому тут зустрічаємо на диво подібний до пізнішого радянського постулат щодо проявів сюжетів радянської літератури в перлинах світової літератури, що доводить спадковість між російською імперською та радянською ідеологією. Як приклад: «Злочин та кара в "La Divina Commedia" Данте Аліг'єрі» студента Ананьїна (Записки императорского Харьковского университета. 1898 года. 1898. 1), що фактично відсилало до одного з творів Ф. М. Достоєвського.

А щодо міри репресивної політики стосовно української мови та культури, порівнюючи з мовами та культурами інших народів, що теж зазнавали цькування влади, то можна згадати, наприклад, вільний друк «Начальних років польського романтизму» приват-доцента М. К. Грунського (Записки императорского Харьковского университета. 1901 года. 1901. 2, с. 1–16) та інших досліджень польської літератури. Тож саме українську культуру в Російській імперії гнобили особливо жорстоко.

Публікації з історичної тематики, що друкували в «Записках імператорського Харківського університету», теж були зосереджені на російській проблематиці та історії європейських держав. Наприклад, «Меттерніх та європейська реакція» проф. В. К. Надлера (Записки императорского Харьковского университета. 1879 года. 1881. III, с. 1–182; IV, с. I–XVI, 183–286). При цьому трапляються праці виключно у дусі імперських ідеологем. Як приклад: «Журнал або опис років та славетних перемог Петра Великого» приват-доцента В. В. Лапіна (Записки императорского Харьковского университета. 1899 г. 1899. 1, с. 105–152).

Тут теж наявно чимало публікацій узагальнюючої тематики. Наприклад: «Про значення сусідства в історичному житті народів» проф. І. П. Сокальського (Записки императорского Харьковского университета. 1898 года. 1898. 4).

Натомість єдиною публікацією з української теми було дослідження студента В. А. Барвинського «Селяни в Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст.» (Записки императорского Харьковского университета. 1909 года. 1909. 1, с. 1–116). Цікаво, що вже друга частина цієї публікації озаглавлена «Селяни в Лівобережній Малоросії в XVII–XVIII ст.» (Записки императорского Харьковского университета. 1909 года. 1909. 2, с. 117–211), що може вказувати на втручання імперської цензури. Варто зазначити, що В. А. Барвинський був учнем Д. І. Багалія, поділяючи погляди свого вчителя, що позначило всю його творчість і обумовило його репресування вже радянською владою (Гарбар, 2017, с. 37).

Умовно до неї примикають публікації М. Ф. Сумцова та Д. І. Багалія з історії Харківського університету, що друкувались на сторінках «Записок імператорського Харківського університету» від 1890-х рр. Так само, як і замітка М. Ф. Сумцова «Дослідження М. П. Драгоманова по фольклору в болгарському "Сборник за народни умотворенія"» (Записки императорского Харьковского университета. 1898 года. 1898. 4, с. 1–11), що хай і непрямо, але нагадувала про наукову спадщину відомого українського науковця та суспільного діяча, котрий зазнав переслідувань імперської влади. Або ж відгук М. Ф. Сумцова про наукову роботу першої

української жінки-доктора історичних наук О. Я. Єфименко «Про наукові праці О. Я. Єфименко» (Записки императорского Харьковского университета. 1910 г. 1910. 2, с. 1–22).

Під час Першої світової війни російська тематика в «Записках імператорського Харківського університету» зайняла ще більше місця. Наприклад, 1915 р. надруковано замітку проф. М.В. Клочкова «Прибильщики та доносителі Петровського часу» (Записки императорского Харьковского университета. 1915 года. 1915. 3, с. 1–16). У 1916 р. проф. Ф. І. Шміт надрукував «Програму з історії мистецтва російського» та було вміщено низку рецензій, зокрема, на медальний твір «Борис Годунов» (Записки императорского Харьковского университета. 1916 года. 1916. 1, с. 1–8). А на початку 1917 р. – відгуки на дисертацію «Нариси з історії юридичного становища іноземних купців у Московській державі» та на твір «Боярська дума московських правителів XVI ст. за опублікованими посольськими книгами» (Записки императорского Харьковского университета. 1917 г. 1917. 1–2, с. 20–31, 32–40).

Російська тематика була присутня навіть в актових промовах. Наприклад, «Завдання російського червоного хреста. Промова на урочистому акті Харківського університету» (Записки императорского Харьковского университета. 1880 года. 1882. II, с. 1–56).

Але загалом у «Записках імператорського Харківського університету» переважали публікації з математики, фізики та медицини, які не мали ідеологічного навантаження.

У «Записках» Одеського університету публікації з української тематики та ідейно витримані у річищі українського національного руху майже відсутні.

Так, Ф. К. Брун (німець за походженням) надрукував велике дослідження з історичної географії півдня України «Чорномор'я. Збірник досліджень з історичної географії південної Росії» (Записки императорского Новороссийского университета. 1879. 28, с. 77–353; 1880. 30, с. 1–408). Ця праця немає нічого, що б акцентувало на окремішності цих земель від російських, хоча й наголошується на специфіці клімату та навіть на історичній долі цих земель. Проте вона є цінним внеском у краєзнавчі та географічні дослідження півдня України.

Але і тут абсолютно переважали дослідження на російську тематику. І на додачу, з топових для імперської пропаганди тем чи персоналій, як приміром, «Наказ царя Івана Васильовича Грозного князю Єлецькому з товаришами» Ф. І. Успенського (Записки императорского Новороссийского университета. 1885. 43, с. 248–278). Як і в попередніх випадках, історичні дослідження по Росії обмежувались її європейською частиною, по Волгу (Записки императорского Новороссийского университета. 1882. 34, с. 1–404; та інші).

Також у «Записках імператорського Новоросійського університету», як і у випадку двох вище аналізованих періодичних університетських видань, друкувались дослідження з історії, мови та культури інших народів. Особливо багато – зі славістики. Це обумовлювалось тим, що Одеський університет був найближчим із вишів у межах Російської імперії до інших слов'янських країн, тому мав виконувати роль просувача імперських наративів на ці країни. До того ж вони присвячувались не лише відстороненим темам або ж відповідним імперській ідеології, як «Бєлінський у боротьбі слов'янофілів із західниками» І. А. Линниченка (Записки императорского Новороссийского университета. 1901. 83, с. 48–65), (Джулинська, 2001); але й приміром, реформуванню російського правопису, як «Досвід спрощення російського правопису» Л. Ф. Воєводського (Записки императорского Новороссийского университета. 1899. 76, с. 1–26) – тема, що взагалі не могла підійматись у відмінній від Росії країні, якщо, звісно, вона не була загарбана. Тож присутність таких публікацій лише підкреслювала колоніальне становище України в Російській імперії.

І лише публікація В. М. Мочульського «До історії Малоросійського наріччя. Житіє св. Сави Освяченого – за пергаментним рукописом XIII ст.» (Записки императорского Новороссийского университета. 1884. 62, с. 383–406) випадає із цього контексту. Ця розвідка цікава тим, що попри використання для давньої української мови терміну «наріччя», автор наприкінці визнає, що «принаймні для XIII ст. треба визнати для Галицько-Волинської та Київської області одне спільне наріччя» (Записки императорского Новороссийского университета. 1884. 62, с. 406). Отже, фактично доводиться мовна спільність усіх українських земель уже до початку XIII ст. і ця мова (хай і під визначенням «наріччя») характеризується як місцева, пов'язана з мовою українців XIX ст. і відмінна від російської.

Також В. М. Мочульський до сторіччя з дня народження М. В. Гоголя опублікував дослідження «Малоросійські та петербурзькі повісті Гоголя», що доповнювалося статтями ще двох його колег, пам'яті Гоголя (Записки императорского Новороссийского университета. 1902. 88, с. 469–489, 1–87). Щоправда, Гоголь тут подається як російський письменник. З цього контексту змістовно випадає саме стаття В. М. Мочульського, котрий пов'язував Гоголя та витоки його творчості з місцем його народження, тобто з Україною. І прямо писав, що він цікавився українськими традиціями, навіть «платтям, що носили до часів гетьманських» (Записки императорского Новороссийского университета. 1902. 88, с. 471).

Публікації в галузі права, що подавались на сторінках «Записок імператорського Новоросійського університету», також були виключно в рамках російської тематики. Наприклад, В. М. Палаузов надрукував «Зауваження на проект особливої частини російського кримінального уложення» (Записки императорского Новороссийского университета. 1885. 41, с. 190–204), «Постановка питань присяжним засідателем» (Записки императорского Новороссийского университета. 1885. 43, с. 1–186) та інші. А В. В. Сокольський видав об'ємне «Російське державне право» (Записки императорского Новороссийского университета. 1890. 54, с. 1–334). І це тільки окремі з них. І лише працю Г. Ф. Блюменфельда «До питання про землеволодіння в давній Росії» (Записки императорского Новороссийского университета. 1884. 39, с. 241–360; 40, с. 147–372) умовно можна пов'язати з українською тематикою, оскільки вона висвітлювала відповідну тематику на українських теренах домонгольського часу.

Загалом, у «Записках імператорського Новоросійського університету» публікацій на російську тематику було вміщено значно більше, аніж в «Університетських ізвєстіях» Київського університету чи «Записках імператорського Харківського університету». Також вони були витримані у потрібному імперській владі дусі, як, наприклад, «Заходи попередження та припинення народних повстань та заворушень» П. М. Шейміна (Записки императорского Новороссийского университета. 1893. 58, с. 111–171). Були тут і статті, що де-факто пропагували особливу роль Росії, як, наприклад, «Середня Азія. Культурні успіхи та завдання в ній Росії» І. Л. Яворського (Записки императорского Новороссийского университета. 1893. 60, с. 1–88).

З 1910-х років в університеті Одеси почали виходити спеціалізовані збірники, зокрема «Записки імператорського Новоросійського університету історико-філологічного факультету», що мали відповідну фахову спрямованість публікацій. Але й у них російська тематика була панівною. Так, цілий збірник займало дослідження «З історії єкатерининської законодавчої комісії 1767 р» (Записки императорского Новороссийского университета историко-филологического факультета. 1910. III, с. 1–314), «Історіографія земських соборів», «Про представництво на земських соборах XVI та початку XVII ст.» (Записки императорского Новороссийского университета историко-филологического факультета. 1910. II) чи «З історії російського театру. Життя та діяльність Озерова» (Записки императорского Новороссийского университета историко-филологического факультета. 1915. XI). Або ж традиційна для імперії тема – вивчення пам'яток писемності та історії Стародавнього Риму (Записки императорского Новороссийского университета историко-филологического факультета. 1911. IV). Як виняток, один із випусків за 1912 р., що цілком присвячений аналізу становища українських земель у складі Великого князівства Литовського (Записки императорского Новороссийского университета историко-филологического факультета. 1912. V).

Висновки. Проведений аналіз публікацій з гуманітарних наук, які друкувались на сторінках офіційних періодичних видань університетів Києва, Харкова та Одеси у 1870-х – 1910-х роках, доводить, що вони змістовно та ідейно (загалом) відповідали спрямованості політики Російської імперії. Тобто в них панував особливий акцент на російській тематиці в усіх напрямах наукових студій. А також публікація праць з Античності (історія, право, мова), при особливій увазі до періоду Римської імперії, як приховане пов'язання з першою європейською імперією, на спадщину східної частини якої (Візантії) Російська імперія претендувала від часів московських князів, як «третій Рим», а принагідно – опосередкована популяризація імперської ідеї. Усе це стосувалось і змісту викладання на історико-філологічних факультетах, плани викладання на яких також друкувались на сторінках аналізованих тут видань.

Отже, бачимо цілковиту залежність тогочасних закладів вищої освіти в Україні (та їх співробітників від імперської політики) та їх використання як засіб імперської пропаганди.

Але водночас зазначимо, що українська тематика все одно пробивала собі шлях, навіть на сторінках офіційних періодичних друкованих видань вишів, хоч саме періодичні видання загалом зазнавали особливо жорстокої цензури. Зокрема, були виявлені публікації з історії української мови, літератури та права, а також фольклору. Та найбільше – з історії України. Усе це доводить, що саме історична наука була ареною особливо запеклого опору русифікаторській політиці і відіграла важливу роль у популяризації власне українського змісту. Недарма ж чимало відомих діячів Української революції 1917–1921 рр. мали історичну освіту.

Сама поява цих публікацій доводить можливість обходження імперських перепон, а відповідно, й опору імперії, завдяки гнучкості й мобільності. А отже, це – оптимальний шлях боротьби України за свої права й зараз, бо його слушність випробувана часом.

Також підтверджуються українські симпатії авторів цих публікацій.

Спростовується теза про особливу роль Університету св. Володимира в русифікаторській політиці Російської імперії в Україні: проаналізовані публікації в «Університетських ізвєстіях» Київського університету та «Записках» університетів Харкова та Одеси переконливо доводять, що саме в «Університетських ізвєстіях» публікацій з української тематики і в проукраїнському

ідейному спрямуванні було найбільше. І вони охоплювали практично всі напрями тогочасної гуманітаристики, але знову ж таки – при домінуванні історичної науки.

Подяка. Висловлюю щиру вдячність працівникам Відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського за сприяння в отриманні для опрацювання матеріалів, що були необхідні для написання цієї статті, за тих екстремальних умов, в яких зараз живе столиця України.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Аркуша, О., Кондратюк, К., Мудрий, М., Сухий, О. (2016). Час народів: Історія України XIX століття. Л.: Літопис, 608 с.

Берендєєв, О. (1998). Студентський рух у Києві: 1895–1908 рр. *Історія в школі*. 3, 42–44.

Боряк, Г. (упоряд.) (2013). Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): зб. док. і матеріалів. К.: Інститут історії України НАН України, LXI, [1], 805 с.

Гарбар, Л. В. (авт.-уклад.). (2017). Історія української бібліотечної справи в іменах (кінець XIX ст. – 1941 р.): матеріали до бібліографічного словника. К.: НБУВ, 616 с.

Гончарова, Н. О. (2008). Студентський рух у Підросійській Україні: історіографічний огляд проблеми. *Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія історія*. 13, 177–189.

Гирич, І. Б. (2013). Формування модерної української нації: теорія і суспільні виклики (XIX – початок XX ст.). Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 112 с.

Гирич, І. Б. (2025). Київ у переддень змагань за українську державу (середина XIX – початок XX ст.). К.: Кліо, 320 с.

Грицак, Я. Й. (2000). Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. К.: Ґенеза, 356 с.

Грицик, Л. (2015). Київське студентство в суспільно-політичному житті Наддніпрянщини (друга половина XIX – початок XX ст.): сучасна українська історіографія. *Часопис української історії*. 31, 86–94.

Губерський, Л. В., Патриляк, І. К., Колесник, В. Ф., Чуткий, А. І. (ред.). (2019). Історія Київського університету (у 2 т. Т. 1). К.: ВПЦ «Київський університет». 716 с.

Дашкевич, Н. П. (1873). Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. *Университетские известия*. 6. Отд. II, 1–24; 9, 25–80; 10, 81–156.

Дашкевич, Н. П. (1906). Олексий Попович думы «Про бурю на Чорному мори». *Синові України. Збірник статей 1906 року на пошану проф. Володимира Антоновича*. Репринт. вид. К., 1993, 1–18.

Джулинська, З. І. (2001). І. А. Лінниченко: «Українське питання» та справа національної освіти на початку XX століття. *Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*. 11, 266–271.

Дризен, Н. В. (1917). Драматическая цензура двух эпох 1825–1881. Петроград: Книгоиздательство «Прометей» Н. Н. Михайлова, 346 с.

Записки императорского Новороссийского университета. 1879–1917.

Записки императорского Харьковского университета. 1879–1917.

Ефремов, С. О. (1993). Вне закона: к истории цензуры в России. *Літературно-критичні статті*. К.: Дніпро, 351 с.

Кирієнко, О. Ю. (2010). Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 4, 83−98.

Коляда, І. А. (2010). Українська інтелігенція в Росії: суспільно-політична та соціально-культурна діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 400 с.

Коляда, І. А. (2012). Цензурна політика російського самодержавства в «українському питанні» (до історії відносин М. Коцюбинського з органами цензури). *Український історичний журнал*. 2, 58–72.

Коляда, І. (2013). Тимофій Флоринський – імперський анти-українофільський інтелектуал-цензор. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 22, 413–424.

Короткий, В. А., Ульяновський, В. І. (Упоряд.). (2000). Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920. Матеріали, документи, спогади. 1. К.: Прайм. 697 с.

Кулаковский, Ю. А. (1906). Новые домыслы о происхождении имени Русь. *Университетские известия*. 6, 1–10.

Кульчицький, С. (2013). Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. 1. К.: Темпора, 504 с.

Лобода, А. М. (1906). «Горькая судьбина» Писемскаго и ея литературный прототип. *Университетские известия*. 9, 1–12.

Миллер, А. И. (2000). «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб.: Алетейя, 260 с.

Музика, І. В. (2019). Професор Олександр Федорович Кістяківський: віхи життя і творчості. *Часопис Київського університету права*. 1, 11–18.

Посохов, І. С. (2010). «Сни Віри Павлівни»: суспільні ідеали студентів російських університетів XIX – початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія історія*. 42, 184–196.

Прокопчук, В. С. (2010). Никандр Васильович Молчановський – історик, краєзнавець. *Українська біографістика*. 7, 168–179.

Савченко, Ф. (1930). Заборона українства 1876 р. Харків-Київ: Державне видавництво України. 430 с.

Сарбей, В. Г. (1999). Національне відродження України. К.: ВД «Альтернативи», 336 с.

Университетские известия. 1877. 1883–1884. 1890. 1896. 1900–1919.

Флоринский, Т. (1906). Славянофильство Т. Г. Шевченка. *Университетские известия*. 8, 1–28; 10, 1.

Флоринский, Т. (1900). Малорусский язык и украинско-руський литературный сепаратизм. СПб.: Тип Суворина, 165 с.

Чортенко, А. М. (2010). Політизація студентства Наддніпрянської України наприкінці XIX – на початку XX ст. (причини, суть, наслідки). *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Історичні науки*. 19 (206), 230–238.

Чуткий, А. І. (2008). Микола Павлович Дашкевич (1852–1908). К.: Темпора, 528 с.

Чуткий, А. І. (2011). Питання зміни професорської культури в Києві на початку XX ст.: «справа Є. Д. Сташевського» та припинення М. В. Довнар-Запольським роботи в Київському комерційному інституті. *Гілея*. 49 (№ 7), 77–83.

Шандра, В., Аркуша, О. (2022a). Україна в XIX столітті: доба модернізації. К.: Академперіодика, 706 с.

Шандра, В., Аркуша, О. (2022b). Україна в XIX столітті: людність та імперії. К.: Академперіодика, 436 с.

Шпорлюк, Р. (2000). Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі; пер. з англ. К.: Дух і Літера, 354 с.

References:

Arkusha, O., Kondratyuk, K., Mudryi, M., Sukhy, O. (2016). Time of Peoples: History of Ukraine in the 19th Century. Lviv: Litopys, 608 p. [in Ukrainian].

Berendeev, O. (1998). Student movement in Kyiv: 1895–1908. *History in school*. 3, 42–44. [in Ukrainian].

Boryak, G. (ed.) (2013). Ukrainian Identity and the Language Question in the Russian Empire: An Attempt at State Regulation (1847–1914): Collection of Documents and Materials. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine, LXI, [1], 805 p. [in Ukrainian].

Chortenko, A. M. (2010). Politicization of the student population of Dnieper Ukraine in the late 19th – early 20th centuries. (causes, essence, consequences). *Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Lviv. Historical Sciences*. 19 (206), 230–238. [in Ukrainian].

Chutkyi, A. I. (2008). Mykola Pavlovich Dashkevich (1852–1908). K.: Tempora, 528 p. [in Ukrainian].

Chutkyi, A. I. (2011). The question of changing the professorial culture in Kyiv at the beginning of the 20th century: «the case of E. D. Stashevsky» and the termination of M. V. Dovnar-Zapolsky's work at the Kyiv Commercial Institute. *Gileya*. 49 (№ 7), 77–83. [in Ukrainian].

Dashkevich, N. P. (1873). The Reign of Daniel of Galicia According to Russian and Foreign News. *University News*. 6. Section II, 1–24; 9, 25–80; 10, 81–156. [in Russian].

Dashkevich, N. P. (1906). Oleksiy Popovich thoughts «About the storm on the Black Sea». *Sons of Ukraine. Collection of articles from 1906 in honor of Prof. Volodymyr Antonovych*. Reprint. ed. K., 1993, 1–18. [in Russian].

Drizen, N. V. (1917). Dramatic censorship of two eras 1825–1881. Petrograd: Prometheus Publishing House of N.N. Mikhailova, 346 p. [in Russian].

Dzhulynska, Z. I. (2001). I. A. Linnychenko: «The Ukrainian Question» and the Matter of National Education at the Beginning of the 20th Century. *Notes of the History Faculty of Odessa National University named after I. I. Mechnikov*. 11, 266–271. [in Ukrainian].

Efremov, S. O. (1993). Outside the Law: On the History of Censorship in Russia. *Literary and critical articles*. K.: Dnipro, 351 p. [in Russian].

Florinsky, T. (1900). The Little Russian Language and Ukrainian-Russian Literary Separatism. St. Petersburg: Suvorin Type, 165 p. [in Russian].

Florinsky, T. (1906). T. G. Shevchenko's Slavophilism. *University News*. 8, 1–28; 10, 1. [in Russian].

Garbar, L. V. (author-editor). (2017). History of Ukrainian library science in names (end of the 19th century – 1941): materials for a bibliographic dictionary. K.: NBUV, 616 p. [in Ukrainian].

Goncharova, N. O. (2008). Student movement in Russian-speaking Ukraine: a historiographical overview of the problem. *Intelligentsia and power. Public and political scientific collection. History series*. 13, 177–189. [in Ukrainian].

Gyrych, I. B. (2025). Kyiv on the eve of the struggle for the Ukrainian state (mid-19th – early 20th centuries). K.: Klio, 320 p. [in Ukrainian].

Hrytsak, Ya. Yu. (2000). A sketch of the history of Ukraine. The formation of the modern Ukrainian nation in the 19th–20th centuries. K.: Geneza, 356 p. [in Ukrainian].

Hrytsyk, L. (2015). Kyiv student life in the socio-political life of the Dnieper region (second half of the 19th – beginning of the 20th century): modern Ukrainian historiography. *Journal of Ukrainian History*. 31, 86–94. [in Ukrainian].

Hubersky, L. V., Patrylyak, I. K., Kolesnyk, V. F., Chutkyi, A. I. (eds.). (2019). History of Kyiv University (in 2 vols. Vol. 1). K.: VPC «Kyiv University». 716 p. [in Ukrainian].

Hyrych, I. B. (2013). Formation of the Modern Ukrainian Nation: Theory and Social Challenges (19th – Early 20th Centuries). Ternopil: Textbook – Bohdan, 112 p. [in Ukrainian].

Kiriyenko, O. Yu. (2010). General and military censorship in the Russian Empire (18th – early 20th centuries). *Ukrainian Historical Journal*. 4, 83−98. [in Ukrainian].

Kolyada, I. (2013). Timofey Florinsky – imperial anti-Ukrainophile intellectual-censor. *Problems of Ukrainian history of the 19th – early 20th centuries*. 22, 413–424. [in Ukrainian].

Kolyada, I. A. (2010). Ukrainian intelligentsia in Russia: socio-political and socio-cultural activity (second half of the 19th – beginning of the 20th century). K.: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine, 2010. 400 p. [in Ukrainian].

Kolyada, I. A. (2012). Censorship policy of the Russian autocracy in the «Ukrainian issue» (on the history of M. Kotsiubynsky's relations with censorship bodies). *Ukrainian Historical Journal*. 2, 58–72. [in Ukrainian].

Korotkiy, V. A., Ulianovskyi, V. I. (Eds.). (2000). Alma mater. St. Volodymyr's University on the eve and during the Ukrainian Revolution of 1917–1920. Materials, documents, memoirs. 1. K.: Prime. 697 p. [in Ukrainian].

Kulakovsky, Yu. A. (1906). New speculations about the origin of the name Rus. *University News*. 6, 1–10. [in Russian].

Kulchytskyi, S. (2013). Red Call. The History of Communism in Ukraine from Its Birth to Its Demise. 1. K.: Tempora, 504 p. [in Ukrainian].

Loboda, A. M. (1906). Pisemsky's «Bitter Fate» and its Literary Prototype. *University News*. 9, 1–12. [in Russian].

Miller, A. I. (2000). «The Ukrainian Question» in Government Policy and Russian Public Opinion (Second Half of the 19th Century). St. Petersburg: Aleteya, 260 p. [in Russian].

Muzyka, I.V. (2019). Professor Oleksandr Fedorovych Kistyakivsky: milestones of life and creativity. *Journal of the Kyiv University of Law*. 1, 11–18. [in Ukrainian].

Notes of the Imperial Kharkov University. 1879–1917. [in Russian].

Notes of the Imperial Novorossiysk University. 1879–1917. [in Russian].

Posokhov, I.S. (2010). «Dreams of Vera Pavlovna»: social ideals of students of Russian universities of the 19th and early 20th centuries. *Bulletin of the V. N. Karazin Kharkiv National University. History Series*. 42, 184–196. [in Ukrainian].

Prokopchuk, V. S. (2010). Nikandr Vasilyevich Molchanovsky – historian, local historian. *Ukrainian Biography*. 7, 168–179. [in Ukrainian].

Sarbey, V. G. (1999). National Revival of Ukraine. K.: VD «Alternatives», 336 p. [in Ukrainian].

Savchenko, F. (1930). The Prohibition of Ukrainianism in 1876. Kharkiv-Kyiv: State Publishing House of Ukraine. 430 p. [in Ukrainian].

Shandra, V., Arkusha, O. (2022a). Ukraine in the 19th century: the era of modernization. K.: Akademperiodika, 706 p. [in Ukrainian].

Shandra, V., Arkusha, O. (2022b). Ukraine in the 19th century: population and empires. K.: Akademperiodika, 436 p. [in Ukrainian].

Shporlyuk, R. (2000). Empire and Nations. From the Historical Experience of Ukraine, Russia, Poland and Belarus; trans. from English. K.: Spirit and Letter, 354 p. [in Ukrainian].

University News. 1877. 1883–1884. 1890. 1896. 1900–1919. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 12.01.2026 Схвалено до друку / Accepted: 19.03.2026

UDC 94:061.2(=411.16):329.15(477)''1919.01/08''
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-56-68-74

Jewish political parties in the focus of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine during the second bolshevik occupation of Ukraine (january–august 1919): an analysis of Politburo minutes

Oleksandr I. Pohuliaiev
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD in History, senior lecturer (Ukraine)
email: Pohuliaiev.Oleksandr@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6316-0616
Web of Science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/GQQ-1896-2022
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=59359453200

Abstract

The aim of the study *is to examine the policy of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine toward Jewish political forces during the second Bolshevik occupation of Ukrainian territory (January–August 1919).* ***The methodology*** *is based on a comprehensive analysis of primary archival sources – the minutes of the Politburo of the CC CP(b)U meetings from April to August 1919. The chronological approach to the presentation of the material allows for a reconstruction of the evolution of the party leadership's policy toward Jewish parties and organisations.* ***The scientific novelty*** *of the work lies in the systematic introduction into scholarly circulation of previously little-known Politburo minutes of the CC CP(b)U, which enable the tracing of the internal dynamics of policy toward Jewish political forces. For the first time, the study comprehensively reveals the specific features of the Bolshevik version of internationalism in Ukraine under the conditions of War Communism in 1919.* ***The conclusions*** *establish that the policy of the CC CP(b)U toward Jewish political parties in 1919 aimed at their complete organizational integration into the CP(b)U without preserving autonomous national structures. The «Jewish vector» of Bolshevik policy in Ukraine in 1919 became not only a test of the strength of their internationalism but also a vivid example of how declared «ideological purity» came into conflict with the realities of armed struggle for power and mass violence. This policy initiated the process of dissolving left-wing Jewish parties (in particular, the Kombund and the left wing of Poalei Zion) into the CP(b)U, creating prerequisites for their full absorption in subsequent years and laying the groundwork for the «korenizatsiia» practice of the 1920s, when cultural autonomy was possible only under full political subordination to the party. At the same time, its rigidity complicated the legitimation of Soviet power among parts of the Jewish political forces, which, amid pogroms and instability, were forced to choose between dissolution, emigration, or underground activity.*

Keywords: *Jewish political parties, CC CP(b)U, Politburo, Kombund, Poalei Zion, internationalism, assimilation, second Bolshevik occupation of Ukraine, 1919.*

Єврейські політичні партії у фокусі ЦК КП(б)У в період другої більшовицької окупації України (січень-серпень 1919 р.): аналіз протоколів Політбюро

Олександр Погуляєв
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, старший викладач (Україна)
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6316-0616
Web of Science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/GQQ-1896-2022
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=59359453200

Анотація.
Мета роботи *полягає в дослідженні політики Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України щодо єврейських політичних сил у період другої більшовицької окупації території України (січень-серпень 1919 р.).* ***Методологія дослідження*** *базується на комплексному аналізі первинних архівних джерел – протоколів засідань Політбюро ЦК КП(б)У за квітень-серпень 1919 р. Завдяки хронологічному методу у висвітленні теми, вдалося реконструювати еволюцію політики партійного керівництва у відношенні єврейських партій і організацій.* ***Наукова новизна*** *роботи полягає в системному введенні до наукового обігу маловідомих протоколів Політбюро ЦК КП(б)У, які дозволяють простежити внутрішню динаміку політики щодо єврейських політичних сил. Дослідження вперше комплексно показує специфіку більшовицької версії інтернаціоналізму в Україні в умовах воєнного комунізму в 1919 р. У* ***висновках*** *встановлено, що політика ЦК КП(б)У щодо єврейських політичних партій у 1919 р. була спрямована на їх повну організаційну інтеграцію в КП(б)У без збереження автономних національних структур. Єврейський вектор політики більшовиків в Україні 1919 р. став не лише тестом на міцність їхнього інтернаціоналізму, а й яскравим прикладом того, як задекларована «ідеологічна чистота» вступала в суперечність із реаліями збройної боротьби за владу. Ця політика започаткувала процес розчинення лівих єврейських партій (зокрема, Комфарбанду та лівого крила Поалей-Ціон) у КП(б)У, створивши передумови для їх поглинання в наступні роки та заклавши основу для практики «коренізації» 1920-х років, коли культурна автономія була можливою лише за умови повної політичної підпорядкованості партії. Водночас її жорсткість ускладнила легітимацію радянської влади серед частини єврейських політичних сил, які в умовах погромів та нестабільності змушені були обирати між розчиненням, еміграцією чи підпіллям.*

Ключові слова: *єврейські політичні партії, ЦК КП(б)У, Політбюро, Комфарбанд, Поалей-Ціон, інтернаціоналізм, асиміляція, друга більшовицька окупація України, 1919 рік.*

Statement of the Problem. The period of the second Bolshevik occupation of Ukraine (January-August 1919) ranks among the most dramatic yet insufficiently studied phases in the history of Soviet nationality policy on Ukrainian territory. It was precisely during these months – when the Bolsheviks were striving to consolidate control over lands previously held by the Directory of the Ukrainian People's Republic (UNR), only to face the subsequent advance of Denikin's forces – that the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine (CC CP(b)U) found itself compelled to define its attitude toward the influential Jewish political forces operating in the region.

At that time, Jewish political organisations constituted a significant force within the urban environment of Ukraine. They maintained a well-developed network of cultural and educational institutions, a vibrant press, youth and labour organisations, and exercised considerable influence over the Jewish minority. Amid the revolution and widespread pogroms, this minority was desperately seeking protection and political representation at various levels.

The Analysis of Sources and Recent Research. To date, no independent study has been devoted specifically to Bolshevik policy toward Jewish political parties during the second Bolshevik occupation of Ukraine, a period when the communists managed to establish a foothold for a brief time and were not limited solely to terror, as had been the case in the winter of 1917–1918. Most existing works focus primarily on pogroms, certain aspects of the activities of Jewish parties and organisations, and the policy of the Ukrainian authorities toward Jews. Consequently, Bolshevik policy toward Jewish parties from January to August 1919 has been addressed only superficially in general studies and has not been fully elucidated.

The source base of this study consists primarily of materials from the Central State Archive of Public Associations and Ukrainika (TsDAHOU), in particular the minutes of Politburo meetings of the CC CP(b)U for April-August 1919 (fond 1, inventory «Special Sector», file «Minutes of Politburo Meetings of the CC CP(b)U»). These minutes enable a direct reconstruction of the internal discussions

within the Bolshevik leadership concerning policy toward Jewish parties in Ukraine. Their value lies in their authenticity and the detailed recording of decisions, making them the foundation for a chronological analysis of the evolution of the «Jewish vector» in CP(b)U policy. Materials from the fond of Jewish political parties and organisations (TsDAHOU, f. 41, op. 1, d. 259 and 266) illustrate the activities of Zionist organisations in 1917–1920. Files held in the State Archive of Kyiv Oblast (DAKO, f. R-4241, op. 1, d. 1 and 2) shed light on the formation of cultural-historical societies and the intentions of Poalei Zion to adapt to Soviet power. Reports from the fonds of the Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Administration of Ukraine (TsDAVO, f. 5, op. 1) document manifestations of antisemitism even within the ranks of the Red Army and local soviets. The 1919 Constitution of the Ukrainian SSR serves as an important legal source demonstrating the nature of Bolshevik nationality policy (Constitution of the Ukrainian SSR).

For many years, the Jewish social movement in Ukraine has been and remains the subject of research by both domestic and foreign historians. V. Ustymenko, who has long studied the Ukrainian Revolution of 1917–1921, demonstrates the declarative nature of the Bolshevik normative base, particularly in the early stages of establishing their power (Ustymenko, 2011). V. Husiev's monograph «Bund, Kombund, Evsektsii KP(b)U: Their Place in the Political Life of Ukraine (1917–1921)» analyses the activities of the Evsektsii and compares the activity of Jewish parties during the periods of the Ukrainian Central Rada, Hetman Pavlo Skoropadskyi's regime, the Directory, and the Bolshevik occupation government (Husiev, 1996). S. Hirik's article reveals the national-communist essence of the Jewish Party Poalei Zion following its split in August 1919 (Hirik, 2018). Repressions by the Bolsheviks against Zionists and relations with the Bund party were examined by V. Dotsenko (Dotsenko, 2018). The scholarly contribution of O. Naiman is arguably one of the most substantial in the historiography of Ukraine's Jewish minority. His candidate dissertation explores the activities of Jewish parties and associations in building national life in Ukraine during 1917–1925 (Naiman, 2000); however, Bolshevik policy in January-August 1919 is presented there only in general terms. Bolshevik ideology and Jewish political parties in Volhynia during 1918–1921 became the object of study by N. Rudnytska. The researcher addresses the split within the Bund and Poalei Zion in a regional dimension (Rudnytska, 2016). O. Shyshko illustrates the reaction of Soviet authorities in Odesa to Jewish refugees fleeing pogroms (Shyshko, 2019). V. Hrynevych and L. Hrynevych demonstrate that the mass emigration of Jews after 1920 was a direct consequence of War Communism policies in 1919 (Hrynevych, 2005). B. McGeever has analysed the role of international regiments of the Red Army in combating pogroms (McGeever, 2019).

The Purpose of the Research is to analyze the policy of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine toward Jewish political parties and organisations during the second Bolshevik occupation of Ukrainian territory from January to August 1919, as well as to identify the specific features of the Bolshevik strategy in addressing the «Jewish question» amid revolutionary events and widespread antisemitic sentiments.

The Results of the Research. During the second period of Bolshevik occupation of Ukraine (January-August 1919), as Soviet power sought to consolidate its hold over the territory of the Ukrainian People's Republic, the «Jewish question» emerged as one of the key elements of the internal policy pursued by the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine (CC CP(b)U). This period was marked by intensive discussions within the Politburo of the CC CP(b)U, as recorded in the minutes of its meetings from April to August 1919.

Although antisemitism in the form of pogroms provided the backdrop to these discussions, the Politburo's focus lay not so much on the direct suppression of violence as on the integration of Jewish communists into the general structures of power and the dissolution of separate Jewish political organisations into the Bolshevik party. Analysis of the minutes reveals a consistent line adopted by the leadership of the Ukrainian Socialist Soviet Republic (Ukrainian SSR), which acknowledged antisemitism as a counter-revolutionary phenomenon yet categorically rejected any special «national» measures that might be interpreted as a retreat from the class-based approach.

The façade of Soviet nationality policy in Ukraine at the beginning of 1919 is vividly illustrated by the Constitution of the Ukrainian SSR, adopted at the Third All-Ukrainian Congress of Soviets in March 1919. Article 32 contains the provision: «The Ukrainian SSR, recognizing equal rights for the working people irrespective of their race and nationality, declares contrary to the fundamental laws of the Republic the establishment or perpetuation of any privileges on such grounds, as well as any oppression of national minorities or restriction of their equality of rights» (Constitution of the Ukrainian SSR). As V. Ustymenko notes, however, this provision remained purely declarative. At the congress, issues concerning national minorities were scarcely discussed, and the sole proposal by Novakivskyi, a representative of the United Jewish Socialist Workers' Party, to establish a Commissariat for National Affairs was ignored by Christian Rakovsky, Chairman of the Council of People's Commissars (CPC) of the Ukrainian SSR, who declared: «We have done away with national distinctions; we have brought to the forefront of world history the great class distinction» (Ustymenko, 2011, p. 291). Within

the CC CP(b)U, the dominant position was that of class internationalism, under which national questions were deemed secondary to the «global revolution».

Jewish political parties came under the attention of Soviet authorities at an early stage of their return to Ukraine. The Politburo minutes of 28 April 1919 record the first key decision: a categorical refusal to establish a People's Commissariat for Jewish Affairs (Evkom). Point 12 of the minutes states: «deem its establishment superfluous». This decision demonstrates that the Bolshevik leadership in Ukraine – unlike the Moscow center, where the Jewish Sections (Evsektsii) of the CC RCP(b) had been created as early as 1918 – rejected any specialized national bodies for Jews, justifying this on the grounds of internationalist principles and the avoidance of «national deviation» (TsDAHOU, f. 1, op. 6, d. 1, pp. 10–11).

This stance acquires additional context against the backdrop of Zionist organisations' activities in the preceding period. For instance, materials in the fond of Jewish political parties and organisations at TsDAHOU document the Zionists' negative attitude toward Hetman Pavlo Skoropadskyi's regime (TsDAHOU, f. 41, op. 1, d. 259, p. 8), while documents from the Uman Jewish Club attest to the unimpeded cultural and educational activities of Zionists throughout nearly the entire revolutionary period of 1917–1920 (TsDAHOU, f. 41, op. 1, d. 266, p. 22).

The mass antisemitic pogroms that accompanied the revolutionary events of 1919, claiming tens of thousands of Jewish lives, created a complex backdrop for Bolshevik policy toward Jewish political parties and organisations. In the minutes of 7 May, the Jewish question was discussed in the context of personnel purges within the All-Ukrainian Extraordinary Commission (VUNK), where one of the points concerned a conflict between Martyn Latsis (head of the VUK, appointed by the Moscow leadership) and local members of the collegium, among whom were Jews. The Politburo, composed of A. Bubnov, V. Zatonsky, V. Meshcheryakov, G. Pyatakov and C. Rakovsky, emphasized that «the political line is determined by the Central Committee, not by separate national groups», in order to counter the notion of «Jewish dominance» in repressive organs – a trope frequently exploited by antisemitic propaganda (TsDAHOU, f. 1, op. 6, d. 1, pp. 13–14).

Decisions on further steps to combat antisemitism are illustrated by the minutes of 30 May, particularly points 4–5. The Politburo approved a subsidy of 130,000 rubles to the All-Ukrainian Jewish Communist Union for agitation and propaganda needs. The meeting also adopted Andrei Bubnov's proposal for urgent measures: recruiting Ukrainians into leadership positions to break the stereotype of «Jewish power», dispatching Jewish communists to rank-and-file work in rural areas, and partially replacing Jews in senior positions with non-Jews. However, Georgy Pyatakov (at that time a member of the Politburo, not its head) dissented, submitting a written minority opinion on the same day. He argued that such measures constituted a «national deviation and tactical error that could intensify hostility rather than class solidarity». He insisted on the need for general systemic work without emphasis on ethnicity, proposing to dispel stereotypes through practical integration (TsDAHOU, f. 1, op. 6, d. 1, pp. 21–22, 26–27).

Meanwhile, the radicalization of Jewish political parties was eroding their unity. In February 1919, the left wing of the Bund formed the Kombund, and in May a significant portion of the United Jewish Socialists joined the Kombund with the aim of «communizing the Jewish worker». Negotiations began on merging with the CP(b)U, and Jewish sections became the organizational form of work within Bolshevik committees. A part of the Bundists remained committed to social-democratic positions and continued to support the Directory (Rudnytska, 2016, p. 362).

In the summer of 1919, as the front line approached Kharkiv, the Soviet press reported on the arrival of refugees in Odesa. Assistance was provided through general state bodies without the creation of special Jewish structures. As of 5 June, more than 840 individuals had been accommodated in hotels and were being supplied by the social welfare department of the gubernia executive committee (Shyshko, 2019). Under such conditions, the Bolsheviks were compelled to rely on multinational «international» units (which included Jewish self-defense detachments and, at times, Chinese, Hungarian, and German fighters). These units often proved to be the only force capable of suppressing pogroms perpetrated by regular Soviet formations themselves (McGeever, 2019, pp. 176, 188).

On 6 June, the Politburo of the CC CP(b)U – consisting of C. Rakovsky (chairman), G. Petrovsky, E. Quiring, S. Kosior and Yu. Kotsiubynsky – firmly rejected the proposal to establish a «Jewish department within the People's Commissariat of Social Welfare», a special commission to aid pogrom victims. Instead, the People's Commissar of Social Welfare was merely instructed to report on the department's activities concerning victims of antisemitic violence (TsDAHOU, f. 1, op. 6, d. 1, p. 29).

Despite attempts by Jewish communist parties to draw closer to Bolshevik occupying authorities in Ukraine in 1919, CC CP(b)U leaders repeatedly rejected their initiatives. On 12 June, the Politburo decisively refused political cooperation with the Bund, prohibited the formation of separate Jewish military units, and stipulated that the mobilization of Jews should occur exclusively through the Jewish

Section at the People's Commissariat of Military Affairs under Bolshevik control. At the same time, individual admission of members of the Communist Faction of the Bund (Kombund) into the CP(b)U was permitted through mixed commissions – i.e., on the condition of their complete dissolution into the party. This represented the most pragmatic approach: attracting left-wing Jewish elements while denying them any autonomy that might be interpreted as a «national deviation» (TsDAHOU, f. 1, op. 6, d. 1, p. 32).

In July, the topic receded into the background due to the military crisis on the front. The leadership of the Ukrainian SSR abandoned Kharkiv, which was occupied by White forces. During Politburo meetings of the CC CP(b)U, the Jewish question was largely ignored, with the main focus shifting to inspections of local authorities and financial matters (TsDAHOU, f. 1, op. 6, d. 1, p. 88).

Throughout 1919, the practice of establishing national sections at city and gubernia committees of the CP(b)U became widespread in party-building efforts – approximately thirty such sections, predominantly Jewish, Latvian and Polish (Ustymenko, 2011, p. 292). On occasion, the Bolsheviks permitted compromise solutions in the form of financial support, but without granting political autonomy. On 8 August the Politburo allocated 250,000 rubles to the Kombund at their request, yet deferred the question of forming Jewish sections to the center in Moscow for consideration (TsDAHOU, f. 1, op. 6, d. 1, p. 98 verso).

On 15 August, members of the Politburo approved the Orgburo's proposal for the merger of the Kombund with the CP(b)U. Regarding the absorption of Poalei Zion, a query was also sent to Moscow, while in the meantime the party was granted permission to conduct unrestricted cultural and educational work (TsDAHOU, f. 1, op. 6, d. 1, p. 110). Some members of Poalei Zion attempted to adapt to Bolshevik occupation at an early stage. In Poalei Zion periodicals, slogans such as «it is not the time to criticize Soviet power» appeared, along with calls to establish «Jewish soviets» (late May 1919), but the Politburo rejected such demands, perceiving them as nationalist emphases (DAKO, f. R-4241, op. 1, d. 2, p. 3 verso).

On 24 August (minutes No. 45), the Politburo of the CC CP(b)U instructed Stanislav Kosior and Abram Kheifets (a Bund member who later joined the RCP(b)) to urgently draft a plan for the merger of the Kombund (TsDAHOU, f. 1, op. 6, d. 1, p. 122). Naturally, the process of liquidating the Kombund's autonomy formed part of the broader Bolshevik monopolization of power within the Jewish political environment. In parallel, the Bolsheviks launched a systematic offensive against Zionist parties. In June, the CC CP(b)U petitioned for a complete ban on Zionist activities; in July, mass arrests took place in Kyiv, and the People's Commissariat for Internal Affairs (NKVD) of the Ukrainian SSR issued a circular ordering the closure of Zionist organisations and Tarbut schools. Hebrew was treated as a «reactionary» language in contrast to Yiddish, while cultural institutions (such as the Kultur-Liga) were nationalized under communist control. It is also worth highlighting the role of former Jewish socialists in these repressions: having switched to the Bolsheviks, they employed their knowledge and experience against their own community (Dotsenko, 2018, pp. 3–4).

The Politburo's final decision on Poalei Zion was taken on 25 August (minutes No. 47). Financial support was denied, and the decision was made to liquidate its accounting department. Political contact was to be maintained only underground, while some cadres were to be seconded to the Bolshevik press. This occurred amid the split within Poalei Zion in August 1919, which led to the formation of the Jewish Communist Party (Poalei Zion) – JCP(PZ) (TsDAHOU, f. 1, op. 6, d. 1, p. 128).

This split was formalized at the Gomel Conference of the radical left wing of Poalei Zion, which retreated northward with the Red Army. The conference (August 1919) outlined the ideological positions of the new party. Leaders of the JCP(PZ) proposed «personal» national autonomy as the primary form in a socialist society (in opposition to territorial autonomy). They advocated decentralization of cultural creativity alongside centralization of the economy. Even the Zionist idea was reinterpreted in the form of agrarianization of Jews in the diaspora as preparation for relocation to Palestine, with the possibility of forming «Jewish red legions» there. It was precisely such proposals (Jewish sections, soviets, autonomous bodies) that the Politburo of the CC CP(b)U consistently rejected throughout the period as a threat to internationalism (Hirik, 2018, p. 61).

The Evsektsii, which were ultimately established at party committees of the CP(b)U, aimed at active propaganda of communist ideology among the Jewish population but were later dissolved due to their detachment from general party life. By the beginning of 1921, under Bolshevik pressure, the left-wing Jewish political parties were compelled to join the CP(b)U and the Evsektsii (Husiev, 1996, p. 83).

Conclusions. The policy of the CC CP(b)U in 1919 toward Jewish political parties was directed toward their complete organizational integration into the CP(b)U without the preservation of autonomous national structures. This approach reflected not only the ideological stance of the Bolshevik leadership but also a pragmatic response to the realities of revolution, military conflict, and the imperative to avoid any steps that might be interpreted as «Jewish protectionism» or a national deviation. In this sense, the position of Georgy Pyatakov – who insisted on rejecting any national

emphases – became dominant in the practical policy of the Politburo and defined the specific character of the Bolshevik approach to the national question under the conditions of 1919.

This policy had fundamentally important long-term consequences. It initiated the process of organizational dissolution of left-wing Jewish parties (in particular, the Kombund and the left wing of Poalei Zion) into the CP(b)U, creating the preconditions for their full absorption in the following years and laying the groundwork for the «korenizatsiia» (indigenization) practices of the 1920s, when any form of cultural autonomy was possible only under conditions of complete political subordination to the party. At the same time, the rigidity of the internationalist approach in 1919 became one of the factors that complicated the legitimation of Soviet power among a significant portion of Jewish political forces. Amid pogroms and political instability, these forces were compelled to choose between dissolution, emigration, or underground activity.

Acknowledgements. We express our sincere gratitude to all members of the editorial board fortheir advice during the preparation of the article for publication.

Funding. The author received no financial support for the research or publication of this article.

References:

Komarnitskyi, O. & Komarnitska, L. (2021). Ukrainian-Jewish relations during the period of the UNR Directory: based on the information on the towns of Right-Bank Ukraine. *East European Historical Bulletin, (18)*, 107–117. http://www.doi.org/10.24919/2519-058X.18.226511 [in English].

McGeever, B. F. (2019). Red anti-Semitism: anti-Jewish violence and revolutionary politics in Ukraine, 1919. *Quest: Issues in Contemporary Jewish History*, *(15)*. 168–195. http://www.doi.org/10.48248/issn.2037-741X/839 [in English].

Hiryk, S. (2018). Jewish Communist Party (Poalei Zion): National Communism of the «Extraterritorial Nation». *Jews of Ukraine: Revolution and Post-Revolutionary Modernization. Politics. Culture. Society: Collection of Articles*. Kyiv: Laurus, 2018. 61–69. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/15547 [in Ukrainian].

Hlushkovetskyi, A., & Komarnitskyi, O. (2025). The development of political consciousness and activity of Jewish communities in the towns of Right-bank Ukraine at the beginning of the 20th century and during the period of the Ukrainian Central Rada. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History, 54,* 73–84. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-54-73-84 [in Ukrainian].

Hrynevych, V. A., & Hrynevych, L. V. (2005). Jews of Ukraine during the years of revolution and civil war. *Essays on the history and culture of the Jews of Ukraine*. Kyiv: Dukh i Litera. 135–138. [in Ukrainian].

Husev, V. I. (1996). *Bund, Komfarband, and the evsektions of the CP(b)U: their place in the political life of Ukraine (1917–1921)*. Kyiv: Asotsiatsiia «Ukraina». 149 p. [in Ukrainian].

DAKO – Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti. [State Archives of Kyiv Region].

Dotsenko, V. O. (2018). Relations between the Bund and the Zionist parties in 1917–early 1920s. *Scientific notes of the V. I. Vernadsky Tavrichesky National University. Series: Historical Sciences*, *29 (68), № 1*. 1–7. URL: https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/1_2018/3.pdf [in Ukrainian].

Komarnitskyi, O. (2003). Jewish public self-government in 1917–1918: based on materials from the towns of Right-Bank Ukraine. *Scientific Notes of Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University. Series: History, (5)*, 64–69. [in Ukrainian].

Constitution of the Ukrainian SSR – Constitution of the Ukrainian Socialist Soviet Republic (March 1919). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19#Text [in Ukrainian].

Melnychuk, O., & Tsetsyk, Y. (2025). Features of the Anti-Jewish Propaganda of the Black Hundreds in Volynym on the Eve And at the Beginning of the World War I. *History Pages*, (59). https://doi.org/10.20535/2307-5244.59.2024.318870 [in Ukrainian].

Naiman, O. Ya. (2000). *The activities of Jewish parties and associations in the development of national life in Ukraine (1917–1925): (dissertation … candidate of political sciences)*. Kyiv. 225 p. [in Ukrainian].

Rudnytska, N. V. (2016). Bolshevik ideology and Jewish political parties in Volhynia in 1918–1921. *Historical Midrashim of the Northern Black Sea Region*. Issue V. Volume II. Mykolaiv. pp. 356–371. [in Ukrainian].

Ustymenko, V. M. (2011). Ethno-national policy of the Bolshevik Party in 1917–1920. *Studies and Histories of the Ukrainian Revolution of 1917–1921: In Honor of Ruslan Yakovych Pyrih. Collection of Scientific Papers*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. pp. 284–307. [in Ukrainian].

TsDAVO – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. [Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine].

TsDAHOU – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky. [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies].

Shyshko, O. H. (2019). The multivariance of the Jewish question in the revolutionary events of 1919–1921 in the Odessa province. *Historical Midrashim of the Northern Black Sea Region*. Issue VIII. Volume II. Mykolaiv. pp. 223–236. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 25.01.2026 Схвалено до друку / Accepted: 30.03.2026

УДК 94:61(477.44-22) «1920/1925»
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-56-75-85

Rural medicine in the Podillia governorate under the conditions of the new economic policy (1921–1925)

Olena O. Stadnyk
Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD (History), (Ukraine)
email: olena.stadnyk@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9554-6975
Web of Science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/JNR-0365-2023
Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58885096200

Nataliia P. Kuzminets
Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD (History), (Ukraine)
email: natalia.kuzminets@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9939-2451
Web of Science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/2791197
Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58683020600&origin=recordpage

Abstract.

The aim *of the article is to reconstruct, based on archival materials, a holistic picture of the functioning of the medical sector in a Podillia village in the 1920s, to identify the specifics of regional challenges and the effectiveness of the Soviet health care model in overcoming the consequences of the humanitarian crisis in the Podillia region.* ***Research methodology.*** *The research was based on the principles of historicism and objectivity, as well as general scientific (analysis, synthesis, logical, generalization), special methods of historical science (historical-comparative, problem-chronological, historical-systemic, historical-legal, historical-genetic). The objective and comprehensive coverage of the problem was facilitated by a historical-anthropological approach based on the study of medicine not simply as a system of institutions, but as the experience of survival of a particular person in conditions of socio-political changes.* ***The scientific novelty*** *of the study lies in the use of archival materials that allowed us to recreate the real state of rural medicine in Podillya against the background of the formation of a new structure of medical care in the countryside, as well as in carrying out a holistic analysis of the functioning of the medical sector of the region in close connection with the socio-economic processes of that time.* ***Conclusions.*** *The beginning of the 1920s was a time of contradictory restoration of medicine in the Podillya countryside from complete decline after the First World War and the Civil War to attempts to build a system of "socialist health care". It can be stated that this period was characterized by a paradoxical combination: on the one hand, the ideologisation of medicine and a chronic shortage of resources, on the other, the laying of the foundation for systematic methods of combating epidemics and the formation of preventive medicine, which saved thousands of lives. However, success was achieved not so much due to new treatment methods, but rather due to strict administrative measures: mandatory vaccination, the deployment of isolation wards and mass sanitary propaganda. Carrying out sanitary and educational work allowed to stabilize the epidemiological situation, but at the same time turned medicine into an instrument of ideological control over the Podillia village. The modernization of rural medicine in the region took place in conditions of an acute shortage of personnel, medicines and equipment and was based on the enthusiasm of doctors, the remnants of the old material base and partly the assistance of international organizations. Despite the declarative freeness, in the early 1920s. there was a transition from state maintenance of medical institutions to strict self-financing and decentralization of financing. The transition to the local budget allowed to improve the situation of medical and pharmacy business, but it hit the village hard, since the peasants did not have the funds to maintain hospitals. In general, there was a gap between the propaganda slogans about the "best Soviet healthcare" and the real state of rural medicine.*

Keywords: *epidemiological situation, medical network, medical staff, sanitary condition, rural medicine, healthcare, Podillia.*

Сільська медицина в Подільській губернії в умовах нової економічної політики (1921–1925 рр.)

Олена Стадник
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: olena.stadnyk@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9554-6975
Web of Science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/JNR-0365-2023
Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58885096200

Наталія Кузьмінець
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: natalia.kuzminets@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9939-2451
Web of Science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/2791197
Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58683020600&origin=recordpage

Анотація.
Метою статті *є реконструкція на основі архівних матеріалів цілісної картини функціонування медичної галузі у подільському селі 1920-х рр., виявлення специфіки регіональних викликів та ефективності радянської моделі охорони здоров'я у подоланні наслідків гуманітарної кризи на теренах Поділля.* ***Методологія дослідження****. Основою дослідження слугували принципи історизму та об'єктивності, а також загальнонаукові (аналізу, синтезу, логічний, узагальнення), спеціальні методи історичної науки (історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, історико-системний, історико-правовий, історико-генетичний). Об'єктивному та всебічному висвітленню проблеми сприяв історико-антропологічний підхід, заснований на вивченні медицини не просто як системи установ, а як досвіду виживання конкретної людини в умовах соціально-політичних змін.* ***Наукова новизна*** *дослідження полягає у залученні архівних матеріалів, які дозволили відтворити реальний стан сільської медицини Поділля на тлі формування нової структури медичного обслуговування на селі, а також у здійсненні цілісного аналізу функціонування медичної галузі краю у тісному зв'язку з соціально-економічними процесами того часу.* ***Висновки.*** *Початок 1920-х рр. став часом суперечливого відновлення медицини у подільському селі від повного занепаду після Першої світової та громадянської воєн до спроб побудови системи «соціалістичної охорони здоров'я». Можна констатувати, що цей період характеризувався парадоксальним поєднанням: з одного боку, ідеологізацією медицини та хронічним дефіцитом ресурсів, з іншого – закладенням фундаменту системних методів боротьби з епідеміями та становленням профілактичної медицини, яка врятувала тисячі життів. Однак успіху досягнуто не стільки за рахунок нових методів лікування, скільки завдяки суворим адміністративним заходам: обов'язковій вакцинації, розгортанню ізоляторів та масовій санітарній пропаганді. Проведення санітарно-просвітницької роботи дозволило стабілізувати епідеміологічну ситуацію, але водночас перетворило медицину на інструмент ідеологічного контролю над подільським селом. Модернізація сільської медицини краю відбувалася в умовах гострої нестачі кадрів, медикаментів та обладнання і трималася на ентузіазмі лікарів, залишках старої матеріальної бази та почасти допомоги міжнародних організацій. Незважаючи на декларативну безкоштовність, на початку 1920-х рр. відбувся перехід від державного утримання медичних закладів до жорсткого госпрозрахунку і децентралізації фінансування. Перехід на місцевий бюджет дозволив покращити становище лікувальної та аптечної справи, однак боляче вдарив по селу, оскільки селяни не мали коштів на утримання лікарень. Загалом відчувався розрив між пропагандистськими гаслами про «найкращу радянську охорону здоров'я» та реальним станом сільської медицини.*

Ключові слова: *епідеміологічна ситуація, лікарська мережа, медичні кадри, санітарний стан, сільська медицина, охорона здоров'я, Поділля.*

Постановка проблеми. Медична сфера є фундаментальною основою існування суспільства. Через грамотну профілактику захворювань, надання своєчасної та якісної лікарської допомоги, ефективну реабілітацію вона забезпечує збереження життя населення та покращення його рівня, а отже, відіграє вирішальну роль у формуванні здорової нації. Тому охорона здоров'я – один з пріоритетних напрямів державної діяльності. В умовах сьогоднішньої

медичної реформи в Україні, зважаючи на досвід пандемії COVID-19 та ризики, спричинені нинішньою війною, гостро стоїть питання щодо подолання кризових ситуацій, таких як дефіцит кваліфікованих спеціалістів, організація протиепідемічних заходів, масова вакцинація, запровадження страхової медицини. Особливо увиразнюються ці проблеми у сільській місцевості. На наш погляд, практика 1920-х рр., коли система охорони здоров'я виживала в умовах економічної нестабільності та трансформації суспільних відносин, виглядає як своєрідне дзеркало для сучасних реформ. Історичний досвід реорганізації медичної сфери на Поділлі в означений період має цінне значення для розробки стратегій розвитку сільської медицини в сучасній Україні і видається вкрай важливим.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельна база дослідження ґрунтується на матеріалах Державного архіву Вінницької області (Ф. Р. 777. Подільська губернська інспектура охорони здоров'я), опублікованих документах та періодичних виданнях того періоду, які розкривають процес становлення і трансформації системи охорони здоров'я в сільських районах Поділля у 1920-х рр., динаміку розбудови мережі дільничних лікувальних закладів, шляхи подолання наслідків санітарної катастрофи початку десятиліття, специфіку фінансування медичної галузі.

В історіографії поставленої проблеми прослідковується поєднання радянської ідеологічної бази та сучасних критичних досліджень. До 1980-х рр. в історичній літературі був звичним пропагандистський характер, замовчування гострих питань – впливу голоду 1921–1923 рр., репресивних заходів проти «старої» інтелігенції на становище у медицині, оспівування успіхів радянської влади у ліквідації епідемій і соціальних хвороб. Нинішні дослідники пропонують показ реального стану матеріальної бази та якості медичної допомоги на селі, застосовують антропоцентричний, аналітичний, об'єктивний підхід. Питанням державного управління медичною сферою та політиці більшовицької партії у цій галузі присвячено дисертаційне дослідження І. Адамської (Адамська, 2011). Законодавчу базу нової системи охорони здоров'я, яка була запроваджена у 1920-ті рр., аналізують М. Мельничук (Мельничук, 2016) та С. Гоцуляк (Гоцуляк, 2015). Медичне обслуговування сільського населення та діяльність сільських лікарів в УСРР у 1920-х рр. досліджують І. Юрочкіна (Юрочкіна, 2008) та Т. Цьомра (Цьомра, 2006). Роль і місце робітничої медицини в системі охорони здоров'я УСРР у 1920-х рр. вивчали О. Мельничук та М. Мельничук (Мельничук О., Мельничук М., 2019). Про медико-санітарну діяльність і соціальну допомогу населенню з боку Українського товариства Червоного Хреста у 1921–1929 рр. йдеться у праці М. Мельничука та Т. Томляк (Мельничук, Томляк, 2018). Розглядаючи радянську соціальну політику, опосередковано торкається медичної сфери у монографії про українське село Г. Капустян (Капустян, 2003). Через призму соціальної історії розглядає медицину О. Коляструк (Коляструк, 2015).

Достатнє висвітлення у наукових працях отримав регіональний аспект проблеми. Так, медичне забезпечення населення в означений період на теренах Волині досліджують І. Власюк (Власюк, 2020) та О. Буравський (Буравський, Власюк, 2023). Цінні факти про становлення радянської системи охорони здоров'я у Подільському краї містить монографія П. Слободянюка (Слободянюк, 2014), хоча автор докладніше вивчає територію Хмельниччини. Детальний розбір перехідного періоду від земської моделі охорони здоров'я до системи Семашко на Поділлі простежується у статті М. Олійника (Олійник, 2014). Санітарну ситуацію на Поділлі в умовах продовольчої кризи змальовує С. Маркова (Маркова, 2022).

Метою статті є реконструкція на основі архівних матеріалів цілісної картини функціонування медичної галузі у подільському селі 1920-х рр., виявлення специфіки регіональних викликів та ефективності радянської моделі охорони здоров'я у подоланні наслідків гуманітарної кризи на теренах Поділля.

Виклад основного матеріалу. Початок 1920-х рр. на Поділлі характеризувався кризовим становищем у системі охорони здоров'я, що пояснювалося складним історичним контекстом. Після Першої світової та громадянської воєн спостерігалася руйнація матеріальної бази лікувальних установ, крайнє виснаження медичної інфраструктури, недостатність фінансування, дефіцит медикаментів, інструментарію та кваліфікованого персоналу. У краї спостерігався справжній епідеміологічний колапс. У силу прикордонного фактору регіон став осередком поширення таких небезпечних хвороб, як висипний і черевний тиф, холера, віспа, іспанський грип. Швидкому поширенню цих інфекцій сприяли масові міграції населення через подільську транзитну порубіжну зону та наявність тут військового контингенту. Найбільш критична картина склалася у подільському селі, де на 1920 р. мешкало 2340,2 тис. чол. (Україна. Статистичний довідник, 1925, с. 8-9), тому потребувала негайного вирішення.

Після завершення активних бойових дій Подільський регіон опинився в епіцентрі спалахів епідемій. Ситуація мала хвилеподібний характер, найстрашнішим періодом стали 1920–1922 рр., коли пандемічний висипний тиф охоплював цілі повіти, існували постійні осередки віспи, відбувалися локальні спалахи холери, особливо біля джерел води.

Кількість смертей від висипного тифу у 1920 р. на Поділлі була рекордною порівняно з іншими місцевостями України. За підрахунками професора Томіліна, якщо по республіці на 100 душ населення, померлих від висипного тифу, припадало 12,6 чол., то на Поділлі ця цифра становила 19,4 чол. (Мерков, 1929, с. 14). Каталізатором для епідемій висипного та черевного тифу став голод 1921–1923 рр., від якого найбільше постраждали південні райони губернії (Стадник, 2014, с. 142). Подільські села перетворилися на осередки інфекцій і через міграцію голодуючих. Для боротьби з епідемією тифу влада застосовувала особливі заходи. У губернії були створені спеціальні Надзвичайні комісії (чекатифи), які мали майже необмежені повноваження, включаючи примусову госпіталізацію або закриття на карантин цілих сіл (ДАВіО. ф. Р. 196, оп. 1, спр. 215, арк. 37). На залізничних станціях діяли пункти, де пасажири проходили обов'язкову дезінфекцію. Масово відкривалися тимчасові шпиталі для лікування хворих, навіть у непристосованих приміщеннях – школах, колишніх маєтках. Методи чекатифів були жорсткими, однак в умовах повної розрухи та відсутності сироваток масова ізоляція і санітарна обробка ставали чи не єдиним засобом боротьби з пандемією.

Якщо, завдяки надзвичайним діям та лікуванню, епідемію тифу вдалося подолати, і до 1923 р. чисельність хворих зменшилася на 73,3 %, то загальна кількість інфекційних захворювань продовжувала зростати, зокрема, на скарлатину, дифтерію, кір, дизентерію, віспу, сибірську виразку, холеру, туберкульоз (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 34, арк. 48). Так, у наказі № 62 Подільського Губвиконкому по відділу охорони здоров'я від 06 лютого 1923 р. зазначалося: «Наркомздоров знову звертає увагу на наявність небезпеки виникнення і розвитку нової холерної епідемії» (ДАВіО. ф. Р. 777, спр. 81, арк. 101). Найгіршою епідеміологічна ситуація була у Могилівській окрузі, де нараховувалося 28,7 % інфекційних хворих по губернії, найкращою – у Проскурівській – 10,5 % відповідно (ДАВіО ф. Р. 777, спр. 34, арк. 48).

Методами боротьби з епідеміями стали ізоляція хворих, дезінфекція приміщень та посилення санітарно-просвітницької роботи. У наказі Губвиконкому окреслювався план заходів з подолання холери: необхідність проведення очистки води, організація бактеріологічних досліджень на наявність холерного ембріона в усіх хворих із розладами травлення та здійснення санітарної обробки приміщень (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 81, арк. 101). Порівняльний аналіз ситуації за 1922–1923 рр. та 1923–1924 рр. доводить, що робота по подоланню епідемій відбувалася системно. Так, у 1924 р. дезінфікаційних заходів проведено на 20 % більше, ніж за попередній період (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 34, арк. 48). У результаті на початок 1925 р. частка захворювань на інфекційні хвороби суттєво знизилася. На них припадало 14 % від усієї кількості недуг, 28 % становили хірургічні хвороби, 24 % – гінекологічні, 3 % – туберкульоз і 1 % – венеричні (особливо сифіліс, який став справжнім соціальним лихом). Однак ці цифри не дають справжньої картини захворюваності, адже селяни далеко не завжди зверталися по допомогу до лікарень. Якщо взяти для прикладу венеричні хвороби, то при загальній відвідуваності вендиспасерів на 1923–1924 рр. з 32508 чол. тільки 3934 чол. були пацієнтами із сільської місцевості (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 34, арк. 39). У Подільській губернії функціонувало 3 венерологічних диспансери, безпосередньо на місцях допомогу хворим надавали нечисленні венерологічні загони, які облаштовували спеціалізоване амбулаторне та стаціонарне лікування в найбільш уражених районах. Однак і вендиспансери, і венерологічні пункти не могли забезпечити якісне лікування: відчутним був брак медперсоналу, інструментарію, дезінфікуючих засобів. Так, у Вінницькому окружному диспансері 4–5 лікарів приймали 4,5 тис. хворих на місяць, що становило 10 чол. за годину. Майже така сама картина спостерігалася у Жмеринському, Хмільницькому, Немирівському, Літинському, Пиківському венерологічних пунктах (ЦДАВО України. ф. 342, оп. 3, спр. 347, арк. 2–6 зв.).

Одним із засобів боротьби з інфекційними хворобами стало відкриття спеціалізованих медичних закладів. Так, з осені 1922 р. боротьба з епідемією туберкульозу стає систематичною завдяки відкриттю у Кам'янці-Подільському, Проскурові, Шепетівці тубдиспансерів (Слободянюк, Флаксемберг, Івахов, 2008, с. 66).

Ефективність боротьби з епідеміями гальмувалася кількома факторами. Найголовнішим став дефіцит кадрів: багато лікарів загинули від захворювань, які самі ж лікували. Смертність серед медичного персоналу на Поділлі подекуди сягала 25–30 % (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 111, арк. 22). Наступна проблема була пов'язана з браком палива. Узимку лікарні не опалювалися, що робило лікування легеневих хвороб неможливим. Ще однією перешкодою на шляху подолання епідемій став селянський спротив. Населення часто приховувало хворих, боячись примусової госпіталізації або спалення «заразних» речей.

Нагальним завданням керівництва медичної галузі став розвиток превентивної медицини, адже попередити епідемічні спалахи було значно легше, ніж лікувати. До заходів такого характеру можна віднести покращення ситуації з проведенням щеплень серед сільського населення. Так, якщо у 1922 р. зроблено лише 22584 щеплень, то у 1923 р. цей показник зріс до 162682, у 1924 р. – до 248012 (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 173, арк. 35). Однак успішність цієї

кампанії була однаковою не у всіх округах. На 100 % завдання було виконане у Гайсинській та Вінницькій окрузі, найгірший показник спостерігався у Могилівській. Вінокружінспектура зверталася до означеної лікдільниці: «…у вас захворюваність черевним тифом, вами не зроблено ні одного щеплення» (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 339, арк. 43.). Серед причин провалу кампанії з вакцинації називали недостатність фінансування та часту зміну місцевого керівництва. У доповіді інспектора Губохматдита про стан лікувальної справи у Подільській губернії за перший квартал 1924–1925 рр. зазначалося, що фінансові органи недостатньо розуміли важливість профілактичних заходів і виділяли на їх розвиток всього від 4 до 10 % з районних бюджетів (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 34, арк. 12).

Задля попередження захворюваності була покликана і санітарна справа. У червні 1923 р. видано спеціальну постанову ВУЦВК «Про санітарні органи республіки», згідно з якою запроваджувався інститут санітарних лікарів (Постанова ВУЦВК «Про санітарні органи республіки» від 11 червні 1923 р., с. 34). Для обслуговування сільської місцевості Подільської губернії працювало 11 районних фахівців із загальної гігієни. Однак умови роботи були вкрай важкими. У санітарних лікарів не вистачало транспорту, низькою була і заробітна плата – на квартал вони отримували по 10–15 крб. (Медико-санітарна справа, 1925, с. 46). Лікарі проводили огляди сільських лікарень та амбулаторій, приділяючи найбільшу увагу санітарному стану лікувальних та лабораторних приміщень, дворів та житла селян, заготівлі та продажу продуктів харчування, водовідведенню. Допомогу спеціалістам надавали осередки активістів, які допомагали перевіряти чистоту селянських хат, криниць та подвір'їв.

Однією із нагальних проблем медичної галузі на початку 1920-х рр. стала санітарна освіта населення. Санітарно-просвітницька робота була не просто роботою з популяризації гігієни, а стратегічним інструментом виживання радянської влади. За обставин гострого дефіциту ліків та медичного персоналу держава намагалася замінити лікування масштабною профілактикою.

Величезна вага у формуванні санітарної культури приділялася пропаганді. На Поділлі вона мала досить жорсткий характер, що пояснювалося прикордонним становищем губернії, а відтак, як уже зазначалося, високою концентрацією військових і біженців, яка спричиняла спалахи інфекційних захворювань. Для покращення санітарно-просвітницької роботи при амбулаторіях, клубах, сільбудах, бібліотеках створювалися «червоні куточки» з книгами із санітарних питань, плакатами і листівками, проводилися лекції про користь мила, необхідність боротьби з вошами та брудом. Оскільки рівень грамотності на селі був невисоким, ставка робилася на візуалізацію і театралізацію. Такий підхід мав сильний психологічний вплив на традиційне селянське середовище, тому популярним стало влаштування показових судових процесів над «Брудом» і «Вошами», а також проведення пересувних виставок з плакатами про небезпеку заразних хвороб. Селян вчили не просто мити руки, а й розпізнавати перші симптоми таких недуг як туберкульоз, холера, сифіліс, щоб запобігти можливому вимиранню цілих сіл.

Губернський будинок санпросвіти узяв на себе функцію постачання всіх округ необхідними посібниками та наочністю для лекторів. Більшість просвітницьких лекцій припадали на сільську місцевість. Так, за 1924 р. на селі було прочитано 82,6 % від загальної кількості лекцій, найбільше – у Кам'янецькій окрузі (25 %), найменше – у Могилівській (6 %) (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 339, арк. 34). Однак про якість санпросвітницької роботи можна зробити висновки із повідомлень окрсаніспекторів до дільничних лікарів. «Пропонуємо Вам відповісти, чому не було ні одного засідання санкому…, чому Вами не прочитано ні одної лекції…, чому не проведено ніякої профілактичної діяльності, крім прищеплення проти скарлатини…», – йдеться у зверненні Вінокружінспектури охорони здоров'я до Гавришівського дільничного лікаря (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 173, арк. 42). Проведення лекцій не завжди давало позитивні наслідки, адже спостерігався розрив між прочитаним лектором і реальною картиною. Для прикладу, лекція про користь мила не могла бути застосована на практиці у зв'язку з його повною відсутністю у сільмазі. Крім того, нерідко просвітницька робота наштовхувалася на глухий спротив. Оскільки на селі продовжували мати величезний вплив церква та общинні традиції, селяни сприймали вимоги щодо вакцинації або перевірки санітарного стану їх помешкань як «печать антихриста». Заможне селянство взагалі ставилося до радянських агітаторів з недовірою. Аналіз звітів Подільського губздороввідділу свідчить, що лікарям доводилося залучати вчителів та авторитетних селян-незаможників, щоб умовити зробити щеплення чи переконати громаду допустити медиків до криниць. До того ж така робота призводила до конструктивних результатів – масштабна вакцинація сільських районів дала змогу на 1925 р. зупинити епідемію віспи. Отже, перемога над епідеміями на Поділлі була досягнута не стільки терапевтичними методами, скільки жорсткими адміністративно-карантинними заходами та поступовим налагодженням елементарної комунальної гігієни.

Перехід від розрухи поєднувався зі зміною парадигми медичної галузі. У межах розвитку державної системи охорони здоров'я радянська модель сільської медицини передбачала ліквідацію земських установ та створення Губздороввідділів під загальним керівництвом

міністерства охорони здоров'я – Наркомздорову, і ґрунтувалася на системі централізованого безкоштовного обслуговування, розробленої очільником Наркомздорову М. А. Семашком, яка включала принципи єдності медико-санітарної організації, централізованого управління та чіткої ієрархії (Мельничук, 2016, с. 190). Відповідно з 1920 р. відбулося формування нової вертикалі управління у межах Подільської губернії: створення губернських, окружних і повітових відділів, а з 1923 р. згідно з постановою ВУЦВК від 04 листопада – інспектур охорони здоров'я, покликаних забезпечувати населення лікувальною, санітарною та протиепідемічною допомогою (Збірник, 1928, с. 45). Саме досвід боротьби з епідеміями заклав фундамент радянської системи Семашка. Були розроблені основні теоретичні положення диспансеризації, на основі яких створювалися спеціалізовані диспансери – туберкульозні, венерологічні, психо-неврологічні, наркологічні і т. д. (Бухтіярова, Кирилович, 2020, с. 147). Закладалося формування мережі санітарно-епідеміологічних станцій, здійснювався перехід від лікування до масової вакцинації, розпочалася широка пропаганда гігієни. Запроваджено нову структуру медичних закладів, зокрема, у сільській місцевості на базі колишніх повітових створювалися районні лікарні. Найбільш поширеними типами закладів стали сільські дільничні лікарні, амбулаторії, а також фельдшерсько-акушерські пункти.

У доповіді завідувача Подільським губздороввідділом Ніколаєва за 1922–1923 рр. зазначалося, що протягом цього періоду у регіоні працювала 51 дільнична лікарня і 61 амбулаторія, у тому числі у Вінницькій окрузі – 12, у Гайсинській – 9, у Кам'янецькій – 9, у Могилів-Подільській – 7, у Проскурівській – 12, у Тульчинській – 9 (ДАВіО. ф.Р. 777, оп. 2, спр. 34, арк. 10). Однак матеріальний стан сільської медичної мережі був незадовільним. У селах кількість ліжок складала 849, на одне ліжко припадало 3300 чол. (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 34, арк. 1–2). Ніяких змін не відбулося й у наступному році. Хоча кількість лікувальних закладів зросла до 57, а дільнична мережа охоплювала всі районні та сільські лікарні, амбулаторії, в Подільській губернії лише 60 % районів було забезпечено лікарнями. По округах маємо наступну картину: найкраще забезпечення спостерігалося у Проскурівському окрузі і становило 75 %, Тульчинський округ був забезпечений на 69 %, Кам'янецький – на 59 %, Могилівський – на 53 % (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 111, арк. 1). Кількість амбулаторних дільниць також була недостатньою – середній радіус дільниць у селах становив 12,5 верст при нормі 6 верст (ДАВіО. ф. Р.777, оп. 2, спр. 111, арк 1). Ліжкова мережа задовольняла потреби 50 % сільського населення, 1 ліжко припадало на 4106 чол. (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 34, арк. 15). Навіть в округах, де ситуація вважалася найкращою, ліжок катастрофічно не вистачало, наприклад, у Вінницькому окрузі на 1 ліжко припадало 2274 людини (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 111, арк. 1). Забезпечення постільною білизною і ковдрами у середньому по повітах становило 70 % (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 111, арк. 1). Не було електрики, водопостачання забезпечувалося колодязною водою, у лікарнях існувало пічне опалення. У звіті про діяльність лікувального відділу за 1922 р. зазначалося, що вся лікарська мережа в умовах відсутності палива, харчування, медикаментів та інвентаря функціонує тільки завдяки енергії і самопожертві медперсоналу (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 209, арк. 23). У 1923 р. ремонт проводився тільки у 30 % лікарень, на жовтень 1924 р. не була відремонтована ні одна. Сільські амбулаторії були недостатньо забезпечені медикаментами і зовсім не забезпечені перев'язувальним матеріалом. Схоже становище і з обладнанням, особливо діагностичним. Оснащення медичних закладів було переважно примітивним, уявлення про «сучасну медичну техніку» практично не стосувалися подільського села. Наприклад, дезінфекційними камерами у 1925 р. забезпечено тільки 15 лікарень, лише 16 лікувальних закладів мали мікроскопи (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 34, арк. 24). У повідомленні дільничного лікаря із с. Кунка від 09 травня 1925 р. вказано: «… Обіднянська амбулаторія зовсім не оснащена ні меблями, ні інструментарієм, ні обладнанням…» (ДАВіО. ф. Р.777, оп. 2, спр. 459, арк. 67). Більшість інструментів залишилася ще з дореволюційних часів, нові надходження були рідкістю. Спостерігався величезний дефіцит медикаментів. Хімічні препарати, що застосовувалися для лікування небезпечних інфекційних хвороб, такі як хінін або сальварсан, цінувалися на «вагу золота».

Поняття «швидка допомога» для подільського села не існувало, хворих везли до лікаря самі селяни кінними підводами. Не було також спеціалізованих пологових будинків, більшість пологів приймали на дому бабки-повитухи. Значна кількість селян продовжувала звертатися за допомогою до знахарів. Окружні інспектури охорони здоров'я розпочали з ними боротьбу, яка включала не тільки адміністративні методи, а й притягнення до кримінальної відповідальності. Так, у 1924 р. по Вінницькій окрузі засуджено 2 акушерки та 2 знахарки, у Гайсинській – 2 акушерки та 4 знахарі (ДАВіО. ф. Р. 777, оп.6, спр. 65, арк. 32).

Влада намагалася замінити традиційне сільське знахарство професійною акушерською допомогою, однак лише 9 % породіль зверталися до медпрацівників (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 6, спр. 65, арк. 68). Так, на 1924 р. кількість пологів у пологових амбулаторіях становила 223, тоді як на дому – 1546 (ДАВіО. ф .Р. 777, оп. 2, спр. 34, арк. 10). Справа була не тільки у недовірі

селян до кваліфікованої медичної допомоги, але і в тому, що більшість дільниць не мали акушерок. На 01 січня 1925 р. 21 дільниця не була забезпечена спеціалізованим персоналом (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 34, арк. 22). Відтак великою була дитяча та материнська смертність і захворюваність. У сільських районах Поділля вона подекуди сягала 25–30 % серед немовлят віком до року (Мерков, 1929, с. 16). Дітей більш старшого віку називали «дітьми голоду». Серед них – значна кількість сиріт, діти хворіли на дистрофію, а дієвих засобів від цієї хвороби не існувало, оскільки вона вимагала не ліків, а специфічного харчування, якого в медичних пунктах не було. Однак без здорової матері і дитини побудувати нове суспільство було неможливо. Тому держава почала піклуватися охороною материнства і дитинства та виділила педіатрію і акушерство в окремий пріоритетний напрям. У цей час охорона материнства і дитинства стала не стільки соціальним благом, скільки стратегією фізичного виживання і перетворилася з гуманітарного питання на питання національної безпеки.

У губернії створювалися будинки немовляти, дитячі ясла та будинки дитини. Так, по губернії у 1923 р. створено загалом 15 дитячих будинків, 5 ясел, 16 літніх ясел, 12 дитячих відділень, 3 дитячі поліклініки (Кузьмінець, 2012,с. 209). Із загальної кількості дитячих ясел 5 функціонувало у селі (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 34, арк. 68). Почали з'являтися перші сезонні ясла, які відкривалися під час жнив, що було, безперечно, позитивним кроком, адже давало змогу вивільнити жіночу працю. Однак селянки ставилися до дитячих закладів із сумнівом та приводили туди дітей неохоче. Причиною такого становища був традиційний світогляд, пов'язаний із церквою, адже до 1920-х рр. саме церква була головним інститутом, що регулював народження і виховання дитини. Створення державних дитячих установ розглядалося як спроба «відібрати дітей у Бога» (Червоне Поділля, 1923, 22 вересня, с. 2). «Кажуть куркулі та шептухи, що в яслах дітей клеймувати будуть, а як підростуть – заберуть у комуну назавжди, і рідна мати їх не побачить», – писали у місцевій пресі (Червоне село, 1923, 22 вересня, с. 1). Це був захист звичного життєвого укладу, а держава поки що програвала церкві у питаннях довіри, тому була змушена діяти не лише переконаннями, а й адміністративним тиском. Відмова віддавати дитину до ясел подавалася як політична неблагонадійність, тому матерів могли звинуватити у тому, що вони підпали під вплив «куркульського елемента» або церкви. Основними елементами тиску були КНС, які відмовляли їм у наданні сільськогосподарського інвентаря в оренду або у виділенні посівного матеріалу, а їх господарства прискіпливіше перевіряли під час збору продподатку. Тиск чинився і через патронажну медичну службу. Медичні працівники під час подвірних обходів вели облік усіх дітей і відмова батьків від ясел фіксувалася як «вороже ставлення до радянської медицини» (Червоний край, 1924, 16 жовтня, с. 2).

Відмови матерів від дитячих закладів пояснювалася і незадовільними умовами перебування дітей. Так, у звіті відділу Охматдиту Подгубздорову зазначалося, що з 03 жовтня 1923 р. до 01 січня 1924 р. у губернії працювало 83 дитячих будинки – 25 у Гайсинській, 13 у Тульчинській, по 9 у Кам'янецькій, Проскурівській та Могилівській і 3 у Вінницькій (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 111, арк. 28). Однак при детальному дослідженні дитбудинку у с. Павлівка і ясел у с. Ведмеже Вушко Вінницької округи інспектор Губохматдиту виявив незадовільну діяльність у веденні господарства, зокрема, у харчуванні дітей (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 111, арк. 28). Такі ж показники спостерігалися по Тульчинському охматдиту: на утримання однієї дитини тут виділялося по 2 крб. на день, що не могло забезпечити повноцінний раціон харчування. Не вистачало і медичного персоналу, при нормі 14 чол. в дитячих будинках Тульчина, Томашполя, Брацлава працювало лише по 7 чол. (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 81, арк. 270). У звіті Губохматдиту за 1924–1925 рр. фіксувалося подальше зменшення фінансування дитячих закладів і в результаті витрати на харчування та кількість персоналу досягли критичного рівня (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 34, арк. 97). Іншу проблему селяни бачили у тому, що незважаючи на пропаганду гігієни, дитячі установи самі могли стати джерелом інфекцій. Ці страхи мали під собою реальне підґрунтя, адже єдина дитина з кором, скарлатиною чи віспою могла заразити весь садок, і це ставало найкращою антирекламою для всього села.

Влада намагалася вести боротьбу з абортами. У місцевій пресі з'являлися статті про шкідливість переривання вагітності, лікарів попереджали про кримінальну відповідальність за підпільні аборти, у села були розіслані відповідні листи (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 6, спр. 65, арк. 4). Тільки з серпня по жовтень 1923 р. по губернії зареєстровано 118 несанкціонованих абортів і 5 справ акушерок передано до Прокуратури (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 6, спр. 65, арк. 18).

Усе ж, попри значні труднощі, перші стаціонарні форми допомоги, «тижні дитини», обов'язкова вакцинація та боротьба зі знахарством і підпільними абортами мали позитивне значення і дали змогу на порядок зменшити дитячу смертність.

Хоча радянське керівництво декларувало «безкоштовну медицину», на практиці у період НЕПу існувала система платежів для певних категорій населення, що засвідчувало існування елементів ринкової економіки та рятувало галузь від колапсу, але з іншого боку – заклало

глибоку майнову нерівність у доступі до медичної допомоги. Якщо «незаможники» обслуговувалися безкоштовно, то «середняки» здійснювали часткову оплату, а «нетрудовий елемент», тобто заможні селяни, торгівці та духовенство мали сплачувати повну ціну. Платні послуги на Поділлі складали від 15 до 30 % прибутку сільських лікарень (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 19, арк. 64). Ці кошти виділялися переважно на закупівлі медикаментів та харчування хворих в умовах стаціонару.

Лікувальні заклади переведено на місцевий бюджет (Мельничук, 2015, с. 15). Державні органи фінансували тільки спеціалізовані інститути, боротьбу з епідеміями та підготовку кадрів, лікарні були змушені шукати кошти самостійно (Збірник, 2028, с. 37). Для подільського села проблема місцевого фінансування полягала у тому, що надходження до місцевого бюджету були мізерними через аграрний характер губернії. Витрати на сільську медицину частково покривалися через соціальне страхування, але коштів катастрофічно не вистачало, і держава фактично переклала забезпечення сільських дільниць на плечі самих громад. На сходах села мешканці вирішували, скільки пудів зерна або грошей потрібно здати на утримання фельдшера або ремонт лікарні. Тому у заможних селах лікувальні заклади були відремонтовані та забезпечені паливом, а у бідних – просто закривалися через неспроможність громади їх фінансування.

Матеріальне забезпечення сільських амбулаторій було відносно кращим там, де вони перебували на районному бюджеті. Видатки з окружного бюджету покривали тільки заробітну платню медичного персоналу, на пальне та господарські потреби кошти взагалі не виділялися (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 111, арк. 3). Ситуація із забезпеченням лікувальних закладів погіршувалася наприкінці кожного бюджетного року, коли постачання лікарень майже припинялося (Мовчан, 2006, с. 28). Прикладом такого становища може слугувати стаття у журналі «Службовець», у якій повідомляється про ситуацію, що склалася в Проскурівській окрузі. Хворому, який потрапив до лікарні Турчинецького радгоспу Сатанівського району, не наклали гіпс на зламану кінцівку через брак перев'язочного матеріалу і родичам довелося їхати за бинтами до Проскурова (ЦДАВО України. ф. 342, оп. 3, спр. 373, арк. 133).

Аналіз кошторисів подільських окружздороввідділів показує критичний перекіс у фінансуванні сільської медицини: 60–70 % коштів виділялося на заробітну плату медперсоналу, 20–25 % йшло на господарські витрати і лише 5–10 % становили медикаменти та інструментарій. Однак, незважаючи на, здавалося б, достатнє фінансування медичних працівників, зарплатня була вкрай низькою, що спричиняло відтік лікарів у приватну практику, офіційно дозволену в роки нової економічної політики.

Дещо краще становище спостерігалося з фінансуванням аптечної мережі. Згідно з доповіддю Подільської губздоровінспекції, у 1923–1924 рр. у селах губернії функціонувало 48 аптек. До кінця року відкрито ще 7 аптек Червоним хрестом, а у 1925 р. нараховувалося вже 63 сільських аптеки (ДАВіО. Ф. Р. 777, оп. 2, спр. 34, арк. 12). Завдяки їх переведенню на госпрозрахунок, аптеки загалом були достатньо обладнані і забезпечені основними медикаментами, однак високі ціни зробили якісні ліки малодоступними для селян (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 34, арк. 47).

В умовах нестачі медичних препаратів та обладнання суттєву допомогу подільському селу надавали міжнародні організації, які налагоджували підтримку лікарень, постачання лікувальним закладам і дитячим центрам медикаментів, засобів дезінфекції, продуктів харчування, закупівлю обладнання та інструментарію. Американська адміністрація допомоги, яка розгорнула діяльність у роки голоду 1921–1923 рр., надавала такі дефіцитні ліки, як хінін, сироватки проти тифу і дифтерії, відкривала їдальні для дітей і дорослих, постачала у дитячі заклади вітаміни і риб'ячий жир, що стало єдиним дієвим засобом проти аліментарної дистрофії (Веселова, Марочко, Мовчан, 2000, с. 43). Підтримку чисельного єврейського населення губернії забезпечувала організація «Джойнт», яка надавала кошти на відновлення сільських амбулаторій, а також оснащувала їх усім необхідним. У південні райони Поділля, мешканці яких страждали від малярії, великі партії хініну завозилися місією Нансена. У звітах Подільського губздороввідділу за 1923 р. зазначалося, що у районах її роботи дитяча смертність знизилася на 40–50 %, порівнюючи із сусідніми селами, куди допомога не надходила (ДАВіО. ф. Р. 777, оп. 2, спр. 111, арк. 50).

Висновки. Так, початок 1920-х рр. став часом суперечливого відновлення медицини у подільському селі: від повного занепаду після Першої світової та громадянської воєн до спроб побудови системи «соціалістичної охорони здоров'я». Можна констатувати, що цей період характеризувався парадоксальним поєднанням: з одного боку, ідеологізацією медицини та хронічним дефіцитом ресурсів, з іншого – закладенням фундаменту системних методів боротьби з епідеміями та становленням профілактичної медицини, яка врятувала тисячі життів. Однак успіху було досягнуто не стільки за рахунок нових методів лікування, скільки завдяки суворим адміністративним заходам: обов'язковій вакцинації, розгортанню ізоляторів та масовій

санітарній пропаганді. Проведення санітарно-просвітницької роботи дозволило стабілізувати епідеміологічну ситуацію, але водночас перетворило медицину на інструмент ідеологічного контролю над подільським селом. Динаміка розбудови мережі дільничних лікарень, фельдшерських пунктів та установ материнства і дитинства в означений період показала, що попри формальне розширення комплексу медичних закладів якість надання допомоги у регіоні залишалася критично низькою. Модернізація сільської медицини краю відбувалася в умовах гострої нестачі кадрів, медикаментів та обладнання, трималася на ентузіазмі лікарів, залишках старої матеріальної бази та почасти допомоги міжнародних організацій. Незважаючи на декларативну безкоштовність, на початку 1920-х рр. відбувся перехід від державного утримання медичних закладів до жорсткого госпрозрахунку і децентралізації фінансування. Перехід на місцевий бюджет дозволив покращити становище лікувальної та аптечної справи, однак боляче вдарив по селу, оскільки селяни не мали коштів на утримання лікарень. У цілому відчувався розрив між пропагандистськими гаслами про «найкращу радянську охорону здоров'я» та реальним станом сільської медицини.

Фінансування. Дослідження і публікація не мали окремо визначеної фінансової підтримки.

Джерела та література:

Адамська, І. Г. (2011). *Партійно-державна політика в галузі охорони здоров'я в Українській СРР (1919–1929 рр.)*: автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.01. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 15 с.

Буравський, О., Власюк, І. (2023). Розвиток санітарної справи на Волині в роки НЕПу (1921–1928 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 43, 9–15. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-43-9-15.

Бухтіярова, І. Г., Кирилович, П. М. (2020). Історичний розвиток сфери надання медичної допомоги в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал,* 1, 146–148. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-1/34.

Веселова, О. М., Марочко, В. І., Мовчан, О. М. (2000). *Голод 1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр.: Злочини проти народу*. Київ, Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць. 283 с.

Власюк, І. (2020). Стан і проблеми у сфері охорони здоров'я на Волині у роки НЕПу (1921–1928 рр.). *Емінак,* 3 (31). 132–140. DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2020.3(31).442.

Гоцуляк, С. Л. (2015). Правове регулювання санітарної справи в Україні на початку 1920-х рр. *Право і політика.* 3 (3). 8–13.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

Збірник (1928). Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України 1923–1928 років. Харків: Офіційне видання Народного комісаріату юстиції УСРР. 150 с.

Капустян, Г. Т. (2003). *Дві «правди», або українське село в двадцяті роки двадцятого століття.* Кременчук: Б. в. 328 с.

Коляструк, О. А. (2015). *Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя.* Харків: «Раритети України». 404 с.

Кузьмінець, Н. П. (2012). Організація охорони материнства і дитинства на Поділлі на початку 1920-х рр. *Наукові записки Вінницького державного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія,* 20, 208–212.

Маркова, С. В. (2022). Діяльність підрозділів Червоної армії та ЧК на Поділлі під час масового голоду 1921–1923 рр. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КДБ. *Український історичний журнал,* 1 (57), 5–23. https://doi.org/10.15407/vuchk2022.01.005 .

Медико-санітарна справа, (1925). *Медико-санітарна справа в міських селищах України на 1 жовтня 1924 р.* ЦСУ УСРР. Харків. 66 с.

Мельничук, М. О. (2015). Організаційно-правове забезпечення охорони материнства і дитинства в УСРР на початку 1920-х рр. *Громадянське суспільство в Україні: проблеми забезпечення правотворчої діяльності: міжнародна науково-практична конференція, (сс. 14–16)*. Харків.

Мельничук, М. О. (2016). *Правове регулювання охорони здоров'я населення УСРР (1921–1929 рр.):* дис. … канд. юрид. наук. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ: Національний університет імені М. П. Драгоманова . 223 с.

Мельничук, М., & Томляк, Т. (2018). Українське товариство Червоного Хреста: медико-санітарна діяльність і соціальна допомога населенню УСРР у 1921–1929 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 26, 58–64. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2018-26-58-64.

Мельничук, О., & Мельничук, М. (2019). Органи робітничої медицини в системі охорони здоров'я УСРР у 20-х рр. XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 27, 25–36. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-27-25-36.

Мерков, В. (1929). *Нарис санітарного стану сучасного Поділля. За таблицями та схемою санітарно-статистичного дослідження.* Вінниця. 45 с.

Мовчан, О. М. (2006). Медичне обслуговування робітників УСРР 1920-ті рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки,* 15, 19–64.

Олійник, М. (2014). Стан охорони здоров'я на Поділлі в 1921–1925 рр. *Наукові записки Тернопільського педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія,*1 (1), 39–43.

Постанова (2023a). Постанова ВУЦВК «Про самоутримувальні лікарно-санітарні й аптечні установи» від 12 листопада 1923 р. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Харків. Офіційне видання Народного комісаріату юстиції УСРР, 40, 536–537.

Постанова (2023b)**.** Постанова ВУЦВК «Про санітарні органи республіки» від 11 червні 1923 р. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Харків. Офіційне видання Народного комісаріату юстиції УСРР, 22–23, 331–332.

Слободянюк, П. Я. (1999). *Медицина Поділля: Історичний нарис.* Хмельницький, Вінниця: Поділля. 117 с.

Слободянюк, П. Я., Флаксемберг, А. С., Івахов, П. Ю. (2007). *Медицина Поділля.* Кам'янець-Подільський: Медобори-2006. 704 с.

Стадник, О. О. (2014). Голод 1920-х років на Поділлі і продподаток. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія,* 22, 141–145.

Україна. Статистичний довідник. (1925). Україна. Статистичний довідник. Харків. (ЦУ УСРР). 85 с.

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Цьомра, Т. С. (2006). Діяльність сільських лікарів України в добу НЕПу. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 11, 236–238.

Червоне Поділля, (1923).Червоне Поділля. 22 вересня.

Червоне село, (1923). Червоне село. 22 вересня.

Червоний край, (1924). Червоний край. 16 жовтня.

Юрочкіна, І. Г. (2008). Медичне обслуговування сільського населення УСРР у 1920-х рр. *Український селянин: Збірник наукових праць Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького*, 11, 351–354.

References:

Adamska, I. H. (2011). *Party-state policy in the field of health care in the Ukrainian SSR (1919–1929)*: avtoref. dys… kand. ist. nauk: 07.00.01. Kyiv: Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. 15 s. [in Ukrainian].

Buravskyi, O., & Vlasiuk, I. (2023). Development of Sanitary Affairs in Volyn During the NEP (1921–1928). *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 43, 9–15. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-43-9-15 [in Ukrainian].

Bukhtiiarova, I. H., Kyrylovych, P. M. (2020). Historical development of the field of medical care in Ukraine. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 1, 146–148. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-1/34. [in Ukrainian].

Veselova, O. M., Marochko, V. I., Movchan, O. M. (2000). *Famines of 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Crimes against the people*. Kyiv, Niu-York: Vyd-vo M. P. Kots. 283 s. [in Ukrainian].

Vlasiuk, I. (2020). The state and problems of healthcare in Volyn during the NEP years (1921–1928). *Eminak,* 3 (31). 132–140. DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2020.3(31).442 [in Ukrainian].

Hotsuliak, S. L. (2015). Legal regulation of sanitary affairs in Ukraine in the early 1920s. *Pravo i polityka*. 3 (3). 8–13. [in Ukrainian].

DAViO – Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State archive of Vinnytsia region].

Collection (1928). Collection of Legislations and Orders of the Workers' and Peasants' Government of Ukraine 1923–1928. Kharkiv: Official Publication of the People's Commissariat of Justice of the Ukrainian SSR 150 s. [in Ukrainian].

Kapustian, H. T. (2003). *Two "truths", or a Ukrainian village in the twenties of the twentieth century*. Kremenchuk: B. v. 328 s. [in Ukrainian].

Koliastruk, O. A. (2015). *The intelligentsia of the Ukrainian SSR in the 1920s: everyday life*. Kharkiv: «Rarytety Ukrainy». 404 s. [in Ukrainian].

Kuzminets, N. P. (2012). Organization of maternity and childhood protection in Podillia in the early 1920s. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History,* 20, 208 – 212. [in Ukrainian].

Markova, S. V. (2022). Activities of Red Army and Cheka units in Podolia during the mass famine of 1921–1923. From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1 (57), 5–23. https://doi.org/10.15407/vuchk2022.01.005. [in Ukrainian].

Medical and sanitary affairs (1925). Medical and sanitary affairs in urban settlements of Ukraine on October 1, 1924. TsSU USRR. Kharkiv. 66 s. [in Ukrainian].

Melnychuk, M. O. (2015). Organizational and legal support for the protection of motherhood and childhood in the Ukrainian SSR in the early 1920s. *Hromadianske suspilstvo v Ukraini: problemy zabezpechennia pravotvorchoi diialnosti: mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia*, (ss. 14–16). Kharkiv. [in Ukrainian].

Melnychuk, M. O. (2016). *Legal regulation of health care of the population of the Ukrainian SSR (1921–1929)*: dys. … kand. yuryd. nauk. 12.00.01 – teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia politychnykh i pravovykh uchen. Kyiv: Natsionalnyi universytet imeni M. P. Drahomanova . 223 s. [in Ukrainian].

Melnychuk, O., & Melnychuk, M. (2019). Bodies of labor medicine in the system of health protection of the Ukrainian SSR in the 20's of the twentieth century. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 27, 25–36. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-27-25-36 [in Ukrainian].

Melnychuk, M., & Tomliak, T. (2018). Ukrainian Society of the Red Cross: medical and sanitary activities and social assistance to the population of the Ukrainian SSR in 1921–1929. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 26, 58–64. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2018-26-58-64 [in Ukrainian].

Merkov, V. (1929). *A sketch of the sanitary condition of modern Podillia. According to the tables and scheme of the sanitary and statistical survey*. Vinnytsia. 45 s. [in Ukrainian].

Movchan, O. M. (2006). Medical care for workers of the Ukrainian SSR in the 1920s. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 15, 19–64. [in Ukrainian].

Oliinyk, M. (2014). The state of healthcare in Podillia in 1921–1925. *Naukovi zapysky Ternopilskoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia: Istoriia*,1 (1), 39–43. [in Ukrainian].

Postanova, (2023a). Resolution of the All-Union Central Executive Committee "On self-supporting medical and sanitary and pharmacy institutions" of November 12, 1923. Collection of legalizations and orders of the Workers' and Peasants' Government of Ukraine. Kharkiv. Official publication of the People's Commissariat of Justice of the Ukrainian SSR, 40, 536–537. [in Ukrainian].

Postanova, (2023b). Resolution of the All-Union Central Executive Committee "On the Sanitary Bodies of the Republic" of June 11, 1923. Collection of Legislations and Orders of the Workers' and Peasants' Government of Ukraine. Kharkiv. Official Publication of the People's Commissariat of Justice of the Ukrainian SSR, 22–23, 331–332. [in Ukrainian].

Slobodianiuk, P. Ya., Flaksemberh, A. S., Ivakhov, P. Yu. (2007). *Medicine of Podillia*. Kamianets-Podilskyi: Medobory-2006. 704 s. [in Ukrainian].

Slobodianiuk, P. Ya. (1999). *Medicine of Podillia: Historical Sketch*: Istorychnyi narys. Khmelnytskyi, Vinnytsia: Podillia. 117 s. [in Ukrainian].

Stadnyk, O. O. (2014). The famine of the 1920s in Podillia and the food tax. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History,* 22, 141–145. [in Ukrainian].

Ukraine. Statistical Handbook (1925). Ukraine. Statistical Handbook. Kharkiv. (TsU USRR). 85 s. [in Ukrainian].

TsDAVO Ukrainy – Centraljnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady i upravlinnja Ukrajiny. [Central State Archive of Public Associations of Ukraine].

Tsomra, T. S. (2006). Activities of rural doctors in Ukraine during the NEP era. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University. Series History,* 11, 236–238. [in Ukrainian].

Chervone Podillia (1923).Chervone Podillia. 22 veresnia. [in Ukrainian].

Chervone selo (1923). Chervone selo. 22 veresnia. [in Ukrainian].

Chervonyi krai (1924). Chervonyi krai. 16 zhovtnia. [in Ukrainian].

Yurochkina, I. H. (2008). Medical care for the rural population of the Ukrainian SSR in the 1920s. *Ukrainskyi selianyn: Zbirnyk naukovykh prats Cherkaskoho natsionalnoho universytetu im. B. Khmelnytskoho*, 11, 351–354. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 11.02.2026 Схвалено до друку / Accepted: 17.04.2026

УДК 94 (477) «1918–1930»
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-56-86-96

The "soviet-style" principle of church-state separation: based on an analysis of top-secret documents of the State Political Directorate (GPU) and the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine CP(b)U

Oleksandr O. Korotaiev
Kryvyi Rih State Pedagogical University
PhD in History, Senior Lecturer (Ukraine)
email: korotaiev.oleksandr@kdpu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4460-0118
Web of Science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/LJL-1657-2024

Abstract.

The purpose of this article *is to verify the concept widespread in historiography that interprets the Bolshevik secularization of the 1920s as a "legal" or "formal-legal" process, as well as to identify the mechanisms through which the proclaimed state neutrality toward the institution of the church was transformed into a system of administrative and operational control over it.* ***Research methodology*** *is based on a combination of general scientific methods (analysis and synthesis; inductive and deductive reasoning) and special historical approaches (historical-logical and systemic-structural methods).* ***Scientific novelty*** *of the study lies in the integrated analysis of the restrictions imposed by Soviet legislation in the religious sphere (nationalization of church property, deprivation of legal personality of religious organizations, the system of standard contracts, and registration procedures) together with a reconstruction of the covert, agent-based dimension of this policy implemented by the bodies of the Cheka–GPU.* ***Conclusions****. The article demonstrates that the principle of the separation of church and state proclaimed by the Soviet authorities was purely declarative and did not correspond to the actual practice of state–church relations. Based on the analysis of top-secret documents of the GPU and the CP(b)U, it is shown that "separation" functioned rather as a system of managed legalization, within which formal legal mechanisms were combined with covert operational control. The registration of religious communities, standard agreements for the use of property, and various authorization procedures were employed as instruments of selection, filtering, and subordination of religious organizations to party-state policy. A particularly important role in this process was played by the agent infiltration of GPU bodies into the leadership structures of Protestant unions and the "orchestration" of their loyal political stance toward Soviet power. It is shown that this practice of "separation," which in fact amounted to controlled legalization and declarative loyalty, was purely instrumental and temporary in nature. The transition, after the curtailment of the NEP, to a rigidly repressive model of state–church relations confirmed that the previous policy did not constitute the realization of freedom of conscience but was merely an element of a long-term strategy aimed at the subordination, disorganization, and ultimately the elimination of religious communities.*

Keywords*: Cheka–GPU, NKVD of the Ukrainian SSR, Soviet secularism, party-state control, operational activities, recruitment, covert surveillance.*

Принцип відокремлення церкви від держави «по-радянські»: на основі аналізу цілком таємних документів ДПУ та КП(б)У

Олександр Коротаєв
Криворізький державний педагогічний університет
доктор філософії з історії та археології, старший викладач (Україна)
email: korotaiev.oleksandr@kdpu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4460-0118
Web of Science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/LJL-1657-2024

Анотація.
Метою статті *є верифікація поширеної в історіографії концепції про «юридичний» або «формально-правовий» характер, проведеної у 1920-х рр. більшовиками секуляризації та з'ясування механізмів, через які проголошений нейтралітет держави щодо церкви перетворювався на систему адміністративного та оперативного контролю над останньою.* ***Методологія дослідження****: ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналіз і синтез; метод індуктивної та дедуктивної логіки) та спеціально-історичних (історико-логічний та системно-структурний) методів.* ***Наукова новизна дослідження*** *полягає у комплексному поєднанні аналізу обмежень, встановлених радянським законодавством у релігійній сфері (націоналізація церковного майна, позбавлення релігійних організацій юридичної суб'єктності, типова угода, реєстраційні процедури), з реконструкцією негласного, тобто агентурно-оперативного аспекту, запровадженого при цьому органами ВНК–ДПУ.* ***Висновки****: у статті доведено, що проголошений радянською владою принцип відокремлення церкви від держави носив суто декларативний характер і не відповідав реальній практиці державно-церковних відносин. На основі аналізу цілком таємних документів органів ДПУ та КП(б)У показано, що зазначене «відокремлення» функціонувало радше як система керованої легалізації, у рамках якої формально-правові механізми поєднувалися з негласним, тобто оперативним контролем. Реєстрація релігійних громад, типові угоди на користування майном та різні процедури отримання дозволу на легальну діяльність, використовувалися ДПУ як інструмент відбору, фільтрації та підпорядкування релігійних громад політиці партійного керівництва. Особливу роль у цій роботі відігравало агентурне проникнення ДПУ в керівні ланки протестантських союзів і «режисерування» їх лояльної політичної позиції по відношенню до радянської влади. Показано, що зазначена практика «відокремлення», а де-факто, контрольованої легалізації та декларативної лояльності носила суто інструментальний і тимчасовий характер. Перехід, після згортання непу, до жорсткої репресивної моделі державно-церковних відносин підтвердив, що попередня політика не була реалізацією свободи совісті, а лише складовою довгострокової стратегії підпорядкування, дезорганізації та зрештою ліквідації релігійних громад.*

Ключові слова*: ВНК–ДПУ, НКВС УСРР, радянський секуляризм, партійно-державний контроль, оперативна діяльність, вербовка, негласний супровід.*

Постановка проблеми. Майже одразу, після приходу до влади, більшовицький уряд проголосив про впровадження принципу відокремлення церкви від держави. Результатом цього стало ухвалення однойменного Декрету Раднаркому від 23.01.1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». У більшовицькій публіцистиці та ранній радянській історіографії цей акт подавався як «досягнення нового часу» і як наслідування демократичних традицій урядів США та Європи (Гидулянов, 1926, с. 3). Подібну ж риторику, попри зміну політичного контексту, можна зустріти і в сучасних працях окремих істориків, таких як М. Одинцов, Ж. Артамонова, Н. Волохонская, А. Кочетова, О. Лукашин, Є. Суббота та ін., які інтерпретують більшовицьку секуляризацію як переважно «юридичний», або «формально-правовий» процес трансформації «клерикальної імперії» у цивілізовану світську державу (Одинцов & Кочетова, 2014, с. 10; Конфессиональная, 2017). Водночас така інтерпретація спирається переважно на аналіз декларативних норм та офіційної риторики більшовицької влади, залишаючи поза увагою цілком таємні матеріали радянських спецслужб і найвищих партійних установ, які до цього часу є засекреченими в деяких пострадянських країнах.

Аналіз розсекречених партійних архівів та архівних матеріалів колишнього ВНК–КДБ дає можливість перевірити достовірність цієї «формально-правової» концепції та реконструювати реальні механізми радянської державно-церковної політики.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Означена проблематика стала предметом наукових досліджень з початків відродження української незалежності. У межах сучасної української історіографії сформувався значний масив досліджень, присвячених державно-

церковним відносинам у радянський період. Серед найбільш вагомих праць цього напрямку слід відзначити роботи таких істориків, як В. Єленський (Єленський, 1991), А. Зінченко (Зінченко, 1992), В. Пащенко (Пащенко, 1994), Т. Грушова (Грушова, 2000), М. Бабій (Бабій, 2004), В. Войналович (Войналович, 2005), О. Ігнатуша (Ігнатуша, 2006), А. Киридон (Киридон, 2006), С. Білокінь (Білокінь, 2013) та ін.

Провідною ідеєю більшості із них є лише констатація та аналіз системного порушення радянською владою задекларованих принципів свободи совісті та відокремлення церкви від держави. Водночас поза увагою дослідників залишався агентурно-оперативний вимір радянської політики у сфері релігії. Така ситуація виникла у зв'язку з тим, що більшість цих праць ґрунтувалася насамперед на матеріалах партійних і державних архівів. Цілком таємні ж документи радянських спецслужб через їх секретний характер залишалися недоступними для науковців.

Ухвалення ВРУ Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04.2015 р. відкрило доступ до значної частини архівів радянських органів держбезпеки. Це сприяло появі нових праць, у яких поряд із партійно-адміністративною політикою висвітлювалася й агентурно-оперативна діяльність радянських спецслужб. До них належать дослідження Д. Вєдєнєєва (Веденеев, 2016), О. Тригуба (Trygub, 2021), О. Коротаєва (Korotaiev, 2025), А. Жив'юка, Р. Давидюк (Жив'юк & Давидюк, 2025) та В. Оліцького (Olitskyi, 2025).

Водночас більшість цих досліджень зосереджується переважно на післявоєнному періоді (1940–1960), залишаючи недостатньо опрацьованим ранній етап формування радянської релігійної політики, тобто 1920-ті рр. Проте саме цей період був вирішальним у виробленні основних механізмів та інструментів контролю над релігійними організаціями. Отже, актуальність цієї розвідки зумовлена необхідністю заповнення означеної прогалини в історіографії проблематики дослідження.

Для реалізації поставленого завдання в рамках нашої розвідки ми використовували цілий комплекс нещодавно розсекречених цілком таємних архівних джерел, що зберігаються в архівних фондах Галузевого державного архіву СБУ (далі – ГДА СБУ) м. Києва та обласних управлінь СБУ. У роботі також використовувались архівні матеріали із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), Центрального державного архіву громадських об'єднань і українських студій (ЦДАГОУ) та Державного архіву Харківської області (ДАХО), оскільки саме місто Харків було столицею УСРР в досліджуваний період.

Метою цієї статті є верифікація поширеної в історіографії концепції про «юридичний» або «формально-правовий» характер, проведеної у 1920-х рр. більшовиками секуляризації та з'ясування механізмів, через які проголошений нейтралітет держави щодо інституту церкви перетворювався на систему адміністративного та оперативного контролю над останнім.

Виклад основного матеріалу. Радянська політика у сфері релігії була сформована в межах двох протилежних векторів – державного та партійного. Необхідність їх існування й поєднання була обґрунтована в працях В. Леніна – «Соціалізм і релігія» (1905 р.) та «Про ставлення робітничої партії до релігії» (1909 р.). У своїй ранній праці («Соціалізм і релігія») Ленін, позиціонуючи себе як прогресивного соціал-демократа, обстоював ідею повного відокремлення церкви від держави та проголошував релігію приватною справою кожного громадянина, що відповідало принципам загальноєвропейської соціал-демократії, закріпленими в Ерфуртській програмі 1891 р. «Державі, – писав В. Ленін, – не має бути справи до релігії, релігійні товариства не повинні бути пов'язані з державною владою. Кожен має бути цілком вільний сповідувати яку завгодно релігію, чи не визнавати ніякої релігії, тобто бути атеїстом, яким і буває звичайно будь-який соціаліст» (Ленин, 1970, с. 143). Ця позиція була узагальнена Леніним у політичній вимозі «повного відокремлення церкви від держави» (Ленин, 1970, с. 144).

Одночасно із цим Леніним був сформульований другий, протилежний першому, т. зв. «партійний» вектор у ставленні до релігії: «По відношенню до партії соціалістичного пролетаріату, – писав В. Ленін, – релігія не є приватна справа. Партія наша є союзом свідомих, передових борців за визволення робітничого класу. Такий союз не може і не повинен байдуже ставитися до несвідомості, темряви чи бузувірства у вигляді релігійних вірувань» (Ленин, 1970, с. 145). До того ж Ленін наголошував, що партія пролетаріату, на відміну від держави, не тільки не повинна нейтрально ставитись до релігії, а навпаки – повинна вести актину боротьбу із нею: «Але ми заснували свій союз – РСДРП, між іншим, саме для такої боротьби проти будь-якого релігійного одурманювання робітників <…>. Для нас же ідейна боротьба – не приватна, а загальнопартійна, загальнопролетарська справа» (Ленин, 1970, с. 145). Також Ленін акцентував, що така боротьба має вестися «суто ідейною й тільки ідейною зброєю, нашою пресою, нашим словом» (Ленин, 1970, с. 145).

Однак Ленін не виключав застосування й насильницьких засобів під час боротьби з релігією, вважаючи, що релігійні забобони не можуть бути знищені самою лише проповіддю: «Было б безглуздям вважати, що в суспільстві, заснованому на нескінченному пригнобленні та огрубінні робочих мас, можна суто проповідницьким шляхом розсіяти релігійні забобони <…>. Жодними книжками та жодною проповіддю не можна просвітити пролетаріат, якщо його не просвітить його власна боротьба проти темних сил капіталізму» (Ленин, 1970, с. 145).

Так, ще у 1905 р. Ленін чітко сформулював подвійний підхід до релігії та церкви – нейтралітет з боку держави та активну боротьбу з боку партії, проведення якої не виключало й застосування силових, тобто насильницьких, методів. Така дуальність більшовицької політики у сфері релігії прослідковувалася надалі й на законодавчому рівні.

Наприклад, Декрет Раднаркому «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» від 23 січня 1918 р., як і його український аналог, формально проголошував відокремлення церкви від держави, проте фактично закладав підґрунтя для її повної залежності від останньої. Це стосувалося, зокрема, пунктів 12 та 13 Декрету, якими релігійні організації позбавлялися статусу юридичної особи (п. 12) із забороною права власності та націоналізацією їх майна (п. 13) (Декреты…, 1957, с. 373–374). Практичну реалізацію цих положень конкретизовано в наступних нормативно-правових актах.

Черговий документ – Інструкція НКЮ «Про порядок запровадження в життя декрету “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”» від 24.08.1918 р., до відання якого передали роботу з впровадження положень Декрету, регламентував вже саму процедуру націоналізації церковного майна та фінансових капіталів (Розділ 2. п. 4, 19–21). Згідно з положеннями Інструкції представники релігійної громади повинні були провести інвентаризацію релігійного майна та передати його під опис до ради робітничих та селянських депутатів. Остання так само укладала із «фундаторами» громади (не менше 20 осіб в УСРР і 50 чол. в РРФСР) т. зв. «типову угоду», на основі якої передавала їм майно в безоплатне користування. Та фундатори брали на себе зобов’язання нести усі видатки, пов’язані з ремонтом та підтримкою в належному стані означеного майна. Усі фінансові капітали релігійних організацій оголошувалися також націоналізованими. Фундатори релігійних громад у двотижневий строк з моменту опублікування Інструкції повинні були передати їх у незворотному порядку до ради робітничих та селянських депутатів (Розділ 2. п. 19 Інструкції). Ті особи, які не виконували зазначеного пункту (п. 19) Інструкції, підпадали під адміністративну та кримінальну відповідальність (Известия, 1918, с. 5).

Так, можна стверджувати, що введення у дію Декрету «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», а також положень Інструкції, якою регламентувався порядок його реалізації, не забезпечувало реального відокремлення церкви від держави, а навпаки – формувало правові механізми її фактичного підпорядкування органам державної влади. Ба більше, через націоналізацію майна, фінансових ресурсів та встановлення жорсткого адміністративного контролю, держава суттєво обмежувала економічну самостійність релігійних організацій та їх автономію у господарській діяльності.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує аналіз положень вже згаданої типової угоди, укладання якої було обов’язковим для фундаторів релігійних громад. По-перше, ця угода мала «типовий» характер, тобто містила усталений текст, розроблений апаратом НКВС УСРР, як такий, що не підлягав жодним змінам з боку релігійних громад. По-друге, її зміст виходив за межі суто господарсько-адміністративних зобов’язань (збереження цілісності майна та використання його за призначенням), поєднуючи їх з політичними вимогами, спрямованими на посилення контролю держави над діяльністю релігійних організацій.

Показовим у такому випадку є пункт 2 Угоди, який містив у собі суворі заборони на форми будь-якої політичної активності та встановлював політичний контроль за змістом проповідей. Зокрема, заборонялися «політичні зібрання, ворожі до Радянської влади», «поширення або продаж книг, брошур, листівок і послань, спрямованих проти Радянської влади», «виголошення проповідей і промов, ворожих Радянській владі або її окремим представникам», а також «здійснення набатних (*тривожних* – Автор) ударів дзвону з метою збудження населення проти Радянської влади» (Бюллетень…, 1923b. с. 11). Та жодних чітких критеріїв для визначення «ворожості», «антирадянськості», або ступеню їх проявів у діях вірян, у цих документах не містилося. Ця обставина, на нашу думку, створювала широкі можливості для довільного тлумачення та вибіркового застосування каральних норм радянськими органами влади, які були формально легітимізовані у межах радянського правового поля.

Тож можна стверджувати, що у своїй сукупності ці нормативні обмеження свідчили про намагання радянської влади максимально звузити громадську та суспільно-комунікативну роль релігійних громад, перетворивши молитовні будинки на підконтрольний радянському режиму в політичному сенсі простір. У межах такого простору допускалася лише суворо регламентована й

ідеологічно нейтральна обрядовість, що фактично позбавляло релігійні громади політичної автономії та будь-якого суспільно-корисного впливу.

Іншим ключовим нормативним актом, що регламентував діяльність релігійних організацій, стала Інструкція НКВС УСРР «Про порядок реєстрації релігійних громад та видачі дозволів на скликання з'їздів» від 10.07.1923 р. Відповідно до її положень релігійні громади, щоб отримати дозвіл на легалізацію, зобов'язувалися проходити обов'язкову реєстрацію у відділку культів при Адміністративному відділі НКВС. До того ж в УСРР реєструвати дозволялося лише ті громади, які налічували не менше 50 членів-засновників (так званих «уповноважених»), які мали бути лояльними до радянської влади. Показовим є те, що за аналогічною інструкцією НКВС РСФРР мінімальна кількість фундаторів, необхідна для отримання дозволу на реєстрацію релігійної общини, становила лише 20 осіб. Така різниця в нормативних вимогах двох союзних республік свідчила про цілеспрямоване посилення адміністративного контролю над релігійним життям саме в УСРР, порівнюючи з РСФРР. Підвищення мінімального порогу до 50 осіб істотно ускладнювало легальну реєстрацію релігійних громад, насамперед малочисельних конфесій та нових релігійних рухів (наприклад, п'ятидесятників), і фактично обмежувало реалізацію проголошеної свободи совісті в УСРР (Бюллетень…, 1923а. с. 34).

Окрім заяви про реєстрацію, підписаної п'ятдесятьма фундаторами, Інструкція вимагала подання до Адміністративного відділу НКВС значного пакету документів. До нього входили: протокол зборів фундаторів громади, її статут (у п'яти примірниках), список фундаторів і список усіх членів громади (у трьох примірниках). Причому щодо кожного члена громади необхідно було надати детальні персональні відомості за типовою формою: прізвище, ім'я та по батькові; місце проживання; соціальне становище (клас); громадське та службове становище з 1914 р. (включно з діяльністю до революції); станову приналежність у дореволюційний період; майновий стан; час приєднання до відповідного релігійного культу; а також відомості про сплату гербового збору встановленого розміру (Бюллетень, 1923а. с. 34; ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 959. Арк. 203, 205, 225, 227, 231).

Паралельно з реєстрацією статуту громади, НКВС брав на облік її пресвітерсько-проповідницький актив. На кожного служителя культу органи НКВС заводили спеціальну реєстраційну картку у п'яти примірниках, один з яких передавався до ДПУ. Картка містила 25 питань, причому майже половина із них (пункти 10–13, 15–20, 22) була безпосередньо спрямована на з'ясування політичної благонадійності облікованої особи (ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 959. Арк. 265). Серед найбільш показових запитань були: «Партійність»; «Якщо безпартійний – якій партії співчуває»; «Де перебував і чим займався під час зміни владних режимів в Україні (Центральна Рада, Директорія, Гетьманат, денікінці, Петлюра, Польща, Врангель)»; «Чи піддавався репресіям»; «Чи служив у царській армії» тощо. Як зазначалося в секретних документах, збирання такого масиву інформації мало на меті визначення політичної «фізіономії» релігійних діячів з подальшим «фільтруванням» нелояльних елементів і недопущенням їх до душпастирської роботи. Натомість передбачалося просування на керівні посади в релігійних громадах осіб, лояльних радянському режиму.

Водночас з'ясування політичної лояльності слугувало лише інструментом ширшої стратегії – встановлення негласного оперативного контролю над діяльністю релігійних організацій та їх керівництва з метою подальшої дискредитації й поступової ліквідації інституту церкви як такого. Ці наміри прямо артикулювалися у резолюції з'їзду начальників органів ДПУ УСРР (1–6 червня 1925 р., Харків), де зазначалося, що радянська влада та компартія не зацікавлені в існуванні жодного релігійного угруповання. Натомість завданням партії визначалася необхідність захоплення впливу над «сектантськими масами», підпорядкування їх радянській роботі, а за неможливості – розкол релігійних утворень із використанням конфліктних питань (відмова від військової повинності, несплата податків тощо) та їх подальша ліквідація (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 373. С. 59).

Для досягнення поставлених цілей відбувався й розподіл виконавчих повноважень. Так, координатором і керівником усієї цієї роботи визнавалася Всеукраїнська антирелігійна комісія (ВАК), таємний орган, створений 04.07.1922 р. при ЦК КП(б)У, що налічував у своєму складі 6 осіб. Персональний склад членів ВАК постійно змінювався, але посадовий залишався незмінним. До ВАК, як правило, входили представники від ДПУ (голова ДПУ та керівник Секретного Відділу (СВ) ДПУ), НКВС, НКЮ, Наркомосвіти тощо. Очолював комісію обов'язково хтось із членів ЦК КП(б)У. На ВАК покладалася керівна та координаційна робота, спрямована на розвал церкви гласними та негласними засобами (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 30. Л. 1, 9).

Безпосередню ж реалізацію цієї роботи забезпечували органи НКВС та ДПУ, між якими було чітко розмежовано сфери відповідальності. На НКВС покладалися завдання, пов'язані з проведенням кількісного обліку релігійних громад, а на ДПУ – якісного. Відділки культів при Адміністративних відділах НКВС займалися питаннями стосовно реєстрації та перереєстрації

релігійних громад і їх керівного складу, укладали типові угоди найму-оренди культових споруд та слідкували за дотриманням релігійними організаціями радянського законодавства про культи.

На відміну від формально-адміністративної діяльності НКВС, органи ДПУ виконували функцію політичного нагляду та оперативного контролю, проводячи роботу, спрямовану на підпорядкування релігійного життя апарату держбезпеки, що формально маскувалося під адміністративно-реєстраційні процедури. Так, ДПУ повинно було використовувати в оперативних цілях дані, отримані від органів НКВС, для з'ясування політичної «фізіономії» релігійних громад, їх пресвітерсько-керівного складу та активу, а також ступеню їх лояльності до радянської влади. На підставі аналізу анкетних матеріалів, статутів, довідок про сфери діяльності та висновків інших радянських установ, ДПУ здійснювало оцінку політичної благонадійності як окремих осіб, так і релігійних об'єднань в цілому, вербуючи з їх числа керівний контингент, що найбільше підходив для негласної роботи (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 373. С. 59, 60).

Зазначені форми діяльності не мали випадкового, або ситуативного характеру, а регламентувалися директивними документами органів держбезпеки. Зокрема, циркуляр ОДПУ СРСР від 12.04.1923 покладав на місцеві відділки ДПУ обов'язки не лише перевіряти статути релігійних громад на відповідність чинному законодавству, а й розглядати те чи інше релігійне віровчення, з погляду політичної доцільності та можливого ідеолого-політичного впливу на місцеве населення. Такий підхід означав фактичне підпорядкування правової оцінки будь-якого віровчення, політичній кон'юнктурі, за якої навіть формальна законна діяльність могла бути визнана небажаною, або навіть незаконною.

Ще одним важливим елементом роботи ДПУ, регламентованим цим циркуляром, було підготування висновків щодо доцільності дозволу, або заборони діяльності тієї, чи іншої релігійної організації. Ці висновки ставали підставою для ухвалення остаточних рішень (постанов) з цього питання т. зв. «спецрадами», що створювалися при губернських (обласних) відділках ДПУ. До їх складу входили три особи (т. зв. «трійки») – начальник Губвідділу ДПУ, начальник СВ Губвідділу ДПУ та обов'язково представник від компартійних органів. Тільки на основі постанов, ухвалених цими спецрадами, органи НКВС мали право дозволити, або навпаки – зобов'язувалися заборонити, діяльність тієї, чи іншої релігійної організації, чи союзу. Так, питання стосовно існування релігійних організацій вирішувалося не в межах радянського адміністративно-правового поля, а в площині політичної оцінки та доцільності їх існування.

Цей же циркуляр надавав органам ДПУ право ініціювати виведення окремих осіб зі складу релігійних громад, або їх керівних органів, як «антирадянських елементів», що свідчить про використання механізмів реєстрації для прихованої фільтрації релігійних кадрів. Зібрані матеріали щодо кожної релігійної організації або союзу, циркуляр зобов'язував співробітників ДПУ систематизувати у відповідних (т. зв. «літерних») справах, а також щомісячно надсилати до центрального управління ДПУ УСРР, що забезпечувало централізований контроль і формувало загальносоюзну картину релігійної палітри (ДАХО. Ф. Р–203. Оп. 1. Спр. 1423. Арк. 94–95).

Ще одним показовим документом була таємна резолюція ВАК № 3070/с від 18 серпня 1925 р. під промовистою назвою «По боротьбі із сектантством», адресована усім антирелігійним комісіям, створеним при окружних ЦК КП(б)У. Ця резолюція визначала основні напрямки державної політики щодо протестантських об'єднань. Ключовим інструментом боротьби із «сектами» резолюція визначала їх контрольовану легалізацію в радянських органах влади через їх реєстрації та встановлення над ними централізованого нагляду, шляхом створення протестантських об'єднань окружного рівня. Якщо створення окружних «сектантських» об'єднань декларувалося як організаційний захід, то їх реальне призначення повинно було полягати у забезпеченні негласного контролю над протестантськими громадами, що входили до їх складу. У резолюції прямо зазначалося, що створення окружних «сектантських» союзів повинно відбуватися лише в тому випадку, якщо їх керівна верхівка перебуватиме під негласним контролем ДПУ. Одночасно пропонувалося брати під оперативний контроль пресвітерсько-керівний склад усіх чисельних релігійних громад округу і всю кампанію з перевірки та їх обов'язкової реєстрації наказувалося максимально використовувати для розгортання агентурної мережі та систематичного обліку релігійного руху.

Окремий акцент у боротьбі з «сектантством» робився на створення внутрішнього розколу протестантського середовища на ґрунті конфліктних питань, як-от ставлення до радянської влади, до служби в червоній армії зі зброєю в руках, щодо доцільності сплати податків, а також на основі соціально-майнової (тобто класової) диференціації членів громад, налаштовуючи незаможних вірян проти «середняків» та «кулацтва».

Водночас резолюція не забороняла й застосування репресій по відношенню до «ідеологічного ворога», проте наголошувала на їх обмеженій ефективності. Перевагу пропонувалося надавати все ж таки використанню вище перелічених заходів, тоді як репресії повинні були виступати допоміжним інструментом. Така позиція пояснювалася в резолюції тим,

що на практиці застосування репресій сприяло не стільки ліквідації протестантських общин, скільки глибшому маскуванню їх діяльності і переходу у підпілля.

У зв'язку із цим можна висновувати, що боротьба із «сектантством» у резолюції постає не як суто репресивна кампанія, до якої вона так часто зводиться в популістській літературі, а як довгострокова політична стратегія, заснована на синтезі адміністративних та оперативних заходів, спрямованих на встановлення негласного контролю та дезорганізації релігійного руху.

Аналіз таємних та цілком таємних документів ДПУ та ЦК КП(б)У дає підстави стверджувати, що у 1925–1927 рр. радянським органам влади вдалося сформувати серед протестантських організацій України цілу низку підконтрольних релігійних об'єднань окружного та республіканського масштабу. До них відносились: Західно-український обласний союз євангельських християн (проханівців) з центром у Києві, до складу якого входили общини західної, центральної та південної частин УСРР, загальною чисельністю 63 271 особа (голова С. Сударєв); Всеукраїнський союз баптистів з центром у Харкові, що налічував 33 962 особи (голова А. Костюков); Всеукраїнський союз християн євангельської віри загальною чисельністю 17 000 осіб з центром в Одесі (голова І. Воронаєв); Всеукраїнська комісія у справах менонітських общин з центром в колонії Лібенау Мелітопольського округу, яка об'єднувала 38 914 осіб (голова І. Вібе) тощо (ЦДАГОУ. Спр. 2007 Арк. 17; ДА УСБУ в Одеській області. Спр. 24012-П. Арк. 68).

Показовим є те, що згідно з доповідною запискою начальника СВ ДПУ УСРР Валерія Горожаніна керівництво зазначених союзів перебувало не тільки у статусі секретних агентів ДПУ, а й знаходилося на утриманні радянських спецслужб. Так, наприклад, утримання керівних рад чотирьох протестантських союзів обходилося ДПУ УСРР у 200 руб. на пів року, тобто ДПУ витрачало по 50 руб. на кожну керівну раду на півріччя. Найціннішими серед цієї категорії агентів були: голова Всеукраїнського союзу євангельських християн-проханівців Микола Моторін, який змінив вибувшого Сударєва, а також члени правління – Яків Ходюш (агент «Наумов») та Микола Головань (агент «Наволог»); голова Всеукраїнського союзу п'ятидесятників Іван Воронаєв (агент «Неплюєв») разом із членами правління – Василем Колтовичем та Ігнатієм Подлесним; голова Всеукраїнського союзу баптистів Андрій Костюков і секретар союзу Павло Алешко; а також голови Всеукраїнського союзу адвентистів сьомого дня – Іван Львов, Густав Цират та інш. (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. т. 5, Арк. 98; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. т. 4, Арк. 18; Державний архів УСБУ в Одеській області. Спр. 24012-П, Арк. 18, 61, 72; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. т. 1, Арк. 150, 151; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. т. 9, Арк. 39).

Апарат окружних, т. зв. «старших» служителів цих союзів теж формувався із агентів органів ДПУ. Загалом у документі йшлося всього про 41 особу (за кількістю наявних на 1928 р. в УСРР округів), що знаходилися на систематичному фінансовому утриманні спецслужб. ДПУ УСРР витрачало на їх забезпечення 2 460 руб. на пів року, що в перерахунку становило близько 10 руб. на місяць на одного служителя-сексота. У цілому ж, за даними Горожаніна, тільки серед керівного складу усіх релігійних конфесій УСРР налічувалося 383 агенти ДПУ, на утримання яких витрачалося 58 480 руб. на пів року.До того ж, як повідомляв Горожанін, до зазначеної кількості не входила агентура із числа рядових вірян, оскільки вони не перебували на постійному фінансовому утриманні ДПУ, що додатково свідчить про масштаб і системність агентурного проникнення в релігійне середовище. Як повідомляв Горожанін, наявність такого розгалуженого агентурного апарату дозволяла ДПУ здійснювати оперативний супровід всього релігійного руху УСРР, скеровуючи його у потрібному органам ДПУ напрямку (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 145. Арк. 54–58).

Одним із пріоритетних напрямків цієї роботи було схилення ДПУ керівників-сексотів протестантських союзів до написання публічних закликів і організації всеукраїнських з'їздів, за результатами яких приймалися резолюції, які зобов'язували адептів культу служити в червоній армії зі зброєю в руках та декларували лояльне ставлення до радянської влади. Як зазначав голова 6-го (антирелігійного) відділу СВ ОДПУ СРСР Євген Тучков, цим досягалося дві мети: припинення чисельного зростання протестантських конфесій та внесення в їх середовище розколу і взаємного антагонізму на цьому підґрунті (ЦА ФСБ. Ф. 1, Оп. 4. Спр. 372. Арк. 115–117 / Архивы Кремля, 1997. Кн. 2, с. 361).

Уперше подібний заклик був адресований адептам протестантського культу у серпні 1923 р., коли Найвища рада євангельських християн з подачі свого голови – Івана Проханова, поширила відповідне звернення, текст якого згодом покладено в основу резолюції, прийнятої на з'їзді адептів цієї конфесії у жовтні того ж року. У документі зазначалося: «Ми закликаємо усіх наших братів щиро й беззастережно працювати в усіх радянських установах Республіки, як військових, так і цивільних, а також проходити військову службу в Червоній армії і за жодних обставин не відмовлятися від неї; підкорятися дисципліні, усім постановам радянської влади і тим самим сприяти зміцненню радянської влади серед усіх небезпек, які можуть походити з боку ворожих сил, що оточують її, якою б назвою вони не називалися. Нам не потрібно особливо

переконувати наших братів у необхідності самого вірного підпорядкування радянській владі, адже до цього нас закликає саме Слово Боже (Рим. 13:1–5)» (Известия, 1923, с. 3).

Аналогічну за змістом резолюцію ухвалив у 1926 р. і Федеративний союз баптистів, який у засвідченні своєї лояльності комуністичній владі пішов ще далі, проголосивши необхідність активної співпраці з нею: «Ми не можемо обмежуватися лише покорою. Слово Боже закликає нас до співпраці із владою в вирішенні високих та важких задач держави у справі забезпечення вільної та мирної праці і зміцнення початків суспільної культури» (Церковь…, 2008, с. 287). Зазначені резолюції загальносоюзних з'їздів євангельських християн та баптистів стали підґрунтям для прийняття аналогічних рішень на всеукраїнському рівні. Так, у 1927 р. у місті Харкові відбулися Всеукраїнські з'їзди євангельських християн та баптистів, на яких були прийняті резолюції, що засвідчували лояльне ставлення до радянської влади, а також визнання за обов'язок проходити адептами цих конфесій військову службу зі зброєю в руках. Водночас не згідні з рішеннями з'їздів – виключалися із общин (ЦДАВОУ. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 79).

Подібну позицію у 1927 зайняв і Всеукраїнський союз ХЄВ. Особливо показовим у цьому контексті є текст резолюції Другого всеукраїнського з'їзду ХЄВ, присвяченої ставленню до радянської влади та військової повинності. З огляду на її зміст і характер сформульованих положень, документ доцільно навести майже повністю: «Вислухавши доповіді з питання про ставлення християн євангельської віри до існуючої Радянської влади та до військової повинності й піддавши це питання всебічному обговоренню, Другий всеукраїнський з'їзд християн євангельської віри ще раз підтверджує повну підтримку усіх гасел Радянської влади та вітає її заходи <…>. Деякі брати <…> відмовляються від служби в стройових частинах Червоної армії; з'їзд таврує ганьбою таке негідне ставлення до Радянської влади, яке грає на руку її ворогам. З огляду на це з'їзд категорично заявляє <…>: кожен християнин євангельської віри, призваний до Червоної армії, як у мирний, так і у воєнний час, зобов'язаний нести цю службу на загальних засадах нарівні з усіма громадянами країни. Відмови ж від несення служби в стройових частинах Червоної армії <…> не гідні нас, які за Радянської влади отримали повну релігійну свободу» (ЦДАВОУ. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 264. Арк. 31).

Беручи до уваги випадки, коли окремі адепти п'ятидесятницького культу увірувавши, виходили із партії, або комсомолу, та звільнялися із органів ВНК–ДПУ всеукраїнський з'їзд ХЄВ окремо зупинився і на питанні, що стосувалося ставлення до державної служби. У резолюції щодо цього підкреслювалося: «На місцях деякі громади мали невірне уявлення про урядові посади, від обіймання яких вони, через своє неправильне розуміння Слова Божого, відмовлялися. З'їзд вважає за необхідне роз'яснити всім общинам нашого союзу, що такий погляд братів є помилковим, адже ми не вбачаємо з боку нашої віри та Слова Божого жодних перешкод для прийняття на себе урядових посад» (ЦДАВОУ. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 264. Арк. 32).

Водночас цінним для розуміння механізмів ухвалення таких документів є те, що зазначена резолюція була складена головою Всеукраїнського союзу ХЄВ Іваном Воронаєвим у застінках харківського ДПУ ще до початку з'їзду і погоджена з начальником СВ ДПУ УСРР Валерієм Горожаніним. Згідно із секретною документацією органи ДПУ вимагали від Воронаєва, як від голови союзу та їх секретного агента, забезпечити проведення цієї резолюції через з'їзд (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. Арк. 18). З огляду на це, можна припустити, що й інші, згадані вище, резолюції про демонстрацію лояльності до совєтів та визнання військової повинності ухвалювалися за аналогічним сценарієм – як результат попередньої підготовки та оперативного супроводу з боку радянських спецслужб.

Так, аналіз змісту наведених документів дає підстави висновувати, що органам радянської влади вдалося не лише поставити під контроль керівні структури протестантських союзів, а й здійснити їх цілеспрямовану радянізацію, уніфікувавши ці об'єднання з іншими державними, чи напівдержавними радянськими інституціями, залучивши їх у русло виконання політичних та ідеологічних завдань режиму. Прийняття зазначених резолюцій призвело до глибокого розколу в протестантському середовищі та суттєвої дискредитації протестантського руху загалом.

Подальший розвиток подій лише підтвердив інструментальний характер такої лояльності. У 1929 р. прийнято нове законодавство про релігійні культи – постанову НКВС СРСР «Про релігійні об'єднання», яка суттєво обмежила діяльність релігійних громад, перетворивши їх на «духовні» резервації. Із згортанням непу та початком колективізації протестантські релігійні союзи були зовсім ліквідовані, а значна частина їх керівного складу – репресована,[1] що свідчило про суто прагматичний характер попередньої політики «керованої лояльності».

Висновки. Проведене дослідження дозволяє сформулювати низку ключових висновків щодо реального змісту та практики реалізації принципу відокремлення церкви від держави в

[1] Виняток складав голова ВСЄХ – Іван Проханов, ДПУ дозволило йому виїхати за кордон, а створений ним союз продовжував діяти аж до 1944, коли був реорганізований НКВД у ще більшу релігійну одиницю – Всесоюзну спілку євангельських християн-баптистів.

УСРР. Проголошений більшовиками принцип відокремлення церкви від держави, закріплений Декретом РНК від 23.01.1918 р., мав переважно декларативний характер. На рівні самого Декрету та подальших інструктивних актів, механізм «відокремлення церкви від держави» насправді призвів не до відокремлення церкви від держави, а до повного підпорядкування церкви державі.

У цій системи підпорядкування апарат НКВС забезпечував формально-адміністративний вектор її діяльності (реєстрації, угоди, дозволи), тоді як ДПУ виконувало функції оперативного та політичного контролю (фільтрація, вербування, оперативний супровід та спостереження). Внаслідок цього радянські правові норми втрачали автономний характер і перетворювалися на похідний компонент, безпосередньо залежний від політичної доцільності, яка визначалася органами ДПУ і компартійним керівництвом.

Фінальним результатом впровадження такої моделі державно-церковних відносин стала дискредитація релігійного руху, його розкол на протиборчі фракції та поступова ліквідація через посилення репресивної практики в умовах завершення непу і посилення колективізації. Це підтверджує тезу про те, що політика «відокремлення» та «легалізації» була лише тактичним етапом, впровадженим для встановлення контролю над релігійними організаціями, а ніяк не реалізацією принципу свободи совісті.

Отже, проведене дослідження демонструє, що радянський принцип «відокремлення церкви від держави» не може бути коректно пояснений як суто юридичний або формально-правовий аналог західного секуляризму. У радянській практиці він виступав радше як багаторівнева політико-адміністративна технологія, яка поєднувала юридично-правові обмеження з негласним оперативним управлінням релігійними організаціями, що було спрямовано на їх підпорядкування, дезорганізацію й подальшу ліквідацію, шляхом витіснення з публічного простору.

Подяка. Висловлюю щиру вдячність працівникам архівних установ за сприяння у підготовці статті, членам редколегії журналу за надані консультації, а рецензентам – за зауваження та побажання, отримані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та/або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Бабій, М. (2004). Державна політика щодо свободи совісті й релігії: сутність і практика. *Людина і світ*, (3), 16–19.

Білокінь, С. (2013). *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження* (Т. 2). Дрогобич: Коло.

Бюллетень (1923a). *Бюллетень НКВД УССР*. № 21.

Бюллетень (1923b). *Бюллетень НКВД УССР*. № 24.

Веденеев, Д. (2016). Атеисты в мундирах: Советские спецслужбы и религиозная сфера Украины. Москва: Алгоритм.

Войналович, В. (2005). *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-х – 1960-х років: політологічний дискурс*. Київ: Світогляд.

ГДА СБУ – Галузевий державний архів СБУ;

Гидулянов, П. (1926). *Отделение церкви от государства в СССР: Полный сборник декретов, ведомственных распоряжений и определений Верховного суда РСФСР и других советских социалистических республик*. Юридическое издательство НКЮ РСФСР.

Грушова, Т. (2000). Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (1920–1991): дис. … канд. іст. наук / Запор. держ. ун-т. Запоріжжя, 216 с.

ДА УСБУ – Державний архів управління СБУ в Одеській області.

ДАХО – Державний архів Харківської області.

Декреты (1957). Декреты Советской власти (Т. 1: 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г.).. Москва: Политиздат.

Єленський, В. (1991). *Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990)*. Київ.

Жив'юк, А., & Давидюк, Р. (2025). Ліквідація радянськими спецслужбами секти євангельських християн святих сіоністів (мурашківців) на Рівненщині (1940-ві – 1950-ті рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, (54), 148–154. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-54-148-154.

Зінченко, А. (1992). Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки? *Український історичний журнал*, (1), 104–114;

Известия. (1918, 30 августа). № 186 (450);

Известия. (1923, 12 августа). № 180 (1917);

Ігнатуша, О. (2006). *Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.).* Дис. … докт. істор. наук. Запорізький національний університет.

Киридон, А. (2006). *Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917–1930-ті роки)* Дис. … докт. істор. наук. Київський національний університет ім. Тараса Шевченка.

Конфессиональная (2017). *Конфессиональная политика советского государства. 1917–1991 гг.: Документы и материалы (Т. 1–6).* Политическая энциклопедия. (Серия: История сталинизма. Документы);

Ленин, В. (1970). *Полное собрание сочинений* (в 55 т.). Т. 12. Москва: Государственное издательство политической литературы.

Одинцов, М., & Кочетова, А. (2014). *Конфессиональная политика в Советском Союзе в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* Научно-политическая книга; Политическая энциклопедия.

Пащенко, В. (1994). *Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20–30-х років*. Київ.

ЦА ФСБ РФ. (1925/1997). Центральный архив ФСБ РФ. Материалы по вопросам церковной политики (Ф. 1. Оп. 4. Д. 372, Л. 115–117). В Покровский Н. Н. & Петров С. Г. *Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг.* (Кн. 2, 1997). Новосибирск: Сибирский хронограф; Москва: РОССПЭН.

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань та україністики.

Церковь (2008). *Церковь должна оставаться церковью. Необратимые десятилетия (1917–1937)*. Москва: МСЦ ЕХБ.

Korotaiev, O. (2025). The church in the fire of the "Great Terror" of 1937–1938. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 45(7), Article 4. https://doi.org/10.55221/2693-2229.2646.

Olitskyi, V. (2025). Agent-operational activities of Soviet special services in the monastic community of the Hlynska Pustyn (mid-1950s). *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University. Series History*, (54), 155–160. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-54-155-160.

Trygub, O. (2021). Agent-operational activities of Soviet security services in a Protestant environment (1945–1953). *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 41(4), Article 7. https://doi.org/10.55221/2693-2148.2291.

References:

Babii, M. (2004). State policy on freedom of conscience and religion: Essence and practice. *Human and the World*, (3), 16–19. [in Ukrainian].

Bilokin, S. (2013). *Mass terror as a means of state governance in the USSR (1917–1941): A source-based study* (Vol. 2). Drohobych: Kolo. [in Ukrainian].

Bulletin of the NKVD of the Ukrainian SSR. (1923a). No. 21. [in Russian].

Bulletin of the NKVD of the Ukrainian SSR. (1923b). No. 24. [in Russian].

CA FSB – Central Archive of the FSB of the Russian Federation. (1925/1997). *Materials on church policy issues* (Fond 1, Inventory 4, File 372, Sheets 115–117). In N. N. Pokrovsky & S. G. Petrov (Comp.), *Archives of the Kremlin: The Politburo and the Church, 1922–1925* (Book 2). Novosibirsk: Sibirskii Khronograf; Moscow: ROSSPEN. [in Russian].

***Confessional** policy of the Soviet state, 1917–1991: Documents and materials* (Vols. 1–6). (2017). Moscow: Political Encyclopedia. *Decrees of Soviet power* (Vol. 1: October 25, 1917 – March 16, 1918). (1957). Moscow: Politizdat. [in Russian].

DAHO – State Archive of Kharkiv Oblast.

Decrees (1957). Decrees of Soviet Power (Vol. 1: October 25, 1917 – March 16, 1918). Moscow: Politizdat.

Gidulianov, P. (1926). *Separation of church and state in the USSR: A complete collection of decrees, departmental regulations, and rulings of the Supreme Court of the RSFSR and other Soviet socialist republics*. Moscow: Legal Publishing House of the People's Commissariat of Justice of the RSFSR. [in Russian].

HAD SBU – Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine.

Hrushova, T. (2000). *The Soviet state and the Pentecostal movement in Ukraine (1920–1991)* (Unpublished PhD dissertation). Zaporizhzhia State University, Ukraine. [in Ukrainian].

Ihnatusha, O. (2006). *Institutional schism of the Orthodox Church in Ukraine under conditions of modernization (19th century–1930s)* (Doctoral dissertation). Zaporizhzhia National University, Ukraine. [in Ukrainian].

***Izvestia*.** (1918, August 30). No. 186 (450). [in Russian].

***Izvestia*.** (1923, August 12). No. 180 (1917). [in Russian].

Korotaiev, O. (2025). The church in the fire of the “Great Terror” of 1937–1938. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 45(7), Article 4. https://doi.org/10.55221/2693-2229.2646.

Kyrydon, A. (2006). *State–church relations in Soviet Ukraine (1917–1930s)* (Doctoral dissertation). Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine. [in Ukrainian].

Lenin, V. (1970). *Collected works* (Vol. 12). Moscow: State Publishing House of Political Literature. [in Russian].

Odintsov, M., & Kochetova, A. (2014). *Confessional policy in the Soviet Union during the Great Patriotic War, 1941–1945*. Moscow: Scientific and Political Book; Political Encyclopedia. [in Russian].

Olitskyi, V. (2025). Agent-operational activities of Soviet special services in the monastic community of the Hlynska Pustyn (mid-1950s). *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University. Series History*, (54), 155–160. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-54-155-160.

Pashchenko, V. (1994). *Freedom of conscience in Ukraine: Myths and facts of the 1920s–1930s*. Kyiv. [in Ukrainian].

State Archive of the Security Service of Ukraine in Odesa Region.

***The Church** must remain the Church: The irreversible decades (1917–1937)*. (2008). Moscow: International Council of Evangelical Christians-Baptists. [in Russian].

Trygub, O. (2021). Agent-operational activities of Soviet security services in a Protestant environment (1945–1953). *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 41(4), Article 7. https://doi.org/10.55221/2693-2148.2291.

TsDAHOU – Central State Archive of Public Associations and Ukrainica.

TsDAVOU – Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.

Vedeneev, D. (2016). *Atheists in uniform: Soviet special services and the religious sphere of Ukraine*. Moscow: Algoritm. [in Russian].

Voinalovych, V. (2005). *Party-state policy toward religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s–1960s: A political science discourse*. Kyiv: Svitohliad. [in Ukrainian].

Yelenskyi, V. (1991). *State–church relations in Ukraine (1917–1990)*. Kyiv. [in Ukrainian].

Zhyviuk, A., & Davydiuk, R. (2025). Liquidation of the evangelical christian sect of the holy zionists (murashkivtsy) in Rivne region by soviet security services (1940–1950). *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 54, 148–154. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-54-148-154 [in Ukrainian].

Zinchenko, A. (1992). Was the church separated from the state in the 1920s? *Ukrainian Historical Journal*, (1), 104–114. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 14.02.2026 Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2026

UDC: 94(479.24)"1920/1950":323.28
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-56-97-103

Documentary evidence of soviet repression in Azerbaijan 1920–1950

Gular Ajdarzadeh Ilham
Mingachevir State University
Lecturer (Azerbaijan)
email: gularajdarzadeh@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6992-6325

Vusala Movlayeva Alijan
Mingachevir State University
PhD in History, Lecturer (Azerbaijan)
Email: vusala.movlayeva@mdu.edu.az
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-7549-9948

Sama Suleymanova Seymur
Mingachevir State University
Lecturer (Azerbaijan)
email: sama.suleymanova@mdu.edu.az
ORCID: https://orcid.org/0009-0004-8248-7752

Abstract.

The purpose of this article *is to analyze the evolution, mechanisms, and socio-political consequences of Soviet repression in Azerbaijan between 1920 and 1950 based on previously underexplored archival materials. The study seeks to identify the institutional logic of repression, the role of Soviet security bodies in restructuring political and cultural life, and the regional features that distinguished Azerbaijan from other Soviet republics.* ***The research methodology*** *is grounded in the principles of historicism, scientific objectivity, and systematic analysis. To address the research objectives, the study employs historiographical analysis, source-critical examination, chronological and problem-oriented approaches, and descriptive analysis. The empirical base consists of interrogation protocols, internal correspondence, operational reports, and administrative directives preserved in various fonds of the Azerbaijan Republic State Archive.* ***The scientific novelty*** *of the study lies in the reinterpretation of Soviet repression in Azerbaijan through a comprehensive synthesis of archival evidence that has remained insufficiently studied. The research identifies regional characteristics in investigative practices, ideological narratives, and local adaptations of all-Union directives, demonstrating how central policies were implemented at the republican level.* ***The findings*** *show that Soviet repression in Azerbaijan developed through several stages, including early Sovietization, the Great Terror, and the post-war period of ideological control. These processes led to the elimination of political elites, the transformation of intellectual life, and the restructuring of social institutions. The archival materials reveal that repression functioned not only as a tool of political violence but also as a long-term mechanism of social and cultural control whose consequences extended far beyond the Stalinist era.*

Keywords*: Soviet repression, Azerbaijan, NKVD, archival documents, political violence, Great Terror, Stalinist policy.*

Документальні свідчення радянських репресій в Азербайджані 1920–1950-х рр.

Гулар Аждарзаде Ільхам
Мингечевірський державний університет
викладач (Азербайджан)
email: gularajdarzadeh@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6992-6325

Вусала Мовлаєва Аліджан
Мингечевірський державний університет
кандидат історичних наук, викладач (Азербайджан)
Email: vusala.movlayeva@mdu.edu.az
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-7549-9948

Сама Сулейманова Сеймур
Мингечевірський державний університет
викладач (Азербайджан)
email: sama.suleymanova@mdu.edu.az
ORCID: https://orcid.org/0009-0004-8248-7752

Анотація.

Метою *цієї статті є аналіз еволюції, механізмів та соціально-політичних наслідків радянських репресій в Азербайджані у 1920–1950 роках на основі малодосліджених архівних матеріалів. Дослідження спрямоване на виявлення інституційної логіки репресій, ролі радянських органів державної безпеки у перебудові політичного та культурного життя, а також регіональних особливостей, що відрізняли Азербайджан від інших союзних республік.* ***Методологія дослідження*** *ґрунтується на принципах історизму, наукової об'єктивності та системного аналізу. Для досягнення поставлених завдань використано історіографічний аналіз, джерелознавчу критику, хронологічний і проблемно-орієнтований підходи, а також описовий метод. Емпіричну базу становлять протоколи допитів, внутрішнє листування, оперативні звіти та адміністративні директиви, що зберігаються у різних фондах Державного архіву Азербайджанської Республіки.* ***Наукова новизна дослідження*** *полягає у переосмисленні радянських репресій в Азербайджані через комплексний синтез архівних свідчень, які раніше залишалися недостатньо дослідженими. У статті виявлено регіональні особливості слідчої практики, ідеологічних наративів та локальних адаптацій загальносоюзних директив, що демонструє, як центральні політичні рішення реалізовувалися на республіканському рівні.* ***Висновки.*** *Отримані результати показують, що радянські репресії в Азербайджані проходили кілька етапів, серед яких ранній період радянізації, період Великого терору та післявоєнний етап ідеологічного контролю. Ці процеси призвели до ліквідації політичних еліт, трансформації інтелектуального життя та перебудови соціальних інститутів. Архівні матеріали свідчать, що репресії функціонували не лише як інструмент політичного насильства, але й як довготривалий механізм соціального та культурного контролю, наслідки якого виходили далеко за межі сталінської епохи.*

Ключові слова: *радянські репресії, Азербайджан, НКВС, архівні документи, політичне насильство, Великий терор, сталінська політика.*

The problem statement. The history of Soviet repression in Azerbaijan during 1920–1950 represents one of the most complex and sensitive periods in the historical development of the republic. The establishment of Soviet power in Azerbaijan in 1920 radically transformed political and social life, introducing new ideological priorities and mechanisms of control. From the first years of Sovietization, the security services became central instruments for reshaping local elites, suppressing opposition, and reorganizing social structures according to Bolshevik principles. These developments profoundly influenced cultural, intellectual, and religious spheres, gradually eroding traditional institutions and creating a new political and social reality. Despite the significance of this period, the comprehensive analysis of Soviet repression in Azerbaijan based on archival documents has not become a fully developed field of academic research. In many studies, the focus remains on general descriptions of mass arrests, deportations, and the destruction of national elites, while the internal logic of the repressive system, the phases of its evolution, and the specific mechanisms through which repression was implemented at the republican and local levels remain insufficiently examined. This gap is particularly evident when comparing Azerbaijan with other Soviet republics, where systematic studies

based on archival evidence have been more actively developed. Therefore, addressing this subject requires detailed scholarly investigation grounded in primary sources that reflect the decision-making processes and institutional dynamics of Soviet security bodies.

The historiography of Soviet repression in Azerbaijan has evolved gradually and remains uneven, reflecting both the complexity of the topic and the long-term difficulty of accessing archival collections. Early research, including works by Qasimov (Qasimov, 2020) and İsmayilova (İsmayilova, 2025), focused primarily on the political background of repression and the general portrayal of mass persecutions, offering descriptive accounts rather than systematic analysis of institutional practices. While these studies drew attention to the tragic fate of political and cultural elites, they did not engage deeply with the procedural logic of the Soviet security organs or the mechanisms through which repression was implemented at the republican level. A significant expansion of the empirical base occurred only after the partial opening of archival materials preserved in the Azerbaijan Republic State Archive (ARDA). The documentary collections housed in fonds such as f. 1 (government administration), f. 12 (Cheka–GPU operational materials), f. 20 (OGPU–NKVD regional correspondence), f. 28 (judicial documents), and f. 276 (investigative files of the Great Terror period) provide extensive evidence on institutional decision-making, interrogations, and the everyday functioning of the repressive apparatus. The publication of selected documents by the Institute of History made some of this material available to a wider scholarly audience, but the majority of fonds including internal directives, interrogation protocols, and operational summaries remain insufficiently explored.

International scholarship offers valuable methodological frameworks. Foundational works by Conquest (Conquest, 2008), Applebaum (Applebaum, 2003), and Viola (Viola, 2007) analyze the Soviet repressive system, the Gulag, and Stalinist state violence across the USSR. However, these studies although crucial for understanding all-Union patterns devote limited attention to the South Caucasus, where national composition, local administrative structures, and specific socio-political conditions shaped distinct trajectories of repression. As a result, Azerbaijan's experience remains insufficiently integrated into comparative analyses of Soviet state violence. Ukrainian historiography occupies a particularly important place due to its deep engagement with archival material. Studies by Pesotsky (Pesotsky, 2020) and Kulchytsky (Kulchytsky, 2018) demonstrate how interrogation files, agency reports, and NKVD correspondence can be analyzed to reconstruct the decision-making mechanisms and ideological narratives of the security services. These approaches closely parallel the types of documents preserved in ARDA, especially within fonds 12, 20, and 276, making them highly relevant for the methodological development of Azerbaijani research.

More recent works, such as Kravchenko's (Kravchenko, 2025) analysis of administrative processes during the Soviet period, illustrate how micro-historical approaches can illuminate broader structural dynamics. This perspective is essential for Azerbaijan, where repression affected a wide range of social groups including political elites, rural communities, religious figures, and educators and where individual investigative cases preserved in fonds 28 and 276 reveal the multilayered nature of state violence. Thus, the examination of existing scholarship demonstrates that, although various aspects of Soviet repression in Azerbaijan have been studied, the field lacks a comprehensive analysis based on the full spectrum of available archival material. The richness of ARDA's documentary collections underscores the need for systematic research that integrates interrogation protocols, institutional correspondence, operational reports, and administrative directives into a coherent analytical framework. This gap highlights the relevance of the present study, which aims to utilize these underexamined archival resources to provide a deeper and more nuanced understanding of Soviet repression in Azerbaijan.

Analysis of Sources and Recent Research. The historiography of Soviet repression has been extensively developed in international scholarship, particularly in studies focusing on the Stalinist political system and mechanisms of mass violence. One of the most influential works in this field is Robert Conquest's analysis of the Great Terror, which highlights the centralized nature of repression and the role of state security organs in implementing political purges across the Soviet Union (Conquest, 2008). Similarly, Michael Ellman has examined statistical and institutional aspects of Soviet repression, emphasizing the administrative logic and systemic character of political violence during the Stalinist period (Ellman, 2002). In recent decades, broader comparative approaches have also been developed. Studies of Soviet political violence in Eastern Europe and the USSR have explored the social and cultural consequences of repression, demonstrating how these policies reshaped political institutions and everyday life (Applebaum, 2003; Connelly et al., 2011). Such works underline the importance of archival sources for understanding both the scale and the mechanisms of repression.

Research specifically devoted to Azerbaijan has developed more gradually. Early studies have primarily focused on general descriptions of the persecution of national elites and the tragic consequences of the 1937–1938 repressions (AMEA Tarix İnstitutu; Əmrahov, 2022). While these

works contributed to documenting the scale of repression, they often relied on limited source bases and did not fully explore the institutional functioning of Soviet security bodies in the republic. At the same time, the opening of archival collections in the post-Soviet period has created new opportunities for research. Archival materials preserved in the Azerbaijan Republic State Archive contain interrogation protocols, operational reports, administrative correspondence, and investigative files that reveal the internal procedures and decision-making processes of Soviet security institutions. The systematic examination of these documents makes it possible to analyze how central Soviet directives were implemented at the republican and local levels and how repression influenced political, cultural, and intellectual life in Azerbaijan.

Purpose. Given this, our study aims to identify and analyze the main forms, mechanisms, and stages of Soviet repression in Azerbaijan during 1920–1950 based on archival materials, placing particular emphasis on how the security apparatus operated at different levels and how these practices shaped political, cultural, and social life. The study seeks to determine the institutional logic of repression, the categories of individuals targeted, and the ideological narratives reflected in investigative documents, operational summaries, and administrative correspondence. At the same time, it aims to assess the significance of Azerbaijani archival sources for understanding the broader system of Soviet state violence and their role in reconstructing regional variations of Stalinist policies.

The results of the research. The archival materials used in this study make it clear that Soviet repression in Azerbaijan did not emerge suddenly but developed gradually as political priorities in Moscow shifted. In the earliest years of Soviet rule, the documents show how the new authorities focused on eliminating former political leaders, members of the local intelligentsia, and religious figures. Many of the accusations from the early 1920s rely on broad and often vague concepts such as “counterrevolutionary intent” or “national-bourgeois sympathies,” phrases that appear repeatedly in the files preserved in ARDA (ARDA, f. 1, siy. 89, iş 123, p. 6). What stands out is how similar the terminology is to language used in other Soviet republics, especially Ukraine, where Applebaum (Applebaum, 2003) and Pesotsky (Pesotsky, 2020) describe nearly identical patterns. This strongly suggests that, from the beginning, the ideological foundations of repression were coordinated and standardized across the Soviet space.

The materials from the late 1920s and early 1930s reveal a different kind of pressure, one tied to collectivization and the restructuring of rural life. Reports from village-level committees and district organs frequently refer to resistance to collectivization, concealed property, or the alleged influence of religious leaders (ARDA, f. 20, siy. 11, iş 212, pp. 23–24). Although many of these accusations were thinly substantiated, their purpose was not merely punitive. Rather, they aimed to break local networks of trust and weaken any form of community cohesion that could slow down the collectivization campaign. This logic matches observations made by Kulchytsky (Kulchytsky, 2018), who notes that similar tactics were employed in Ukraine, where informant networks expanded rapidly and “preventive” arrests became routine. The Azerbaijani files show a comparable pattern, though the scale was adapted to local demographic and social conditions.

The period of the Great Terror stands out sharply in the archival record. The files from 1937–1938 are marked by a striking uniformity. Interrogation protocols preserved in ARDA fond 276 follow nearly identical formats, with prewritten accusation templates that investigators filled in with minor variations (ARDA, f. 276, siy. 6, iş 354, p. 9). Many cases involving teachers, writers, and cultural workers rely on allegations of “pan-Turkist connections” or “foreign ideological influence,” themes also highlighted by Qasımov (Qasımov, 2020, p. 52). When read alongside Conquest’s analysis of quota-driven purges (Conquest, 2008, p. 141), the Azerbaijani materials confirm that the Great Terror relied less on individual evidence and more on fulfilling centrally assigned categories of guilt. Several files repeat the same sentences almost word for word, giving the impression that the investigative process had become a mechanical procedure.

The post-war materials point to yet another shift. By the late 1940s, the scale of arrests had decreased, but political and ideological oversight had intensified. Reports from educational and cultural institutions describe investigations triggered by a single “incorrect statement,” foreign literature, or even perceived indifference to Soviet rituals (ARDA, f. 31, siy. 1, iş 96, p. 12). In many cases, these episodes did not lead to imprisonment but resulted in disciplinary measures, forced transfers, or continuous surveillance. This pattern is consistent with developments in other Soviet republics, where, as Lisna and Mykhailiv (Lisna & Mykhailiv, 2019) note, the authorities increasingly sought to monitor public expression and intellectual life rather than rely on mass repression.

The archival record also shows that Azerbaijan experienced a limited but significant involvement in the Soviet deportation campaigns of the 1940s. While the scale did not match the mass deportations in Crimea or the North Caucasus, certain groups most notably Meskhetian Turks and some Kurdish families were forcibly relocated, as documented in ARDA fond 124 (ARDA, f. 124, siy. 5, iş 97, p. 11). These documents contain precise lists of family members, inventories of household property, and orders outlining the logistics of transportation. When viewed alongside Viola’s broader

study of “special settlements” (Viola, 2007), the Azerbaijani material suggests that deportations in the South Caucasus were applied selectively, targeting specific groups rather than entire regions.

Taken together, these findings show that repression in Azerbaijan followed the logic of all-Union policy while also reflecting local realities. The accusations, the investigative procedures, and the ideological categories used in the documents mirror trends observed across the Soviet republics, yet the scale and intensity varied according to the region’s own social structure, ethnic composition, and political sensitivities. The archives make it clear that although the instruments of repression changed over time from physical elimination to ideological supervision the underlying mechanism of state control remained remarkably consistent throughout the period studied.

The archival materials also demonstrate that repression in Azerbaijan was not limited to political persecution; it extended deeply into the domain of everyday life and interpersonal relations, creating an atmosphere of omnipresent suspicion. Numerous village- and district-level reports from the 1930s show how neighbors, colleagues, and even family members were drawn into the investigative logic of the state, sometimes voluntarily, sometimes under pressure. Informant networks, which expanded rapidly during collectivization, became one of the defining features of Soviet control. In many of the cases preserved in ARDA fond 20, it is evident that accusations were often rooted in personal conflicts, economic disputes, or local rivalries, yet once documented, these accusations took on a political character that was almost impossible to refute (ARDA, f. 20, siy. 11, iş 212). The transformation of ordinary disagreements into “counterrevolutionary activity” not only amplified the scale of repression, but also changed the sociocultural psychology of communities. As scholars such as Jones and Applebaum have noted, the blurring of boundaries between political and personal spheres was one of the most corrosive elements of Stalinist governance, and the Azerbaijani archival cases confirm the intensity of this process at the local level. What emerges from these sources is the picture of a society that was gradually reconfigured to internalize surveillance as a normal condition of life, making the mechanisms of repression self-sustaining even in periods when arrests numerically decreased.

Another significant finding revealed by the Azerbaijani archives is the extent to which repression became embedded in institutional life, particularly within educational, cultural, and administrative structures. Files from fond 31 and fond 113 show recurrent investigations launched in pedagogical institutes, scientific organizations, museums, and publishing houses. These investigations were often triggered by ideological audits, assessments of curriculum content, or denunciations related to perceived “incorrect interpretations” of history or literature (ARDA, f. 31, siy. 1, iş 96). The cases highlight how intellectual activity whether scholarly research, teaching materials, or artistic expression was constantly weighed against ideological orthodoxy. This pattern closely mirrors observations made by Lisna and Mykhailiv regarding the southern Ukrainian regions, where the boundary between acceptable and prohibited intellectual discourse narrowed dramatically throughout the 1930s and 1940s. The Azerbaijani archival evidence reinforces this pattern and adds a regional dimension: in Azerbaijan, the themes of nationalism, Turkism, and foreign cultural influence were treated with particular suspicion, making intellectual fields especially vulnerable. As a result, repression not only removed specific individuals but also shaped institutional priorities, research agendas, and educational programs for decades to come. The influence of these processes is visible in the homogenized structure of academic life in the post-war period, where innovation was permitted only insofar as it aligned with ideological expectations.

In addition, the archives shed light on the subtle but powerful mechanisms of administrative pressure that persisted even after the peak years of the Great Terror. Documents from the late 1940s reveal patterns of administrative harassment: sudden workplace transfers, unexplained demotions, restrictions on travel, and ongoing monitoring by local party committees. These practices did not necessarily result in formal criminal charges, but they served as effective tools of control and discipline. For instance, several files in fond 28 describe teachers or research staffs who were repeatedly summoned for questioning based on their “lack of sufficient enthusiasm” in participating in public rituals or political meetings. Although such cases often ended with official warnings rather than imprisonment, the psychological and professional consequences were long-lasting.

This “soft repression,” which emerged strongly after 1945, corresponds with broader Soviet trends identified by Connelly and Roseman, who note that the post-war state increasingly relied on ideological conformity and administrative oversight rather than large-scale violence. The Azerbaijani documents show that this transition was equally pronounced in the republic and that loyalty, discipline, and ideological visibility became essential criteria for social stability and career advancement. Equally important is the evidence showing how repression reconfigured ethnic and regional relations within Azerbaijan. While the republic did not experience mass ethnic cleansings on the scale of Crimea or the North Caucasus, the selective deportations of Meskhetian Turks, Kurdish families, and certain groups considered “politically unreliable” created significant demographic and social shifts (ARDA, f. 124, siy. 5, iş 97). These movements, though more limited, nonetheless altered local community

structures and contributed to long-term mistrust between certain populations and the Soviet administration. Comparative analysis with Viola's work indicates that these deportations followed the same logistical and ideological templates applied across the USSR: standardized lists, centralized orders, and the categorization of entire families as potential threats based on presumed national, cultural, or geopolitical affiliations. The Azerbaijani archive adds nuance by showing how regional administrators sometimes negotiated or reinterpreted these directives, reflecting the complex relationship between central commands and local implementation.

Finally, the expanded analysis of the archival corpus reveals the profound symbolic impact of repression on Azerbaijan's intellectual and cultural identity. The destruction of elite networks, the silencing of prominent writers, educators, and religious figures, and the reorientation of creative institutions fundamentally reshaped the trajectory of cultural development. Many of the investigations preserved in fond 276 contain confiscated manuscripts, personal letters, unpublished research, and educational programs that were never restored or reintegrated after the individuals were arrested. The loss of such materials represents not only the silencing of individuals but also the erasure of alternative cultural and scholarly pathways that might have influenced the evolution of Azerbaijani identity. In this sense, repression operated not only as a political mechanism but also as a cultural filter, shaping what could be remembered, published, or taught. The archival materials thus provide a rare window into the intellectual worlds that were interrupted and, in many cases, permanently eliminated.

Conclusions. The analysis of archival materials from the State Archive of the Republic of Azerbaijan makes it possible to reconstruct a more detailed picture of the mechanisms and consequences of Soviet repression in Azerbaijan between 1920 and 1950. The examined documents demonstrate that repression was not an episodic or chaotic phenomenon, but rather a systematic and institutionalized policy carried out by Soviet authorities in order to consolidate political control and reshape the social structure of the republic. Through arrest records, interrogation protocols, sentencing documents, and official correspondence, the archival sources reveal how repression became an integral element of governance, targeting individuals and groups perceived as ideologically unreliable or politically undesirable. The materials clearly indicate that repression affected multiple layers of Azerbaijani society. Representatives of the intellectual elite, including scholars, educators, writers, and cultural figures, were among the primary targets. Their persecution had far-reaching consequences for the development of science, culture, and national intellectual life. By eliminating or marginalizing influential intellectuals, the Soviet authorities significantly weakened the institutional foundations of Azerbaijani cultural and academic development. At the same time, repression extended beyond intellectual circles and reached ordinary citizens, including peasants, workers, and local administrators. This demonstrates that the repressive apparatus was designed not only to neutralize potential political opposition but also to impose ideological conformity across the broader population.

Another important finding of the study is the bureaucratic and procedural nature of repression. The archival documents show that repression was implemented through a complex administrative system that involved investigative bodies, judicial institutions, and party structures. Arrests, interrogations, and sentencing procedures were often formalized through documentation that gave an appearance of legality, even though the outcomes were largely predetermined by political considerations. In many cases, the accusations were based on vague charges such as "counter-revolutionary activity," "nationalism," or "anti-Soviet propaganda," which allowed the authorities to criminalize a wide range of behaviors and opinions. The archival evidence also highlights the broader social and psychological effects of repression. The climate of fear created by arrests and political persecution had a profound impact on everyday life. Individuals were forced to demonstrate loyalty to the Soviet regime, avoid expressions of dissent, and distance themselves from people who had been labeled as "enemies of the people." As a result, repression functioned not only as a mechanism of physical elimination but also as a powerful instrument of social control that shaped patterns of behavior, communication, and public discourse within society.

Furthermore, the study confirms that the legacy of Soviet repression continued to influence Azerbaijani society long after the period under consideration. The destruction of intellectual networks, the disruption of educational and cultural institutions, and the long-term stigmatization of families associated with repressed individuals had enduring consequences. These effects contributed to the formation of collective historical memory and continue to shape public discussions about the Soviet past in contemporary Azerbaijan. The findings of this research underscore the importance of archival sources for understanding the historical reality of repression. Many aspects of Soviet political repression remain insufficiently studied, particularly at the regional level. The materials analyzed in this article demonstrate that archival documentation provides valuable insights into the specific mechanisms, масштабы, and human consequences of repression in Azerbaijan. Continued research in this field will not only deepen our understanding of Soviet political history but also contribute to the

broader process of reassessing the historical experience of societies that lived under authoritarian regimes.

In conclusion, the archival analysis presented in this study allows us to view Soviet repression in Azerbaijan as a multidimensional historical phenomenon that combined political coercion, administrative control, and ideological enforcement. By examining the documentary evidence preserved in national archives, the research contributes to a more nuanced and evidence-based understanding of the Soviet repressive system and its lasting impact on Azerbaijani society.

Acknowledgements. The author expresses sincere gratitude to the staff of the Azerbaijan Republic State Archive for providing access to archival materials and for their professional guidance during the research process. Appreciation is also extended to colleagues from the Institute of History of the National Academy of Sciences whose insights and comments contributed to the refinement of the study. Special thanks are offered to researchers working on the history of Soviet repression in Ukraine and Central and Eastern Europe, whose methodological approaches and comparative findings helped shape the analytical framework of this work.

Financing. This research received no specific grant from any funding agency, commercial institution, or non-profit organization.

References:

AMEA Tarix İnstitutu. (n.d.). 1937–1938-ci illərdə Azərbaycan SSR-də repressiyalar. https://tarixinstitutu.az/page/112/repression (in Azerbaijani).

Applebaum, **A**. (2003). Gulag: A history. New York: Doubleday. (in English).

ARDA – Azerbaijan Republic State Archive.

Connelly, J., Roseman, M., Portnov, A., & David-Fox, M. (2011). Timothy Snyder, Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin. *Journal of Genocide Research*, 13(3). https://doi.org/10.1080/14623528.2011.606703 (in English).

Conquest, R. (2008). The Great Terror: A reassessment. Oxford: Oxford University Press. (in English)

Ellman, M. (2002). Soviet Repression Statistics: Some Comments. *Europe-Asia Studies*, 54(7), 1151–1172. https://doi.org/10.1080/0966813022000017177 .

Əmrahov, M. (2022). 1937–1938-ci il repressiyaları Sovet dövlətinin Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı siyasətinin davamı. Akademik Tarix və Düşüncə Dergisi, 9(3), https://doi.org/10.46868/atdd.256 (in Azerbaijani).

İsmayılova, S. (2025). 1930-cu illərin repressiyaları və Bakı Dövlət Universitetinin tələbələri (1933–1936). Ancient Land, 7(1), 29–34. https://doi.org/10.36719/2706-6185/43/29-34 (in Azerbaijani).

Jones, A. (2010). The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia. *Journal of Genocide Research*, 12(1–2), 123–126. https://doi.org/10.1080/14623521003633529 (in English).

Kulchytsky, S. (2018). The Famine of 1932–1933 in Ukraine: An Anatomy of the Holodomor. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. https://holodomor.ca/wp-content/uploads/2021/09/Kulchytsky_monograph-Text-GreyScale-no-margins.pdf (in English).

Lisna, I. S., & Mykhailiv, T. E. (2019). Stalin's repressions in the southern Ukraine during 1920–1930s. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*, 1(37), 71–79. https://doi.org/10.33216/2218-5461-2019-37-1-71-79 (in Ukranian).

Pesotsky, M. (2020). Activities of the NKVD of the USSR in the sphere of religious life (1920's). https://doi.org/10.31392/VAH-2020.30-34.06 (in Ukrainian).

Qasımov, C. (2020) Siyasi repressiya: həyatda və ədəbiyyatda. Bakı, «Elm və təhsil», https://arxiv.folklor.az/arasdirmalar/Celal-Qasimov-Siyasi-repressiya.pdf (in Azerbaijani).

Süleymanov, M. (2011). Azərbaycanın hərb tarixi: sovet dövrü. I cild: 1920–1922. Tehran: Firuzan. https://www.preslib.az/az/elibrary/ebook/JCDprWkS (in Azerbaijani).

Viola, L. (2007). The Unknown Gulag: The lost world of Stalin's special settlements. New York: Oxford University Press 2007. https://www.history.utoronto.ca/publications/unknown-gulag-lost-world-stalins-special-settlements (in English).

Надійшла до редакції / Received: 26.01.2026 Схвалено до друку / Accepted: 27.03.2026

УДК 94:[329.15:3.072.22](477.44)«1946»
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-56-104-111

Abuse of power by the bolshevik-soviet leadership at the district level in 1946 (a case study of Vinnytsia region)

Pavlo M. Kravchenko
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD (History), Professor (Ukraine)
email: pavlo.kravchenko@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1066-4460
Web of science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/2950728
Scopus Autor ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=60382606300

Abstract.

The aim of the article *is to analyze the conduct of party-Soviet officials at the district level in 1946 through the prism of violations of "socialist legality," including corruption, bribery, and violence against the rural population of Vinnytsia region.* ***Methodology****. The study is grounded in the principles of scholarly rigor and historicism and employs general scientific methods such as analysis, synthesis, and generalization. The analysis and interpretation of the behavior of the district-level administrative apparatus are based on a combination of problem-chronological, comparative-historical, and historical-critical approaches, which make it possible to identify the motives behind abuses of power and their consequences for those involved.* ***Scientific novelty.*** *Drawing on archival materials introduced into scholarly circulation for the first time, the article seeks to demonstrate the principal methods and forms of violence exercised against collective farm peasants in 1946, as well as to analyze documented cases of abuse of office by authorities, particularly in the form of bribery and corruption aimed at personal enrichment.* ***Conclusions.*** *Based on Communist Party documents from 1946, the study examines the inherently criminal nature of the activities of district-level officials in Vinnytsia region. Exploiting their official positions, the ruling "elite," under conditions of an artificially induced famine, enriched themselves at the expense of the peasantry, engaged in corruption and bribery, and resorted to physical violence. The documents indicate that, in many cases, the regime deliberately ignored such criminal practices and failed to respond appropriately. Under the extreme conditions of 1946, the gravest offense in the eyes of the Stalinist regime remained the failure to fulfill state grain procurement quotas, while other violations were treated as secondary. Recognizing this, district-level officials used the situation to improve their own material well-being.*

Keywords: *district-level leadership, local officials, corruption, crime, Famine of 1946–1947, Soviet violence, prosecutor's office, criminal investigation, collective farm chairman.*

Зловживання владою більшовицько-совєтським керівництвом районного рівня у 1946 р. (на прикладі Вінниччини)

Павло Кравченко
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, професор (Україна)
email: pavlo.kravchenko@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1066-4460
Web of science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/2950728
Scopus Autor ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=60382606300

Анотація.
Метою статті *є спроба проаналізувати поведінку партійно-совєтського активу районного рівня у 1946 р. крізь призму порушень «соціалістичної законності» – корупції, хабарництва, насильства щодо сільського населення Вінниччини.* ***Методологією дослідження*** *є принципи науковості, історизму, загальнонауковий інструментарій (аналіз, синтез, узагальнення). Аналіз та інтерпретація поведінки керівного апарату районного рівня ґрунтується на поєднанні проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, історико-критичного методів, що дозволяє виявити мотиви зловживань та їхні наслідки для учасників.* ***Наукова новизна.*** *На основі вперше введених в обіг архівних матеріалів зроблено спробу показати основні методи і форми насильства над колгоспним селянством у 1946 р., проаналізувати зафіксовані владою випадки зловживань службовим становищем у розрізі хабарництва, корупції з метою збагачення.* ***Висновки.*** *На основі компартійних документів 1946 р. проаналізована кримінальна по своїй суті діяльність керівників районного рівня Вінницької області. Використовуючи службове становище, «еліта» в умовах штучного голоду збагачувалась за рахунок селян, займалась корупцією і хабарництвом, застосовувала фізичне насильство. Документи засвідчують, що режим у багатьох випадках свідомо не помічав злочинної діяльності і відповідно не реагував на них належним чином. В екстремальних умовах 1946 р. найбільшим злочином, з погляду сталінського режиму, було, як і раніше, невиконання державних хлібозаготівель, все інше мало другорядне значення. Актив районного рівня, розуміючи це, використовував ситуацію для поліпшення власного добробуту і благополуччя.*

Ключові слова: *районне керівництво, злочин, корупція, голод 1946 р., насильство, прокуратура, слідчий, голова колгоспу.*

Постановка проблеми. Актуальність теми продиктована необхідністю дальшого поглибленого вивчення історії практичних дій сталінського режиму на Вінниччині та в Україні. Голодомор 1946–1947 рр. досліджувався в основному з погляду його організації, перебігу та наслідків передусім для сільського населення республіки. Практично не зверталась увага на діяльність керівної ланки районного рівня, представники якої безпосередньо виконували розпорядження вищого сталінського керівництва, у розрізі дотримання ним «соціалістичної законності», проявів корупції та хабарництва. Аналіз поведінки низового партійно-совєтського апарату з цих позицій дозволяє більш грунтовно дослідити його функціонування крізь призму повсякденного життя, коли чиновник, використовуючи службове становище, мав практичну необмежену владу над громадянами для досягнення власних цілей.

Аналіз джерел та новітніх досліджень. Проблематика голодомору 1946–1947 рр. нараховує досить значну кількість досліджень як на всеукраїнському, так і на регіональному рівнях. Серед праць, які в тій чи іншій мірі стосуються питань використання партійно-совєтською номенклатурою службового становища з метою особистого збагачення, застосування фізичного насильства, виділимо статтю В. Швидкого (Швидкий, 2010). Автор одним із перших звернув увагу на використання криміналізованими управлінцями районної ланки своїх посад з метою особистого збагачення. Окремі питання, що стосуються використання партійним апаратом службового становища у власних інтересах, на прикладі Вінниччини 1946–1947 рр. дослідив Р. Подкур (Подкур, 2007). Торкався цих питань і О. Рабенчук, аналізуючи вплив післявоєнного голоду на свідомість подільських селян (Рабенчук, 2007).

Певна інформація із зазначеної проблематики міститься у монографії В. Ф. Зими «Голод в СРСР 1946–1947 рр.: походження і наслідки», опублікованої у 1996 р. У ній автор звернув, зокрема, увагу на зловживання російських чиновників районного рівня, які займалися спекуляцією продовольчими і промисловими товарами, незаконним будівництвом власних житлових будинків, безоплатним вилученням продуктів харчування для власного споживання

(Зима, 1996). Окремі аспекти порушеного питання розкриті у статті П. Кравченка, О. Мельничука (Кравченко, Мельничук, 2023).

Джерельною базою статті стали матеріали Державного архіву Вінницької області, вперше введені до наукового обігу.

Метою статті є: на основі архівних джерел висвітлити й проаналізувати найбільш характерні прояви зловживань службовим становищем партійно-совєтською номенклатурою районного рівня на прикладі Вінниччини у 1946 р.

Виклад основного матеріалу. Черговий штучний голод, організований більшовицьким режимом у 1946–1947 рр., продовжив страждання мільйонів українців, передусім селян, які недавно пережили німецько-румунську окупацію. Незважаючи на посуху, що охопила частину території України, голоду можна було б запобігти, якби того бажала влада. Втім, на першому місці, як і в довоєнні роки, було виконання державних планів будь-якою ціною. Зробити це можна було не в останню чергу, мобілізуючи районну ланку партійно-совєтського апарату, колгоспне керівництво та актив сільських рад.

Відомо, що у 1946 р. чимало керівників районного рівня були звільнені з посад, притягнуті до кримінальної відповідальності і навіть засуджені до різних термінів ув'язнення. Головною причиною цього стало невиконання заготівельних планів, «розбазарювання» хліба, несанкціонована і заборонена режимом продовольча допомога колгоспникам в умовах голоду.

Та були й керівники, які використовували екстремальну ситуацію голодного року в своїх особистих інтересах, що жодним чином не відповідало моральними нормам «будівників соціалізму» та моральному обличчю комуніста, який, крім іншого, мав бути зразком для простих трудівників. У цьому разі чиновники районного рівня мали б переносити всі труднощі разом із народом. Та часто все відбувалось із точністю до навпаки.

Ситуація була непростою: з одного боку, партійці та совєтські діячі мали/мусіли виконувати розпорядження Москви: це була головна умова їхнього перебування на посадах. З іншого боку, частина з них використовувала свої посади з метою особистого збагачення та демонстрації всевладдя. Зрозуміло, що у більшості випадків вони були впевнені у безкарності своїх дій, що і було насправді.

Зазначимо, що у ЗМІ того часу, передусім у газетах, періодично з'являлися повідомлення про викриття правопорушень, про злочини громадян, скоєних ними з метою заволодіння суспільно-державною чи індивідуальною власністю. Та інформація стосувалась здебільшого випадків простих колгоспників чи робітників. Зловживання керівництва, якщо і висвітлювались, то лише незначні: підозрювати начальство у злочинах чи проступках без дозволу «зверху» було неможливо, навіть коли вони були явними, а партійні та совєтські керівники так само докладали максимум зусиль з метою приховування подібних фактів. І все ж значна кількість відомостей про цей бік їхньої діяльності збереглась у компартійних документах тієї доби.

Один із документів, інформація з якого використана автором, був підготовлений у вересні 1946 р. за підписом начальника управління МДБ Вінницької області підполковника Касаткіна і мав назву «Про факти порушення совєтської законності по Вінницькій області з боку органів прокуратури, суду і совєтсько-партійних працівників». Гриф «цілком таємно» говорив сам за себе: такі документи готувались для внутрішнього користування на вищому обласному рівні та призначались передусім для секретаря обласного комітету КП(б)У М. Стахурського (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 111–123).

Довідка охоплює період з вересня 1945 р. по 25 вересня 1946 р. й містить, зокрема, факти «порушення совєтської законності в органах прокуратури». Наведемо найбільш характерні з них.

В Ольгопільському районі восени 1945 р. затримано водія автомобіля, військовослужбовця, задіяного на збиранні врожаю: за вкрадене при перевезенні зерно він купив хромові чоботи і був затриманий правоохоронними органами. Районний прокурор, використовуючи службову посаду, затриманого відпустив, а чоботи… забрав собі. Перевірка виявила, що цей прокурор часто грубо поводився з відвідувачами і навіть бив їх. У вересні 1946 р., через рік після скоєного, про його поведінку нарешті стало відомо обласній владі… Наступна інформація – про прокурора Крижопільського району, свідчить, що він часто проводив у громадян незаконні обшуки і присвоював вилучені речі. Так, у працівниці районної ощадкаси він забрав 85 речей. А помічниця прокурора з його відома брала хабарі. Зафіксовані й «послуги», за які вона отримувала грошову винагороду: наприклад, восени 1945 р. нею з-під варти були звільнені два дезертири Червоної армії – за 7 тис. рублів. Названі працівники були звільнені з посад. У довідці відсутня інформація про те, чи були притягнені вони до кримінальної відповідальності. Натомість зазначено, що новопризначений прокурор «теж порушує совєтську законність»: у серпні 1946 р. він взяв у районній міліції двох арештованих жінок для виконання роботи в його господарстві. Коли ж одна «працівниця» втекла в інший, Піщанський район, п'яний прокурор побив пістолетом якусь громадянку за відмову показати, де ховається втікачка. А коли

врешті дізнався адресу схованки, то вибив вікно і заліз до хати, де вона перебувала, але був затриманий працівниками сільради «як невідома особа» і відправлений до району… (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 112).

Були зловживання іншого характеру. Наприклад, слідчий прокуратури Вороновицького району Плаксивий разом із бухгалтером райфінвідділу Рабченко проводили розслідування ймовірних порушень у районному пункті по заготівлі молока. Очевидно, що нічого протиправного вони не виявили, тому що «після «ревізії» влаштували на молокопункті п'янку разом зі злочинцями, в результаті чого справа припинена і зловживання залишилися непокараними» (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 113). А слідчий прокуратури Немирівського району Часовських просто вилучив у гром. Мальченко 37 кг м'яса, 4.559 рублів і привласнив (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 119).

Зловживав своєю посадою і районний прокурор Шаргородського району Пономаренко. Як сказано у документі, у нього була звичка «разом зі своєю дружиною їздити по колгоспах району і пиячити з керівництвом колективних господарств». Наприкінці серпня 1946 р. до подружжя приєднався начальник районної міліції Касьянов і вони разом поїхали в с. Федорівка, «де з головою колгоспу пиячили до втрати свідомості і Касьянов загубив свою нову шинель і один чобіт» (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 113).

Прикметно, що за порушення і зловживання, не кажучи вже про аморальну поведінку, представники правоохоронних органів не притягувалися до відповідальності, незважаючи на розголос. Наприклад, прокурор Уланівського району на партійній конференції «характеризувався комуністами як людина, що морально розклалась, та все ж залишається працювати райпрокурором». На підтвердження цих слів наводиться такий приклад дій названого прокурора: він за хабар у 800 рублів незаконно виселив з квартири громадянку, яка там проживала на законних підставах, заради поселення туди своєї коханки (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 114).

Районний прокурор Дашівського району Гурко самовільно припинив судову справу з притягнення до відповідальності голови райспоживспілки Щерби за розтрату 17 тис. рублів та інші зловживання, а потім віддав судову справу Щербі, щоб той її належним чином «виправив». На цьому історія не закінчилась. Щерба врешті був знятий з посади і… відправлений працювати головою колгоспу в с. Городок. Зазначимо, що практика призначення підозрюваних у злочинах на посади в інших населених пунктах була характерною для тих років. Звертаємо увагу й на те, що голова колгоспу призначався, а не обирався колгоспниками, як це мало бути насправді. Та, як сказано в документі, і на новій роботі Щерба «продовжує свою злочинну діяльність»: так, він оформив фіктивну квитанцію на 25 тонн хліба. І хоча матеріали про розкрадання державного хліба передані районному прокурору Гурко, жодних мір «до злочинця Щерби не прийнято». До того ж райком КП(б)У, знаючи про це, теж «жодних заходів до члена партії не застосовує» (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 114). Документ не уточнює, як розпорядився Щерба вкраденим збіжжям і чи встиг це зробити, та сам факт свідчить, що окремі чиновники були впевнені в своїй безкарності, і небезпідставно. Складається враження, що в окремих районах формувалась система кругової поруки і прикриття, яка і давала можливість здійснювати кримінальні злочини, і займатися корупційною діяльністю. Підтвердженням цього є інформація про вже згадуваного голову колгоспу Щербу, з яким прокурор «Гурко має тісний зв'язок», та відомості про крадіжки, здійснені замісником голови Дашівського районного виконавчого комітету Демчуком, який у свою чергу діяв спільно зі згадуваним вище головою колгоспу Щербою. Показово, що Щерба на засіданні бюро райкому КП(б)У захистив Демчука і в результаті той залишився на роботі (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 114). Зі свого боку, прокурор Гурко стверджував, як свідчить публікація в обласній партійній газеті «Вінницька правда», що «Щербі […] місце на лаві підсудних. Я намагався це зробити, але районні керівники заборонили» (Вінницька правда. С. 1).

Як приклад хабарництва наведемо випадок, що стався в Джулинському районі, де у 1946 р. був арештований «за антирадянську діяльність» голова колгоспу с. Чернятка Чернега. Невідомо, у чому полягав його злочин, та зафіксовано, що на суді як захисник виступав адвокат Шукалов, якому дружина підсудного дала хабар у розмірі 14 тис. рублів, «і справа була змазана». Крім того, адвокат, як сказано в документі, «при потуранні працівників суду залякував свідків, які згодом відмовились від своїх свідчень» (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 120).

В умовах голоду проблема забезпечення продуктами харчування була закономірно вкрай актуальною і районне керівництво, використовуючи свої посади і вплив, поліпшувало своє становище, незважаючи на те, що всі вони мали гарантовані продовольчі пайки від держави. Наприклад, керівники Шаргородського району – районний прокурор, 2-й і 3-й секретарі райкому КП(б)У «незаконно взяли в колгоспі ім. Куйбишева с. Слобідка 5 шт. свиней» (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 123).

Порушували «совєтську законність» і так звані народні суди. Так, у листопаді 1945 р. народний суддя Яришівського району Лавренкова розглядала справу двох розтратників кооперативних грошей і, «незважаючи на наявність великого злочину, розтратники були засуджені на півтора-три роки і до них була застосована амністія». Справа опротестована прокурором Яришівського району і повернена на перегляд, проте Лавренкова протримала у себе справу до вересня, а потім звільнилася з роботи. Коли ж новопризначений народний суддя Мальцев взявся переглядати справу, Лавренкова попросила його не засуджувати цих розтратників. «Це можна пояснити лише отриманням хабаря», був переконаний автор документа, матеріали з якого наведені вище (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 120). Ще один приклад діяльності народного суду: у Ямпільському районі він засудив жителя с. Дзигівка Кудрю за вбивство дружини на два роки умовно, а після закінчення судового засідання весь склад суду поїхав до засудженого на обід. Як результат, Кудря залишився непокараним і, «знаходячись на свободі, розповідає в селі, що ця справа йому обійшлась у 40 тис. рублів» (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 119–120). А в народному суді Дашівського району була засуджена на 5 років розтратниця 11 тис. рублів – продавчиня сільпо Лазарева. Народний суддя Жигулов, який виніс такий вирок, «маючи злочинні зв'язки з членом обласного суду Куровським, написав останньому записку: «Шановний Василь Павлович, надсилаю до тебе т. Лазареву, зроби так, як ми домовилися з тобою…». Через деякий час справа проти підсудної, як свідчить документ, була припинена (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 121).

Були випадки зловживання службовим становищем судовими виконавцями. У Яришівському районі судова виконавця Левченко присвоювала конфісковане за рішенням суду майно: з речей засудженого Мельника вона привласнила 1500 рублів, кожушок, піджак та інші речі. У фактичній крадіжці речей брала участь уже згадувана нами Лавренкова, за що їй райком КП(б)У виніс догану, а судова виконавиця Левченко, коли їй пред'явлено прокуратурою звинувачення, з району зникла… (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 120).

Керівники сіл та колгоспне начальство у багатьох випадках теж вели далеко не той спосіб життя, що відповідав би ідеалу будівника соціалізму і комунізму. Найбільш типовими «порушеннями» з їхнього боку були: незаконні обшуки у громадян, вилучення і присвоєння майна, розбазарювання колгоспної власності, переважно в частині землекористування, побиття колгоспників за невихід на роботу тощо. Наприклад, у с. Карабелівка Теплицького району голова колгоспу Пілагай проводив незаконні обшуки у колгоспників «і розкрадав колгоспне майно», про що повідомлялось у районну прокуратуру і редакцію районної газети, та жодних заходів з боку останніх проти нього не застосовувалось. Врешті голова колгоспу, захопивши з собою декілька тисяч колгоспних грошей, утік. У селі Пелоги того ж району голова колгоспу Колесніченко проводив незаконні обшуки у колгоспників, «про що відомо прокурору» і знову – жодної реакції: голова продовжував залишатися на своїй посаді і творити беззаконня (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 116).

Показовими були наступні приклади поведінки керівництва сіл: у Вороновицькому районі, в с. Володівка, голова колгоспу Кухарчук здійснював обшук колгоспниць на полі, роздягаючи їх і змушуючи йти додому роздягненими. Прокуратура на його дії не реагувала. У с. Лісове Копайгородського району голова сільради та голова колгоспу, перебуваючи в стані сп'яніння, під час самовільного обшуку у громадянина Шипанчука побили весь посуд і завдали тілесних пошкоджень його доньці (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 117). У с. Якимівка Оратівського району бригадир побив колгоспницю за те, що вона відмовилась дати свою корову на польові роботи. Два бригадири колгоспу «Перемога» с. Бугаївка Оратівського району побили до втрати свідомості підлітка за запізнення на роботу. Голова сільської ради с. Губіно Самгородського району побив двох колгоспниць за неякісне виконання робіт (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 121а). Голова сільради с. Копайгород Вороновицького району побив колгоспницю у приміщенні сільради за несплату податків (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 122). Голова колгоспу с. Стрижевка Іллінецького району в нетверезому стані побив підлітка і старого чоловіка «без усяких на те причин» (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 123). Колишній директор Джуринської МТС «систематично бив трактористів…». Цей самий директор збирав по колгоспах продукти «начебто для придбання запасних частин для тракторів і ці продукти присвоював собі, і реалізовував їх на ринку: картоплі 700 кг, зерна 100 кг, муки 170 кг та ін.». За свої діяння він був «покараний»: переведений на роботу директором МТС у Вінницькому районі… У вересні 1946 р. голова сільради і голова колгоспу с. Соколець Козятинського району побили «до втрати свідомості колгоспницю Ващевську за відмову дати свою корову на польові роботи». Та пролежала в лікарні більше місяця… (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 123). Голова сільради с. Довжок Плисківського району Гнатюк «систематично б'є колгоспників: у квітні цього (1946 – авт.) року побив і погрожував застрелити Пінчука Антона і Гнатюк Акуліну». Гнатюк з села втік, уникнувши покарання (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 118). А голова сільради с. Юровка Комсомольського району побив трьох колгоспниць і підлітка за невихід на роботу. Як

свідчить документ, він постійно «тероризує населення села». Крім того, використовуючи службове становище, «звільняє від молокопоставок осіб – жінок, з якими він співживає» (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 118). Голова колгоспу с. Чемериси Барського району побив наганом двох колгоспників (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 119). Причини побиття колгоспників, крім наведених вище, були інколи досить «оригінальними». Так, заступник голови Оратівського райвиконкому Добривечір, будучи уповноваженим райкому КП(б)У у с. Сологубівка в день виборів до Верховної Ради, разом з головою колгоспу Тарадайко «в нетверезому стані побили колгоспника Червінського Миная за те, що він відмовився дістати їм горілки» (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 121).

Складається враження, що нанесення тілесних пошкоджень керівниками села і колгоспу працівникам і просто жителям села було буденною справою. Власне, відчуття вседозволеності і впевненості у відсутності покарання за свої дії і породжувало подібні вчинки.

Непоодинокими були і більш серйозні випадки розкрадання «соціалістичної власності». Наприклад, директор Люлинецької МТС Комсомольського району Андрейчук «продав за ринковими цінами продукції МТС на 84 тис. рублів – патоки 7 тон, картоплі 7 тон та ін. і гроші привласнив разом з іншими працівниками МТС. Також він проводив незаконні закупки запасних частин, «збираючи для цього продукти з колгоспів». Районна прокуратура не звертала на це уваги, хоча злочини, з погляду совєтських законів, були найтяжчими, адже мова йшла, по суті, про відродження в соціалістичній державі буржуазних приватновласницьких відносин (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 117–118).

Серйозні порушення «соціалістичної законності» з боку районного керівництва були виявлені у Плисківському районі. Зав. райвідділом держзабезпечення Короткий «розбазарив 1420 кг зерна, призначеного для допомоги сім'ям військовослужбовців /встановлено ревізією/», та до відповідальності не притягнений, а переїхав до іншого району. Директор Плисківського маслозаводу Турчанінов допустив недостачу 2.417 кг масла /встановлено ревізією/», та до судової відповідальності не притягнений. Зав. райфінінспекцією Плисківського району Літвінов розтратив 7 тис. рублів без наслідків для себе… (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 118).

На рівні села були зловживання, пов'язані з землею. У с. Якимівка Оратівського району голова колгоспу разом із головою сільської ради та секретарем первинної партійної організації присвоїли до 10 га колгоспної землі. «Крім того, продали колгоспний сінокіс і присвоїли собі 6.7009 рублів грошей». Голова колгоспу «Перемога» с. Ст. Животів Оратівського району продав колгоспникам ділянку колгоспної землі за 12 тис. рублів і присвоїв їх (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 121а). Голова сільради с. Василівка Ситковецького району, член ВКП(б), незаконно провів обшук у 54-річного колгоспника, забрав у нього «начебто крадене зерно у кількості біля 100 кг, не видавши при цьому жодних документів. Потім […] взяв у колгоспниці Дідик книжку по держдопомозі, вирізав з неї три талони по 100 руб. і зарахував 100 руб. на молокопоставку і 200 руб. на м'ясопоставку, також не видавши гр. Дідик жодних документів» (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 121а). На цьому діяння голови сільради не закінчились. У вересні 1946 р. він заявив, що буде робити обшук у тих колгоспників, які працюють біля молотарки, в результаті чого наступного дня ніхто з колгоспників не вийшов на роботу (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 122). А сільська рада с. Хренівки Вороновицького району придумала свій спосіб боротися з небажанням колгоспників працювати в колгоспі: прийнято рішення відбирати за невихід на роботу корів (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 122). Прикладом беззаконня і сваволі був випадок, коли голова сільради с. Мар'янівка Вороновицького району самовільно взяв у колгоспі телицю й обміняв її на зброю для себе (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 122).

Безправність селян і відчуття всевладдя частини керівників над ними породжували дикі випадки на кшталт: голова сільради с. Комарівка Барського району, член партії, «у п'яному вигляді почав стріляти у присутності громадян села і важко поранив учня 4 класу Наказнюка Феодосія, який знаходиться в лікарні». Жодних заходів щодо такого «хуліганського поступка» не вжито (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 123).

Застосували фізичну силу з «поважних причин» у вересні 1946 р. секретар РК КП(б)У та районний військовий комісар Липовецького району. Вони поїхали на полювання, де заснули, і в них невідомими особами були вкрадені рушниці. Воєнком побив колгоспника, якого зустрів поблизу, очевидно, запідозривши того у крадіжці. Останній «у важкому стані був відправлений до лікарні» (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 123).

В архівних документах збереглися окремі відомості про те, як реагувало вище керівництво та правоохоронні органи на такі «порушення». Зазначимо, що часто, саме на рівні районних прокуратур, не було належної реакції на порушення і злочини, про що свідчать документи. Наприклад, директор Козятинського технікуму Массик «спільно з іншими працівниками технікуму допустив розтрату великої суми грошей – більш як 100 тис. рублів», і відповідні матеріали про

це знаходились у районній прокуратурі, та жодних заходів не проводилось. Це дало можливість директору втекти з району (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, арк. 119).

Ще один приклад. У вересні 1946 р. прокурор Гайсинського району Сингаєвський надіслав першому секретареві райкому партії цього району Гарнику доповідну, в якій інформував його, що до прокуратури надійшли матеріали про те, що члени КП(б)У, голова виконавчого комітету с. Митків Гарбулинський і голова колгоспу Дяченко займаються систематичним побиттям колгоспників. Були перевірені і підтверджені прокурором особисто три факти. Як пропонував представник закону покарати по своїй суті кримінальних злочинців? Пряма мова: «Не вбачаючи доцільності притягнення до кримінальної відповідальності як Дяченка, так і Гарбулинського, я прошу Вас розглянути на засіданні Бюро райкому партії і накласти на Дяченка і Гарбулинського суворе партійне стягнення» (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 225, арк. 12). Намагання захистити «своїх» у цьому випадку було виразним, хоча кінцевий результат, очевидно, не зовсім влаштував прокурора. У листопаді 1946 р. бюро Гайсинського РКП(б)У розглянуло питання «Про завершення с/г робіт в колгоспі «Думка Леніна» с. Митків». Мова йшла переважно про виконання плану збирання та вивозу цукрового буряка, оранки землі та затягування збирання кукурудзи, в результаті чого до 60 % її врожаю було розкрадено на полі. Крім того, колгосп «недопустимо затягував хлібоздачу та картоплездачу». Останнє речення постанови засідання бюро було більш ніж промовистим: «Голова колгоспу т. Дяченко втратив почуття відповідальності перед партією та радянською державою, на ділі відображав настрої відсталої частини колгоспників, рвачів і шкурників, у той же час відірвався від мас чесних колгоспників та ігнорував їх, адміністрував, п'янствував і допускав побиття колгоспників […]». Висновок: з партії виключити і віддати під суд (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 225, арк. 14).

У цьому ж районі перевірка обласною газетою «Вінницька правда» анонімних скарг на керівництво виявила, зокрема, що колишній прокурор району Головешко, який на час перевірки працював прокурором у Могилів-Подільському районі, зловживав своєю посадою. Так, він купив по державній ціні в одному з колгоспів 2 ц картоплі «начебто для співробітників прокуратури на насіння», а сам продав її на базарі. Частково продав він картоплю, отриману на спиртзаводі. «Прокурор Головешко залишив після себе погану славу», – констатував перевіряльник у листі на ім'я секретаря обкому КП(б)У М. Стахурського (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 225, арк. 98–99). Нагадаємо, що всі ці зловживання здійснювались під час голоду.

Використовували службове становище в особистих інтересах представники союзних і республіканських установ, які працювали в області. Так, уповноважений Міністерства заготівель у Гайсинському районі Макаров «зв'язався зі спекулянтами і сам не чистий на руку». З жовтня 1945 по вересень 1946 р. він продав на базарі м'ясо двох корів і телиці (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 225, арк. 99). Крім того, цей державний чиновник незаконно тримав 5 коней, корм для яких отримував на пункті Заготсіно і в колгоспах. Коней він отримав безкоштовно у районній ветеринарній лікарні як вибракувані військовою частиною. У вересні 1946 р. Макаров продав 3-х коней одному з колгоспів за 13 тис. рублів, поклавши зароблені гроші до своєї кишені (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 225, арк. 98–99). А в с. Джулинка Джулинського району уповноважений Міністерства заготівель Коробко взяв із ферми за один місяць 2-х поросят за символічну ціну – 260 крб. Використовуючи посаду, завідувач районним плановим відділом Сащук у цьому ж колгоспі «взяв порося із ферми без будь-якого відому, без грошей і тільки по розрішенію голови колгоспу» (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 227, арк. 55).

Зловживання службовим становищем були зафіксовані і в члена ВКП(б), завідувача Джуринським райфінвідділом Тафлінського М.: він вимагав хабарі від громадян села, які підлягали обкладанню прибутковим податком, «з корисливою метою складав завідомо фіктивні документи про вибуття громадян з Джуринського району та про їхню смерть, чим зірвав правильне обкладання податками громадян на 46/47 рік, чим завдав державі шкоду на суму не менш ніж на 9 тис. крб.». Крім того, за хабарі він звільняв громадян від податків. За його ж порадою голова сільського виконавчого комітету Джурина та його секретар склали фіктивні документи на ряд осіб, що вони померли чи покинули територію району і, таким чином, не сплачували податок. Таких документів було сфабриковано 134. Справа дійшла до того, що фінансовий агент Олексій Г. склав на себе довідку про те, що він помер, і в той самий час продовжував працювати на своїй посаді. А «жителі села, знаючи, що Г. податків не платить, так як вважається померлим, відмовляються платити податки». Зважаючи на ці факти, замісник обласного прокурора Є. Пиляєв просить дозволу у секретаря обкому КП(б)У М. Стахурського на притягнення Тафлінського М. до кримінальної відповідальності (ДАВіО. Ф. П-136, оп. 13, спр. 228, арк. 13–14). Без дозволу обласного партійного керівництва обласна прокуратура не мала на це права.

Зауважимо, що зафіксованих порушень було набагато менше, ніж скоєних насправді, переважно з тієї причини, що багато постраждалих чи тих, кому відомо про факти корупції,

хабарництва, насильства, не жалілись на представників влади, побоюючись помсти і переслідувань.

Висновки. Перший рік післявоєнного голоду був характерним не лише екстремальними умовами виживання, штучно створеними комуністичним режимом на селі. У 1946 р. зафіксовано тисячі правопорушень – з погляду совєтського законодавства, з боку звичайних жителів Вінниччини, викликаних їхнім намаганням врятуватися від голоду. З іншого боку, частина партійно-совєтського апарату районного рівня, незважаючи на вкрай важке становище більшості населення, використовувала свої посади у корисливих цілях, займалась корупцією і хабарництвом з метою власного збагачення, застосовувала фізичне насильство, грубо порушуючи елементарні норми поведінки. Серед них – представники компартійного керівництва районів області, голови колгоспів та сільських рад, очільники окремих підприємств та їхніх структурних підрозділів. Прикметно, що серед злочинців були працівники прокуратури, суду, міліції, тобто ті, хто мав «стояти на сторожі соціалістичної законності». Для районного керівництва характерними були факти кругової поруки, намагання не помічати відвертого свавілля компартійних і совєтських чиновників. Питання, що стосується корупції, хабарництва, інших сторін злочинної діяльності чиновників в умовах голоду 1946–1947 рр. потребує подальшого вивчення.

Подяка. Автор висловлює щиру подяку працівникам ДАВіО за допомогу у пошукові документів для статті, членам редколегії журналу – за слушні поради під час підготовки матеріалів до друку.

Фінансування. Дослідження та публікація не мали окремо визначеної фінансової підтримки.

Джерела та література:

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

Зима, В. Ф. (1996). *Голод 1946–1947 гг.: происхождение и последствия.* М., 265 с. https://iriran.ru/publications/3292 .

Kravchenko, P., & Melnychuk, O. (2023). Agriculture in Vinnytsia Region of 1945: Characteristic Features, Trends of Development. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 45, 112–119. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-112-119.

Кушнір, І. (1946). У Дашівському районі не керують хлібоздачею *Вінницька правда*. 13 серпня, с. 1.

Подкур, Р. (2007). Діяльність партійного апарату Вінницької області в умовах голоду 1946–1947 рр. *Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика*. Випуск 13. С. 204–216. https://nasplib.isofts.kiev.ua/items/8ace1fca-381b-46ee-b269-d71e14941fb1.

Рабенчук, О. (2007). Голод 1946–1947 рр. в Україні: вплив на свідомість та поведінку населення. *Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика*. Випуск 13. С. 270–282.

Швидкий, В. П. (2010). Голод 1946–1947 рр. як чинник сплеску девіантних явищ в Україні. *Український історичний журнал*. № 1. С. 142–164.

References:

DAViO – State Archives of Vinnytsia Region.

Kravchenko, P., & Melnychuk, O. (2023). Agriculture in Vinnytsia Region of 1945: Characteristic Features, Trends of Development. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 45, 112–119. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-112-119 [in Ukrainian].

Kushnir, I. (1946). In Dashiv district, they do not manage the grain distribution *Vinnytska Pravda*. August 13, p. 1. [in Ukrainian].

Podkur, R. (2007). Activities of the party apparatus of Vinnytsia region in the conditions of famine of 1946–1947. *Ukraine of the 20th century: Culture, ideology, politics.* Issue 13. P. 204–216. https://nasplib.isofts.kiev.ua/items/8ace1fca-381b-46ee-b269-d71e14941fb1 [in Ukrainian].

Rabenchuk, O. (2007). The famine of 1946–1947 in Ukraine: its impact on the consciousness and behavior of the population. *Ukraine in the 20th century: Culture, ideology, politics.* Issue 13. P. 270–282. [in Ukrainian].

Shvydkyi, V. P. (2010). The famine of 1946–1947 as a factor in the surge of deviant phenomena in Ukraine. *Ukrainian Historical Journal*. No. 1. P. 142–164. [in Ukrainian].

Zima, V. F. (1996). The Famine of 1946–1947: Origin and Consequences. Moscow, 265 p. https://iriran.ru/publications/3292 [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 17.02.2026 Схвалено до друку / Accepted: 20.04.2026

UDC 94(477.87)(=411.16)”1945/1969”
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-56-112-119

Between return and sovietization: the struggle of the Berehove jewish community for the Great synagogue (1945–1969)

Ibolya I. Szamborovszky-Nagy
Ferenc Rakoczi II Transcarpathian Hungarian University
PhD in History, Associate Professor (Ukraine)
email: szamborovszkyne.nagy.ibolya@kmf.org.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5978-1196

Abstract.
The aim *of the article was to present, in chronological order and from a historical perspective, the Israelite religious community of Berehove, whose members constituted one third of the town’s population up until the mid-twentieth century. Consequently, they made significant contributions to Berehove’s economic, cultural, and public life. In this study, we explore the period from the end of the Second World War up to the loss of the community’s Great Synagogue, examining the process on a historical plane.* ***The research methodology*** *is based on a combination of general scientific and specific historical methods. Given the limited scholarly coverage of the topic, we conducted primary source research, drawing on unpublished archival documents, the recollections of former Jewish residents of the town, as well as contemporary press reports used as control sources.* ***The scholarly novelty*** *of this work lies in the fact that this question – approached from this perspective and for this particular period – has not previously been examined in either domestic or international historiography. Therefore, we contend that our study fills an existing gap.* ***Conclusions****. It can be established that although more than six thousand Jewish inhabitants of Berehove were deported during the Second World War and the Holocaust, the Jewish community did not disappear from the town. This is evidenced by the registration of the Berehove Israelite Orthodox Community in the spring of 1945, in accordance with Soviet expectations, and by the efforts of returnees to reclaim their houses, apartments, and personal property. The new authorities, however, often looked upon the survivors returning from the death camps with distrust, seemingly uneasy about their presence, as families resettled from the Verkhovyna highlands had been placed in their formerly abandoned homes after 1944. Nevertheless, the Israelite community sought solutions, driven by the determination to rebuild their lives. Our research also reveals how the nearly two-thousand-strong Jewish community struggled to regain its religious buildings. Of particular significance is their admirable fight for the Great Synagogue located in the town centre, then the last cultic site in Transcarpathia still functioning according to its original religious purpose. Finally, we trace when and under what circumstances the Great Synagogue of Berehove came into the possession of the Soviet state, and what became of it after it lost its original function.*

Keywords*: Berehove, Jews, Israelites, synagogue, Sovietization, Soviet regime, Holocaust survivors*

Між поверненням і радянізацією: боротьба єврейської громади Берегова за Велику синагогу (1945–1969)

Ібоя Самборовскі-Нодь
Закарпатський угорський університет ім. Ференца Ракоці II
PhD, кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: szamborovszkyne.nagy.ibolya@kmf.org.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5978-1196

Анотація.

Метою статті *є в хронологічній послідовності крізь призму історичного контексту розкрити особливості життя єврейської релігійної громади Берегова, яка до середини XX століття складала третину населення міста. Відповідно члени цієї громади зробили багато корисного для Берегова як в економічному, так і в культурному та громадському плані. У статті досліджено історичний період від кінця Другої світової війни до втрати релігійною громадою великої синагоги.* ***Методологія дослідження*** *ґрунтується на поєднанні загальнонаукових та спеціально-історичних методів. З огляду на маловивченість теми нами проведено пошук першоджерел, які доповнено використанням раніше не опублікованих архівних документів, спогадів євреїв, які тоді проживали в місті, а також публікаціями в тогочасній пресі.* ***Наукова новизна*** *роботи полягає в тому, що досліджувана тема в такому аспекті не була предметом окремого наукового вивчення ні у вітчизняній, ні в закордонній історіографії. Тому вважаємо, що наше дослідження безумовно допоможе заповнити цю прогалину.* ***Висновки****. Встановлено, що хоча в період Другої світової війни і Голокосту з Берегова депортовано понад шість тисяч вірників юдаїзму, однак певна їх кількість у місті все ж таки залишилася. Підтвердженням цього є те, що навесні 1945 року відповідно до вимог радянської влади зареєстровано Берегівську іудейську ортодоксальну громаду, а ті, хто повернувся, хотіли отримати назад свої будинки, помешкання, рухоме майно. Проте нова влада часто з недовірою ставилася до тих, хто повернувся з концтаборів, наче відчувала себе незручно, адже після 1944 року заселила в порожні помешкання родини, що переселилися сюди з гірських районів. Однак юдеї шукали рішення, бо хотіли жити. У ході дослідження простежено й те, як майже двохтисячна єврейська громада боролася за свої культові споруди. З-поміж цього найбільше поваги викликає те, як громада боролася з радянської владою за велику синагогу, що знаходилася в самому центрі міста. У Закарпатській області це була остання культова споруда для євреїв, що використовувалася за призначенням, тобто з релігійною метою. Зрештою, нами розкрито, коли і за яких обставин радянська держава конфіскувала велику синагогу в Берегові, як склалася її доля після того, як будівля втратила свою первісну функцію.*

Ключові слова: *Берегове, євреї, ізраїльтяни, синагога, радянізація, радянський режим, виживці Голокосту.*

Problem Statement. Prior to the Soviet occupation, reliable data on the town's religious and denominational composition is available from the 1941 Hungarian census. According to this census, Israelites constituted nearly one third (30.2 %) of the population of Berehove (1941 ÉVI, 1990, 242). At the beginning of the twentieth century, the town was one of the most significant centres of Jewish communities in Hungary. From the mid-twentieth century onward, due to the Second World War and the Holocaust, the number of Jewish inhabitants decreased drastically. Yet this Jewish community consistently provided active and constructive citizens to the town, both before and after the Second World War. Nevertheless, to this day, research on the past of this religious and ethnic community in Berehove has appeared only in fragmented form – an omission for which we, as present-day citizens, remain indebted.

Analysis of Sources and Previous Research. The antecedents of research on this topic are extremely modest, as barely any meaningful scholarly literature exists on the Jewry of Berehove. This holds true for Ukrainian historiography as well as for works in other regional or world languages. Only a limited number of academic publications deal specifically with the Israelite community of Berehove in the second half of the twentieth century. The available works are mostly general studies about the Jewish population of the Transcarpathian region. Such examples include the volume edited by Viktória Bányai, Csilla Fedinec, and Szonja Ráhel Komoróczy (Bányai–Fedinec–Komoróczy, 2010), the book by Pavlo-Robert Magocsi (Магочий, 2005), and the edited publication by A. Rejder (Рейдер, 2004). There also exists a work on another Transcarpathian town, namely the book by Yeshaayahu Jelinek (Елинек, 2010). As for Berehove itself, the memorial volume edited by Jehoshua Halevy provides relevant material, but it documents the Jewish population of Berehove only up to 1944 (Halevy, 1989).

Chronologically and geographically, the first work to include information about the Israelite community of Berehove is a study by György Dupka (Dupka, 2023), although it focuses primarily on Jewish landmarks in the town that remain visible in the twenty-first century. For our study, we therefore relied primarily on unpublished archival sources, including documents from three separate fonds of the State Archive of the Transcarpathian Region and materials from Fond 4648 of the Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. These were supplemented with contemporary newspaper articles. Virtually the only substantial assistance directly relevant to our topic was provided by the collection compiled and edited by Tamás Goldberger – who lived the first 35 years of his life in Berehove (Goldberger, 2021). This excellent volume presents the recollections and photographs of contemporary Jews who survived the Holocaust and later returned to the town after the Second World War.

Purpose of the Article. The purpose of this article is to reconstruct, on the basis of surviving archival documents, the recollections of former Berehove Jews who survived the Holocaust, and contemporary press reports, the revival of the Israelite community of Berehove following the Holocaust and the Second World War. In addition, we examine the fate of the Great Synagogue – which remained in the ownership of the community – between 1945 and its eventual expropriation by the Soviet authorities. Furthermore, we sought to trace, within a historical context, how the Soviet regime and the newly resettled inhabitants of the town related to the Jews returning from the death camps.

Presentation of the Main Material. As a result of the spring 1944 deportations – carried out on German initiative – Jewish citizens almost completely disappeared from the town. According to currently available documents, between 16 and 29 May 1944, more than six thousand Jews from Berehove were deported to German concentration camps (DAZO, Fond 67, op. 3, od.zb. 621, ark. 16). This radically altered not only the ethnic but also the economic, religious, and denominational composition of the town. Barely more than two weeks after the liberation of Auschwitz-Birkenau – the largest Nazi death camp – on 14 February 1945, Jewish men who had survived forced labour service and returned to Berehove registered the Berehove Israelite Orthodox Community with the territorially competent authority under number 102 (Goldberger, 2021, 178). Although the decree issued by the People's Council of Transcarpathian Ukraine on 20 April 1945 concerning church property deprived religious institutions of their legal ownership (transferring property rights to their congregants), on 15 May 1945 the Berehove City People's Committee (BCPC), under number 2865/145-IV, returned the following properties to the Berehove Israelite Orthodox Community and its Chevra Kadisha: commercial premises (at present-day Széchenyi Street 1); the plot and buildings (at present-day Széchenyi Street 2); the plot and buildings (at present-day Széchenyi Street 4); the plot and synagogue (at present-day Zrínyi Street 2); the plot and buildings (at present-day Zrínyi Street 5); the plot, synagogue, and buildings (at present-day Ivan Franko Street 14); the plot and buildings (at present-day Ivan Franko Street 15); the plot and buildings (at present-day Ivan Franko Street 39); the plot and building (at present-day Shevchenko Street 6); and the cemetery (on present-day Tamás Mihály, formerly Esze Tamás Street) and its associated structures (Goldberger, 2021, 179).

All this must be evaluated against the fact that even at the end of 1945 the local party newspaper wrote that: "The streets of Berehove are lined with empty, abandoned houses. Some of the former owners were dragged away by the Germans and have not yet returned, and most likely never will, while others fled of their own accord. These ownerless houses, left without supervision, have been almost completely dismantled by the masses. Doors and windows have been carried off, floors and gutters removed, electrical wiring stripped, outhouses of wooden planks dismantled, as well as fences. Without gates or window frames, they stare blindly at the streets like sightless eyes, giving one a chill just to look at them." (VZ, 1945, 1).

This description was likely not an exaggeration, as very few of the Jewish residents – who had once constituted 30 % of the town's population – were able to return. A similar picture appears in the recollections of Judit Kaszab (later the world-famous Australian painter Judy Cassab), who returned from Budapest to Berehove in the spring of 1945. In a 2003 interview, she stated that although they found the town structurally intact, it was devoid of Jews. Her memory of the town corresponds closely with the account in „Vörös Zászló": "My grandmother's and mother's house was standing empty, the doors torn out, the bathtub and the piano gone, the chandelier hanging from a tree in the garden. […] My husband, who had previously been the director of the brewery near Munkács, immediately set about gathering money and organizing a Jewish communal kitchen for those returning from the camps." (Pécsi, 2003).

As for the number of Jews who returned to the town in 1945, only approximate data exist; to this day, no document providing precise figures has been located. At the 1 June 1945 meeting of the BCPC Presidium, several issues relating to the former and current Jewish population of the town were discussed. It is here that the first concrete figure appears: approximately 1,500 Jews from Berehove

returned from the camps. The town provided them with an one-time allowance of 500–1,000 pengő[1] per person, but it could offer no further or ongoing assistance (DAZO, Fond P-14, op. 1, od.zb. 73, ark. 12). This situation likely contributed to the indignation expressed by the Presidium's secretary, Jaroslav Bandurovych. According to him, the Jews returning to the town were evicting – or demanding the eviction of – families whom the local authorities had resettled in their homes while they were in forced labour service or concentration camps. Bandurovych proposed that it would be unjust to evict the new residents, who had already settled in. However, the Presidium adopted no position on the matter, and no decision was made. A few agenda items later, the city's communal department, without debate, approved the allocation of 20,000 pengő for the renovation and conversion of the expropriated former Jewish bathhouse into a public bath (DAZO, Fond P-14, op. 1, od.zb. 73, ark. 12 zv).

The issue of the Verhovyna settlers did not subside. On 6 June, at a meeting of the Berehove District People's Committee (BDPC), the matter resurfaced. Here, Andrejco (Андрейцо), a representative of one of the village committees, firmly demanded that returning Jews be prohibited from evicting the Verhovyna resettlers and that new, vacant housing be allocated to the Jews instead. The district prosecutor present at the meeting (surname Bohut) proposed rather to provide loans to the settlers so that they could find accommodation in the town on their own, since they were unable to coexist not only with Jews but also with local Hungarians – making shared housing unfeasible (DAZO, Fond P-14, op. 1, od.zb. 73, ark. 22).

The aforementioned figure of 1,500 Jews returning to Berehove represents only a mid-1945 estimate. In the reports of the regional representative of the Council for Religious Cult Affairs (CRCA) – the Soviet authority supervising religious institutions – no detailed settlement-level statistics have been found. Even one and a half years later, in his report of 18 December 1946, Serhii Lyamin-Agafonov wrote that he had not yet managed to determine the number of Israelite congregations (TsDAVOU, Fond 4648, op. 4, od.zb. 17, ark. 7). Closely connected to this is the fact that before the Czechoslovak border – previously open – was closed on 30 September 1945, many Jews left the region. During the subsequent eleven months, until the end of the option period at the end of August 1946, Jews from Berehove also migrated to neighbouring countries in significant numbers. Those who remained in Berehove, however, erected in 1946 the town's first memorial dedicated to the victims of the Holocaust, inscribed in Hebrew and Hungarian (Goldberger, 2021, 82).

The registration of the Berehove Israelite Orthodox Community had to be renewed on 20 July 1947 (DAZO, Fond P-1490, op. 4d, szpr. 100, ark. 8). Instead of the twenty members required by Soviet regulations, the community was represented by twenty-three individuals, and the application was signed on behalf of the community by its secretary, Nándor Weiss (DAZO, Fond P-1490, op. 4d, szpr. 100, ark. 4). At the same time, the Great Synagogue located at what was then 7 Stalin Street was also re-registered (the document explicitly notes that the building was "not" considered an architectural monument), and the full inventory list of the synagogue was handed over to the authorised representative of the Council for Religious Cult Affairs (CRCA) (DAZO, Fond P-1490, op. 4d, szpr. 100, ark. 15–16). The Chevra Kadisha, which had been operating since 1945, was likewise formally registered (references to its existence appear until 1970).

It is due to the extensive work of Tamás Goldberger – formerly a resident of Berehove – that a collection has been published concerning the Jewish citizens who once lived in the town. Although not a scholarly work, it contains a wealth of personal data relevant to our topic. His research shows that the elected head (rasekolja) of the Jewish community between 1946 and 1973 was Baruch Adler, born in Dombó (Dubove, Tiachiv District). He survived the war as a forced labourer, while his entire family – his wife and six children – perished in Auschwitz (Goldberger, 2021, 183). After 1945, the community's religious supervisor (mesgiach) was Mordechai Hirsch, while the precentors were Nándor Weiss and Hersu Berkovics. Archival sources support some of these statements, including the renewal in July 1947 of the licence of Adler Yechezkel, referred to as "rabbi" (DAZO, Fond P-1490, op. 4d, szpr. 100, ark. 12). He held this position in the community between 1945 and 1951, having survived the war as a forced labourer himself, while his wife and children were killed in Auschwitz. Among those who returned to Berehove was also Nándor Fried – referred to in the local press after 1945 by the name Ferdinand – who by 1947 became head of the district (raion) health department.

In the summer of 1948, there were twenty functioning Israelite congregations in Transcarpathia (TsDAVOU, Fond 4648, op. 4, od.zb. 42, ark. 191), but by that time only one – the Berehove community – possessed an official (state) permit to operate. This reflected the radically reduced number of Jews in the region (TsDAVOU, Fond 4648, op. 4, od.zb. 42, ark. 193). State authorities continuously monitored and documented the number of worshippers of all denominations. From these surviving records we know that the number of regularly attending Israelite worshippers fell from 6,998 at the beginning of 1946 to 4,000 by the end of 1948 (Goldberger, 2021, 185). This indicates that within three years nearly 3,000 synagogue-going Jews had disappeared.

[1] The name of the Hungarian money used at that time

According to a report submitted by the Berehove rabbi to the Regional Executive Committee in May 1950, 400–450 people attended prayers at the town's Great Synagogue during the Jewish New Year (TsDAVOU, Fond 4648, op. 4, od.zb. 42, ark. 187). The report reveals that the state authorities were primarily interested in the number of attendees, as they had long wished to appropriate the prominently large building located in the centre of Berehove for state use. The same report brought to the foreground the figure of Adler Yechezkel, the "rabbi," who was revealed not to be a trained rabbi but a "shochet" (ritual slaughterer) responsible for the halakhic slaughter of animals. For this reason – since Adler lacked the required formal qualification – the CRCA representative in Uzhhorod revoked his licence on 30 April 1951 (DAZO, Fond P-195, op. 6, od.zb. 33, ark. 95). This was one manifestation of the increasing pressure exerted on the town's Jewish community to surrender their Great Synagogue.

After Adler's licence was revoked, the CRCA assumed that the community would be unable to present another candidate who met the state's requirements. Much to the astonishment of Mykhailo Rasputyko, however, the community's president, Alex Schwartz, informed the Uzhhorod representative in a letter dated 1 July that the community had elected Zsigmond Markovics, a native of Berehove, as their new rabbi (DAZO, Fond P-1490, op. 4d, szpr. 100, ark. 22). Markovics received his licence on 15 July. While other towns' Jewish communities faced difficulties using their ritual baths after these were transferred to municipal ownership – resulting in their practical unusability (TsDAVOU, Fond 4648, op. 4, od.zb. 83, ark. 172) – in Berehove, Weiss Herman, director of the municipal bath created from the former "mikveh", succeeded in arranging a compromise enabling Jews to use the facility on Fridays.

The CRCA representative also noted with surprise in 1951 that no widespread labour-discipline violations were observed during Jewish religious holidays, despite the fact that the majority of believers did not work on those days. Rasputyko attributed this to the practice of commercial enterprises making Saturday a day of rest, with employees instead working on Sunday, when others had their day off. This arrangement benefited nearly everyone. In other workplaces, Jewish employees made up their Saturday absences by working on alternative days (DAZO, Fond P-195, op. 6, od.zb. 33, ark. 107).

This occurred despite the fact that, in Berehove as throughout Transcarpathia, the number of religiously observant Jews was steadily declining. A Soviet CRCA report offers concrete figures concerning synagogue attendance during the Jewish New Year between 1949 and 1951.

Table 1

Number of believers visiting synagogues in Transcarpathia during the Jewish New Year between 1949 and 1951 (DAZO, Fond P-195, op. 6, od.zb. 33, ark. 129)

Year	Number of people attending church (persons)
1949	2 700
1950	2 100
1951	1 200

The authorities kept highly precise records of regular synagogue attendees, noting even that 15–20 % of them were women. Continuous and systematic surveillance also demonstrated that by 1951 the number of synagogue-goers had declined markedly. The figures for those attending services during the Jewish New Year of 1951 in the settlements with the most populous Israelite communities in the region were as follows: the Uzhhorod synagogue – 250 persons; Mukachevo – 220; Berehove – 300; Khust – 180; Nelypyno – 50; and Il'nytsia – 45 persons (DAZO, Fond P-195, op. 6, od.zb. 33, ark. 129–130).

As the data show, Berehove registered the highest number of synagogue attendees; however, the 300 worshippers represented a decline of 100–150 compared to the previous year's figures (see above). It remains unclear whether this decrease had any connection to what Alex Schwartz – the president of the Berehove Jewish community – allegedly told Rasputyko: "We have an elected rabbi, but our rabbi is a carter; he has no knowledge or abilities, and therefore the synagogue services are conducted by the members of the community council, one after the other" (DAZO, Fond P-195, op. 6, od.zb. 33, ark. 131). During the regular 1951 meeting, the CRCA representative posed a question to every community delegate regarding their views on Israel, the Jewish state. Rasputyko was reportedly taken aback by Schwartz's response, who allegedly stated: "We believe that the State of Israel came into being thanks to our prayers; we received it from God and from our Jews, and we are ready, with joy, to set out for Israel even tomorrow" (DAZO, Fond P-195, op. 6, od.zb. 33, ark. 131).

The Fate of the Great Synagogue. To what extent this statement may have alarmed Soviet authorities remains unknown. Yet its significance is suggested by the fact that, after the Stalinist Soviet Union severed relations with Israel on 13 February 1953, Rasputyko renewed – in emphatic terms on

25 February – his earlier proposal urging the Berehove community to surrender their Great Synagogue to the state voluntarily or exchange it for the building at 11 Khmelnytskyi Street. When Schwartz, in his petition of 26 February addressed to Skoljarkov, chairman of the Berehove District Executive Committee, firmly rejected the proposal (DAZO, Fond P-1490, op. 4d, szpr. 100, ark. 26), the CRCA concluded that another course of action was necessary.

Consequently, on 20 April 1953, the Berehove District Executive Committee adopted Resolution No. 315, requesting the city council to take over the Great Synagogue from the Israelite community by administrative means and, in exchange, to provide them with the small synagogue located at 11 October Revolution Street (now Zrínyi Street). However, in its decree of 12 May, the city council modified the resolution, proposing instead the building at No. 6 on the same street as the replacement (DAZO, Fond P-195, op. 6, od.zb. 33, ark. 32). The CRCA justified the "inevitability" of expropriating the Berehove Great Synagogue with specific figures: while in the late 1940s nearly 500 worshippers regularly attended services, by the early 1950s the number of active members had fallen to 130–150, and regular attendees scarcely exceeded fifty. Rasputyko also argued that the city lacked an appropriate cultural hall. Yet – surprising though it may seem from today's perspective – the authorities neither could nor wished to seize the synagogue in the face of strong resistance from the Jewish community. In an attempt to break the stalemate, the authorities first offered the community a contract to formalise yet another proposed exchange, again specifying relocation to No. 6 Sztahanov (now Zrínyi) Street (DAZO, Fond P-1490, op. 4d, szpr. 100, ark. 33, 36). However, according to the recollections of eyewitnesses, not a single Jewish resident signed the prepared agreement, which was accompanied by vehement opposition from the local Israelite community.

Actual expropriation occurred only on 17 January 1958, on the basis of Resolution No. 7 of the Berehove District Executive Committee. Between 1953 and 1958, Jewish artisans and professionals renovated the small synagogue at today's 6 Zrínyi Street, transferring from the Great Synagogue the benches, the "bimah", and the Torah ark (Goldberger, 2021, 192). Thus the last large, originally functioning 300-square-metre Great Synagogue in Transcarpathia came into Soviet state ownership. The small synagogue assigned to the community – considered by Soviet authorities capable of accommodating 300–350 persons – proved insufficient even six years later on major holidays. A report dated 15 November 1965, authored by the then community president, Mózes Gelbmann, noted that 450 persons appeared for the Passover celebration and could not fit inside the building (DAZO, Fond P-1490, op. 4d, szpr. 100, ark. 72).

Following expropriation, the Great Synagogue served merely as a warehouse for nine years. The district party newspaper reported on this as well, quoting a visitor to the town – one Skobelyev, associate professor at Voronezh State University – who stated: "The city has no well-equipped cinema, although in the centre stands the enormous building of the former synagogue, which has been converted into a warehouse" (VZ, 1965, 3). The appearance of the former synagogue was indeed peculiar: despite its unchanged exterior, city advertisements were affixed to the front fence, and a drugstore (bearing the sign "Парфюмерия") was opened in the adjoining ritual house, as can clearly be seen in the photograph below.

Work on transforming the building finally began in the summer of 1966. During the first stage, however, the structure was merely fenced off, and it stood boarded up in the very heart of the town until the summer of 1967. The district party newspaper "Vörös Zászló" published the visual plan for the future "Berehove House of Culture," noting that the investment amounted to 210,000 rubles (VZ, 1967, 2). Many were surprised to see that the design bore an uncanny resemblance to the Pesti Hungarian Theater (in Hungarian: Pesti Magyar Színház) in Hungary's capital. The new district cultural centre was not completed in time for the 50th anniversary of the Great October Socialist Revolution; it was inaugurated only on 7 June 1969 during a large public celebration. On behalf of cultural workers, Ottó Schober expressed thanks for the opening of the institution, which had now been elevated to the status of a "Palace of Culture" (VZ, 1969, 4). The event was so grandiose that even a weekly newspaper of the friendly Hungarian People's Republic devoted a report to it. From this brief article, we learn that the remodelled theatre now had 650 seats, a revolving stage, and a dedicated exhibition hall (Ravacska, 1969, 26).

The Great Synagogue in Berehove between 1958 and 1966 (Karpatalja.blog)

Conclusion. In summary, although more than six thousand Jewish residents of Berehove were deported during the Second World War and the Holocaust, the survivors – when circumstances allowed – returned to their native town. The registration of the Berehove Orthodox Israelite Community in the spring of 1945, in accordance with Soviet religious legislation, stands as clear evidence of this. The returnees also sought to reclaim their homes, apartments, and belongings. The "homo novus" of the new regime, however, looked upon those returning from the death camps with distrust, as though burdened by a troubled conscience for having settled families from the Verkhovyna mountains into the properties left vacant after 1944. Yet the Jewish survivors sought solutions to these challenges, driven by their desire to rebuild their lives. Our research has further revealed how the Jewish community – numbering nearly two thousand at its postwar height – fought for its religious buildings. Particularly noteworthy is their determined and admirable struggle with Soviet authorities for the Great Synagogue standing in the centre of Berehove. This synagogue was the last cultic site in Transcarpathia still functioning for its original purpose at that time. We have also clarified when and under what circumstances the Berehove Great Synagogue was transferred into Soviet state ownership, what became of it once it lost its original function, and where the local Jewish population relocated their sacred objects.

The topic is far from fully explored. As this study represents an initial stage of research, numerous questions that are closely intertwined with the subject could not be addressed here due to limitations of scope. Such further lines of inquiry include the situation of the Jewish population after the loss of the Great Synagogue, their role in the civic life of the town, and the process of emigration to Israel ("aliyah").

Referenses:

1941. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS. (1990). *Demográfiai adatok községenként. Országhatáron kívüli terület*, Budapest. [in Hungarian].

Bányai, V.; Fedinec, Cs.; Komoróczy, Sz. eds. (2013). *Zsidók Kárpátalján: Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Budapest. [in Hungarian].

DAZO – Derzhavnij arhiv Zakarpats'koï oblasti [State Archive of the Trasncarpathian Oblast] [in Ukrainian].

Dupka, **Gy.** (2023). *DO NOT JUDGE ME! Jewish genocide, anti-Semitic persecution in Transcarpathia committed in the name of Nazi and Communist conceits (1938–1991)*. Ungvár-Budapest. Available online: https://vmek.oszk.hu/25900/25902/25902.pdf [in English].

Goldberger, T. (2021) *Egyszer volt beregszászi zsidó polgárok. Szemelvények Beregszászban és vonzáskörzetében egykor élt zsidók életéből*. Budapest. [in Hungarian].

Halevy, J. (edit.) (1989). *Yahadut Berehovo – Beregszasz bi-temunot* [The Jews of Berehovo –

Beregszasz in Pictures]. Tel-Aviv-Netanyah. [in Hebraic / in English].
Karpatalja.blog Available online: https://karpatalja.blog.hu/2015/03/28/a_beregszaszi_nagyzsinagoga
List of persons of Ukrainian nationality who served sentences in the special camp "Steplag" in the period 1920–1950, Available online: http://forum.genoua.name/viewtopic.php?id=36998 [in Russian].
Magochy, P.-R. (2005). Jews in Transcarpathia. A brief historical sketch. Uzhhorod. [in Ukrainian].
Pécsi, K. (2003). Egy portréfestőnő portréja, *Szombat*, archívum: 2003. december 1. Available online: https://www.szombat.org/archivum/egy-portrefestono-portreja [in Hungarian].
Ravacska, J. (1969). Beregszászról küldött képes tudósítást, *Ország-Világ*, 13(1969/28), 1969. jún. 9. [in Hungarian].
Reider, A. (ed.) (2004). The Jewish Community of Transcarpathia in the 20th Century: Events, Fates, Documents. Uzhhorod. [in Ukrainian].
TsDAVOU – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine] [in Ukrainian].
VZ (1945) *Vörös Zászló*, december 13. [in Hungarian].
VZ (1965) *Vörös Zászló*, augusztus 12. [in Hungarian].
VZ (1967) *Vörös Zászló*, augusztus 12. [in Hungarian].
VZ (1969) *Vörös Zászló*, június 7. [in Hungarian].
Yelinek, Y. A. (2010). Carpathian disapora. Jews of Subcarpathian Rus and Mukacheva (1848–1948), Uzhhorod. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 06.02.2026 Схвалено до друку / Accepted: 07.04.2026

УДК 930.85:738.5:[725.94:656.132.015](477) “196/199”
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-56-120-129

Mosaics in the design of bus stops in Soviet Ukraine (late 1960s – early 1990s): historical and cultural context

Tetiana R. Karoyeva
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Dr (History), Professor (Ukraine)
email: tetiana.karoieva@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5012-9513
Web of Science Researcher ID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/2092426
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57223678038

Olha A. Koliastruk
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr (History), Professor (Ukraine)
email: olha.koliastruk@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1099-5868
Web of Science Researcher ID:
https://www.webofscience.com/wos/author/record/2554456
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57685675200

Abstract.

The aim of the article *is to analyze the historical and cultural factors that determined the use of monumental decorative mosaics in the design of bus stops in Soviet Ukraine in the late 1960s to the early 1990s. Among the main objectives is an attempt to identify how and why the implementation of the Soviet state road construction program in the Ukrainian SSR resulted in outcomes that were distinctly “national in form”.* ***The methodological*** *framework of the study is based on historical and cultural analysis, as well as the approaches and tools of postcolonial criticism, including the deconstruction of the Soviet narrative and the reinterpretation of national identity.* ***The scientific novelty*** *of the article lies in the comprehensive analysis of the historical and cultural context of the creation of mosaics at bus stops in Soviet Ukraine.* ***Conclusions.*** *The results of the study confirm that the mosaics of bus stop pavilions of the late 1960s to the early 1990s constitute a significant phenomenon in Ukrainian culture, as they combine the language of Soviet modernism with national features of Ukrainian visual culture. It appears appropriate to consider this phenomenon from several perspectives: as a material manifestation of the implementation of the Soviet state’s socio-economic policy; as an original form of national visual and artistic expression under conditions of increasing Soviet unification; and as an expression of small-scale economic and artistic entrepreneurial interaction between local organizations and practitioners. The choice of mosaics for decorating roadside small architectural forms was determined by several factors: first, the availability of raw materials and production capacities for ceramic tiles and smalt used in mosaic production; second, the preservation of the traditions of the Ukrainian school of monumental art; and third, the training of professional artistic personnel.*

Keywords: *mosaics, Soviet cultural heritage, monumental art, ceramic tile, smalt, bus stops, small architectural forms.*

Мозаїки в оформленні автобусних зупинок радянської України (кінець 1960-х – початок 1990-х рр.): історико-культурний контекст

Тетяна Кароєва
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)
email: tetiana.karoieva@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5012-9513
Web of Science Researcher ID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/2092426
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57223678038

Ольга Коляструк
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)
email: olha.koliastruk@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1099-5868
Web of Science Researcher ID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/2554456
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57685675200

Анотація.
Мета статті *– проаналізувати культурно-історичні чинники, які зумовили використання монументально-декоративних мозаїк в оформленні автобусних зупинок у радянській Україні наприкінці 1960-х – на початку 1990-х рр. Серед основних завдань – спроба визначити, як і чому реалізація радянської державної програми шляхобудівництва в УРСР обернулася результатом, виразно «національним по формі».* ***Методологічну основу*** *дослідження становлять історичний та культурологічний аналіз, прийоми та інструментарій постколоніальної критики, зокрема, деконструкції радянського наративу та переосмислення національної ідентичності.* ***Наукова новизна*** *статті полягає в комплексному аналізі історико-культурного контексту створення мозаїк на автозупинках радянської України.* ***Висновки****. Результати дослідження підтверджують, що мозаїки автобусних павільйонів кінця 1960-х – початку 1990-х рр. становлять важливе явище в українській культурі, оскільки вони сполучають у собі мову радянського модернізму та національні особливості візуальної української культури. Видається доцільним розглядати феномен цих мозаїк як культурно-історичний слід епохи з кількох позицій: як матеріальний речник реалізації соціально-економічної політики радянської держави; як оригінальну форму національного образно-художнього мовлення в умовах радянської міцніючої уніфікації; як прояв малої господарської і мистецької підприємницької взаємодії організацій та майстрів на місцях. Вибір на користь мозаїк для оформлення зупинок зумовлений низкою чинників: по-перше, наявністю сировини і виробничих потужностей для виготовлення керамічної плитки та смальти, задіяних у створенні мозаїк; по-друге, збереженням традицій школи українського монументального мистецтва; по-третє, підготовкою художньо-митецьких кадрів.*

Ключові слова*: мозаїки, радянська культурна спадщина, монументальне мистецтво, керамічна плитка, смальта, автобусні зупинки, малі архітектурні форми.*

Постановка проблеми. Пізньорадянське минуле залишило по собі в суспільно-політичному і громадському просторі сучасної України помітну візуальну спадщину (монументи і меморіали, плакатна пропаганда, великі і малі архітектурні форми), яка до недавнього часу осмислювалася суто через призму владного наративу з виразним ідеологічним посилом зміцнення «дружби народів» і монолітної єдності «радянського народу». При характеристиці «нової історичної спільності» національне могло оприсутнюватися лише «по формі», не виходячи за змістом за соціалістичний канон радянськості. Водночас, починаючи з постсталінського часу і хрущовської «відлиги» постулювалася програма народного добробуту, яка передбачала розгортання соціальної політики, забезпечення потреб міського і сільського населення. На XXII з'їзді КПРС (1961) прийнято нову партійну програму, яка стала відомою як Програма побудови комунізму за найближчі два десятиліття. У ній, зокрема, був офіційно проголошений курс на «ліквідацію відмінностей між містом і селом».

Серед перших найважливіших завдань у цьому контексті було налагодження зручного транспортного сполучення, насамперед між обласними містами та районними центрами. Автобусні павільйони на нових дорогах мали виконувати не лише утилітарно-прикладну функцію, а й увиразнювати ідейно-змістову складову державної соціальної політики.

Аналіз джерел та останніх публікацій. Попри сталий інтерес істориків до соціально-економічної проблематики 1960-х – 1980-х рр., зокрема й дорожнього будівництва, у вітчизняній історіографії досі немає спеціального фокусного дослідження інфраструктурного забезпечення шляхів сполучень. Можна відзначити окремі спеціалізовані студії з культури мозаїк серед архітекторів, мистецтвознавців, культурологів: В. Григоров (Григоров, 2020), Петров О. та Петрова І. (Петров,&Петрова, 2020), Н. Піддубна (Піддубна, 2018), С. Чучук (Чучук, 2018).

Натомість дискурсивне зацікавлення просторовим дизайном новозбудованих доріг колишнього СРСР, зокрема до автопавільйонів та їх оформлення, стало формуватися завдяки фотографам і журналістам. Серед перших був Крістофер Гервіг, канадський фотограф, котрий кілька років знімкував «сліди» радянського минулого від Молдови до Узбекистану. 2015 р. з'явився друком його фотоальбом-дайджест «Радянські автобусні зупинки» (Soviet bus Stops) (Herwig, 2015). У цьому першому, невеликому за обсягом (45 с.), втім візуально місткому, виданні фрагментарно подані світлини і з українських доріг. Резонансний інтерес і критичні рекомендації на книгу спонукали К. Гервіга поглибити і розширити дослідницький досвід. Як наслідок продуманої експедиційної подорожі в 15 тис. км, він 2017 р. представив другий том свого піонерського проєкту про феномен радянських громадських стоянок, значно його розширивши (192 с.). Саме у передмові до цього видання Оуен Газерлі, знаний британський дослідник архітектурного конструктивізму, наголосив, що автостоянки як заплановані малі архітектурні форми розквітнули завдяки цілеспрямованій урядовій політиці (Herwig, 2017). На його думку, вони, попри свою неймовірну індивідуальність у різних радянських республіках, відображали радянські цінності і слугували форпостами радянської ідеології. Представлені у фотопанорамі двотомника українські автопавільйони серед інших радянських автостоянок увиразнюються їх найяскравішою ознакою – мозаїчним оформленням.

На хвилі розвитку туристичної мережі в країнах пострадянського світу, а також медійної теми «ностальгії» до образів радянського, які транслюють і придорожні зупинки, з'явилися окремі публікації і популярні видання у Німеччині (Кристоф Брюмме, Нільс Ашенбек), Франції (Патрік ле Треонда, Софі Буше-Петерсен), Японії (Хосино Ай). До осмислення впливу радянського авторитарного режиму на культурний ландшафт своїх країн звернулися, зокрема, дослідники Крістіна Вугуле, Айя Меллума (Латвія), Сеймон Белл (Естонія), Нанука Заалішвілі (Грузія), Денніс Кін (Казахстан) тощо.

В українському дослідницькому кейсі мозаїк наріжний камінь також був закладений фотодокументуванням, започаткованим 2013 р. Є. Нікіфоровим, котрий обрав їх об'єктом авторського спостереження, фіксування, вивчення й осмислення. Його перша книга «Декомунізована: Українська радянська мозаїка» (Decommunized: Ukrainian Soviet Mosaics, 2017) з двома сотнями унікальних фотографій монументальних панно з понад сотні населених пунктів України, зокрема й зі зразками автобусних зупинок, спричинила зростання громадських ініціатив із дослідження та збереження мозаїк. Серед локальних проєктів – це дослідження С. Чучук про автопавільйони Прикарпаття (Чучук, 2017); С. Романюк – про мозаїки Волинської області як туристичні ресурси (Романюк, 2025); О. Бистрової – про мозаїчні павільйони у Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській областях (Бистрова, 2016). За цими студіями простежується спільний для всієї України інтерес до орнаментального декорування, використання візерунків з ужитково-прикладного мистецтва, місцевої флори і фауни, фольклорної образності.

З часом візуальна документалістика Є. Нікіфорова знайшла підсилення історико-мистецьким аналізом П. Байцим. Завдяки їх тандему у 2021 р. з'явився англомовний путівник «Україна. Мистецтво для архітектури. Радянські модерністські мозаїки від 1960 до 1990» (Ukraine. Art for Architecture. Soviet Modernist Mosaics 1960 to 1990), а у 2024 р. вийшла фотокнига «Чипси: Українські наївні мозаїки, 1950–90», присвячена переважно мозаїкам «без авторства», які виявилися беззахисними перед новітніми технічними змінами, а також зазнали загибелі через військові дії. Ці дослідники запропонували вирізняти у мозаїстиці досліджуваного періоду два паралельних явища: авторські роботи фахових художників-монументалістів та аматорські полотна в стилістиці наївну.

Наслідки російсько-української війни, державна політика декомунізації та деколонізації зумовили осмислення радянських мозаїк через постколоніальну оптику та студії пам'яті. Зокрема, видання «Українські радянські мозаїки. Переосмислене» (2025), підготовлене Є. Нікіфоровим спільно з Є. Моляр, уможливлює розгляд мозаїк як візуальних речників часу і знаків пам'яті. Врешті, нова фотокнига Є. Нікіфорова про розмаїття українських автостоянок «Зупинки. Архітектура край дороги» (2026) пропонує візію дороги як життєвого шляху людини. З цією метою видання доповнене спеціально написаним для нього літературно-філософським есеєм Артема Чеха «Спинитись». Про зрослий громадський інтерес до автостоянок на шляхах свідчить створення у ФБ у січні 2024 р. групи «Мозаїка українських зупинок», зокрема, її адміністратор О. Симонова запрошувала небайдужих «робити та додавати свої світлини

зупинок, які Вам зустрічаються на дорогах України. Вони ще є, у жахливому стані, багато втрат, але вони ще живуть... Багатьох вже немає, оскільки були замінені страшними бетонними спорудами (в гіршому випадку), або дерев'яними маленькими зупинками (в кращому випадку, переважно на Західній Україні). Фіксуйте населений пункт, область та, хоч приблизну, дату зйомки» (Мозаїчні зупинки, 2024). У серпні 2024 р. група змінила назву на «Мозаїчні зупинки України» і нині нараховує понад 12,1 тис. учасників.

Мета статті – проаналізувати культурно-історичні чинники, які зумовили використання монументально-декоративних мозаїк в оформленні автобусних зупинок в радянській Україні наприкінці 1960-х – на початку 1990-х рр. Серед основних завдань – спроба визначити, як і чому реалізація радянської державної програми шляхобудівництва в УРСР обернулася результатом, виразно «національним по формі».

Виклад основного матеріалу. Поруч з активно розгорнутим масовим будівництвом житла та соціальної інфраструктури для забезпечення потреб населення у 1960-х рр., держава велику увагу приділяла проблемі налагодження шляхових комунікацій між центром і республіками, між обласними центрами і районами, між містами і селами. З цією метою необхідно було швидко побудувати мережу сучасних доріг з твердим покриттям. У серпні 1968 р. ЦК КПРС та Рада міністрів СРСР ухвалила постанову «Про подальший розвиток шляхового будівництва в СРСР» (О дальнейшем развитии, 1970, с. 41–44), яка передбачала й розробку генеральних схем розвитку мережі автомобільних шляхів державного та республіканського значення в СРСР, а також схеми розвитку шляхів місцевого (обласного і районного) значення в союзних республіках.

Наголосимо, що у комплексі соціально-економічних реформ доби «відлиги» однією з ключових виявилася архітектурна реформа середини 1950-х рр. Не тільки через те, що нею в галузі будівництва здійснювалося відмежування від тоталітарної доби сталінщини, але й маркувалася архітектоніка нового курсу держави на демократизацію та лібералізацію, розширення соціальних прав і свобод. У постанові ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про усунення надмірностей в проєктуванні та будівництві» (1955) проголошувалися нові соціокультурні засади: «Радянській архітектурі має бути властива простота, строгість форм та економічність рішень. Привабливий вигляд будівель і споруд має створюватися не шляхом застосування надуманих дорогих декоративних прикрас, а за рахунок органічного зв'язку архітектурних форм із призначенням будівель і споруд, їх гарних пропорцій, а також правильного використання матеріалів, конструкцій та деталей та високої якості робіт» (Об устранении излишеств, 1985, с. 534). Нові принципи архітектури та будівництва позначилися згодом й на шляхобудівництві.

Для організації такого масштабного будівництва в союзних республіках почали створювати спеціальні міністерства. Уже восени 1968 р. в УРСР організовано Міністерство будівництва і експлуатації автомобільних шляхів (Міншляхбуд). Республіка була однією з перших, де створили спеціальну структуру для керівництва та координації будівництвом доріг. Нове міністерство об’єднало під одним дахом функції проєктування, будівництва та подальшого утримання (експлуатації) доріг. Це дозволило централізувати фінансування та ресурси. Саме експлуатаційні структури підпорядкованих міністерству підприємств мали турбуватися про побудову автопавільйонів на шляхах. За павільйони на міжколгоспних дорогах відповідали місцеві сільськогосподарські підприємства.

З огляду на те, що з 1968 р. замовлення на оформлення автопавільйонів спрямували на художньо-виробничі комбінати та майстерні Художнього фонду УРСР, можемо обережно стверджувати, що така централізація пов’язана зі створенням Міншляхбуду. У всякому разі, з його появою така практика стала звичною. Дорожньо-експлуатаційні дільниці (ДЕД; рос.: ДЭУ – дорожно-эксплуатационный участок) та дорожньо-ремонтно-будівельні управління (ДРБУ; рос.: ДРСУ – дорожно-ремонтно-строительнные управления) почали системно замовляти у художників мозаїчне оформлення для зупинкових споруд. Це дозволяє зробити висновок, що варіант оформлення автопавільйонів, як і фундаментальні питання щодо шляхобудівництва, визначався на державному рівні. На цей час набули чинності нові Будівельні норми і правила II-Д.5-62 (БНіП; рос.: СНиП – Строительные нормы и правила) «Автомобільні шляхи загальної мережі СРСР. Норми проєктування» (затверджені 1962 р.), за якими запроваджувалися рекомендації щодо побудови автобусних зупинок. За ними будівельникам належало дотримуватися загально визначених правил розташування павільйону стосовно дороги та його розмірів, а також забезпечувати його подальшу експлуатацію, зокрема, підтримку чистоти, ремонту, загальної естетики його зовнішнього вигляду.

Водночас, за єдиних союзних вимог будівництва, у різних радянських республіках склалися свої традиції оздоблення (оформлення) автобусних зупинок. У прибалтійських республіках найчастіше використовували «чистий» бетон та скло (особливо в Естонії, де домінував архітектурно-проєктний підхід, коли акцентувалося на конструктивностих формах з мінімальним або частковим включенням образотворчих елементів), у кавказьких – камінь та

мозаїку, в Росії – метал і залізобетон, а в Україні популярності набули бетон та мозаїка. У Середній Азії павільйони поєднували закриті, відкриті, напівзакриті простори, сполучали різні об'єми, орнаментику, різні декоративно-прикладні техніки (Чучук, 2018, с. 82). Наприклад, у Киргизії автобусні зупинки формою часто нагадували національний головний убір або юрту.

У радянській Україні в 1960-х рр. був накопичений значний досвід використання мозаїки в архітектурі міст. Крім того, вже понад десяток років спорадично автобусні зупинки прикрашалися мозаїками на місцях, а завдяки Міншляхбуду ця практика наприкінці 1960-х рр. була масштабована.

Не зайве згадати й про те, що першим очільником Міністерства будівництва та експлуатації автомобільних шляхів УРСР став М. Шульгін (1915–1995), який незмінно очолював його до квітня 1987 р. До цього, у 1960–1968 рр., він обіймав посаду першого секретаря Донецького міського комітету КПУ. У ці роки активно організовував роботи з благоустрою міста. До прикладу, за його схваленням на стінах експериментальної загальноосвітньої школи № 5 Донецька (за проєктом Й. Каракіса «Школа на землі») у 1965–1966 рр. були виконані дев'ять мозаїчних панно під керівництвом Г. Синиці, до авторського колективу входили: А. Горська, Г. Зубченко, В. Зарецький, Г. Марченко, І. Кулик, В. Парахін, Н. Світлична, О. Коровай. Мозаїки були зроблені зі смальти і керамічної плитки переважно місцевого виробництва. Прикметно, що після завершення робіт очільник Спілки художників УРСР В. Касіян визнавав: «Одним з найяскравіших досягнень у нашому монументальному мистецтві є мозаїка, яку виконала бригада митців у Донецьку. Ці мозаїки – високохудожні і реалістичні твори. Авторський колектив, створюючи нове, виходить з джерел українського народного мистецтва. Тому мозаїки їхні глибоко національні і сучасні, справді український монументальний живопис» (Огнєва, 2008, с. 5). Школа стала окрасою Донецька, продемонструвавши можливості нових виражальних засобів мозаїки в естетизації середовища. Місто тієї ж осені запропонувало А. Горській, В. Зарецькому та Г. Синиці оздобити мозаїкою «Жінка-птах» інтер'єр ювелірної крамниці у самому центрі Донецька. У цей же час місцевими і столичними митцями мозаїки були створені також у Жданові (нині – Маріуполь), Краснодоні (нині – Сорокине) тощо.

Так досвід Донеччини у подоланні «сірості архітектури» й уникненні в ній «надмірностей» набув загальносоюзного резонансу. Відтак, очоливши Міншляхбуд, М. Шульгін вважав прийнятним перенесення практики мозаїчних оформлень на малі архітектурні форми на шляхах республіки. Оскільки естетичне оформлення трас підвищувало перед Москвою престиж його відомства, задіяним художникам була гарантована офіційна підтримка і свобода дій до певної міри.

Український Міншляхбуд одразу після свого створення отримав підтримку від вищого республіканського керівництва. У постанові ЦК КПУ та Ради міністрів УРСР від 02 квітня 1969 р. № 222 «Про заходи щодо поліпшення монументального та архітектурно-художнього оформлення міст і сіл Української РСР» наголошувалося на залученні широкого вибору довговічних матеріалів, зокрема, природного каменю, кольорового скла, цементу, скляної та керамічної плитки (Про заходи щодо поліпшення, 1970, с. 195–198). У супровідному до постанови «Положенні про порядок проєктування і будівництва малих архітектурних форм і художньо-декоративних елементів архітектури жилих будинків і приміщень громадського призначення» у першому пункті чітко визначено, що «павільйони на зупинках транспорту, торгові кіоски, дошки пошани, рекламні дошки, паркові та пляжні споруди та ін. належать до малих архітектурних форм, які являють собою невеликі архітектурні споруди, які доповнюють собою загальний містобудівний комплекс». Далі точно сформульовано, що вся відповідальність за проєктування, безпосереднє виконання і нагляд за ними «покладається на обласні відділи в справах будівництва і архітектури жилих будинків та приміщень громадського призначення». До того ж закріплювалося, що проєкти «художньо-декоративних елементів … виконується з залученням організацій Художнього фонду УРСР, одночасно з виконанням проєкту цих споруд». Останнім пунктом заборонялося «внесення змін у … затверджені проєкти малих архітектурних форм без погодження з обласними відділами в справах будівництва і архітектури» (Положення про порядок, 1970, с. 198–200).

В Україні віддали перевагу мозаїці через її доступність, практичність та довговічність. Дорожні умови – це досить агресивне середовище: вихлопні гази, перепади температур, вітер, дощ і сніг. На відміну від звичайної фарби чи тинькування, які треба було оновлювати щороку, використана для мозаїчного панно керамічна плитка або смальта зберігали колір десятиліттями. Мозаїку важче було пошкодити чи зіпсувати, ніж просто пофарбовану стіну. На її користь працювали також наявність матеріалу, підготовлених кадрів та місцеві традиції монументалістики.

Таблиця 1

Обсяги виробництва керамічної плитки в СРСР та УРСР, млн м²

(Народне господарство України, 1987, с. 98; Народное хозяйство СССР, 1972, с. 196; Народное хозяйство СССР, 1987, с. 185)

	1960	1970	1980	1985
Керамічна плитка для підлоги				
СРСР	10,2	19,5	23,2	30,9
УРСР	6,56	9,64	9,04	11,26
%	64,3	49,4	39,0	36,4
Керамічна плитка глазурована для стін				
СРСР	6,8	17,2	32,6	41,8
УРСР	2,53	5,36	7,18	10,9
%	37,2	31,2	22,0	26,1
Плитка, разом				
СРСР	17,0	36,7	55,8	72,7
УРСР	9,09	15,0	16,22	21,96
%	53,5	40,9	29,1	30,2

В УРСР були зосереджені найбільші потужності з виробництва керамічної плитки, що можна пояснити наявністю сировини – різних видів глини. Хоча з огляду на дані таблиці частка республіки у загальносоюзному обсязі виробництва поступово зменшувалася, втім залишалася значною, особливо на тлі того, що населення УРСР складало приблизно 20 % загальносоюзного. За даними 1960 р., українські заводи виробляли майже дві третини (64,3 %) союзного обсягу керамічної плитки для підлоги та понад третину (37,2 %) – плитки для стін. Хоча сумарні показники упродовж 1960-х рр. поступово знижувалися з 53,5% (1960) до 40,9% (1970), і далі у наступні десятиліття стабілізувалися на рівні 30 %, проте лідерські позиції УРСР залишалися незмінними. Це наочно демонструє, чому республіканське керівництво віддало перевагу використанню звичної плитки для оформлення споруд, зокрема малих архітектурних форм.

В УРСР діяв найбільший в країні Харківський плитковий завод (1936), який вже з 1949 р. був визначений як центр випуску фасадної плитки. Славився своєю продукцією і Слов'янський керамічний комбінат (Донецька обл.). Започаткований ще у 1893 р. польськими підприємцями як акціонерне товариство «Дзевульський і Лянге», цей завод теракотової плитки радянська влада націоналізувала, практично його знищивши, та з початком індустріалізації відновила для промислових потреб виробництво метласької плитки. Ця керамічна неглазурована, забарвлена на всю глибину плитка особливо цінувалася майстрами за ударостійкість і морозостійкість, за її добру придатність виконувати орнаменти і унікальні візерунки. Під час активної «хімізації» виробництва в роки восьмої п'ятирічки (1965–1970) на комбінаті навчилися виготовляти плитку блакитного, синього, зеленого кольорів. Тоді вдалося досягти чистих і яскравих кольорів, що важливо для мозаїчного оздоблення. Крім того, в УРСР зуміли запустити випуск спеціальної модульної плитки розмірами: 2 см х 2 см та 2,5 см х 2,5 см, що використовувалася для оформлення автобусних зупинок (Піддубна, 2018, с. 129). У 1970-х рр. налагодили випуск смальти у Києві та Лисичанську.

З іншого боку, використання керамічної плитки резонувало з традиційним поширенням гончарства на українських теренах, що владою інструменталізувалося як підтримка і розвиток народних традицій, відповідно пропагандистсько-ідеологічній формулі мистецтва: «національне за формою, соціалістичне за змістом». До процесу виробництва залучалися місцеві робітники, що добре розумілися на сортах глини, знали їх властивості та особливості, використовували традиційні напрацювання для вдосконалення кераміки.

Однією з обов'язкових умов щодо оформлення придорожніх автозупинок мозаїками була наявність не лише сировини, робочих рук, виробничих потужностей, а й наявність фахівців. У 1920-1930-х рр. М. Бойчуком була сформована оригінальна школа монументалістики за ініціативи Української мистецької академії у Київському художньому інституті. Та під час Великого терору 1937 р. «бойчукізм» визнаний «буржуазно-націоналістичним» явищем, М. Бойчук та його найталановитіші учні В. Седляр та І. Падалка були розстріляні, десятки інших митців зазнали репресій і потрапили під заборону фахової діяльності. Відтоді партійно-радянські функціонери від мистецтва суворо пильнували дотримання ідеологічної спрямованості й обмежували дозування національного елементу у радянській монументальній пропаганді, на використання мозаїк накладено табу на тривалий час. Й у період «відлиги» бюрократи продовжували чинити спротив відновленню національно-тематичної мозаїки, присутньої навіть у поміркованому вигляді. Як це сталося, до прикладу, із центральним панно донецької школи № 5, коли замість первинного

задуму авторів «Україна – мати», був дозволений компромісний варіант «Прометеї» (інша назва – «Шахтарський край») з постатями шахтаря і ливарника. З іншого боку, партійне керівництво прекрасно розуміло, що повна відмова від національної образності загрожує обернутися сприйняттям радянської візуальної пропаганди як чужої, нав'язаної згори, що не сприятиме зміцненню єдності «радянського народу» та підтримці концепту «дружби народів».

Попри ідеологічний прес підготовка монументалистів поновилася ще у повоєнний час. У 1946 р. Львівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва (нині – Львівська національна академія мистецтв) відкрив кафедру монументального живопису. Зміни в радянському трактуванні архітектури після вже згадуваної постанови про усунення надмірностей в архітектурі та будівництві підштовхнули до згуртування у складі секції монументально-декоративного мистецтва Спілки художників України художників-монументалистів. Як стверджує В. Григоров, це відбулося у 1957–1958 рр. (Григоров, 2020, с. 75). Активізація залучення монументалистів до архітектурних проєктів вимагала більшої їх кількості та підготовленості, тому 1964 р. у Київському художньому інституті (нині – Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури) відновили майстерню монументалістів (Григоров, 2020, с. 78). (Заради справедливості, треба вказати, що у 1959 р. набір студентів на відділення монументального живопису та монументальної скульптури у Львові призупинено. Втім його випускники продовжували роками працювати і надалі).

У 1964 р. була створена секція монументального мистецтва у Спілці художників України, яка в наступні роки ставала носієм нових організаційних та творчих ініціатив. На створення монументально-декоративних робіт відшкодовувалися значні державні кошти, поступово в кошторис архітектурних проєктів почали закладати суми на художнє оформлення. Це надавало мистецтву необхідної матеріальної бази. Постійні державні замовлення активізували практичну діяльність, привертали до монументалістики багатьох художників. У самому середовищі монументалістів мозаїки набували популярності через те, що були менш контрольованими, ніж живопис, який цензурувався сильніше. Художники часто переходили на мозаїки, зокрема малих форм, через сталу сезонну оплачувану роботу і менший ризик простою. Кадровий попит та офіційний канал постійного непоганого, за радянськими мірками, заробітку, породжували пропозицію й від фахівців. У контексті навчання варто згадати також, що автопавільйони стали гарними майданчиками для дипломних робіт студентів-випускників (Піддубна, 2018, с. 130). Через подальший запит на монументалістів у 1983 р. була відкрита кафедра монументального живопису у Харківському художньо-промисловому інституті (нині – Харківська державна академія дизайну та мистецтв).

Для оцінки праці художників з оформлення павільйонів мозаїками розроблені відомчі розцінки (рос.: НИС 1/12). Фахова калькуляція проводилася з позиції того, що автопавільйони апріорі були другосортною художньою річчю, річчю ужиткового характеру, відповідно їх оцінювали як твори 2-ї категорії. Проте такі замовлення були постійними і фінансово вигідними для художників. Додаткову привабливість цим «другорядним» роботам у середовищі художників надавало те, що їх цензурували менше, ніж мозаїки на міських об'єктах. Митці могли використовувати авангардні форми, народні орнаменти і символіку чи абстракції, які не пропустили б на великих державних об'єктах.

Вивчення архівних документів дозволяє дійти висновку, що художники-професіонали працювали переважно над мозаїковим оформленням автобусних павільйонів на дорогах союзного та республіканського підпорядкування, їх ескізи і проєкти мозаїчних панно розглядалися на засіданнях художніх рад, де обговорювали теми композицій, орнаментику, колористику, матеріал і строки виконання, визначали виконавців та платню (ДАВіО, ф. Р-5698, оп. 1, спр. 104, 165, 177, 187, 200, 202, 225, 235, 239, 258, 262, 280, 294). В оформленні павільйонів переважала техніка мозаїки з керамічної плитки. Смальта використовувалася рідше, в особливих замовленнях і авторських роботах авторитетних митців.

Щодо оформлення автобусних зупинок на дорогах місцевого підпорядкування, то тут практикували як художники-професіонали, так і художники-початківці, аматори, народні умільці, чиє авторство залишилося не зафіксованим. Саме через це такі мозаїки отримали найменування «наївних», «безіменних». П. Байцим пояснює: «Ми називаємо «наївними» ті радянські мозаїки, які були створені загалом невідомими авторами, зазвичай, із матеріалів «під рукою» – тобто у створенні був рух від наявності матеріалу і бажання щось прикрасити у просторах щоденності – і вигляд яких відрізняється від вигляду мозаїк, створених професійними художниками. Ці мозаїки не проходили офіційного затвердження чи цензури, що в часи регламентованої творчості робило їх проявом індивідуальності та місцевої ініціативи» (Пахарина, 2024). У країні з жорстким контролем над творчістю такі спонтанні прояви креативності не тільки викликають особливий інтерес, а й засвідчують збереження на глибинному рівні національної культури. І врешті-решт, вони створювали яскравий образ на шляхах.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, можемо стверджувати, що монументальні декоративні мозаїки автобусних павільйонів кінця 1960-х – початку 1990-х рр. становлять важливе явище в українській культурі, оскільки вони сполучають у собі мову радянського модернізму та національні особливості візуальної української культури.

Мозаїки автопавільйонів постали як результат реалізації державної програми дорожнього будівництва в УРСР. Вибір на користь мозаїк для оформлення придорожніх малих архітектурних форм зумовлений низкою чинників: по-перше, наявністю сировини і виробничих потужностей для виготовлення керамічної плитки та смальти, задіяних у створенні мозаїк; по-друге, збереженням традицій школи українського монументального мистецтва; по-третє, підготовкою художньо-митецьких кадрів. І попри те, що художня творчість перебувала під жорстким контролем радянської пропаганди, українські митці виробляли візуальну мову, яка виходила за межі соцреалістичного канону, корелювалася народною традиційною культурою. З іншого боку, таку саму тенденцію засвідчують аматорські мозаїки невідомих майстрів на шляхах місцевого підпорядкування, які не контролювалися Худфондом, виконувалися в народній стилістиці з урахуванням місцевого колориту і символізму.

Отже, можемо дійти висновку, що у візуальних текстах придорожніх малих архітектурних форм акумулювався не лише радянський офіційний дискурс, а й певний суспільний наратив, не завжди цілісний і чітко артикульований, попри те відмінний від ідеологічних стереотипів і кліше. Відтак видається доцільним розглядати феномен мозаїчного оформлення автобусних зупинок УРСР другої половини 1960-х – початку 1990-х рр. як культурно-історичний слід епохи з кількох позицій: як матеріальний речник реалізації соціально-економічної політики; як оригінальну форму національного образно-художнього мовлення в умовах радянської міцніючої уніфікації; як прояв малої господарської і мистецької підприємницької взаємодії місцевих (сільських) громад (сільрад) і майстрів та умільців на місцях. Такий підхід потребує спеціальних досліджень, спрямованих на увиразнення української ідентичності в радянському культурному спадку.

Джерела та література:

Бистрова, О. (2016). Оберніться! Мистецтво за спиною: мозаїка автобусних зупинок: лекція (Львів, 17.05.2016 р.). *Центр міської історії, Львів*. https://www.lvivcenter.org/discussions/art-behind-your-back-2/ .

Григоров, В. О. (2020). *Стінописи та мозаїки Києва другої половини XX століття: трансформація образно-пластичної системи* (Дис. PhD). Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури, Київ.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

Мозаїчні зупинки (2024). Мозаїчні зупинки України Facebook. https://www.facebook.com/groups/395390023045069?locale=ru_RU .

Народне господарство (1987). Народне господарство Української РСР: ювілейний статистичний щорічник. Київ.

Народное хозяйство (1987). Народное хозяйство СССР за 70 лет: юбилейный статистический ежегодник. Москва.

Народное хозяйство (1972). Народное хозяйство СССР 1922–1972 гг.: юбилейный статистический ежегодник. Москва.

О дальнейшем развитии (1970). О дальнейшем развитии дорожного строительства в СССР: Постановление ЦК КПСС Совет Министров СССР от 5 авг. 1968 г. *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: сборник документов*. Т. 7. Москва: Политиздат, с. 41–44.

Об устранении (1985) Об устранении излишеств в проектировании и строительстве Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 4 нояб. 1955 г. *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986).* Т. 8. Москва: Политиздат, с. 533–536.

Огнєва, Л. (ред.). (2008). *Перлини українського монументального мистецтва на Донеччині*. Івано-Франківськ: Лілея.

Петров, О. О.&Петрова, І. В. (2020). Мозаїчні твори в архітектурі Вінниччини другої половини XX ст. *European vector of modern cultural studies and art criticism: the experience of Ukraine and the Republic of Poland : collective monograph*. Riga, p. 90–110. https://doi.org/10.36059/978-9934-588-41-9/90-110 .

Піддубна, Н. Г. (2018). *Композиційні принципи застосування мозаїчних творів в архітектурі Львова кінця XIX – початку XXI століття* (Дис. PhD). Національний університет «Львівська політехніка», Львів.

Положення про порядок (1970). Положення про порядок проектування і будівництва малих архітектурних форм і художньо-декоративних елементів архітектури жилих будинків і приміщень громадського призначення: Постанова ЦК КП України і Ради міністрів УРСР

від 2 квітня 1969 р. *Законодавство про пам'ятники історії та культури: збірник нормативних актів*. Київ, с. 198–200.

Про заходи щодо поліпшення (1970). Про заходи щодо поліпшення монументального та архітектурно-художнього оформлення міст і сіл Української РСР: Постанова ЦК КП України і Ради міністрів УРСР від 2 квітня 1969 р. *Законодавство про пам'ятники історії та культури: збірник нормативних актів*. Київ, с. 195–198.

Романюк, С. С. (2025). *Мозаїки у Волинській області як туристичні ресурси* (Магістерська робота). Спеціальність 027 Музеєзнавство, пам'яткознавство. Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк. https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/29689 .

Пахарина, Л. (2024, Вересень 8). *Українська наївна мозаїка: як мистецтво на стінах розповідає історію*. Vogue. https://vogue.ua/article/culture/art/ukrajinska-najivna-mozajika-yak-mistectvo-na-stinah-rozpovidaye-istoriyu-56739.html .

Чучук, С. М. (2018). Автобусні зупинки радянської доби: феномен у монументальному мистецтві. *Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті*, 3, 80–90. http://doi.org/10.5281/zenodo.1443106 .

Чучук, С. М. (2017). Сюжетно-образна палітра автозупинок Прикарпаття радянської доби. Причини появи та персоналії. *Мистецтво Прикарпаття в соціокультурному просторі України: науковий збірник*. Івано-Франківськ, с. 314–320.

Herwig, C. (2015) *Soviet Bus Stops*. London: Fuel.

Herwig, C. (2017) *Soviet Bus Stops=Советские автобусные остановки*. Vol. 2. London: Fuel.

References:

Bystrova, O. (2016). Turn Around! Art Behind Your Back: Mosaic Bus Stops : lecture (Lviv, 17 May 2016). *Tsentr miskoi istorii, Lviv*. https://www.lvivcenter.org/discussions/art-behind-your-back-2/ [in Ukrainian].

Chuchuk, S. M. (2017). The Narrative and Imagery Palette of Bus Stops in Prykarpattia during the Soviet Period: Causes of Emergence and Personalities. In *Mystetstvo Prykarpattia v sotsiokulturnomu prostori Ukrainy. Naukovyi zbirnyk*. Ivano-Frankivsk, p. 314–320. [in Ukrainian].

Chuchuk, S. M. (2018). Bus Stops of the Soviet Period: A Phenomenon in Monumental Art. *Tradytsii ta novatsii u vyshchii arkhitekturno-khudozhnii osviti*, 3, 80–90. http://doi.org/10.5281/zenodo.1443106 [in Ukrainian].

DAViO – State Archives of Vinnytsia Region

Herwig, C. (2015) *Soviet Bus Stops*. London: Fuel.

Herwig, C. (2017) *Soviet Bus Stops=Советские автобусные остановки*. Vol. 2. London: Fuel. [in English, Russian].

Hryhorov, V. O. (2020) *Kyiv Murals and Frescoes of the Second Half of the XX century: Transformation of the Figurative-Plastic System* (Dissertation PhD). National Academy of Fine Arts and Architecture, Kyiv. [in Ukrainian].

Mosaics (2024). *Mosaics of the Ukrainian busstops* Facebook. https://www.facebook.com/groups/395390023045069?locale=ru_RU [in Ukrainian].

National Economy of the Ukrainian SSR (1987): jubilee statistical yearbook. Kyiv. [in Ukrainian].

National Economy of the USSR over 70 Years (1987): jubilee statistical yearbook. Moscow. [in Russian].

National Economy of the USSR, 1922–1972 (1972): jubilee statistical yearbook. Moscow. [in Russian].

Ohnieva, L. (ed.). (2008). Pearls of Ukrainian Monumental Art in the Donetsk Region. Ivano-Frankivsk: Lileia. [in Ukrainian].

On Measures to Improve (1970). On Measures to Improve Monumental and Architectural-Artistic Design of Cities and Villages of the Ukrainian SSR Resolution of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine and the Council of Ministers of the Ukrainian SSR of 2 April 1969, in *Zakonodavstvo pro pamiatnyky istorii ta kultury : zbirnyk normatyvnykh aktiv*. Kyiv, p. 195–198. [in Ukrainian].

On the Elimination of Excesses (1955). On the Elimination of Excesses in Design and Construction Resolution of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR of 4 November 1955. In *Kommunisticheskaya partiya Sovetskogo Soyuza v rezolyuciyah i resheniyah sezdov, konferencij i plenumov CK (1898–1986)*. Vol. 8. Moscow: Politizdat, p. 533–536.

On the Further Development (1970). On the Further Development of Road Construction in the USSR Resolution of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR of 5 August 1968. In *Resheniya partii i pravitel'stva po hozyajstvennym voprosam: sbornik dokumentov*. Vol. 7. Moscow: Politizdat, p. 41–44.

Pakharina, L. (2024, September 8). *Ukrainian Naive Mosaic: How Art on the Walls Tells a Story.* Vogue. https://vogue.ua/article/culture/art/ukrajinska-najivna-mozajika-yak-mistectvo-na-stinah-rozpovidaye-istoriyu-56739.html. [in Ukrainian].

Petrov, O. O. and Petrova, I. V. (2020). Mosaic Works in the Architecture of Vinnytsia Region in the Second Half of the Twentieth Century. In *European Vector of Modern Cultural Studies and Art Criticism: The Experience of Ukraine and the Republic of Poland: Collective Monograph*. Riga, p. 90–110. https://doi.org/10.36059/978-9934-588-41-9/90-110. [in Ukrainian].

Piddubna, N. H. (2018) *Compositional Principles of the Use of Mosaic Works in the Architecture of Lviv from the Late 19th to the Early 21st Century*. PhD thesis (Architecture). Lviv Polytechnic National University, Lviv. [in Ukrainian].

Regulations on the Procedure (1970). Regulations on the Procedure for the Design and Construction of Small Architectural Forms and Decorative Elements in Residential and Public Buildings Resolution of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine and the Council of Ministers of the Ukrainian SSR of 2 April 1969. In *Zakonodavstvo pro pamiatnyky istorii ta kultury: zbirnyk normatyvnykh aktiv*. Kyiv, p. 198–200. [in Ukrainian].

Romaniuk, S. S. (2025) *Mosaics in Volyn Region as Tourist Resources*. Master's thesis. Specialty 027 Museology and Heritage Studies. Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk. https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/29689. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.02.2026 Схвалено до друку / Accepted: 17.04.2026

UDC 329(410)11+329(410)14:327.39(4)"1970/2016"]:303.46
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-56-130-142

The ideological evolution of the Conservative and Labour parties of the United Kingdom with respect to european integration (1970–2016): a comparative analysis

Vladylena V. Sokyrska
Uman National University
Doctor in History, Professor (Ukraine)
email: vlada.sokirskaya@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9983-3234
Web of Science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/B-4448-2019
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57491795000

Vadym A. Dehtiarov
Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko
Postgraduate student (Ukraine)
email: vadymdehtiarov42@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-3829-3236
Web of Science ResearcherID: PLR-1678-2026

Abstract.

This article provides *a comprehensive analysis of the ideological evolution of the Conservative Party and the Labour Party of the United Kingdom concerning European integration over the period 1970–2016 and seeks to explain the causes of their diametrically opposed transformations.* ***The methodology*** *is grounded in general scientific principles of historicism, objectivity, scholarly rigour, and systematic analysis. The study employs civilisational, socio-historical, institutional, and micro-historical approaches. The source base comprises doctrinal party documents, speeches by leading political actors, statistical reports, public opinion data, and the results of referendums.* ***The article's original*** *contribution lies in its analysis of the process of ideological evolution of the Conservative and Labour parties of the United Kingdom with respect to European integration from 1970 to 2016. It also characterises the key stages of this process, which led to a reversal of positions: from the pragmatic pro-Europeanism of the Conservatives and the radical Euroscepticism of the Labour Party in the 1970s to the deeply entrenched Euroscepticism of the former and the moderate pro-European stance of the latter on the eve of the 2016 referendum.* ***Conclusions.*** *The ideological evolution of the Conservative and Labour parties of the United Kingdom regarding European integration during 1970–2016 was shaped by two principal factors. First, the European issue was systematically instrumentalised to address domestic political challenges. Second, the evolution of the European Union from an economic to a political union elicited contrasting responses, alienating Conservatives while attracting Labour. Additionally, the article demonstrates that the consequences of this ideological evolution were markedly different for each party: for the Labour Party, the shift towards pro-European positions became an integral part of its modernisation and consolidation processes, whereas for the Conservatives, the deepening of Euroscepticism became a source of chronic internal division.*

Keywords: *Euroscepticism, Conservative Party, Labour Party, European integration, Brexit, Margaret Thatcher.*

Ідеологічна еволюція Консервативної та Лейбористської партій Сполученого Королівства щодо європейської інтеграції (1970–2016): компаративний аналіз

Владилена Сокирська
Уманський національний університет
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: vlada.sokirskaya@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9983-3234
Web of Science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/B-4448-2019
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57491795000

Вадим Дегтярьов
Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
аспірант (Україна)
email: vadymdehtiarov42@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-3829-3236
Web of Science ResearcherID: PLR-1678-2026

Анотація.

Метою статті *є комплексний аналіз ідеологічної еволюції Консервативної та Лейбористської партій щодо європейської інтеграції у 1970–2016 рр. та пояснення причин їхньої діаметрально протилежної трансформації.* ***Методологія дослідження*** *базується на загальнонаукових принципах історизму, об'єктивності, наукової критичності та системності. У статті використано методологічні підходи: цивілізаційний, соціоісторичний, інституційний, мікроісторичний.* ***Джерельну базу*** *становлять доктринальні партійні документи, виступи провідних політичних діячів, статистичні звіти та дані опитувань і результати проведених референдумів.* ***Наукова новизна*** *полягає в аналізі процесу ідеологічної еволюції Консервативної та Лейбористської партій Великої Британії щодо європейської інтеграції у період з 1970 по 2016 рік. Також у характеристиці ключових етапів процесу, що призвів до зміни позицій: від прагматичного проєвропеїзму консерваторів та радикального євроскептицизму лейбористів у 1970-х рр. до глибоко євроскептичної позиції перших та поміркованого проєвропеїзму других напередодні референдуму 2016 р.* ***Висновки.*** *Ідеологічна еволюція Консервативної та Лейбористської партій Сполученого Королівства щодо європейської інтеграції у період 1970–2016 рр. була зумовлена двома ключовими чинниками. По-перше, європейське питання систематично інструменталізувалося для вирішення внутрішньополітичних завдань. По-друге, еволюція самого ЄС від економічного до політичного союзу викликала протилежні реакції, відштовхуючи консерваторів і приваблюючи лейбористів. Крім того, у статті доводиться, що наслідки цієї ідеологічної еволюції для кожної з партій виявилися кардинально різними: для Лейбористської партії перехід на проєвропейські позиції став невід'ємною частиною процесу модернізації та консолідації, тоді як для консерваторів поглиблення євроскептицизму стало джерелом хронічного внутрішнього розколу.*

Ключові слова: *євроскептицизм, Консервативна партія, Лейбористська партія, європейська інтеграція, Брекзіт, Маргарет Тетчер.*

Problem Statement. The history of the United Kingdom's relationship with the European project is inextricably linked to the ideological evolution of its leading political parties. Between 1970 and 2016, the ideological positions of the Conservative Party and the Labour Party with regard to the European Union underwent a profound transformation, resulting in a complete inversion of their initial roles. Whereas at the beginning of this period the Conservatives acted as the principal advocates of the country's accession to the European Economic Community and Labour emerged as its principal opponent, by 2016 the situation had reversed. Conventional explanations of this phenomenon often amount merely to stating the fact of reversal, without elucidating the deeper causes underlying such a fundamental transformation.

Thus, the scholarly problem lies in identifying and comparatively analysing the key driving forces that underpinned this ideological evolution. The study seeks to determine the respective roles played by both domestic and foreign policy factors in shaping this process.

Review of Recent Research. The attitudes of Britain's principal political parties towards European integration have been the subject of substantial scholarship within Western historiography. Foundational works that outline the broader context include those of H. Young (Young, 1998) and

S. George (George, 1998), who explain the historical reasons why Britain became an "awkward partner" in Europe and emphasise the distinctive character of its Euroscepticism. The theoretical foundations for analysing party positions were laid by P. Taggart, who developed a typology of Euroscepticism.

The evolution of individual party positions has likewise received considerable attention. Transformations within the Conservative Party have been examined by C. Tugendhat (Tugendhat, 2022) and N. Crowson (Crowson, 2007), who interpret the European question as a source of chronic internal conflict that gradually contributed to the party's ideological radicalisation. Conversely, the process of the Labour Party's "Europeanisation" has been analysed in detail by K. Featherstone (Featherstone, 1999) and E. Delaney (Delaney, 2002), who link Labour's ideological reorientation to its response to Thatcherism and to the evolution of the European Union towards the concept of a "Social Europe". The manifestations of Euroscepticism within both parties have also been explored by A. Forster (Forster, 2002) and J. Smith (Smith, 2012).

In recent Western historiography, emphasis has shifted towards analysing the long-term preconditions of Brexit through the prism of party transformations. In particular, A. Altiparmakis and A. Kyriazi (Altiparmakis & Kyriazi, 2024), employing manifesto analysis, substantiate the "exceptionalism" of the Conservatives, whose Euroscepticism was distinctive in its depth and served as an instrument of intra-party struggle. This thesis is further developed by P. Dorey (Dorey, 2017), who argues that the principal line of division within the party shifted from a conflict between "Europhiles and Eurosceptics" to a confrontation between "soft" and "hard" Eurosceptics, reflecting the gradual "Thatcherisation" of party cadres following the Maastricht Treaty. The Czech scholar O. Doležal (Doležal, 2021), likewise drawing upon manifesto analysis, demonstrates that on the eve of the 2015 general election both parties exhibited elements of "soft Euroscepticism", albeit for different reasons. The work of R. Hayton (Hayton, 2022) is also significant. Although focused primarily on the post-referendum period, his conclusions retrospectively corroborate the central thesis that the triumph of radical Euroscepticism within the Conservative Party was made possible by the prolonged ideological erosion of the party's centrists, a process that had been underway since the Maastricht era.

A significant contribution to the conceptualisation of this issue has been made by Polish scholars, who interpret British Euroscepticism not merely as an isolated phenomenon but as the outcome of long-term historical and institutional processes. In particular, H. Ronek (Ronek, 2015) characterises British policy through the prism of an "instrumental approach", arguing that London has consistently been guided by pragmatism, accepting integration only when non-participation threatened national economic interests. In more recent studies, P. Biskup (Biskup, 2024) analyses Brexit within the framework of the *longue durée*, pointing to the fundamental incompatibility between the British tradition of sovereignty and European federalism. He also draws parallels between the referendums of 1975 and 2016, interpreting them as similar instruments for resolving intra-party crises.

The evolution of individual political forces has been examined in detail by A. Nitschke (Nitschke, 2016), who focuses on the keynote speeches of Conservative leaders as indicators of ideological shifts, and by S. Pająk (Pająk, 2017), who argues that the radicalisation of the Tories was a direct response to the electoral challenge posed by the UK Independence Party. The impact of party ideologies on the territorial structure of the state has been explored by B. Toszek (Toszek, 2024), who contrasts the pro-European approach of "New Labour" to devolution with the centralising tendencies of Conservative governments after 2010. The theoretical framework is further enriched by the work of R. Riedel (Riedel, 2018), who defines Britain's withdrawal from the European Union as a structural challenge and an example of "differentiated disintegration", arising from attempts to secure a status of "privileged non-membership". Methodologically significant is also the approach proposed by D. Dakowska (Dakowska, 2010), who suggests analysing Euroscepticism not as a stable ideological attribute but as a strategic instrument employed by parties to differentiate themselves from their opponents in domestic political competition.

Within Ukrainian historical and political science scholarship, the issue of the ideological transformation of British parties has likewise received considerable attention. A substantial contribution to the systematic analysis of the party dimension of foreign policy has been made by A. Hrubinko (Hrubinko, 2010), who examined the evolution of Conservative and Labour strategies within the dichotomy of "Atlanticism versus Europeanism" and assessed the impact of this factor on the security architecture of the European Union. The specific features of the Conservative approach during the premiership of John Major and the intra-party struggle surrounding the Maastricht Treaty have been thoroughly analysed in the works of L. Yampolska (Yampolska, 2003; 2008). She has also explored the phenomenon of "New Labour", emphasising Tony Blair's attempts to reconcile the defence of national interests with a constructive European policy.

The evolution of the Labour Party's programme foundations has been the subject of a specialised study by D. Ivanov (Ivanov, 2018), who, on the basis of an analysis of electoral manifestos from 1992 to 2010, traced the party's abandonment of left-radical ideas in favour of pragmatic

multilateralism. The role of the personal factor and Tony Blair's leadership model in rethinking the foreign policy course has been elucidated in the works of M. Prykhnenko (Prykhnenko, 2018). The political manoeuvres of Labour on the eve of the 1997 general election and its strategy of engaging business through "pragmatic Europeanism" have been examined by O. Neprytskyi (Neprytskyi, 2002). The final stage of the period under study, in particular the development of the public and political "Leave" and "Remain" movements in the media sphere prior to the 2016 referendum, has been analysed in the works of M. Tomashevska (Tomashevska, 2023).

Thus, historiography has generally examined discrete aspects of the evolution of each party. However, such studies tend to focus either on a single political force or on particular chronological periods. Consequently, there remains a need for a synthetic study which, drawing upon an analysis of party manifestos, traces the complete and diametrically opposed evolution of both parties as an integral historical process. Addressing this lacuna constitutes the objective of the present article.

The aim of this study is to provide a comprehensive analysis of the ideological evolution of the Conservative Party and the Labour Party with regard to European integration in 1970–2016 and to explain the reasons for their diametrically opposed transformation. Achieving this objective entails the fulfilment of several research tasks: analysing the domestic political factors that influenced changes in party positions, in particular the instrumentalisation of the European question in the struggle for power; examining external factors, notably how the evolution of the European project itself from an economic to a political union affected the attitudes of Britain's leading parties; and conducting a comparative analysis of the nature and consequences of ideological evolution for each party.

Research Findings. Historically, Great Britain's attitude towards European integration was characterised by ambivalence, which rendered the country an "awkward partner" for its continental neighbours. While the six founding states in the 1950s laid the foundations of what would later become the European Union, London remained aloof, preferring a global role grounded in its ties with the Commonwealth and the "special relationship" with the United States. This position, articulated by Winston Churchill in his concept of the "three circles" (the Commonwealth, the United States, and Europe), became deeply embedded within the Conservative establishment, for whom Europe constituted merely one of three theatres of action and not always the priority (Crowson, 2007, p. 72).

Only in the 1960s, confronted with the realities of economic decline, did both leading parties attempt to join the European Economic Community: first, the Conservative government of Harold Macmillan in 1961, and subsequently the Labour government of Harold Wilson in 1967 (Tugendhat, 2022, p. 78). Both applications were vetoed by the French President Charles de Gaulle, the principal external opponent of British integration. His resignation in 1969 (Tugendhat, 2022, p. 82) removed the key external obstacle, and by the early 1970s the accession of the United Kingdom to the European Economic Community became, for the first time, a realistic prospect.

Initial Positions (1970–1979): Pragmatic Pro-Europeanism of the Conservatives and Ideological Division within Labour. For the Conservative government led by Edward Heath, accession to the European Economic Community (EEC) was прежде всего a project of economic and geopolitical modernisation. Following the loss of empire and amid the economic difficulties commonly referred to as the "British disease" of the 1970s, membership in the "Common Market" (as the European project was frequently termed at the time) was perceived as an opportunity to redefine the country's role in the world and to stimulate economic growth. The 1970 Conservative Party manifesto (Manifesto, February 1970) clearly articulated this economic logic, asserting that "economic growth and a higher standard of living will result from having a larger market" and that the opportunities offered by membership were "immense". Presenting the European Communities Bill to Parliament, the principal governmental architect of European integration, Geoffrey Rippon, explicitly linked the acceptance of European rules to national interests: "We are undertaking these obligations… in the interests of the security and prosperity of our people… [in order] to play our proper part in building a united Europe" (Hansard, 15 February 1972).

This pragmatism enabled Heath's government successfully to guide the country through the complex accession process in 1973, despite opposition from a small but vocal group of "anti-marketeers" within the party, such as Enoch Powell (Crowson, 2007, p. 157). Even after electoral defeat in 1974 and the transition into opposition, the Conservative Party remained the most pro-European political force (Crowson, 2007, p. 45). Its October 1974 manifesto described the idea of withdrawal from the EEC, advocated by Labour, as a "catastrophe" and a "retreat into isolation" (Manifesto, October 1974).

During the 1975 referendum, the party, under its newly elected leader Margaret Thatcher–despite her later Euroscepticism–presented a united front in support of continued membership. Speaking in parliamentary debates, she contrasted her party's consistency with Labour's hesitations, declaring: "We have consistently voted for Britain in Europe by large majorities and would not dream of making U-turns on this issue" (Hansard, 08 April 1975). As N. Crowson notes, during this period the anti-European wing within the party appeared marginalised in the aftermath of the decisive victory of

the “Yes” campaign (Crowson, 2007, p. 45). Thatcher herself approached the issue in utilitarian terms, regarding the EEC primarily as a bulwark against communism and as an instrument of free trade. Thus, in the 1970s Conservatism was closely associated with the European project, perceived as necessary for the country’s national interests.

The situation within the Labour Party was fundamentally different. In contrast to Conservative pragmatism, for Labour the European question became a catalyst for deep internal conflict, structured along an ideological divide between the party’s left and right wings. As vividly demonstrated by P. Whiteside (Whiteside, 1984, p. 22) the left wing–led by figures such as Tony Benn and Michael Foot–viewed the EEC as a “capitalist club” that threatened socialist transformation, nationalisation, and workers’ rights. Their arguments were grounded in the conviction that the Treaty of Rome, with its emphasis on the free market, was incompatible with a planned economy and state control.

This position was reflected in the party’s 1974 manifesto (Manifesto, February 1974), which described accession to the EEC as a “profound political mistake” that had resulted in the “imposition of food taxes”, “crippling new burdens on our balance of payments”, and a “draconian curtailment of the powers of the British Parliament”. A central element of Labour’s electoral programme in 1974 was the decision to submit the question of continued membership in the EEC to the people. This demand rested on the deeply held conviction within the party elite that accession without a direct electoral mandate was constitutionally illegitimate. During parliamentary debates on the accession bill in 1972, the Labour opposition spokesman Peter Shore emotively characterised the process as a betrayal of democracy: “For the first time in our history, we are being subjected to a written constitution which we did not write and did not even help to write… The Government is unwilling to submit this issue to the test… [without] the wholehearted consent of the British Parliament or the British people” (Hansard, 15 February 1972).

The February 1974 manifesto codified a two-stage approach: first, a “fundamental renegotiation of the terms of entry”; second, granting the people the right “to decide the issue through a General Election or a consultative referendum” (Manifesto, February 1974). This position was reinforced in the October manifesto, which promised to give the British people the “final say” on membership (Manifesto, October 1974).

This formula was not merely a political proposal but a manoeuvre designed to preserve party unity. Nevertheless, the internal conflict that reached its apogee during the 1975 referendum publicly exposed the depth of division at every level of the party. The government was compelled to suspend the principle of collective responsibility, allowing ministers to campaign against one another; the parliamentary party voted against the terms of membership (145 votes to 137) (Delaney, 2002, p. 133), forcing the government to rely on opposition support; and a special party conference overwhelmingly condemned continued membership (Saunders, 2018, p. 94). This situation created a unique political paradox: the Labour government officially recommended a “Yes” vote, while the party organisation at both grassroots and parliamentary levels remained predominantly Eurosceptic.

Even after 67.2 per cent of British voters supported remaining in the EEC, ideological opposition within the party did not disappear. As E. Delaney observes, for the party’s left wing the EEC remained an ideologically alien project, and the referendum result did not alter this fundamental conviction (Delaney, 2002, p. 133). By the end of the 1970s, therefore, the Labour Party was not merely divided but ideologically predisposed towards continued confrontation, laying the foundations for its radical Euroscepticism in the early 1980s.

Thus, by the close of the 1970s the Conservative and Labour parties occupied opposing positions with regard to European integration. The Conservative approach was characterised by pragmatism and broad internal consensus, with EEC membership regarded as an instrument for resolving national economic problems. For Labour, by contrast, Europe became an arena of ideological struggle that not only revealed but deepened the party’s fundamental internal division. This initial distribution of roles, however, proved unstable, as it rested upon external circumstances and intra-party balances of power that were destined to shift in the more turbulent decade that followed.

The Ideological Shift of the 1980s: The Genesis of Thatcherite Euroscepticism and the Beginning of Labour’s “Europeanisation”

The 1980s constituted a turning point in the history of the Conservative Party’s relationship with the European project. Although Margaret Thatcher’s accession to the office of Prime Minister in 1979 did not immediately signify a rupture with the pro-European course of her predecessors, it laid the ideological foundations for the future development of Conservative Euroscepticism. The first major battleground for Thatcher was the issue of the United Kingdom’s budgetary contribution to the European Economic Community (EEC). The 1979 Conservative manifesto pledged to “restore Britain’s influence” in Europe and to “reduce the burden which the Community budget places upon the British taxpayer” (Manifesto, 1979.). Her famous demand to “get my money back” (Tugendhat, 2002, p. 68) coupled with her uncompromising negotiating style, which persisted until 1984, forged a new and more confrontational image of Britain within Europe. Although financially successful, this struggle reinforced,

both in public opinion and in Thatcher's own perception, the view of the EEC as an antagonistic structure to be contested rather than cooperated with.

Initially, however, her approach remained pragmatic and even constructive. She firmly supported the expansion of the common market, perceiving it as an instrument for promoting neoliberal principles of free trade and deregulation. This policy found its principal expression in the signing of the Single European Act in 1986, which was to a significant extent a British initiative and aimed at removing barriers to trade (Crowson, 2007, p. 51). The 1987 Conservative manifesto reaffirmed this role, declaring that "Britain has led the way in creating a genuine common market, with free movement of goods and services across national frontiers".

Yet the very success of the single market became a catalyst for the growth of Thatcher's own Euroscepticism (Crowson, 2007, p. 52). For her, the market represented the final objective; for many continental leaders, including the President of the European Commission Jacques Delors, it constituted merely a stage towards deeper political and social integration. This divergence in vision became increasingly apparent as Delors advanced proposals for a "social dimension" and monetary union. For Thatcher, such initiatives were unacceptable, as they threatened both national sovereignty and her domestic neoliberal revolution (Thatcher, 2002, p. 94).

This ideological conflict found its most explicit articulation in Thatcher's celebrated Bruges speech of 20 September 1988 at the College of Europe (Thatcher, 1988). In that address, she delineated the limits of her Europeanism, asserting: "We have not successfully rolled back the frontiers of the state in Britain, only to see them re-imposed at a European level, with a European superstate exercising a new dominance from Brussels." By the "rolling back" of the state, she referred to her domestic policies of privatisation, deregulation, and the weakening of trade unions. Thus, Thatcher directly linked her struggle against what she perceived as "socialism" in Britain to the perceived danger of intensified supranational regulation emanating from the European Community. The speech became a manifesto of a new, ideologically charged Conservative Euroscepticism. It mobilised a small but influential faction within the party and transformed the European question from a technical issue into a fundamental debate about sovereignty and national identity, thereby sowing the seeds of future internal division.

While ideological Euroscepticism was taking root within the Conservative Party, the Labour Party embarked upon a gradual reassessment of its stance towards the EEC. The early 1980s marked the peak of Labour's hostility to European integration. This period culminated in the 1983 general election manifesto (Manifesto, 1983), which contained an explicit commitment to withdraw the United Kingdom from the EEC, asserting that "British withdrawal from the Community is the right policy for Britain" and that this objective should be achieved within the lifetime of the Parliament. Reflecting the dominance of the party's left wing, which regarded membership as incompatible with socialism, the manifesto contributed to a devastating electoral defeat. That defeat, in turn, became a catalyst for a fundamental revision of party policy.

Under the leadership of Neil Kinnock–himself previously associated with the "anti-market" wing–the party initiated a gradual process of "Europeanisation", driven by both pragmatic and ideological considerations.

First, at the domestic level, the leadership recognised that the radical commitment to withdrawal had been one of the principal factors contributing to the electoral defeat of 1983 and therefore required moderation in order to restore voter confidence (Featherstone, 1999). This process was cautious and incremental. In its manifesto for the 1984 European elections, the party retained a formal "withdrawal option", while simultaneously acknowledging that "Britain will remain a member of the EEC during the lifetime of the next European Parliament". This tactical compromise was necessary for Kinnock to consolidate his authority and to confront the far-left "Militant Tendency" within the party (Featherstone, 1999). The revision of European policy thus became an integral component of a broader strategy of modernisation and repositioning towards the political centre (Smith, 2012, p. 1278).

Second, the European project itself was undergoing transformation. It was evolving from a predominantly economic association into a structure with an increasingly pronounced social dimension (Delaney, 2002, p. 121). The neoliberal policies of the Thatcher government–aimed at weakening trade unions and dismantling elements of the welfare state–prompted Labour and its allies to seek alternative mechanisms for the protection of workers' rights. The concept of a "Social Europe", actively promoted by Jacques Delors, offered such a mechanism. His address to the Trades Union Congress in 1988 proved particularly influential, presenting the European Community not as a "capitalist club" but as a supranational space capable of guaranteeing social rights and standards, thereby constituting an effective counterweight to Thatcherism (Featherstone, 1999, p. 7).

On the eve of the 1987 general election, Labour had already abandoned its explicit commitment to withdrawal, and its manifesto declared: "We shall work constructively with our EEC partners to promote economic expansion" (Manifesto, 1987). These ideas resonated strongly within the Labour movement. As K. Featherstone observes, the trade unions themselves, feeling increasingly vulnerable

at the national level, began to encourage the party to adopt a more constructive attitude towards the EEC (Featherstone, 1999, p. 9). Thus, party members who had long regarded the Community as an ideological threat gradually began to reinterpret its role, perceiving in the European project a potential ally.

In sum, the 1980s constituted a decade of profound ideological realignment for Britain's two principal parties. While the Conservative Party under Margaret Thatcher moved from pragmatic Europeanism towards ideologically grounded Euroscepticism, the Labour Party, by contrast, took its first steps from radical opposition towards constructive engagement. The driving forces behind these changes were essentially the same processes, interpreted in contrasting ways. For Thatcher, the deepening of integration after the Single European Act represented a threat to national sovereignty; for Labour, Delors's vision of "Social Europe" offered a means of protection against Thatcherism.

The Maastricht Factor (1990–1997): Crisis in the Conservative Government and Pro-European Consolidation of the "New Labour"

The early 1990s saw internal disagreements within the Conservative Party over European integration escalate into an open political conflict. The key catalyst was the Maastricht Treaty of 1992, which established the European Union and introduced a common economic and monetary policy. For many Conservatives, this confirmed earlier fears, articulated by Margaret Thatcher national sovereignty (Crowson, 2007, p. 55).

Thatcher's successor, John Major, attempted to reach a compromise by negotiating opt-outs for the UK–from the monetary union and the Social Chapter, which extended workers' rights–but this failed to satisfy the increasingly Eurosceptic faction (Crowson, 2007, p. 57). Although the government presented these concessions as a diplomatic success (Manifesto, 1992), ratification of the treaty in the House of Commons (1992–1993) became a protracted struggle with a group of rebel MPs (Smith, 2012, p. 1283).

The effectiveness of these rebels was amplified by the slim parliamentary majority held by Major's government–only 21 votes after the 1992 election–which gave a small faction disproportionate leverage over legislation (Cracknell, Uberoi, Burton, 2023). As Major later acknowledged, "The hard core of rebels barely reached forty, but all were united by the fact that our tiny parliamentary majority meant... they carried weight when it came to passing legislation through the House. In effect, they held the government in an armlock" (Major, 1999, p. 116).

The systematic opposition of these rebel MPs generated political instability and significantly weakened Major's position (Crowson, 2007, p. 60). The situation worsened following the "Black Wednesday" crisis in September 1992, when the UK was forced to humiliatingly exit the European Exchange Rate Mechanism. This event undermined confidence in the government's economic competence and provided Eurosceptics with a compelling argument that monetary integration with Europe was doomed to fail and harmful to British interests (Gottschalk, 2021, p. 2844).

According to N. Crookson (Crowson, 2007, p. 57), this conflict had two far-reaching consequences for the ideological evolution of the Conservative Party. First, it marginalised the pro-European faction, whose views increasingly appeared inconsistent with core Conservative values. Second, Euroscepticism became the dominant ideological current, though it did not consolidate the party but rather shifted the internal division: the conflict now ran between different shades of Euroscepticism–from pragmatists seeking reforms to radicals advocating withdrawal from the EU. Any future Conservative leader would be compelled to navigate between these factions to maintain party unity. This period thus marked a point of no return, transforming the Conservatives from a pragmatic "party of Europe" into a party deeply divided by Euroscepticism.

Amid the Conservatives' internal turmoil, the Labour Party completed its ideological transformation, turning a pro-European stance into a central element of its strategy for returning to power. The Europeanisation process, initiated under Neil Kinnock, was institutionalised during the late-1980s Policy Review (Shaw, 1993, p. 114). By 1992, the Labour manifesto contained no references to withdrawal, instead promising to "use our influence in Europe to ensure necessary policies for coordinated growth" (Manifesto, 1992). This course was continued under John Smith and, with the arrival of Tony Blair, became a defining feature of "New Labour," signalling modernisation and a break from the old left associated with the failures of the 1980s. (Featherstone, 1999, p. 8).

For New Labour, a pro-European stance was not merely a foreign policy position but also a strategic tool. It allowed the party to present itself as modern, pragmatic, and ready for leadership, providing a stark contrast to a divided Conservative Party preoccupied with internal disputes. The 1997 manifesto explicitly declared the intention to make the UK an active player in the EU rather than a passive observer. Unlike the Conservatives, who viewed the Maastricht Treaty as a threat to sovereignty, Labour emphasised its social and economic potential (Manifesto, 1997). The Social Chapter, rejected by Major's government, was to be signed immediately (Delaney, 2002, p. 138) enabling Labour to appeal both to traditional constituencies (trade unions and workers) and to present itself as competent in engaging effectively with European institutions for British interests.

This approach represented the logical culmination of the process initiated by Delors's vision: the EU was now officially considered an instrument for protecting and extending social rights. While the Conservatives fought a "civil war" over Maastricht, Labour leveraged the same treaty to demonstrate unity and readiness for constructive policy. As K. Tugendhat notes, this helped Labour appear as a credible and attractive alternative amid the chaos in the ruling party, contributing significantly to their 1997 election victory, despite the country's stable economic indicators (Tugendhat, 2022, p. 104).

In conclusion, the 1990s marked the completion of the ideological divergence between the Conservative and Labour parties on European integration. The Maastricht Treaty served as a critical catalyst, accelerating asymmetric processes within both parties. For the Conservatives, it triggered a deep internal split, consolidating Euroscepticism and contributing to their electoral decline. For Labour, the treaty became a tool to consolidate a new pro-European identity within the modernising project of New Labour. By the end of the decade, the Conservatives were a party paralysed by internal Eurosceptic divisions, whereas Labour emerged as a united and constructive pro-European alternative, reshaping the political landscape of the UK.

Dilemmas of Government and Opposition (1997–2010): Limits of New Labour's Pro-Europeanism and Conservative Consolidation

The victory of New Labour in 1997 initially seemed to inaugurate a decisively pro-European era in British politics. The Tony Blair government promptly fulfilled its pledge to sign the Social Chapter and pursued a policy of European leadership, aiming to position the UK not as an "awkward partner" but as a key player within the European Union (Blair Urges, 1997). Yet, this initial enthusiasm quickly gave way to a cautious and pragmatic approach.

Despite pro-European rhetoric, Blair's government never pursued entry into the Eurozone. The introduction of Chancellor Gordon Brown's famous "five economic tests" effectively deferred any decision indefinitely (EMU study, 2003). Blair later explained the political logic behind this hesitation: "My problem with the euro was very simple… In principle, I was 'for' it… But I also knew that… If it wasn't obviously economically beneficial for Britain, it simply couldn't be sold politically… The problem was that the economic case was at best ambiguous, and certainly not unassailable" (Blair, 2010, p. 212). This duality—a pro-European external rhetoric coupled with internal caution—became the defining feature of New Labour's European policy.

Another clear illustration of this caution was the situation surrounding the EU Constitution in 2004. Initially, Blair's government planned parliamentary ratification, in line with tradition for most EU agreements. However, under pressure from the Conservative opposition and Eurosceptic media demanding a public referendum, the government, after prolonged hesitation, promised a referendum (Smith, 2012, p. 1287). This move revealed the limits of New Labour's pro-Europeanism: even at the height of its power, the government was unwilling to confront society and the media directly on the European question. Ultimately, the referendum never took place, as the Constitution project was rejected in France and Netherlands, allowing the government to avoid a potentially destructive campaign (France and Netherlands', 2005, p. 61).

The caution of the Labour Party stemmed from several factors. First, the pressure of the Eurosceptic press–most prominently Rupert Murdoch's media empire–actively opposed further integration (White, 2014). Blair, seeking to maintain tabloid support, avoided any steps that could trigger a full-scale media campaign against his government. Second, the government recognized the ambivalent attitude of the British public toward European integration. As noted by I. Hertner and D. Keet, even at the peak of its pro-Europeanism, Labour emphasised the protection of "national interests" and the need for reforms rather than the ideals of a "closer union." Scholars describe this stance as "soft Europhilia": principled support for membership combined with constant caveats and a pragmatic approach (Hertner & Keith, 2017, p. 66). Notably, in establishing a pro-European stance, New Labour increasingly adopted rhetoric previously associated with Conservatives, emphasizing the protection of Britain's national interests in Europe, echoing the pragmatic arguments of 1970s Conservatives.

While New Labour consolidated its pragmatic pro-Europeanism, the Conservative Party in opposition entrenched Euroscepticism as its central ideology. Following the crushing defeat of 1997, largely stemming from internal wars over Maastricht, the party elected William Hague as leader. To unify the fractured ranks and mobilize the base, Hague pursued a hardline anti-integration stance (Crowson, 2007, p. 66). A central element of this strategy was the "Save the Pound" campaign. The 2001 manifesto declared: "The next Conservative government will protect the pound. We will retain our national veto over European legislation," under the slogan, "In Europe, but not under Europe."

Although ineffective in the 2001 general election, where domestic issues dominated, this strategy had a decisive impact on the party's ideological evolution. Euroscepticism transitioned from a factional position to a necessary condition for any Conservative leader (Crowson, 2007, p. 67–69). This trend continued under subsequent leaders I. Smith and M. Howard but was tactically adjusted after a third consecutive electoral defeat in 2005, leading to the election of David Cameron. Cameron

initiated a party modernization project to remove the toxic image of Conservatives. His call to "stop banging on about Europe" aimed to shift focus from secondary issues for many voters to more salient concerns such as healthcare and the environment (Tugendhat, 2022, p. 98). At the same time, to maintain leadership and appease the powerful Eurosceptic wing, Cameron made symbolic concessions. Most notably, he pledged to withdraw Conservative MEPs from the centrist European People's Party (EPP), which the Eurosceptic faction viewed as a symbol of a "federalist" Europe. This pledge was fulfilled in 2009 (Cameron, 2014). The move vividly illustrated a dilemma intrinsic to any Conservative leader, mirroring the situation within Labour in the 1970s: pragmatic leadership had to constantly maneuver to satisfy the demands of the party base.

In summary, 1997–2010 was a period of stabilization of new ideological positions on European integration for both parties. Labour in government practiced pragmatic pro-Europeanism, combining rhetorical commitment with caution in practical measures, particularly regarding Eurozone entry—a stance scholars describe as "soft Europhilia," shaped by complex domestic political considerations. Meanwhile, the Conservatives in opposition institutionalized Euroscepticism as the core of their ideological platform, using it to consolidate the party internally and clearly distinguish themselves from New Labour.

Final Stage of Ideological Inversion (2010–2016): Tory Party Management Crisis and Opposition's Pragmatic Pro-Europeanism

The formation of the coalition government in 2010 under David Cameron marked the final act in the ideological evolution of the Conservative Party, reflecting in many ways the situation faced by the Harold Wilson-led Labour government forty years earlier. Like Wilson in 1975, Cameron personally supported EU membership but led a party deeply divided by ideological Euroscepticism. This internal pressure was amplified by two external factors: the Eurozone crisis, which provided new arguments for Eurosceptics, and the rapid rise of the UK Independence Party (UKIP), posing a direct electoral threat to the Tories (Smith, 2012, p. 1290).

Under these circumstances, the European issue for the Conservatives became less a matter of foreign policy and more an instrument of internal party management. Attempting to appease the Eurosceptic wing and neutralize the UKIP threat, Cameron in his Bloomberg speech on 23 January 2013 promised a referendum on the UK's EU membership—a tactic reminiscent of Wilson's strategy in 1974 (Prime Minister David Cameron, 2013). In his memoirs, Cameron justified the decision as one of historical necessity and political pressure: "I could not foresee a possible future for the United Kingdom without a referendum – and I considered it right to hold one and try to win the argument… The risks of inaction were greater than the risks of action" (Cameron, 2020, p. 77).

Cameron's strategy fit into a broader pattern of using referendums to resolve complex constitutional questions. Previous successes with the 2011 electoral system referendum and the 2014 Scottish independence referendum demonstrated his ability to win nationwide campaigns, neutralizing political threats (Connelly, 2018, p. 32). The Conservatives' victory in 2015 (Cracknell, Uberoi, Burton, 2023) made the referendum pledge unavoidable, initiating the process that culminated in the 2016 vote. Cameron's key move was to renegotiate the terms of membership, securing an EU agreement in February 2016 granting the UK "special status" and protection from further political integration. However, Cameron later admitted the futility of these efforts: "I have to acknowledge that the deal was a failure, because it did not pass its primary test: helping convince the British electorate to remain in the EU." Losing this argument forced him, like Wilson decades earlier, to allow cabinet members to campaign for Brexit (Cameron, 2020, p. 217).

Meanwhile, the Labour Party in opposition faced the strategic dilemma of defending a pro-European position without alienating Eurosceptic voters (Hertner, & Keith, 2017, p. 87). Under Ed Miliband, Labour continued its "soft Europhilia" strategy, emphasizing pragmatic, economic arguments for membership–particularly the importance of access to the Single Market–while deliberately rejecting deeper political integration. The 2010 manifesto (Manifesto, 2010) stressed that "a strong Britain is in a reformed Europe" and criticized Tory shortsightedness as a false choice "between an alliance with the United States or an alliance with Europe." Miliband repeatedly framed EU exit as "a betrayal of national interests," emphasizing economic risks.

This balancing strategy was operationalized through concrete proposals. To counter charges of unconditional Europhilia and respond to Cameron's referendum pledge, Labour introduced a "referendum lock" (The Labour Party Manifesto, 2015), guaranteeing a nationwide vote on any future transfer of powers from Westminster to Brussels. This measure demonstrated Labour's commitment to national sovereignty while maintaining a pragmatic stance (Hertner, & Keith, 2017, p. 72): Miliband explicitly rejected idealistic rhetoric, asserting that "under Labour, Britain will not be part of an unstoppable march toward ever-closer union."

By the eve of the 2016 referendum, Labour had consolidated a position of cautious, pragmatic support for EU membership, sharply contrasting with its radical Euroscepticism in the 1970s.

In conclusion, the final stage before the 2016 referendum illustrated the logical culmination of both parties' ideological trajectories. The Conservatives, back in government, were hostage to their entrenched Euroscepticism, reinforced by UKIP's external pressure. Cameron's referendum decision served a dual purpose: resolving long-standing internal party conflict and addressing the UK-EU relationship. Previous referendum victories gave him confidence in this high-stakes maneuver but created an illusion of full control over the outcome. Labour, in contrast, had firmly established its pragmatic pro-Europeanism. This configuration–where the ruling party had to question EU membership to manage internal divisions, while the main opposition offered cautious, consistent support–set the political stage that made the 2016 referendum possible.

Conclusions.

1.Internal political dynamics as a key driver of ideological evolution. The study shows that positions on the European Union were systematically used by both parties as tools to address pressing internal challenges. For the Labour Party in opposition during the 1980s, "Europeanization" became part of a modernization strategy that allowed the party to consolidate and offer a constructive alternative to Thatcherism. For the Conservative Party after the 1990s, Euroscepticism became a tool for internal leadership struggles and a tactical means to neutralize electoral threats. Thus, EU positions often reflected not foreign policy priorities, but the internal state, ideological conflicts, and power struggles within the parties.

2.The link between party transformation and EU development. The evolution of both parties' positions was inseparably connected to changes within the European project itself. The transition of the EU from an economic union (the "Single Market") to a more integrated political and social union acted as a catalyst for ideological rethinking. For the Conservative Party, deeper integration after the signing of the Single European Act and the Maastricht Treaty was perceived as a direct threat to national sovereignty, reinforcing their Euroscepticism. For the Labour Party, the social dimension of EU policy in the 1980s transformed the EU from a "capitalist club" into a potential ally, facilitating their pro-European course and party modernization.

3.Diametrically opposed ideological trajectories of the parties. Comparative analysis shows that the transformations followed opposite paths. The Labour Party moved from radical Euroscepticism to pragmatic pro-Europeanism, which contributed to internal consolidation and modernization. The Conservative Party, by contrast, shifted from pragmatic Europeanism to deeply entrenched ideological Euroscepticism, generating prolonged internal divisions and political instability.

These conclusions highlight that the history of European integration in the United Kingdom is not only an external political process but also a complex dynamic of internal party transformations, where strategic positions on the EU served as markers of ideological consolidation or division.

Funding. The authors received no financial support for the research, writing, or publication of this article.

References:

Altiparmakis, A. & Kyriazi, A. (2024). A leader without followers: Tory Euroscepticism in a comparative perspective. *West European Politics*. Vol. 47, Issue 5, pp. 1072–1096. [In English]. https://doi.org/10.1080/01402382.2023.2170650 .

Biskup, P. (2024). Brexit z perspektywy „długiego trwania": między suwerennością, federalizmem i równowagą siły. In S. Bachrynowski (Ed.), *Brexit a francusko-niemiecka rywalizacja o przywództwo w Unii Europejskiej*. pp. 15–100. [In Polish].

Blair Urges. Blair Urges New Way for Europe's Left. [In English]. URL: https://www.nytimes.com/1997/06/07/world/blair-urges-new-way-for-europe-s-left.html .

Blair, T. (2010). A Journey. London: Hutchinson, 2010. 718 pp. [In English].

Cameron, D. (2020). For the record. London: Harper Collins. 752 p. [In English].

Cameron, D. No 10 says Cameron has secured EU vote over Juncker. [In English]. URL: http://bbc.com/news/uk-politics-27973091 .

Cameron, D. Prime Minister David Cameron discussed the future of the European Union at Bloomberg. [In English]. URL: https://www.gov.uk/government/speeches/eu-speech-at-bloomberg .

Cracknell R., Uberoi E., Burton M. (2023). UK Election Statistics: 1918–2023: A century of elections. [In English]. URL: https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-7529/ .

Connelly, J. (2018). Not Another Thing: Four Referendums And A Brexit Vote. *Marmara Journal of European Studie*s. Vol. 26, Issue 1, pp. 31–50. [In English].

Conservative Party 1970. Conservative Party General Election Manifesto. 1970. A Better Tomorrow. [In English]. URL: http://conservativemanifesto.com/1970/1970-conservative-manifesto.shtml .

Conservative Party 1974. Conservative Party General Election Manifesto. October 1974. [In English]. URL: http://www.conservativemanifesto.com/1974/Oct/october-1974-conservative-manifesto.shtml .

Conservative Party 1979. Conservative Party General Election Manifesto. 1979. [In English]. URL: http://conservativemanifesto.com/1979/1979-conservative-manifesto.shtml.

Conservative Party 1987. Conservative Party General Election Manifesto. 1987. The Next Moves Forward. [In English]. URL: http://conservativemanifesto.com/1987/1987-conservative-manifesto.shtml.

Conservative Party 1992. Conservative Party General Election Manifesto. 1992. The Best Future for Britain. [In English]. URL: http://conservativemanifesto.com/1992/1992-conservative-manifesto.shtml.

Conservative Party 2001. Conservative Party General Election Manifesto. 2001. Time for Common Sense. [In English]. URL: http://conservativemanifesto.com/2001/2001-conservative-manifesto.shtml.

Crowson, N. J. (2007). The Conservative Party and European Integration since 1945. London: Routledge, 2007. 306 p. [In English].

Dakowska, D. (2010). Whither Euroscepticism? The uses of European integration by Polish conservative and radical parties. *Perspectives on European Politics and Society*. Vol. 11, Issue 3, pp. 254–272. [In English].

Delaney, E. (2002). The Labour Party's Changing Relationship to Europe: The Expansion of European Social Policy. *Journal of European Integration History.* Vol. 8, Issue1, pp. 121–140. [In English].

Doležel, O. (2021). Euroscepticism of the Conservative Party and the Labour Party during the 2015 general election campaign. *Eastern Journal of European Studies*. Vol. 12, Issue 1, pp. 242–257. [In English]. https://doi.org/10.47743/ejes-2021-0110 .

Dorey, P. (2017). Towards Exit from the EU: The Conservative Party's Increasing Euroscepticism since the 1980s. *Politics and Governance*. Vol. 5, Issue 2, pp. 27–40. [In English]. URL: https://doi.org/10.17645/pag.v5i2.873 .

EMU study (2003). The five tests framework. EMU study (2003). [In English]. URL: http://news.bbc.co.uk/2/shared/spl/hi/europe/03/euro/pdf/1.pdf.

Featherstone, K. (1999). The British Labour Party from Kinnock to Blair: Europeanism and Europeanization. Paper presented at the European Community Studies Association's Sixth Biennial International Conference, Pittsburgh, 1999. 16 p. [In English].

Forster, A. (2002). Euroscepticism in Contemporary British Politics: Opposition to Europe in the British Conservative and Labour Parties since 1945. London: Routledge, 2002. 157 p. [In English].

France and Netherlands'. France and Netherlands' Rejection of this Europe. [In English].URL: https://www.thefederalist.eu/site/index.php/en/editorials/1842-france-and-netherlands-rejection-of-this-europe .

George, S. (1998). An Awkward Partner: Britain in the European Community, 3rd ed. New York: Oxford, 1998. 298 p. [In English].

Gottschalk, S. (2021). From Black Wednesday to Brexit: Macroeconomic shocks and correlations of equity returns in France, Germany, Italy, Spain, and the United Kingdom. *The International Journal of Finance & Economics*. Vol. 28, no. 3, pp. 2843–2873. [In English].

Crowson, N. J. The Conservative Party and European Integration since 1945: At the Heart of Europe? Abingdon. Oxon: Routledge, 2007. 306 p. [In English].

Hansard, 15 February 1972. House of Commons Debates, 15 February 1972. Vol. 831, pp. 269–300. [In English].

Hansard, 08 April 1975. House of Commons Debates, 08 April 1975. Vol. 889, pp. 1021. [In English].

Hayton, R. (2022). Brexit and party change: The Conservatives and Labour at Westminster. *International Political Science Review*. Vol. 43, Issue 3, pp. 345–358. [In English]. https://doi.org/10.1177/01925121211003787.

Hertner, I., & Keith, D. (2017). Europhiles or Eurosceptics? Comparing the European policies of the Labour Party and the Liberal Democrats. *British Politics*. Vol. 12, Issue 1, pp. 66–87. [In English].

Hrubinko, A. (2010). Great Britain's European policy in the party-political dimension: conservative traditions with a liberal touch.. *Ukraina–Yevropa–Svit*. Vyp. 5, nomer 1, ss. 159–166. [In Ukrainian].

Ivanov, D. (2018). Foreign Policy Programme of the Labour Party of Great Britain (1992-2010). *Eminak.* 4(2), ss. 120–125. [In Ukrainian].

Manifesto, February 1970. Conservative Party General Election Manifesto. 1970. A Better Tomorrow. URL: http://conservativemanifesto.com/1970/1970-conservative-manifesto.shtml .

Manifesto, February 1974. Labour Party Manifesto. February 1974. Let us work together - Labour's way out of the crisis. URL: http://www.labour-party.org.uk/manifestos/1974/Feb/1974-feb-labour-manifesto.shtml .

Manifesto, October 1974. Labour Party Manifesto. October 1974. Britain Will Win With Labour. [In English]. URL: http://www.labour-party.org.uk/manifestos/1974/Oct/1974-oct-labour-manifesto.shtml .

Manifesto, 1979. Conservative Party General Election Manifesto. 1979. URL: http://conservativemanifesto.com/1979/1979-conservative-manifesto.shtml.

Manifesto, 1983. Labour Party Manifesto. 1983. The New Hope for Britain. [In English]. URL: http://www.labour-party.org.uk/manifestos/1983/1983-labour-manifesto.shtml.

Manifesto, 1987. Labour Party Manifesto. 1987. Britain will win with Labour. [In English]. URL: http://www.labour-party.org.uk/manifestos/1987/1987-labour-manifesto.shtml.

Manifesto, 1992. Labour Party Manifesto. 1992. It's time to get Britain working again. [In English]. URL: http://www.labour-party.org.uk/manifestos/1992/1992-labour-manifesto.shtml .

Manifesto, 1997. Labour Party Manifesto. 1997. New Labour because Britain deserves better. [In English]. URL: http://www.labour-party.org.uk/manifestos/1997/1997-labour-manifesto.shtml.

Manifesto, 2010. The Labour Party Manifesto. 2010. A future fair for all. [In English]. URL: https://visuals.manifesto-project.wzb.eu/mpdb-shiny/cmp_dashboard_dataset/ .

Manifesto, 2015. The Labour Party Manifesto. 2015. Britain can be better. [In English]. URL: https://visuals.manifesto-project.wzb.eu/mpdb-shiny/cmp_dashboard_dataset/.

Major, J. (1999). The Autobiography. New York: HarperCollins Publishers, 1999. 352 p. [In English].

Neprytskyi, O. (2002). The position of the British Labour Party on the European issue in the 1997 election. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History*. Vyp. 4, ss. 285–287. [In Ukrainian].

Nitszke, A. (2016). Brytyjska Partia Konserwatywna wobec procesu integracji europejskiej. *Politeja*. Vol. 4, Issue 43, pp. 587–597. [In Polish].

Pająk, S. (2017). Droga do Brexitu. Dwa oblicza eurosceptycyzmu na przykładzie Partii Konserwatywnej oraz Partii Niepodległości Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii. *Piotrkowskie Zeszyty Historyczne*. Vol. 18, Issue 1, pp. 169–188. [In Polish].

Prykhnenko, M. (2018). The impact of Tony Blair's leadership model on British foreign policy: Avtoreferat dys… kand. polit. nauk: 23.00.04. Chernivtsi, 2018. 20 s. [In Ukrainian].

Riedel, R. (2018). Brytyjska polityka europejska jako wyzwanie dezintegracyjne. *Studia Europejskie*. Vol. 1, pp. 23–43. [In Polish].

Ronek, G. (2015). Wielka Brytania w Unii Europejskiej – przeszłość, teraźniejszość, przyszłość. *Politeja.* Vol. 5, Issue 37, pp. 345–365. [In Polish].

Saunders, R. (2018). Yes to Europe! The 1975 referendum and seventies Britain. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. 509 pp. [In English].

Shaw, E. (1993). Towards renewal? The British labour party's policy review. *West European Politics*. Vol. 16, Issue 1, pp. 112–132. [In English]. https://doi.org/10.1080/01402389308424950

Smith, J. (2012). The European dividing line in party politics. *International Affairs*. Vol. *88, Issue* 6, pp. 1277–1295. [In English].

Smith, M. J., & Spear, J. (Eds.). (1992). The changing Labour Party. London: Routledge. 257 p. [In English].

Thatcher, M. (2002). Statecraft: strategies for a changing world. New York: Harper Collins, 2002. 375 p. [In English].

Thatcher, M. Speech to the College of Europe ("The Bruges Speech"). [In English]. URL: https://www.margaretthatcher.org/document/107332.

Tomashevska, M. (2023). The development of the "Leave" socio-political movement in the media discourse of Great Britain (2015 – June 2016). *Rehionalni studii*. Vyp. 35, ss. 117–122.

Toszek, B. H. (2024). Wpływ brexitu na dynamikę rozwoju procesów dewolucyjnych w Szkocji, Walii i Irlandii Północnej. In S. Bachrynowski (Ed.), *Brexit a francusko-niemiecka rywalizacja o przywództwo w Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Wymiaru Sprawiedliwości, pp. 101–167. [In Polish].

Tugendhat, C. (2022). The Worm in the Apple: A History of the Conservative Party and Europe from Churchill to Cameron. Chicago: Haus Publishing, 2022. 208 p. [In English].

White, M. (2014). Tony Blair and Rupert Murdoch: the deconstruction of a friendship. [In English]. URL: https://www.theguardian.com/politics/2014/feb/14/tony-blair-rupert-murdoch-deconstruction-friendship-wendi-deng.

Whiteside, P. (1984). The British Labour Party and the European Community: Conflict or cooperation? *Journal of Area Studies*. Vol. *5*, Issue 10, p. 22. [In English].

Yampolska, L. (2008). The European vector of the foreign policy of the government of D. Major in the British historiography of the 1990s. *Zbirnyk naukovykh prats "Charkivskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni H. S. Skovorody. Seriia: Istoriia ta heohrafiia".* Vol. 31, pp. 152–157. [In Ukrainian].

Yampolska, L. (2003). Great Britain after the 1997 general election: "New Labour" and the "European Question". *Visnyk Luhanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. Vyp. 10, nomer 66, ss. 79–91. [In Ukrainian].

Young, H. (1998). This Blessed Plot: Britain and Europe from Churchill to Blair. London, 1998. 558 p. [In English].

Надійшла до редакції / Received: 20.01.2026 Схвалено до друку / Accepted: 29.03.2026

УДК. 631.1:332.2.021.8
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-56-143-153

Market reforms in Ukraine's agriculture: historiography of the issue

Pavlo S. Korinenko
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
Doctor in History, Professor (Ukraine)
email: korinenkopavlo@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-6269-0217

Nazar I. Savytskyi
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
PhD student (Ukraine)
email: savytskyin@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-9589-1736

Abstract.

The purpose *of the article is to analyze the historiographical achievements of domestic scholars in researching market reforms in Ukraine's agriculture during the second half of the 1980s and the mid-1990s, to determine the contribution of scientific institutions to its development, and to draw researchers' attention to directions for further scientific inquiry.* ***The methodological framework*** *of the study is based on the principles of historicism, consistency, and a comprehensive approach, as well as general scientific and specialized methods of historical science. The use of the historical approach allowed for tracing the process of knowledge accumulation in scientific research, the expansion of their themes, and the trend towards an increasing number of scholars in all regions of Ukraine involved in the study of modern agrarian issues. The problem-chronological method enabled an analysis of historical literature from the perspective of all its components and the prioritization of existing scientific problems.* ***The scientific novelty*** *lies in the comprehensive analysis of accumulated historiographical knowledge regarding key problems of market reforms in agriculture. The study expands the understanding of achievements and unresolved issues, proving that the historiography of the scientific problem centers around such fundamental areas as the formation and functioning of new organizational and economic structures, the transformation of land relations, and the introduction of the agricultural land market.* ***Conclusions.*** *The study demonstrated that since the late 1980s, historiographical knowledge on the topic of market reforms in Ukraine's agriculture has been steadily accumulating. The results of scientific research have been published in articles, monographs, and dissertations, enriching the source base. It was found that the most researched aspects of this multi-vector process include the transformation of land relations, the collapse of kolkhozes (collective farms) and sovkhozes (state farms), and the subsequent emergence of new organizational and economic structures. Scientific literature addresses the transition from public to private ownership of land and other means of agricultural production. However, further research is needed on the mechanisms of state-led divestment of collective farm lands and property, as well as the impact of changes in production relations on the level of social stratification among the peasantry. Researchers should also focus on prosopography (biographical studies), as the agricultural sector has produced many highly qualified specialists of a new type. The time has come for an in-depth study of the peasants' transition from collective to individual farming, highlighting both positive achievements and negative phenomena, such as the causes of the weak cooperative movement and the unforeseen dispossession of peasants' land.*

Keywords: *historiography, source base, land relations, agricultural market reforms, organizational and economic structures, peasantry, farming.*

Ринкові реформи в сільському господарстві України: історіографія проблеми

Павло Коріненко
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
доктор історичних наук, професор (Україна)
email: korinenkopavlo@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-6269-0217

Назарій Савицький
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
аспірант (Україна)
email: savytskyin@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-9589-1736

Анотація.

Метою *статті є аналіз історіографічних досягнень вітчизняних науковців у дослідженні ринкових реформ у сільському господарстві України протягом другої половини 1980-х – середини 1990-х років, визначення внеску наукових установ у його розвиток та привернення уваги дослідників до напрямків подальших наукових пошуків.* ***Методологічна основа*** *дослідження базується на принципах історизму, системності та комплексного підходу, а також загальнонаукових та спеціалізованих методах історичної науки. Використання історичного підходу дозволило простежити процес накопичення знань у наукових дослідженнях, розширення їхньої тематики та тенденцію до збільшення кількості науковців у всіх регіонах України, які займаються вивченням сучасних аграрних питань. Проблемно-хронологічний метод дозволив провести аналіз історичної літератури з позиції всіх її складових та визначити пріоритети наявних наукових проблем.* ***Наукова новизна*** *полягає у всебічному аналізі накопичених історіографічних знань щодо ключових проблем ринкових реформ у сільському господарстві. Дослідження розширює розуміння досягнень та невирішених питань, доводячи, що історіографія наукової проблеми зосереджена навколо таких фундаментальних напрямків, як формування та функціонування нових організаційно-економічних структур, трансформація земельних відносин та запровадження ринку сільськогосподарських земель.* ***Висновки.*** *Дослідження продемонструвало, що з кінця 1980-х років історіографічні знання з теми ринкових реформ у сільському господарстві України неухильно накопичуються. Результати наукових досліджень опубліковані у статтях, монографіях та дисертаціях, що збагачує джерельну базу. Виявлено, що найбільш дослідженими аспектами цього багатовекторного процесу є трансформація земельних відносин, розпад колгоспів та радгоспів, а також подальша поява нових організаційно-економічних структур. У науковій літературі розглядається перехід від державної до приватної власності на землю та інші засоби сільськогосподарського виробництва. Однак необхідні подальші дослідження механізмів державного розпорядження колгоспними землями та майном, а також впливу змін у виробничих відносинах на рівень соціальної стратифікації селянства. Дослідникам також варто зосередитися на просопографії (біографічних дослідженнях), оскільки аграрний сектор випустив багатьох висококваліфікованих спеціалістів нового типу. Настав час для поглибленого вивчення переходу селян від колективного до індивідуального господарства, висвітлюючи як позитивні досягнення, так і негативні явища, такі як причини слабкого кооперативного руху та непередбачене обезземелення селян.*

Ключові слова: *історіографія, джерельна база, земельні відносини, ринкові реформи в сільському господарстві, організаційно-економічні структури, селянство, фермери.*

Постановка проблеми. Ринкові реформи в сільському господарстві України почалися ще в добу перебудови і продовжувалися аж до запровадження у 2021 р. Верховною Радою України ринку земель сільськогосподарського призначення. На всіх етапах процес реформування відбувався в досить складних умовах. Мало місце слабке наукове обґрунтування темпів, основних завдань реформи і шляхів їх реалізації, значним був спротив старої радянської системи, відчувалася неготовність селянства до такого характеру реформи, тривалий час було досить невизначеним їх ставлення до нових організаційно-господарських структур на селі тощо. Усі ці процеси насамперед відшліфовувалися, до певної міри послаблювався їх негативний вплив на селянське середовище на рівні Верховної Ради України, Кабінету Міністрів, Міністерства агрополітики та інших управлінських структур. Не були осторонь цих проблем

науковці. Під час ринкових реформ і після їх завершення українські історики, економісти, юристи, політики, окремі фермери по свіжих слідах намагалися знаходити основні тенденції, аналізувати здобутки і проблеми, робили прогнози щодо можливих кінцевих результатів. Так чи інакше, спільними зусиллями в більшості випадків вдавалося приймати оптимальні рішення, на ходу вносити корективи, узгоджувати план дій на перспективу, хоча кризові явища в аграрному секторі економіки ще тривалий час залишалися. Важливо простежити, яка історія ринкових реформ у сільському господарстві, які складові цього процесу уже знайшли відображення в науковій літературі , а які ще чекають на дослідження в найближчі роки. Передбачаємо, що після перемоги у війні з Російською Федерацією, в українському суспільстві і з боку зовнішніх бізнесових структур значно активізуються зусилля щодо набуття земельної власності.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Кінець 1980-х рр. – це час перебудови, започаткування в державі глибинних перетворень в економічному і соціально-політичному устрої, час демократизації суспільного життя. Для науковців-суспільствознавців з'явилося більше можливостей доступу до архівних матеріалів, зникала цензура при публікації наукових праць, стало престижним брати до вивчення досить складні, інколи контрверсійні теми. Тоді науковці зробили перші кроки щодо дослідження ринкових реформ у сільському господарстві України. Оскільки то було нове і до певної міри неочікуване явище, наукові пошуки велися спочатку. Проблема полягала ще й в тому, що «нових дослідників» не було. Вони ж мали перекваліфікуватися, відмовитися від методологічних позицій попередньої епохи, сумлінно та на нових методологічних засадах опановувати нову проблематику. У короткі строки їх зусиллями створена досить широка і різнопланова наукова та публіцистична література. У ній міститься великий масив фактичного, статистичного матеріалу, зроблено ґрунтовні наукові висновки. У більшості наукових досліджень досить репрезентативною є джерельна база.

Наукову літературу ми будемо досліджувати, умовно поділивши її на три групи. До першої групи можемо віднести праці соціально-економічного характеру. В них аналізується процес переходу від суспільної власності на землю, рухоме і нерухоме майно колгоспів і радгоспів до приватної, обґрунтовується необхідність відмови від організаційно-господарських структур колгоспно-радгоспного типу. Чільне місце займають досить складні проблеми щодо трансформації соціального становища селян, зокрема, проблема безробіття, розшарування селян на заможних і збіднілих, виїзд молоді на роботу за кордон, аналізуються загрозливі для українського селянства зміни в його життєвому просторі. До другої групи наукових досліджень можна віднести роботи, в яких досліджуються правові засади реформування аграрного сектору економіки, і найперше – щодо надання правочинності різним формам власності в аграрному секторі економіки, становлення нових майнових взаємин між товаровиробниками на селі в процесі виробничої діяльності. До третьої групи наукової літератури ми відносимо підручники та посібники з аграрної історії. Їх авторами виступили відомі фахівці, викладачі аграрних університетів.

За 40-річний період з обраної нами теми дослідження накопичено дуже великий і різноплановий масив публікацій, що унеможливлює в межах однієї статті їх детальний аналіз. Лише в другій половині XX ст. опубліковано понад 500 праць з проблем реформи в АПК, у тому числі 89 монографій. (Панченко, Мураров, Кудирко, 1999, с. 31). З огляду на це ми будемо працювати з найбільш значимими науковими виданнями, такими, що визначали тогочасний рівень розвитку історичної науки. Матеріали більшості журнальних, газетних публікацій ми маємо намір об'єднувати за їх змістовими напрямами. В такий же спосіб спробуємо дати оцінку вкладу наукових установ, їх впливу на розвиток нашої проблематики, з'ясувати процес накопичення знань із аграрної історії в ході наукових конференцій, симпозіумів, круглих столів тощо. Історіографічний аналіз робіт з аграрної історії України, що були опубліковані впродовж другої половини XX ст., здійснив колектив авторів (Бернштейн, Кульчицький, Михайлюк, Панченко 2000). Вони аналізували наукові праці з погляду трансформації аграрних відносин у системі АПК. Коноваленко О. С. підготувала статтю з історіографії аграрних реформ, що вийшла в добу незалежності України (Коноваленко, 2025, с. 42–51). Окремі автори здійснювали історіографічні огляди в монографіях і наукових статтях. (Карпенко, 2014, с. 202–206; Яворська, 2018, с. 112–116; Андрійчук, 2004) та ін.

Отже, історіографія ринкових реформ у сільському господарстві України знаходиться на стадії розвитку, накопичення знань, опрацювання різноманітних джерел та стала предметом аналізу перших спеціальних наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Давно очікуваним і до певної міри знаковим став вихід двотомної праці з історії українського селянства, до написання якої були долучені історики-аграрники попередньої епохи. (Історія українського селянства, 2006). У ній уже відсутні марксистсько-ленінські концептуальні штампи, завдяки чому вдалося уникнути апологетики колгоспного ладу, автори аналізують процес демонтажу колгоспно-радгоспної системи господарювання, здійснюють реконструкцію перших кроків щодо трансформації соціального

статусу селянства, аналізують причини економічних втрат сільськогосподарського виробництва на початковому етапі запровадження ринкової реформи. Його автори демонструють нове комплексне бачення взятої до розгляду селянської тематики. Вони повною мірою використовували архівні матеріали, періодики, інформаційні відомості вищих органів влади і передусім Верховної Ради України тощо.

На таких же методологічних засадах над проблемою реформування аграрного сектору економіки працював С. Падалка. (Падалка, 2010**)**. Він у монографічному дослідженні вперше проаналізував складні й суперечливі механізми приватизації в сільському господарстві з 1990 по 2009 рік. Враховуючи суспільний на той час інтерес до нових суб'єктів господарювання на селі, а саме: КСП, ОПГ. ОСГ, агрофірми і агрохолдинги, розкрив механізми їх зародження, побіжно торкнувся організаційної та фінансової діяльності. Водночас коротко, але досить чітко на значному статистичному матеріалі окреслив трансформаційні процеси в земельних відносинах, які уже відбулися на той час, завбачував загальні тенденції в цій площині на перспективу.

Досить успішно в науковому полі ще з 1980-х рр. працює С. Кульчицький. Коло його наукових інтересів в аграрній проблематиці досить широке. Однак можемо визначити декілька головних напрямів, зокрема, запровадження ринкових реформ, становлення нових організаційно-господарських структур та соціальні перетворення на селі. В його роботі «Ринкові реформи в сільському господарстві» вперше у вітчизняній історіографії на такому високому фаховому рівні поставлено цю проблему. Він з'ясував, що на початок 2000-х рр. за темпами і глибиною реформування виробничих відносин сільське господарство істотно поступалося індустріальним галузям, хоч розуміння нашою економічною елітою необхідності прискорення реформування аграрного сектору прийшло ще на початку 1990-х рр. Автор послідовно вивчає найважливіші документи у цьому напрямі, особливо ретельно проаналізував зміст постанови Верховної Ради України «Про форми власності на землю» від 18 грудня 1990 р, яка відкривала дорогу до запровадження приватної власності на землю. Він передбачав, що на завершальному етапі ринкової реформи з'являться приватні господарства, які заступлять в усіх своїх функціях колективні сільськогосподарські підприємства. (Кульчицький, 2002, с. 15–17).

Аграрний сектор економіки, його минуле і сьогодення стало благодатним полем для наукових досліджень економістів-аграрників. Суспільство вимагало від них дати пояснення нових економічних процесів, переконати в їх доцільності. Справа в тім, що з кінця 1980-х рр. і до початку 2000-х рр. у ході запровадження ринкових відносин відбувалися процеси, більше схожі на руйнування наявного типу виробничих відносин на селі, а тому спостерігався занепад, економічні показники переважно були зі знаком мінус, матеріальний рівень життя селян суттєво знижувався.

Досить знаними дослідниками ринкової реформи, її економічної складової, які мають монографічні праці, є П. Гайдуцький, В. Горбулін, П. Саблук. А. Третяк, Г. Черевко та ін. Сферою їх наукових інтересів була господарська діяльність нових суб'єктів господарювання, зокрема, агрофірм і агрохолдингів. Вони працювали на відповідальних посадах в органах влади, очолювали спеціалізовані наукові колективи дослідників-аграрників, а тому володіли достатнім рівнем інформації, мали досить вагомий життєвий досвід, були знавцями реального становища в аграрній сфері економіки . Саме тому до їх пропозицій дослуховувалися владні структури і найперше – щодо встановлення оптимальних земельних відносин на сучасному етапі та на перспективу, здійснення неординарних кроків щодо подолання затяжної кризи в аграрному секторі економіки. Специфічним для їх наукових досліджень є перенасиченість статистичними матеріалами, які не завжди глибоко аналізувалися. Однак ті матеріали, оскільки вони вперше вводилися в науковий обіг такими авторитетними особами, досить широко використовувалися іншими дослідниками при написанні монографічних праць, підготовці дисертаційних досліджень, статей.

Гайдуцький П. І. з'ясовував причини поспішної відмови селян від користування земельними паями, прослідкував їх подальший шлях, який пролягав через оренду в базових підприємствах (де колись працювали і отримали свої паї) та фермерських господарствах. Наступним і останнім кроком ставала концентрація земельних паїв в агрохолдингах, які скупили корпоративні права на власність на земельні паї у базових підприємств та фермерських господарств (Гайдуцький, 2003, с. 78; його ж: 2014, с 145; його ж: 2015, с. 8). Він, на відміну від Г. Черевка, висловлював протилежні думки щодо однозначно позитивної ролі агрохолдингів у реалізації ринкових реформ. Його турбувало те, що внаслідок консолідації земель в агрохолдингах відбулося скорочення на чверть кількості фермерських господарств (Гайдуцький, 2020, с. 4).

Колектив науковців-аграрників під керівництвом академіка В. Горбуліна опрацював усі доступні їм статистичні матеріали щодо перебігу ринкових реформ у 1990 – початку 2000-х рр. Оскільки автори мали безпосереднє відношення до формування аграрної політики на тому етапі, то вони, на наш погляд, об'єктивно підійшли до оцінки її перших наслідків і сміливо, без

остраху розповіли про серйозні (мабуть неочікувані ними) проблеми реформування аграрного сектору економіки. Важливо, що були названі основні причини появи багатьох проблем. Серед них, на їх думку, було бажання органів влади якомога більше отримати від аграрного сектору при досить незначних капітальних вкладеннях, позбавлення у конфіскаційний спосіб колгоспів і радгоспів права розпоряджатися земельним фондом, отримання будь-якого відшкодування за відібрані у них землі, що, до речі, були надані їм державою у довічне користування ще з часів заснування названих структур. (Земельні відносини в Україні, 2010, с. 11). Г. Черевко був чи не першим із науковців, хто предметно розпочав дослідження функціонування такої нової організаційно-господарської структури, як агрохолдинги. (Черевко, 2012). Він впевнено доказував, що ці новопосталі суб'єкти будуть мати велике значення в нарощуванні виробництва продукції сільського господарства. З огляду на це навів приклади щодо концентрації земель сільськогосподарського призначення в конкретних, досить успішних агрохолдингах. З його висновком можна цілком погодитися. Однак він не помічає таку тривожну обставину для суспільства, як зосередження у цих структурах надмірних земельних площ та ігнорування ними потреб соціальної структури на селі. Можливо, ці напрями агрополітики не були в сфері його наукових інтересів.

Агрохолдинги, агрофірми, агрокорпорації за роки реформування аграрного сектору пройшли свій шлях розвитку, удосконалювалася їх структура, порівнюючи з початковим етапом, зросли обсяги виробництва продукції, вони впевнено вийшли на світові продовольчі ринки. Усе це спонукало вчених аграрників до прискіпливої уваги щодо їх функціонування. Науковці опинилися в непростій ситуації. З одного боку, вони позитивно оцінюють високий рівень спеціалізації агрохолдингів, а з іншого – їх турбує надмірна концентрація в їх руках земельних ресурсів, інших засобів виробництва. Однак усі дослідники погоджуються, що їх дохідність, а значить, ефективність, є вищою, порівнюючи з ОСГ, і тому за ними майбутнє.

У 2002 р. А. М. Третяк опублікував працю «Історія земельних відносин і землеустрою в Україні». (Третяк, 2002). Хоча автор чомусь вирішив надати їй рангу «Навчальний посібник», то була перша у вітчизняній історіографії наукова праця, в якій комплексно і за весь історичний період досліджувалися земельні відносини і землеустрій, їх вплив на розвиток продуктивних сил. Другий розділ присвячено дослідженню сучасного етапу реформування аграрного сектору. Зазначена праця є однією із небагатьох, у якій ринкові реформи розглядають з погляду теорії цього процесу, а запропоновані ним дефініції важливих понять аграрної науки слугують дослідникам у розробці окресленої проблематики.

П. Коріненко досліджував земельні відносини через їх трансформації на основних етапах аграрної історії, в умовах ринкової реформи (Коріненко, 2015). Він проаналізував зміни у земельних відносинах, які сталися в результаті деколективізації, розпаювання колгоспних та радгоспних земель, у хронологічному порядку простежив виникнення перших альтернативних суб'єктів господарювання на селі – Асоціацій сільгоспвиробників і Колективних сільськогосподарських підприємств. У 2021 р. в Українському історичному журналі опубліковано статтю (у співавторстві), в якій автори аналізують передусім такі нові малі форми виробництва сільськогосподарської продукції на селі, як ОПГ і ОСГ. На конкретних матеріалах вони стверджували, що мало місце поспішне запровадження цих нових форм господарювання на землі, не було на ту пору належного теоретичного обґрунтування, фінансового забезпечення, що негативно впливало на процес реформування упродовж 30 років, робило його слабко прогнозованим. Селяни тривалий час не були впевнені в незворотності ринкових реформ, що підтверджувалося доволі сповільненими темпами отримання ними державних актів права власності на земельні паї (Коріненко, Падалка, Вароді, 2021).

Певний внесок в історіографію аграрної історії України і земельних відносин на сучасному етапі зроблений в монографії П. Коріненка «Земельне питання в історичній долі українського селянства» (Коріненко, 2022). У 2023 р. на Всеукраїнському конкурсі наукових праць з аграрної історії вона відзначена Дипломом третього ступеня. У VIII розділі «Курс на утвердження нових засад в земельних відносинах в добу незалежності України: здобутки і проблеми» послідовно аналізуються основні напрями деколективізації сільського господарства, запровадження і поширення орендних відносин на селі, та досить важкий шлях запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення. Названі напрями в сучасній аграрній історії стали можливими в результаті розпочатого ще в кінці 1980 р. курсу на утвердження ринкових відносин.

Науковці юридичного напряму досить ретельно опрацьовують нормативно-правову базу ринкових реформ, зокрема, щодо новацій в системі землеволодіння, землекористування та землерозпорядження. У їх працях чимало уваги приділяється з'ясуванню нових дефініцій, розглядається порядок проходження законів у Верховній Раді, підготовка урядових постанов та указів, які мають важливе значення для визнання правочинності в діях реформаторів (Гончарук, 2003; Шульга, Жушман, Урсевич, 2004; Лопатинський. 2006; Коріненко, 2018).

Деякі науковці певний час все ще розмірковували попередніми категоріями, у своїх дослідженнях продовжували вивчати проблеми функціонування агропромислового комплексу (АПК). Вони визнавали значимість існування нових організаційно-господарських структур, однак вважали, що вони мають функціонувати в межах централізованого АПК (Крисальний, 1993; Іжевська, 2014)

Новітня історіографія досліджуваної нами проблеми перенасичена науковими працями у форматі статей. На наш погляд, це є закономірний процес накопичення фактичного матеріалу, апробації джерел, а тому варто очікувати в найближчі роки публікації праць монографічного характеру. Статті ми розглянемо з погляду змістового направлення. Найціннішими вважаємо ті із них, де досліджуються питання щодо методології реформування аграрного сектору. Як приклад, приведемо одну із них, а саме статтю Ю. Лупенка, П. Саблука, В. Месель-Веселяка, М. Федорова (Лупенко, Саблук, Месель-Веселяк, Федоров, 2014) та Корновенка С. (Корновенко, 2022). Автори вважають, що «методологічна спрямованість реформи передбачає, щоб вільний громадянин вільної України був власником землі, мав право вільного вибору сфери своєї діяльності» До того ж вони виступали за економічну доцільність у співіснуванні дрібних і крупних товаровиробників, застерігали селян щодо поспішного продажу своїх земельних паїв, оскільки набути нові земельні площі їм буде практично неможливо. (Лупенко, Саблук, Месель-Веселяк, Федоров, 2014, с. 34).

До наступної групи історіографічної спадщини можемо віднести наукові статті, в яких аналізуються здобутки і проблеми різних типів організаційно-господарських структур, що виникали в сільському господарстві ще на початку ринкової реформи – ОПГ, ОСГ, КСП, агрофірми, агрохолдинги. Ці проблеми досліджували О. Карпенко, Т. Яворська, В. Цимбал, М. Малік, О. Ходаківська, Ю. Лупенко, М. Кропивко та ін. Так, О. Карпенко, П. Коріненко, Н. Савицький проаналізували категорію ОСГ, що отримали офіційний статус внаслідок прийняття Закону «Про особисте селянське господарство». Їх завдання, на думку О. Карпенка, полягає в тому, щоб поповнювати продовольчий ринок тими продуктами харчування, потреба в яких не задовольняється за рахунок великого сільськогосподарського виробництва. Кількісні показники виробництва окремих видів продукції з 1995 по 2013 рр. мали тенденцію до зростання. На 2013 р. вони виробляли 40 % валової продукції сільського господарства, зокрема, 97 % картоплі, 89 % овочів. Для вирішення цих завдань ОСГ добрали додаткові площі до своїх присадибних ділянок. Ці новації ринкової реформи досить вдало ілюстровані авторами декількома схемами і діаграмами. (Яворська, 2010; Кропивко, 2013; Карпенко, 2014, с. 202–206; Ходаківська, 2017; Малік, 2018).

Накопичений в попередні 30 років досвід господарювання нових суб'єктів, набуті ними організаторські і фінансово-економічні знання – все це потребувало від науковців на новому рівні підійти до аналізу, визначення перспектив їх господарської діяльності. У зв'язку з наданням статусу фермера усім домогосподарствам на селі, науковці ввели в обіг велику кількість статистичних матеріалів, які засвідчують, що кількість ОСГ зросла в усіх регіонах України. Щоправда, економічний стан їх досить строкатий. Здійснено ясність щодо вживання дослідниками терміну ОСГ і ОПГ. До появи Закону «Про особисте селянське господарство» ця форма господарювання розглядалася як особисті підсобні господарства (ОПГ), економічну основу яких складали присадибні земельні ділянки домогосподарств. На сучасному етапі науковці розглядають ОСГ як перший крок в деколективізованому селі до приватного господарювання, метою якого було забезпечення продуктами власних потреб, а також продажу лишків на ринках.

Практично усі дослідники сходяться на тому, що великі за обсягами товаровиробники за всіма економічними показниками мають переваги над дрібними, а кризовий стан в аграрному секторі 1990-х – початку 2000-х рр., на їх думку, був неминучим, носив тимчасовий характер і пов'язаний він зі зламом старої системи господарювання, надмірним податковим навантаженням, відсутністю достатнього фінансування, розривом господарських зв'язків та ін. Науковці продовжували вивчати стан земельних відносин і землеустрою. І. Новаківська, В. Сапич, Я. Гадзадо, Ю. Лузан, В. Рябоконь розглядають цей напрям аграрної реформи як необхідний для її повного завершення. Дослідники вважають, що запровадження права власності на землю є знаковим і таким, що має сприяти вихованню нового господаря на землі (Новаківська, 2018; Гудзало, 2017. с. 51; Сапич. 2018, с. 51;). З огляду на попередній досвід, земельні відносини в аграрному секторі економіки розглядаються науковцями як перманентний процес, а відтак, відповідним державним структурам варто своєчасно вживати заходи, які мають сприяти підвищенню ефективності використання земельних ресурсів. Автори вважають, що землі сільськогосподарського призначення мають бути доступними для усіх громадян України.

У цій же площині розглядають проблеми орендних відносин (Саблук, 1991; Ходаківська, 2021. с. 18–30). Від самого початку запровадження орендних відносин (на це звертають увагу практично усі дослідники) спостерігається наявність певного протиріччя, яке полягає в тому, що

орендодавець повинен надавати землю у тимчасове користування на вигідних для себе умовах. Але й орендар також повинен мати можливість отримання надійного прибутку. Вирішення цього протиріччя можливе як шляхом правового регулювання, так і за взаємною домовленістю власності, подолання на нових засадах кризових явищ у сільському господарстві, відродження у багатьох аграріїв почуття господаря на землі.

Історіографію досліджуваної нами проблеми варто доповнити з'ясуванням широти її викладення в навчальних підручниках та посібниках з аграрної історії України (Панченко, Шмарчук 2000.; Каденюк, 2005; Панченко, Мельник, Вергунов, 2007.; Коріненко, 2014; Падалка, Кириленко, Вергунов, 2019). Цей пласт літератури дає можливість досить широкого набуття знань про стан і перспективи ринкових реформ учнівською та студентською молоддю і взагалі усіма, хто цікавиться історією українського народу.

Ураховуючи потреби студентів сільськогосподарських інститутів у навчальних підручниках, у 2000 році П. Панченко та В. Шмарчук опублікували перший в незалежній Україні підручник з аграрної історії України. У ньому відведено окремий розділ становленню нової аграрної політики, наголошується на важливості підготовки сучасних фахівців, ролі наукових досліджень, удосконалення матеріально-технічної бази сільського господарства. З часом науковці Київського і Кам'янець-Подільського сільськогосподарських інститутів підготували свої підручники з аграрної історії. Вони продовжили виклад тем аж до початку XXI ст. Щоправда, вчені більше уваги приділили розвитку науково-технічних знань, стану агрокультури. Земельні відносини в сучасних ринкових умовах у них розкриваються лише побіжно. П. Коріненко видав навчально-методичний посібник «Історія українського селянства». У ньому, окрім іншого, здійснена спроба з'ясувати вплив сучасної аграрної реформи на менталітет українського селянства.

Заслуговують на увагу ще два підручники, авторами першого є С. Падалка, І. Кириленко, В. Вергунов, другого – А. Третяк, Т. Прядко, Т. Гетьманчик. У першому хронологічні межі сягають аж до 2020-х рр. У другому підручнику досліджуються умови переходу в землеустрої від планово-розподільчої системи державними структурами – до ринкової, що змістило акценти, зростала відповідальність господарюючих суб'єктів за ефективність використання земель. Зазначимо, що підручники підготовлені на досить широкій джерельній базі, в них детально аналізуються основні положення чинного Земельного кодексу України. Це дало можливість авторам зробити належні висновки загалом і з аграрної історії сучасності зокрема.

Третій блок нашого історіографічного екскурсу здійснено довкола з'ясування ролі наукових установ і окремих істориків у розробці проблем ринкової реформи сільського господарства. Ще наприкінці 1980-х рр. у сільськогосподарському інституті (м. Київ) працював колектив істориків-аграрників (керівник – Л. Бернштейн). У коло їх інтересів входили проблеми функціонування АПК, змін у соціальному становищі на селі, проблеми демографії тощо. Досить затребуваною стала їх колективна монографія «Соціально-економічні аспекти реформ в агропромисловому комплексі України (1991–1998 рр.)» (Бернштейн, 1998). Автори проаналізували об'єктивні і суб'єктивні чинники, що гальмували процес ринкової реформи. Цінним у цій роботі було й те, що автори пропонували конкретні шляхи для підвищення ефективності сільського господарства. На початку 2000-х рр. вчені університету відкорегували свої наукові інтереси в бік державної політики щодо становлення ринкових відносин. У науковому доробку вчених з'явилися чисельні наукові статті, у спеціалізованій вченій раді захищено ряд дисертацій. Тоді ж за їх ініціативою проведено декілька наукових конференцій. Аграрна тематика стала просуватися і в обласні центри України, зокрема, формувалися групи істориків-аграрників у Харкові, Дніпропетровську, Донецьку, Одесі, Миколаєві, Львові, Черкасах, Тернополі та ін.

Також варто сказати про науковців-аграрників Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького. Там сформувався колектив учених, які започаткували розробку аграрної проблематики за трьома науково-організаційними напрямами: У 2000 р. створено Науково-дослідний інститут селянства (керівник проф. А. Морозов). Довкола нього групувалися історики-аграрники України, що розробляли трансформації аграрних відносин на сучасному етапі: С. Кульчицький, С. Корновенко, В. Лазуренко, В. Масненко, А. Морозов, Ю. Присяжнюк, І. Фареній та ін. Тоді ж засноване Наукове товариство істориків-аграрників (керівник І. Фареній). Його членами стали 70 докторів і кандидатів історичних наук. Результати їх наукових досліджень опубліковані в журналі «Український селянин», обговорювалися на наукових симпозіумах (проведено 12 симпозіумів), під час захисту дисертацій на здобуття вченого ступеня кандидата, доктора історичних наук.

Висновки. Проведене дослідження історіографії ринкових реформ у сільському господарстві України дозволяє стверджувати, що історіографія цієї наукової проблеми була і залишається актуальною для дослідників. За 40 років зусиллями великої групи дослідників опрацьовано практично усі доступні їм джерела, підготовлено і опубліковано чимало

монографій, наукових статей, захищено дисертації. Зусиллями науковців істориків, економістів, юристів досліджуються усі складові цього багатопланового явища: функціонування нових організаційно-господарських структур усіх типів, трансформація земельних відносин, особливості деколективізації та запровадження приватної форми власності на землю та інші засоби виробництва, простежено шлях до відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення та інше.

У найближчій перспективі можемо очікувати появи нових досліджень, у яких буде здійснено порівняльний аналіз ходу і наслідків ринкової реформи сільського господарства на різних етапах, моніторинг зміни вектору соціальної політики на селі та його результат. У зв'язку з деіндустріалізацією, що відбувається в умовах російсько-української війни, науковці можуть дати рекомендації щодо підвищення долі аграрного сектору економіки у виробництві валового внутрішнього продукту тощо.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Андрійчук, В. Г (2004). *Економіка аграрних підприємств. Друге видання, доповнене і перероблене.* Київ. КНЕУ. 622 с.

Бернштейн, Л. Ю., Кульчицький, С. В. Михайлюк, В. А. (2000). *Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині XX ст.* Київ. Київський національний аграрний університет, 32 с..

Гайдуцький, П, І. (2014). Аграрна реформа: міфи і істина. *Урядовий кур'єр, 172, с. 78.*

Гладій, М. В. (2020) Земельна реформа: суть, проблеми і шляхи вирішення. *Економіка АПК,* 2, с. 6–19;

Гончарук, Н. Б. (2003*).* Правові засади утвердження приватної власності в аграрному секторі економіки України. *Український селянин*. Вип. 3. с. 336–342.

Горбулін, В. В. (ред) (2000.).*Земельні відносини в Україні. Збірник інформаційно-аналітичних матеріалів (1991–2000 рр.).* Київ. Істина.. 196 с.

Гудзало, Я. М., Саблук, П. Т. (2021*).* Аграрна реформа в Україні, її наукове значення та результати. *Економіка АПК,* 7. с. 6–16.

Гудзало, Я. М., Лузан, Ю. Я. (2017) Земельна реформа: проблеми і перспективи розвитку аграрної економіки. *Економіка АПК,* 9, с. 5–14.

Жулканич, Н., Міщанин, В. (2021). Історичні передумови та складнощі запровадження ринку землі в Україні. *Український селянин,* 25, 24–29. https://doi.org/10.31651/2413-8142-2021-25-Zhulkanych-Mistchanyn .

Іжевська, П. Г (2014). Агропромисловий комплекс України: сучасний стан, тенденції та перспективи розвитку. *Національна економіка Інтелект XXI ст.*, 3, с. 59–64.

Історія українського селянства (2006). Історія українського селянства в 2. т. Т. 2. Київ. Наукова думка. 596 с.

Каденюк, О. С. (2005*). Аграрна історія України*. Курс лекцій. Кам'янець-Подільський. Абетка. 292 с.

Карпенко, О. В. (2014). *Тенденції розвитку особистих селянських господарств у контексті складових економічної безпеки. Глобальні та національні проблеми економіки*. Вип. 2. Миколаїв. с. 202–206.

Кириленко, І. Г. (2005). Аграрна реформа в Україні. надбання, проблеми. *Економіка АПК*, 5, с. 18, 23.

Коноваленко, О. С. (2025). Історіографія аграрної реформи в Україні періоду незалежності: основні етапи та дискусії. *Київські наукові студії.* 1. (20).

Коріненко, П. (2025). До питання про сутність Селянської революції в Україні: новий погляд українських істориків. *Український селянин*, (36). https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Korinenko .

Коріненко, П. С. (2014). *Історія українського селянства. Навчально-методичий посібник.* Тернопіль. Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка. 295 с.

Коріненко, П. С. (2015). *Трансформації земельних відносин в українському селі (IX – початок XXI ст.). Порівняльний аналіз.* Тернопіль. Вектор. 495 с.

Коріненко, П. С. (2018). *Правові засади аграрної політики в Україні (друга пол. XX – початку XXI ст. Історичний аспект.* Тернопіль. 367 с.

Коріненко, П., Савицький, Н. (2024). Формування нових організаційно-господарських структур в українському селі на першому етапі аграрної реформи (1985–1995 рр.). *Український селянин*, (32). https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Korinenko-Savytskyi .

Корновенко С. (2022). Літопис села, що віддзеркалює українську історію. *Український селянин*, (28). https://doi.org/10.31651/2413-8142-2022-28-Kornovenko .

Кульчицький, С. В. (2002) Ринкові реформи в сільському господарстві. *Український селянин*, 4,. с. 15–19.

Лопатинський, Ю. М. (2006). *Трансформація аграрного сектору: інституціональні засади.* Чернівці. Рута. 344 с.

Лупенко, В. О., Кропивко, М. Ф. (2013). Агрохолдинги в Україні та посилення соціальної спрямованості їх діяльності. *Економіка АПК*, 7, с. 5–21.

Лупенко, М. О., Саблук, П. Т., Месель-Веселяк, В. М., Федоров, М. М. (2014). Результати і проблеми реформування сільського господарства України. *Економіка АПК,* 7, с. 26–38..

Малік, М. Й. (2018). Тенденції і перспективи розвитку ОСГ. *Економіка АПК,* 1 с. 11–19.

Марусенко, Р.І. (2011). *Науково-практичний коментар. Земельний кодекс України за станом на 1.09. 2011 р.* Київ. 209 с.

Марценюк, М. П. (2017). Ринок земель сільськогосподарського призначення в Україні: стан та перспективи запровадження*. Економіка АПК,* 8, с. 15–20.

Мірошніченко, А. М. (2009). *Земельне право України.* Підручник. Київ. Правова єдність. 712 с.

Новаківська, І. О.(2018). *Економіка землекористування.* Монографія. Київ. Аграрні науки, 399 с.

Падалка, С. С. (2010). *Приватизація в Україні: перші підсумка та уроки. (1999–2009).* Монографія. Київ, 361 с.

Падалка, С. С. (2025). Сільські промисли як фактор ринкової економіки і повсякденного життя сільського населення. *Вісник аграрної історії*. 53–54. С. 207–224. https://doi.org/10.31392/VAH-2025.53-54.19 .

Падалка, С. С., Кириленко, І. Г., Вергунов, В. А. (2019*). Аграрна історія України. (У 2-х частинах).* Київ. та ін.

Панченко, П. П., Мельник, Ю. Ф., Вергунов, В. А. (2007). *Аграрна історія України.* Київ. Просвіта, 532 с.

Панченко, П. П., Мураров, В. А. Кудирко, О. О (1999*). Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині XX століття.* Київ.

Панченко, П. П., Шмарчук, В. А. (2000*). Аграрна історія України.* Видання друге, виправлене і доповнене. Київ, 392 с.;

Саблук, П. Т., Фесина, А. А. (1991*).* Оренда в умовах економічної реформи*. Економіка АПК*. Київ.

Сапич, В. І. (2018). Трансформація відносин власності на землю в аграрному секторі економіки. *Економіка АПК*, 6, с. 51–60.

Третяк, А. М. (2002) *Історія земельних відносин і землеустрою в Україні.* Навчальний посібник. Київ. Аграрна наука, 280 с.

Ходаківська, О. В. (2017). Агрохолдинги України: аграрна політика . *Економіка АПК*, 6, с. 33–42.

Ходаківська, О. В. (2021) Наукова дискусія у сфері земельних відносин: еволюція становлення та перспективи розвитку. *Економіка АПК,* 8, 18–30.

Черевко, Г. (2012). Агрохолдинги як оптимальні форми крупнотоварного господарювання в агробізнесі України. *Аграрна економіка,* т. 5. № 1.

Шульга, М. В. Жушман, В. П., Урсевич, В. Ю. (2004). *Фермерське господарство: правові засади створення, фінансування та припинення.* Харків: Одісей, 464 с.

Яворська, Т. Г. (2010). Особисті селянські господарства: визначення категорії та підприємницької діяльності. *Економіка АПК,* 10.

References:

Andriychuk, V. G. (2004). Economics of agricultural enterprises. Second edition, supplemented and revised. Kyiv. KNEU. 622 p. [in Ukrainian].

Bernshtein, L. Yu., Kulchytsky, S. V. Mykhaylyuk, V. A. (2000). Historiography, methodology and source base of research on agrarian relations in Ukraine in the second half of the 20th century. Kyiv. Kyiv National Agrarian University, 32 p.. [in Ukrainian].

Cherevko, G. (2012). Agricultural holdings as optimal forms of large-scale commodity management in agribusiness of Ukraine. Agrarian Economy, vol. 5. No. 1. [in Ukrainian].

Gladiy, M. V. (2020) Land reform: essence, problems and solutions. *Economics of the Agricultural Complex*, 2, pp. 6–19 [in Ukrainian].

Goncharuk, N. B. (2003). Legal principles of establishing private property in the agricultural sector of the economy of Ukraine. *Ukrainian peasant*. Issue 3. pp. 336–342. [in Ukrainian].

Gorbulin, V. V. (ed.) (2000.). Land relations in Ukraine. Collection of informational and analytical materials (1991–2000). Kyiv. Truth.. 196 pp. [in Ukrainian].

Gudzalo, Ya. M., Luzan, Yu. Ya. (2017) Land reform: problems and prospects for the development of the agrarian economy. *Economics of the Agricultural Industry*, 9, pp. 5–14. [in Ukrainian].

Gudzalo, Ya. M., Sabluk, P. T. (2021). Agrarian reform in Ukraine, its scientific significance and results. *Economics of the Agricultural Complex*, 7. pp. 6–16. [in Ukrainian].

Haydutsky, P. I. (2014). Agrarian reform: myths and truth. Government courier, 172, p. 78. [in Ukrainian].

History of the Ukrainian Peasantry (2006). History of the Ukrainian Peasantry in 2. t. T. 2. Kyiv. Naukova Dumka. 596 p. [in Ukrainian].

Izhevska, P. G. (2014). The agro-industrial complex of Ukraine: current state, trends and prospects for development. *National Economy Intellect XXI century*, 3, p. 59–64. [in Ukrainian].

Kadenyuk, O. S. (2005). Agrarian History of Ukraine. Lecture Course. Kamianets-Podilskyi. Abetka. 292 p. [in Ukrainian].

Karpenko, O. V. (2014). Trends in the development of personal peasant farms in the context of components of economic security. Global and national problems of the economy. Vol. 2. Mykolaiv. p. 202–206. [in Ukrainian].

Khodakivska, O. V. (2017). Agricultural holdings of Ukraine: agricultural policy. Economics of the Agricultural and Industrial Complex, 6, pp. 33–42. [in Ukrainian].

Khodakivska, O. V. (2021) Scientific discussion in the field of land relations: evolution of formation and prospects for development. Economics of the Agricultural Complex, 8, 18–30. [in Ukrainian].

Konovalenko, O. S. (2025). Historiography of agrarian reform in Ukraine during the period of independence: main stages and discussions. *Kyiv Scientific Studies*. 1. (20). [in Ukrainian].

Korinenko, P. (2025). On the Question of the Essence of the Peasant Revolution in Ukraine: A New Perspective of Ukrainian Historians. *Ukrainian Peasant*, (36). https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Korinenko [in Ukrainian].

Korinenko, P. S. (2014). History of the Ukrainian Peasantry. Teaching and Methodological Manual. Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University . 295 p. [in Ukrainian].

Korinenko, P. S. (2015). Transformations of land relations in the Ukrainian village (9th – early 21st centuries). Comparative analysis. Ternopil. Vector. 495 p. [in Ukrainian].

Korinenko, P. S. (2018). Legal principles of agrarian policy in Ukraine (second half of the 20th – early 21st centuries. Historical aspect. Ternopil. 367 p. [in Ukrainian].

Korinenko, P., & Savytskyi, N. (2024). Formation of new organizational and economic structures in ukrainian villages at the first stage of agrarian reform (1985–1995). *Ukrainian Peasant*, (32). https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Korinenko-Savytskyi [in Ukrainian].

Kornovenko, S. (2022). The chronicle of the village that reflects ukrainian history. *Ukrainian Peasant*, (28). https://doi.org/10.31651/2413-8142-2022-28-Kornovenko [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S. V. (2002) Market reforms in agriculture. Ukrainian peasant, 4,. p. 15–19. [in Ukrainian].

Kyrylenko, I. G. (2005). Agrarian reform in Ukraine. achievements, problems. *Economy of the Agricultural Complex*, 5, pp. 18, 23. [in Ukrainian].

Lopatynskyi, Yu. M. (2006). Transformation of the agricultural sector: institutional foundations. Chernivtsi. Ruta. 344 p. [in Ukrainian].

Lupenko, M. O., Sabluk, P. T., Mesel-Veselyak, V. M., Fedorov, M. M. (2014). Results and problems of reforming the agriculture of Ukraine. *Economics of the Agricultural Industry*, 7, pp. 26–38. [in Ukrainian].

Lupenko, V. O., Kropyvko, M. F. (2013). Agroholdings in Ukraine and strengthening the social orientation of their activities. *Economics of the Agricultural Complex,* 7, p. 5–21. [in Ukrainian].

Malik, M.Y. (2018). Trends and prospects for the development of OSG. *Economics of the Agricultural Industry*, 1 p. 11–19. [in Ukrainian].

Martsenyuk, M. P. (2017). Agricultural land market in Ukraine: state and prospects for implementation. *Economics of the Agricultural Industry*, 8, p. 15–20. [in Ukrainian].

Marusenko, R.I. (2011). Scientific and practical commentary. Land Code of Ukraine as of September 1, 2011. Kyiv. 209 p. [in Ukrainian].

Miroshnichenko, A. M. (2009). Land law of Ukraine. Textbook. Kyiv. Legal unity. 712 p. [in Ukrainian].

Novakivska, I. O. (2018). Economics of land use. Monograph. Kyiv. Agrarian sciences, 399 p. [in Ukrainian].

Padalka, S. S. (2010). Privatization in Ukraine: first results and lessons. (1999–2009). Monograph. Kyiv, 361 p. [in Ukrainian].

Padalka, S. S. (2025). Agricultural industries as a factor of market economy development and changes in the daily life of the population of ukraine (1990–2000) *Bulletin of Agricultural History*. 53–54. pp. 207–224. https://doi.org/10.31392/VAH-2025.53-54.19 [in Ukrainian].

Padalka, S. S., Kyrylenko, I. G., Vergunov, V. A. (2019). Agrarian history of Ukraine. (In 2 parts). Kyiv. et al. [in Ukrainian].

Panchenko, P. P., Melnyk, Yu. F., Vergunov, V. A. (2007). Agrarian history of Ukraine. Kyiv. Prosvita, 532 p. [in Ukrainian].

Panchenko, P. P., Murarov, V. A. Kudyrko, O. O. (1999). Historiography of the development of agrarian relations in Ukraine in the second half of the 20th century. Kyiv. [in Ukrainian].

Panchenko, P. P., Shmarchuk, V. A. (2000). Agrarian history of Ukraine. Second edition, revised and supplemented. Kyiv, 392 p. [in Ukrainian]

Sabluk, P. T., Fesyna, A. A. (1991). Lease in the context of economic reform. *Economics of the Agricultural and Industrial Complex*. Kyiv. [in Ukrainian].

Sapych, V. I. (2018). Transformation of land ownership relations in the agricultural sector of the economy. *Economics of the Agricultural and Industrial Complex*, 6, pp. 51–60. [in Ukrainian].

Shulga, M. V. Zhushman, V. P., Ursevich, V. Yu. (2004). Farming: legal principles of creation, financing and termination. Kharkiv: Odyssey, 464 p. [in Ukrainian].

Tretyak, A.M. (2002) History of land relations and land management in Ukraine. Textbook. Kyiv. Agrarian science, 280 p. [in Ukrainian].

Yavorska, T. G. (2010). Personal peasant farms: definition of category and entrepreneurial activity. *Economics of the Agricultural Complex*, 10. [in Ukrainian].

Zhulkanych, N. & Mistchanyn, V. (2021). Historical precondition and diffi culties of implementation land market in Ukraine. *Ukrainian Peasant*, (25), 24–29. https://doi.org/10.31651/2413-8142-2021-25-Zhulkanych-Mistchanyn [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.02.2026 Схвалено до друку / Accepted: 18.04.2026

УДК 94:355.3(474.5)«1990/2025»
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-56-154-169

The transformation of the Armed Forces of the Republic of Lithuania, 1990–2025: personnel and structure

Vytautas Jokubauskas
Institute of Baltic Region History and Archaeology, Klaipėda University
Doctor of Humanities, Senior Researcher (Republic of Lithuania)
email: vytautas.jokubauskas@ku.lt
ORCID: http://orcid.org/0000-0002-5578-4880
Scopus Autor ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57194641126

Artem M. Petryk
Institute of Baltic Region History and Archaeology, Klaipėda University
PhD in History, Senior Researcher (Republic of Lithuania)
email: petryk1918.1940@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5620-4729
Scopus Autor ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58125322800

Abstract.

This article presents a comprehensive analysis of the transformation of the Armed Forces of the Republic of Lithuania in 1990–2025. ***The aim of the study*** *is to identify the principal trends in the development of Lithuania's military system from the restoration of state independence to the present stage, taking into account personnel and structural changes.* ***The theoretical framework of the study*** *is based on the concept of military power as the sum of interrelated elements: the will of the army and society to resist and military concepts and organizational structure. These elements are further influenced by "force multipliers," including political factors and allied commitments. The theoretical approach focuses on explaining long-term transformation processes; particular attention is paid to motivation, structural changes, and demographic constraints.* ***The methodology*** *combines general scientific methods (analysis, synthesis, and generalization) with specialized historical methods, applying a comparative approach within the broader Baltic regional context. In addition, quantitative data analysis is employed, particularly in assessing demographic indicators and changes in the personnel structure. The article also applies an institutional and organizational level of analysis, examining the evolution of the structure of brigades, battalions, and forces. In this way, the study combines a conceptual theoretical model and empirical data analysis in order to reveal the logic of the army's transformation over more than three decades. The source base consists of official statistical data, legal acts, and materials of the Ministry of National Defence of Lithuania.* ***The scientific novelty of the study*** *lies in its systematic interpretation of more than three decades of continuous transformation of the Lithuanian Armed Forces as an integral phenomenon, with particular attention to demographic constraints and the evolution of organizational structure. It is demonstrated that after 2014 the modernization processes acquired an accelerated character, with a particular emphasis on increasing firepower capabilities.* ***The study concludes*** *that the transformation of the Lithuanian Armed Forces in 1990–2025 took place under conditions of limited demographic resources, but with a gradual overall strengthening of militarization and integration into NATO's collective defence system.*

Keywords: *Armed Forces, Republic of Lithuania, Baltic States, transformation, modernization, structure, personnel, demographics.*

Трансформація Збройних сил Литовської Республіки у 1990–2025 роках: персонал та структура

Вітаутас Йокубаускас
Інститут історії та археології Балтійського регіону, Клайпедський університет
доктор гуманітарних наук, старший науковий співробітник (Литовська Республіка)
email: vytautas.jokubauskas@ku.lt
ORCID: http://orcid.org/0000-0002-5578-4880
Scopus Autor ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57194641126

Артем Петрик
Інститут історії та археології Балтійського регіону, Клайпедський університет
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник (Литовська Республіка)
email: petryk1918.1940@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5620-4729
Scopus Autor ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58125322800

Анотація.

Статтю присвячено комплексному аналізу трансформації Збройних сил Литовської Республіки у 1990–2025 роках. ***Метою дослідження*** *є з'ясування основних тенденцій розвитку литовської військової системи від моменту відновлення державної незалежності до сучасного етапу, з урахуванням кадрових та структурних змін.* ***Теоретичною основою роботи*** *слугує концепція військової сили як суми взаємопов'язаних елементів: волі армії й суспільства до опору та військових концепцій і організаційної структури, на які додатково впливають «множники сили» – політичні чинники та союзницькі зобов'язання. Теоретичний підхід орієнтований на пояснення процесів довготривалої трансформації, тому особлива увага приділяється мотивації, структурним змінам і демографічним обмеженням.* ***Методологія дослідження*** *ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) і спеціально-історичних методів із застосуванням компаративістського підходу в балтійському контексті. Крім того, застосовано кількісний аналіз даних, зокрема, при оцінюванні демографічних показників і змін у структурі персоналу. У статті також застосовується інституційний та організаційний рівень аналізу, що розглядає еволюцію структури бригад, батальйонів і сил. Так, дослідження поєднує концептуальну теоретичну модель і емпіричний аналіз даних з метою розкриття логіки трансформації армії протягом більш ніж трьох десятиліть. Джерельну базу роботи становлять офіційні статистичні дані, нормативні акти та матеріали Міністерства охорони краю Литви.* ***Наукова новизна роботи*** *полягає у системному осмисленні понад тридцятирічного процесу перманентної трансформації литовських збройних сил як цілісного явища, з урахуванням демографічних обмежень та еволюції організаційної структури. Доведено, що після 2014 р. модернізаційні процеси набули прискореного характеру з акцентом на збільшення вогневих спроможностей.* ***Висновком*** *є те, що трансформація Збройних сил Литви у 1990–2025 рр. відбувалася в умовах обмежених демографічних ресурсів, але з поступовим загальним посиленням мілітаризації та інтеграції до системи колективної оборони НАТО.*

Ключові слова: *збройні сили, Литовська Республіка, Балтійські країни, трансформація, модернізація, структура, персонал, демографія.*

Постановка проблеми. 11 березня 1990 року відновлено незалежність Литовської Республіки, втрачену за півстоліття до цього (1940 р.) унаслідок радянської окупації. Утім, Москва протягом наступних півтора року не полишала спроб ліквідувати відновлену литовську державність шляхом задіяння різних методів – від шантажу і провокацій до економічної блокади та збройної спроби придушення Республіки. Через усвідомлення аксіоматичності факту екзистенційної загрози, у Литовській Республіці ухвалено рішення про започаткування центральної установи із організації захисту країни. 25 квітня 1990 р. створено Департамент охорони краю, на який покладалася задача створення системи оборони Литви. Ця робота тривала декілька років. Паралельно доводилося опікуватися іншими питаннями: захист парламенту (Верховної Ради/Сейму) та інших важливих об'єктів під час протидії агресії силових структур СРСР у ході «Січневих подій» 1991 р., а також виведенням частин російської армії з Литви та ін.

Офіційно Збройні сили Литви реанімовано через більш ніж 2,5 роки після утворення Департаменту. Акт про відновлення литовської армії ухвалено 19 листопада 1992 р. У документі проголошувалося: «Вшановуючи відважні бої за Незалежність і розпочату сучасними

добровольцями справу охорони краю, дбаючи про безпечне сьогодення й майбутнє народу Литви, про охорону території Литовської Республіки та державного кордону, в ім'я свободи і незалежності Литви Верховна Рада Литовської Республіки цим актом урочисто проголошує, що від цього дня відновлюється Армія Литовської Республіки» (Lietuvos kariuomenės atkūrimas, 2025).

Слід зазначити, що основна особливість тогочасних обставин, в яких перебувала Литва, як і дві інші балтійські країни – Латвія та Естонія, полягала в тому, що їхні армії створювалися з нуля. Не лишалося жодних зв'язків із колишньою радянською армією, її підрозділами, традиціями, озброєнням тощо.

Російську армію повністю виведено з території Литви у 1993 р. Разом із нею вивезено військове майно, техніку та озброєння. Армія Литви перейняла лише інфраструктуру – казарми, полігони, аеродроми – те, що до початку радянської окупації у 1940 р. використовувало міжвоєнне Військо Литовське та збудувала Литовська держава.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Литовська наука має велику і багату традицію військово-історичних студій, перший розквіт яких припав на міжвоєнний період історії Литовської держави, другий – безпосередньо пов'язаний з відродженням незалежності Литви у 1990–1991 рр. та породженої цим фактом реституції історичної пам'яті литовського народу. За три десятиліття суверенності (до 2021 р.) в Литві захищено 51 докторську дисертацію з військово-історичної проблематики та воєнних наук (Детальніше див.: Jokubauskas, 2021, p. 266–269).

Побутує небезпідставна думка про те, що основний акцент у військово-історичних дослідженнях у Литві робиться на періодах: існування Великого князівства Литовського, визвольних повстань 1830–1831, 1863–1864 рр., міжвоєнного Війська Литовського (див.: Jokubauskas & Sereičikas, 2024; Vitkus, 2024) та партизанської збройної боротьби за незалежність у 1940-х – 1950-х рр. Утім, не можна назвати обділеною увагою проблематику, пов'язану з новітньою добою історії Збройних сил Литви (з 1990 р.). Серед численних робіт цієї умовної групи особливо виділяються комплексні дослідження проблеми оновлення системи національної безпеки, трансформації обороноздатності Литви, від моменту відновлення суверенності до вступу країни до Північно-Атлантичного альянсу у 2004 р. (Paręčkys, 2021). До найновіших здобутків литовських науковців належить багатогранна ґрунтовна ретроспективна розробка шляху литовської армії, пройденого за перші 30 років після її відновлення (Surgailis, 2025).

Давньою є й історія української литуаністики. Вона пережила своє перше піднесення на межі XIX–XX ст., у добу класиків «Київської школи» В. Антоновича, М. Грушевського, М. Іванищева, Ф. Леонтовича та ін. Як в історичному, так і історико-правовому сегментах українська литуаністика розвивалася і в міжвоєнну добу, зокрема, стараннями науковців екзилу. Продовжувала жити протягом усіх десятиліть радянської окупації на питомих українських теренах. Однак усе це про медіавістичний сегмент литуаністичних студій. Дослідження з історії Великого князівства Литовського, литовської доби в історії України і нині дають значимі інтелектуальні плоди, доволі широким є коло сучасних спеціалістів означеного напрямку.

Коли ж йдеться про історичну литуаністику у хронології XX ст. та особливо знакового міжвоєнного періоду, тим паче через перспективу досліджень історії власне литовської державності, то тут ситуація кардинально інша. Ще обмеженішим є результат і вужчим коло дослідників, постають у разі локалізації питання до військово-історичної складової, до студій з історії регулярних Збройних сил Литви.

Серед робіт, які все ж торкаються зазначеної проблематики, виділимо такі, що не оминають історії Армії Литви у контексті польсько-литовського міжвоєнного конфлікту та «Клайпедського питання» (Гоменюк, 2017), а також: приділяють увагу основним віхам становлення Армії Литовської Республіки (Петрик, 2020), участі офіцерів-уродженців України у перших визвольних змаганнях литовського народу (Петрик, 2024), історії та актуальному стану воєнно-історичних досліджень у Литві (Петрик, 2023). Не можна також оминути появи в україномовному науковому сегменті робіт як литовських дослідників, так і спільних литовсько-українських публікацій з військово-історичної проблематики (Йокубаускас, 2020; Йокубаускас & Петрик, 2021).

Військово-історична тематика знаходить своє відображення і в тих литуаністичних дослідженнях, що локалізовані на найновітнішому періоді кінця XX – І-ї чверті XXI ст. Так, протягом останнього десятиліття світ побачили публікації українських науковців, які із задіянням ширшого балтійського контексту торкаються, зокрема, питань українсько-литовської військової співпраці (Марценюк, 2017) та етапу відновлення національних збройних сил у першу декаду незалежності у 1990-х рр. (Войтенко, 2023).

Наша робота дає змогу не лише комплексно висвітлити понад 30-річний процес трансформації Збройних сил Литовської Республіки, але і створює можливість побачити перспективи подальшого розвитку Армії Литви. Задіяння нами компаративістичного підходу

дозволяє побачити проблему у загальнобалтійському розрізі. Усе наведене визначає новизну дослідження.

Метою дослідження є з'ясування основних тенденцій розвитку литовської військової системи від моменту відновлення державної незалежності до сучасного етапу, з урахуванням кадрових та структурних змін. Визначаючи детальніше: у цій статті ми комплексно розглядаємо процес творення новітніх Збройних сил Литовської Республіки, який протягом останніх 35 років мав характер перманентної трансформації. Ця робота базується на візії військової сили, як суми трьох елементів: 1) волі армії і народу до опору (*мотивації*); 2) матеріального *забезпечення* армії; 3) військових *концепцій*, планів та прийнятих принципів ведення війни, з нашим акцентуванням на 1-му з вищезазначених елементів силового комплексу. На кожен із елементів військової сили додатково можуть впливати «множники сили», такі як політичний чинник, військові союзники і т.д. Якщо ж перший (воля до опору) із зазначених трьох елементів військової сили, умовно, дорівнює нулю, то два інші елементи також дорівнюватимуть нулю. Їх у цій статті ми розглянемо у вимірі комплектування та структури збройних сил. У певних елементах роботи нами буде задіяно компаративістський підхід, задля залучення ширшого регіонального контексту Балтійських країн.

Виклад основного матеріалу.

І. Тенденції комплектування персоналу системи охорони краю.

Відновлена на початку 1990-х рр. Армія Литви обрала змішану систему комплектування особового складу, яка охоплює як елементи професійної служби, так і призову. Враховуючи невеликий розмір країни, її геополітичне становище, а також безпекове середовище, видавалося очевидним, що спиратися лише на військовослужбовців професійної служби не є можливим. Також це було пов'язано як з аспектом військової підготовки суспільства, так і зі зміцненням мотивації населення захищати власну державу (Pocienė, 2018).

Протягом перших трьох десятиліть незалежності відбувалися досить динамічні та різкі зміни. Комплектування персоналу системи охорони краю Литви змінювалося (див. табл. 1). Можна виокремити три виразні періоди цих змін (див. діаграма 1): 1. Період до 2007 р., коли в Армії Литви кількісно домінували вояки-добровольці (територіальні сили) – у середньому 46,5 % від загального складу Збройних сил Литви. Натомість військовики професійної військової служби (включно з офіцерами та підофіцерами) у середньому становили 29,4 % кількості від загального складу армії. Водночас у регулярних підрозділах призовники становили у середньому 14,5 % від загального складу; 2. Період 2008–2014 рр., коли у військових підрозділах Збройних сил Литви не залишилося призовників. Армія спиралася лише на військовослужбовців професійної військової служби – їхня частка зросла у середньому до 52,7 % від загального складу Армії Литви. Натомість частка вояків-добровольців суттєво зменшилася – до 29,9 %; 3.Сучасний період, що триває з 2015 р., під час якого частка військовослужбовців професійної військової служби у середньому досягає 47,8 % від загального складу Армії Литви, частка добровольців – 23,3 %, частка призовників – 14,8 %.

По суті, в умовному третьому періоді (з 2015 р.), відносна частка призовників у Збройних силах Литви повернулася до стану умовного першого періоду (до 2007 р.). Відносні ж частки військовослужбовців професійної військової служби і військовослужбовців-добровольців помінялися місцями – чисельність першої групи збільшилася, другої – зменшилася. До того ж не лише відносно, але й в абсолютних числових вираженнях.

Зміни структури персоналу системи охорони краю також вказують на певне переформатування прийнятих принципів ведення війни. Стабільною серед персоналу військової системи Литовської Республіки залишається частка цивільних службовців і курсантів. Після вступу Литви до НАТО у 2004 р. розпочалася реформа Добровольчих сил охорони краю (лит. скороч. KASP), їхній персонал значно скоротився (удвічі). Протягом останніх двох десятиліть чисельність добровольців у військовій системі країни стабільно залишається у межах близько 4–5 тис. військовослужбовців. Це у два–три рази менше, ніж відповідний показник першої декади відновлення незалежності Литви (йдеться про період 1991–2003 рр.).У 2015 р. в Армії Литви відбулося повернення до системи призову, і це створило передумови для чисельного зростання Збройних сил Литовської Республіки (див. діаграма 2). Попри зазначене, у чисельному вираженні, і дотепер (2025 р.), не вдалося відновити рівень кадрового потенціалу, що був продемонстрований у 2001–2003 рр. і становив 25–26 тис. осіб. Наведене визначається не лише питаннями щодо фінансування чи структури (які будуть розглянуті нами нижче), але й добре відомою непростою демографічною реальністю, а також окресленою демографічною візією майбутнього Литви.

Видається недоцільним розпочинати процеси масштабної структурної та інфраструктурної розбудови системи оборони в умовах зменшення народжуваності (а значить, і кількості молодих громадян, які будуть здатні нести службу у лавах Збройних сил Литви) як в актуальному, так і у перспективному розрізах. Протягом минулого століття, до 1991 р., у Литві (див. діаграма 3)

щороку народжувалося близько 50–60 тис. дітей. З 1993 р. народжуваність почала різко знижуватися. Менш ніж за десятиліття впала вдвічі – до річного показника у приблизно 30 тис. дітей.

Протягом 2001–2016 рр. цей середній показник, коливаючись, залишався стабільним. Дані 2017–2024 рр. демонструють новий виток різкого падіння народжуваності у Литві. Так, у 2024 р., порівнюючи з 1991 р., народжуваність впала втричі. Водночас за восьмирічний період, якщо порівняти з 2016 р., народжуваність зменшилася на 38 %. Вочевидь ці загальнонаціональні демографічні тенденції у майбутньому неминуче вплинуть на можливості Збройних сил Литви, зокрема, у сегменті комплектування особовим складом військових підрозділів. Навіть за найбільш оптимістичними підрахунками Армії Литви, оцінка потенціалу щорічного призову юнаків (розрахована до 2040 р.) становить 5,5 тис.– 6,5 тис. осіб.

Ця цифра встановлена на підставі п'яти основних передумов, які могли б/мали б бути виконаними для реалізації заявленого потенціалу призову, а саме: 1) призов юнаків, які закінчили школу і досягли 18/19-річного віку; 2) скасування навчання у вищому навчальному закладі як підстави надання відстрочки від виконання військового обов'язку; 3) зменшення фактичної частки тих осіб, які ухиляються від військової служби; 4) зменшення кількості випадків звільнення від військового обов'язку та випадків надання відстрочки від виконання військового обов'язку; 5) збільшення частки осіб, визнаних непридатними до виконання військового обов'язку за станом здоров'я (Visuotinės karo prievolės galimybių vertinimo studija, 2021, p. 5).

У такому разі до лав Збройних сил було б призвано близько 43 % юнаків. Однак зауважимо, що показник у 6 тис. осіб – це оптимістичний варіант. Більш вірогідним очікуванням є збільшення із запланованих у 2025 р. показників у 3,8 тис. призовників до цифри у 4,5 тис. осіб, призваних до лав Армії Литви (що становить 3/4 теоретичного моделювання армії). Досягнення такого показника означало б повернення до рівня чисельності особового складу Збройних сил Литви у 2002 р. Для того, щоб була можливість кадрово укомплектувати таку кількість новобранців, Армія Литви мала б додатково сформувати щонайменше один новий піхотний батальйон (стандартний батальйон налічує 750 осіб, із них призовники становлять 80 % особового складу).

Сумніви щодо можливості досягти річних показників призиву у 6 тис. призовників зумовлені статистичними даними останнього десятиліття. Так, у першому півріччі 2020 р. за ухилення від служби у Збройних силах Литви покарано майже 7 тис. чоловіків. Того ж року до списків призовників внесені 38 427 чоловіків (Kazlauskienė, 2024, p. 71,130). Тобто близько 1/5 з них уникали служби в лавах армії і були покарані за це.

Зазначимо, що згідно із даними Служби військового обов'язку та комплектування Армії Литви, оприлюдненими у 2023 р., протягом останніх років призовники за невиконання ними військового обов'язку притягувалися до адміністративної відповідальності понад 14 тисяч разів (Znamerovskis, 2024).

Придатними до військової служби за станом здоров'я наразі визнаються 39 % юнаків (Jaruševičiūtė-Mockuvienė, 2023). Яким же чином можна вирахувати реальний показник щорічного призову новобранців у довгостроковій перспективі? По-перше, виходимо із розрахунку, що у 2040 р. у найкращому випадку чисельність юнаків призовного віку у Литві буде становити лише близько 13 тис. осіб. По-друге, враховуємо можливість збереження актуальної тенденції уникнення військової служби 1/5 призовників. По-третє, приймаємо позицію, що згідно із вимогами до стану здоров'я, придатними до служби будуть лише 2/5 призовників. Таким чином, навіть 4 тис. новобранців Армії Литви на рік виглядають перспективним оптимістичним максимумом чисельності призваних.

Через зазначені обставини в Литві вже зараз ведуться дискусії щодо запровадження військового обов'язку для дівчат. Здійснюються відповідні актуальні розрахунки (див. табл. 2), адже попередні розрахунки, виконані у 2021 р., не охоплюють новітню демографічну тенденцію.

Наявні обставини начебто є зрозумілою підставою для задіяння «рятівної» альтернативи – запровадження військового обов'язку для дівчат. Є також і відповідні прецеденти, адже Литва має змогу спиратися на приклади та досвід Ізраїлю, Норвегії, Швеції або Данії. Однак згідно з опитуванням, проведеним у 2022 р., лише 9 % жителів Литви підтримали ідею введення загального призову також і для дівчат (Platūkytė, 2022). Зазначені опитування є вагомим аргументом, оскільки у демократичній країні дуже важливим сегментом у алгоритмі реалізації рішення є підтримка суспільства.

Згідно із результатами дослідження, проведеного у 2017 р., встановлено, що більшість жителів Литви підтримують військовий обов'язок. Крім того, 42 % опитаних зазначили, що долучилися б до оборони Литви (Ramonaitė et. al., 2018). Восени 2023 р. близько 70 % жителів Литви дотримувалися думки, що у випадку агресії необхідно захищатися, 30 % зазначили, що самі брали б участь у збройному опорі агресору. 81 % респондентів підтримали ідею загального військового обов'язку (Platūkytė, 2023).

Таблиця 1.

Персонал системи охорони краю Литви та кількість населення країни у 1992–2025 рр.
(2025 m. šaukimo planas, 2025; Krašto apsaugos sistemos personalo skaičiaus pokytis, 2025; Jokubauskas et. al., 2015; Oficialiosios statistikos portalas, 2026)

Рік	Професійна військова служба	Активний резерв (добровольці)	Обов'язкова початкова військова служба	Цивільні службовці	Курсанти	Усього військово-службовців[1]	Усього	Населення Литви, млн. осіб
1992	2232	12000	1813	1005	125	16045	17050	3,7
1993	3620	11800	4804	900	216	20224	21124	3,683
1994	4951	11472	2405	850	199	18828	19678	3,657
1995	5598	11967	2589	859	234	20154	21013	3,629
1996	5655	10000	2426	987	252	18081	19068	3,615
1997	6214	9850	2638	1014	309	18702	19716	3,588
1998	6480	11400	3555	1576	368	21435	23011	3,562
1999	6743	11400	3451	2018	423	21594	23612	3,536
2000	6696	11310	3760	2072	475	21766	23838	3,512
2001	7281	11260	4225	2307	500	22766	25073	3,487
2002	7696	11610	4500	2342	460	23806	26148	3,455
2003	7686	10800	3950	2372	390	22436	24808	3,431
2004	7410	7460	3330	2280	345	18200	20480	3,399
2005	7430	6690	2260	2370	260	16380	18750	3,355
2006	7150	5380	2740	2460	215	15270	17730	3,29
2007	7090	4860	1870	2360	204	13820	16180	3,25
2008	7840	4570	935	2400	207	13345	15745	3,213
2009	7800	4280	0	2280	208	12080	14360	3,184
2010	7690	4680	0	2165	189	12370	14535	3,142
2011	7695	4450	0	2200	197	12145	14345	3,053
2012	7750	4220	0	2200	198	11970	14170	3,004
2013	7775	4260	0	2225	203	12035	14260	2,975
2014	7890	4405	0	2301	222	12295	14596	2,948
2015	8145	4580	2930	2280	219	15655	17935	2,927
2016	8660	4635	2987	2630	211	16282	18912	2,896
2017	9400	4903	3412	2615	209	17715	20330	2,859
2018	10173	5041	3519	2700	210	18733	21433	2,826
2019	10729	5140	3601	2788	217	19470	22258	2,812
2020	11168	5290	3281	2859	263	19739	22598	2,81
2021	11501	5131	2928	2939	290	19560	22499	2,811
2022	11545	5380	3413	3056	306	20338	23394	2,806
2023	11859	5397	3626	3207	311	20882	24089	2,857
2024	12401	5472	3344	3366	303	21217	24583	2,886
2025	13192	5716	3865	3697	346	22773	26470	2,89

[1] Після відмови від призову у Литві, тимчасово було запроваджено 12-тижневу базову військову підготовку. Так, намагалися готувати резерв і залучати вояків до професійної військової служби.

Наприкінці 2024 р., після проведення чергового опитування, встановлено, що 66 % респондентів підтримують загальний призов до лав Армії Литви, задля несення обов'язкової початкової військової служби (тут – строкової військової служби) і дедалі прихильніше ставляться до того, щоб залучати юнаків для проходження військової служби одразу після закінчення ними школи (Visuomenės apklausa: gyventojai teigiamai vertina kario profesiją ir šaukimą į privalomąją karinę tarnybą, 2025).

Отже, у литовському суспільстві існує суттєва підтримка військового обов'язку і помітна (хоча і не загальна) рішучість долучитися до збройного опору у випадку агресії проти Литви. Ці тенденції, як і їх демонстрація, як вже нами зазначалося вище, у демократичних країнах є важливими показниками для тих, хто ухвалює рішення – для політиків, оскільки допомагають чіткіше зрозуміти, які рішення підтримує суспільство – громадяни, виборці.

Таблиця 2.

Можлива кількість 19-річних, яких можна призвати у випадку загального призову
(Visuotinės karo prievolės galimybių vertinimo studija, 2021, p. 13.)

Рік	**Усього**			**Особи 19-річного віку, теоретично придатні до військової служби**		
	Юнаки і дівчата	**Юнаки**	**Дівчата**	**Юнаки і дівчата**	**Юнаки**	**Дівчата**
2021	26166	13392	12774	11293	5780	5513
2022	25162	12959	12203	10860	5593	5267
2023	25514	13143	12371	11012	5673	5339
2024	25208	12839	12369	10880	5541	5338
2025	25228	12898	12330	10888	5567	5322
2026	25345	12871	12474	10939	5555	5384
2027	25627	13117	12510	11061	5661	5399
2028	27298	13991	13307	11782	6039	5743
2029	28923	14839	14084	12483	6405	6079
2030	28732	14685	14047	12401	6338	6063
2031	28677	14819	13858	12377	6396	5981
2032	28961	14811	14150	12500	6392	6107
2033	28662	14560	14102	12371	6284	6086
2034	29306	15045	14261	12648	6493	6155
2035	30685	15765	14920	13244	6804	6439
2036	30385	15749	14636	13114	6797	6317
2037	28948	14917	14031	12494	6438	6056
2038	28309	14413	13896	12218	6221	5998
2039	27410	14089	13321	11830	6081	5749
2040	25100	13004	12096	10833	5613	5221
Середнє значення:				**≈ 11900**	**≈ 6100**	**≈ 5800**

Діаграма 1.

Зміна співвідношення (%) персоналу системи охорони краю Литви у 1992–2025 рр.
(за матеріалами таблиці 1)

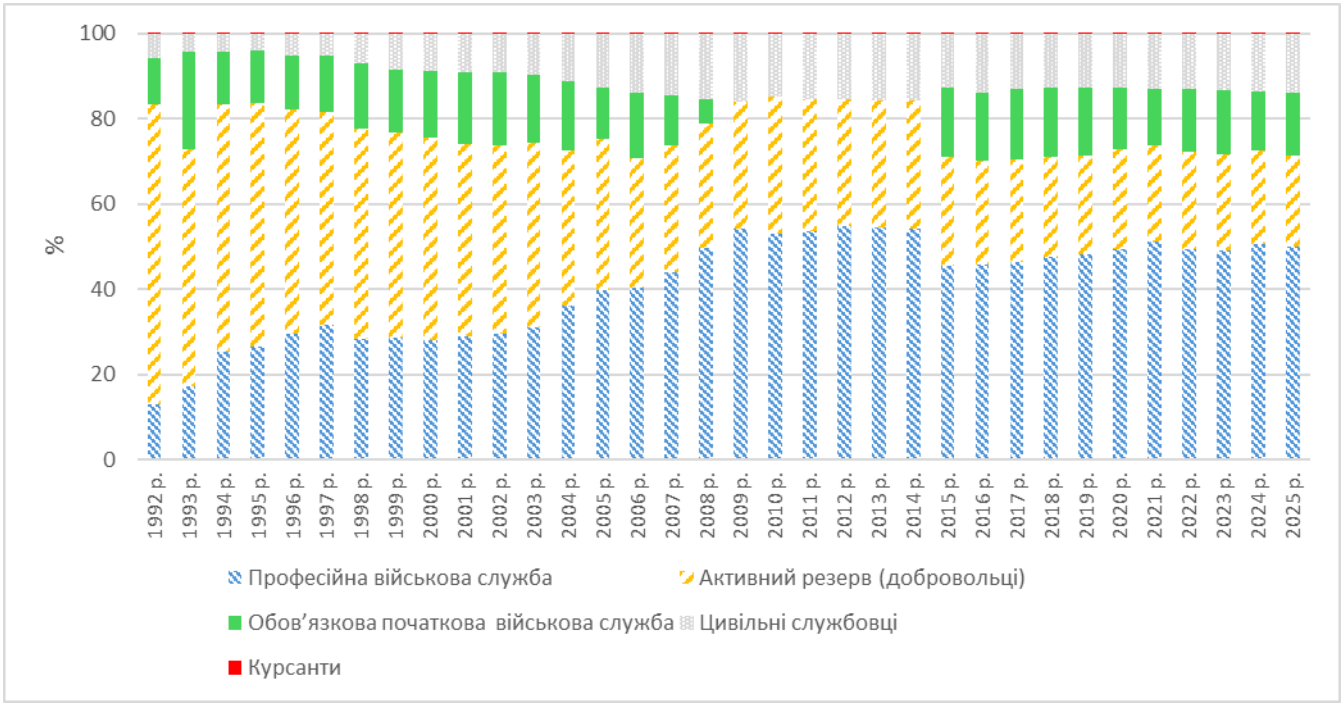

Діаграма 2.

Динаміка змін у складі персоналу системи охорони краю Литви у 1992–2025 рр.
(за матеріалами таблиці 1)

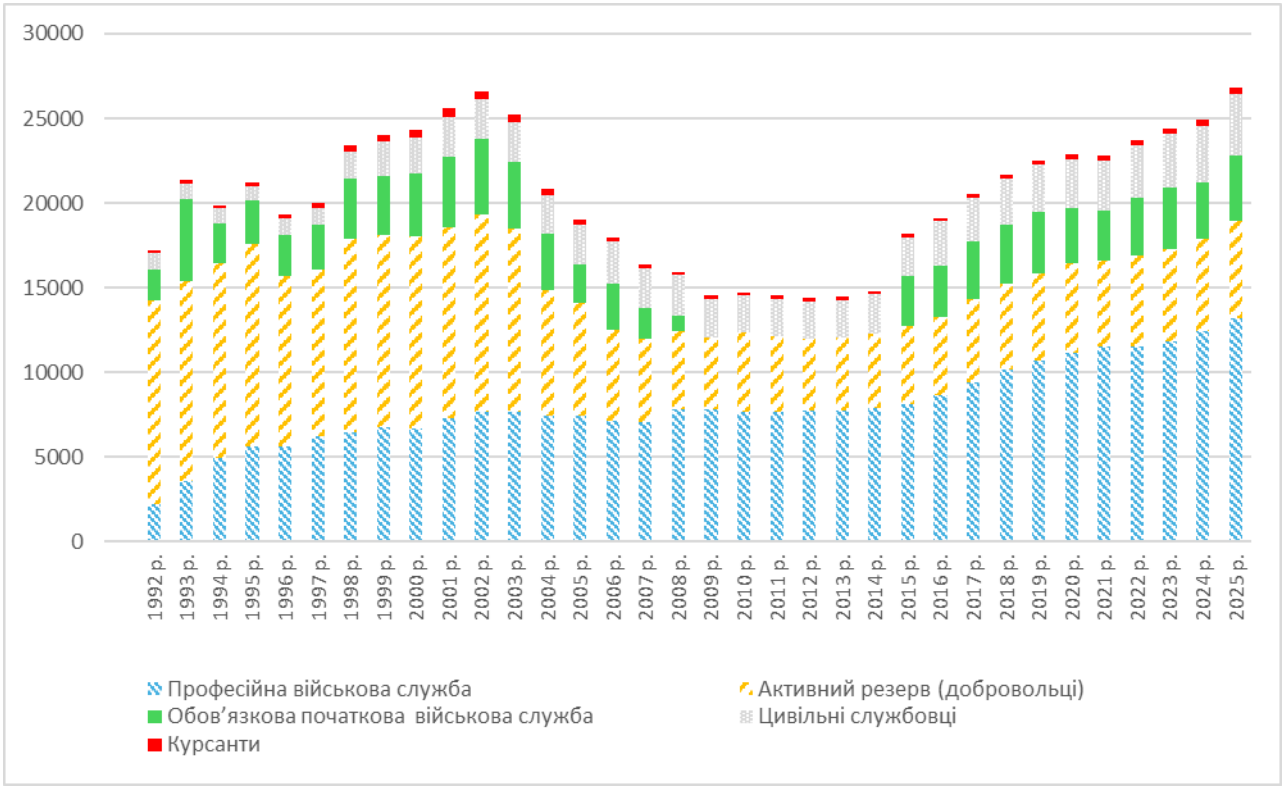

Діаграма 3.

Народжуваність у Литві в 1970–2025 рр.
(Oficialiosios statistikos portalas, 2026)

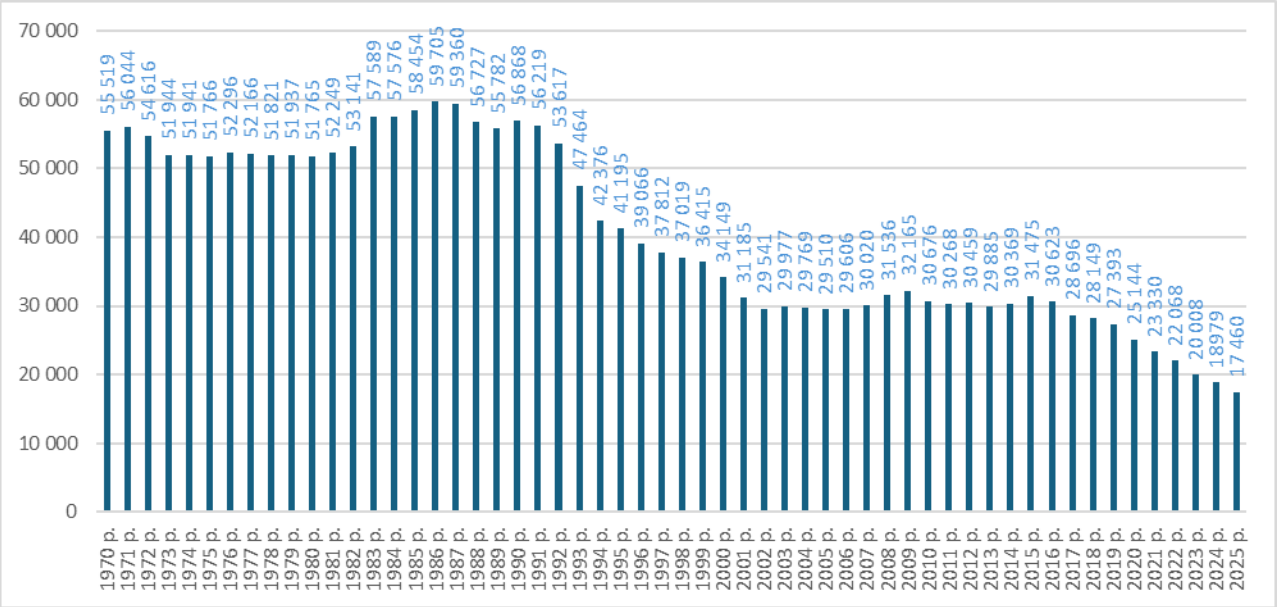

II. Зміни у структурі збройних сил.

Структуру збройних сил Литви розглянемо у двох аспектах: 1) батальйони піхоти та артилерійські батальйони, що їх підтримують; 2) зміни кількості з'єднань військових одиниць у мирний час.

Литва, як вже зазначалося, не успадкувала збройних сил від Радянського Союзу, свою армію формувала з нуля, спираючись на власну історичну традицію. У 1991 р. відновлені батальйони Альгірдаса, Міндаугаса і Вітаутаса (тут і далі – іменні батальйони, названі на честь великих князів і княгинь литовських), у 1992 р. – батальйони Вайдотаса, Бутігейдіса і Кястутіса, у 1993 р. – батальйони Бірутє, Вітяніса і Гядимінаса. У 2018 р. відновлено батальйон Маргіріса.

У міжвоєнний період (1918–1940 рр.) імена вищезгаданих правителів були надані полкам Збройних сил Литви. Тоді додержувалися позиції, що за нумерацією вони продовжують традицію регулярних військових одиниць Великого князівства Литовського 1717–1795 рр. і литовських полків *Великої армії* Наполеона зразка 1812 р. (Jokubauskas, 2014).

У 2000 р. у складі Армії Литви формувався артилерійський батальйон та батальйон протиповітряної оборони. У 2017 р. розпочалося формування ще одного артилерійського батальйону. У 1991 р. створено 1-шу бригаду «Залізний Вовк». У 1999 р. починається історія 2-ї бригади «Жемайтія». Вона існувала до 2004 р., після чого відновлена у 2016 р. Того ж року (2016 р.) на базі навчальних підрозділів створено 3-тю бригаду (резервну) «Аукштайтія». Наразі, в умовах мирного часу, 3-тя бригада не має свого окремого штабу та бойових підрозділів. Натомість ці функції під час навчань виконує Управління навчань і доктрин та підпорядковані йому підрозділи. На початку 2025 р. відновлено 1-шу дивізію Армії Литви, яка діяла у складі Збройних сил Литви у часи монархії та міжвоєнної республіки (у 1775–1795, 1920–1923, 1931–1940 рр.).

Станом на 2025 р. структура Збройних сил Литви складалася з наступних формувань: піхотної дивізії – піхотної бригади «Залізний Вовк» (у її складі: Великого князя литовського Альгірдаса піхотний батальйон, Великої княгині Бірутє уланський батальйон, Князя Вайдотаса піхотний батальйон, Короля Міндаугаса гусарський батальйон, Генерала Ромуальдаса Гєдрайтіса артилерійський батальйон, батальйон логістики); Великого гетьмана литовського Яна Кароля Ходкевича піхотної бригади «Жемайтія» (у її складі: Великого князя литовського Кястутіса піхотний батальйон, Великого князя литовського Бутігейдіса драгунський батальйон, Князя Маргіріса піхотний батальйон, Бригадного генерала Мотєюса Печюльоніса артилерійський батальйон, батальйон логістики); резервної піхотної бригади «Аукштайтія»; Артилерійського полку, Полковника Юозаса Віткауса інженерного полку. Територіальні – Сили добровольців охорони краю включають: 1-шу рінктінє округу Дайнава; 2-гу рінктінє округу Дарюса і Гіренаса, 3-тю рінктінє округу Жемайтів, 5-ту рінктінє округу Витіса, 6-ту рінктінє округу Присікеліма, 8-му рінктінє округу Великої боротьби.

Повітряні сили включають такі складові: авіаційну базу, Управління спостереження і контролю повітряного простору; полк протиповітряної оборони (ППО) (у разі запровадження воєнного стану, або оголошення мобілізації полк ППО має входити до структури Піхотної дивізії), депо з ремонту озброєння та техніки. Військово-морські сили складаються з флотилії військових кораблів, Служби спостереження за морем і узбережжям, Служби оборони порту і прибережної зони. Сили спеціальних операцій включають: Великого князя Вітаутаса єгерський батальйон; Службу спеціального призначення; Службу бойових водолазів; Центр підготовки та бойової підтримки. Управління логістики включає наступні одиниці: Великого князя Вітяніса загальної логістичної підтримки батальйон; Д-ра Йонаса Басанавічюса військово-медична служба; Служба складів.

Управління навчань і доктрин: Великого гетьмана литовського Йонушаса Радвіли навчальний полк; Дивізійного генерала Стасіса Раштікіса військова школа Армії Литви; Генерала Адольфаса Раманаускаса центр бойової підготовки (у разі запровадження воєнного стану, або оголошення мобілізації Управління навчань і доктрин має входити до структури піхотної бригади «Аукштайтія»). Управління кіберзахисту включає Великого гетьмана литовського Кріступаса Радвіли Перкунаса зв'язку та інформаційних систем батальйон та Службу інформаційних технологій.

Крім зазначених до структури Збройних сил Литви належать: Великого князя литовського Гядимінаса штабний батальйон; Генерала Йонаса Жемайтіса Литовська військова академія (у разі запровадження воєнного стану або оголошення мобілізації має входити до структури піхотної бригади «Аукштайтія»); Військова поліція (Įstatymo Nr. XIII-2709 pakeitimo įstatymas, 2024).

Зазначимо, що Військово-морські сили та Повітряні сили Литви відновлені у 1992 р. Більш ніж через три десятиліття, у 2025 р., до складу Повітряних сил входили: авіаційна база, Управління спостереження і контролю повітряного простору, депо з ремонту озброєння та техніки, а також батальйон протиповітряної оборони. До складу Військово-морських сил належали: Служба спостереження за морем і узбережжям, Координаційний центр морського порятунку, Служба оборони порту і узбережжя, логістична служба, навчальний центр та флотилія військових кораблів. Флотилія поділялася на три дивізіони: патрульних кораблів, протимінних кораблів і допоміжних кораблів. Загалом у 2025 р. ВМС налічували 11 кораблів. До того часу 9 кораблів уже були виведені з експлуатації та списані, серед них – дві корвети класу «Griša-III».

Передбачається, що у 2027 р. буде значно збільшений парк бронетехніки Армії Литви. Буде сформовано танковий батальйон, з 44 танками Leopard 2 на озброєнні. Крім того, планується закупити близько 100 гусеничних бойових машин піхоти *CV90* (Narkūnas, 2025) і озброїти ними два батальйони. Існують проєкти, згідно з якими після формування танкового батальйону та отримання машин *CV90* бригаду «Залізний Вовк» буде поділено на дві частини, а саме: батальйони, оснащені колісними бойовими машинами, об'єднають в одну бригаду; батальйони з гусеничними машинами та танками буду зведені в іншу. Так, ще в умовах мирного часу, буде сформовано повноцінну третю бригаду Армії Литви. Обидві бригади, виділені на базі бригади «Залізний Вовк», також матимуть резервні батальйони, які мобілізуватимуться за потреби. Водночас бригада «Жемайтія» не має зазнати істотних структурних змін. Тож структура 1-ї дивізії Збройних сил Литви набуде ознак, характерних для армій провідних західних країн.

Озброєння піхотних батальйонів Збройних сил Литви змінюється та різниться. Протягом тривалого часу частина батальйонів використовувала бронетранспортери M113 на гусеничній платформі. У 2019 р. отримано перші колісні бойові машини піхоти Boxer (88 одиниць), ними оснащені два батальйони – Альгірдаса та Бірутє. Як зазначалося вище, у найближчому майбутньому планується оснастити два батальйони шведськими гусеничними бойовими машинами піхоти CV90, щоб забезпечити можливість дій гусеничної техніки разом із запланованим танковим батальйоном. Частина підрозділів, переважно в бригаді «Жемайтія», отримують броньовані всюдиходи JLTV (наразі придбано 200 одиниць), однак M113 досі залишаються в експлуатації.

Так, фактично у 2025 р. до складу Збройних сил Литви входили 7 піхотних батальйонів (ця цифра залишається незмінною з 2018 р. та відповідає кількості піхотних батальйонів у Армії Литви зразка 1993–2002 рр.) і 2 артилерійських батальйони. Починаючи з 1991 р. піхотні батальйони відновлювались і формувались, продовжуючи традиції Великого князівства Литовського та міжвоєнної армії Литви. Частинам були повернуті традиційні назви та прапори. Піхотний батальйон Армії Литви є основою бойової групи (battlegroup), навколо якої, за операційної потреби, концентруються інші військові підрозділи.

Перший десятирічний період членства в НАТО для Збройних сил Литви означав не лише скорочення фінансування та персоналу, але й їхнє структурне зменшення. Замість 2 бригад (із 7

піхотними батальйонами у сукупному складі) залишилася 1 бригада (з 4 піхотними батальйонами у складі). Відновлення структури Армії Литви почалося у 2012 р., але суттєвий прорив відбувся лише у 2017–2018 рр., коли були сформовані нові – 1 піхотний та 1 артилерійський батальйони, а також відновлена 2-га бригада (див. діаграму 6). До абсолютно нового структурно-оперативного (дивізійного) рівня Збройні сили Литви піднялися у 2025 р.

Для порівняння наведемо деякі дані щодо збройних сил сусідніх з Литвою балтійський країн – Естонії та Латвії. У складі збройних сил Естонії, у двох бригадах, налічується загалом 4 піхотних батальйони (Estonian Division, 2025). У складі збройних сил Латвії – 3 піхотних батальйони (в одній бригаді) (Sauszemes spēku Mehanizētā kājnieku brigāde, 2025). Водночас в обох цих країнах паралельно діють численні сили територіальної оборони. В Естонії – це Kaitseliit, який поділяється на 4 територіальні округи (maakaitseringkond), у складі яких діють 15 територіальних підрозділів (malev) (Teab Kaitseliidu maleva ja peastaabi struktuuri, 2011), що об'єднують близько 20 тисяч осіб. У Латвії – 4 бригади Zemessardze, які у 2019 р. сукупно включали 14 піхотних батальйонів, близько 8000 військовослужбовців (Ciganovs, 2025). На початку 2025 р. латвійські сили територіальної оборони збільшилися до 10 000 військовослужбовців (Ozola-Balode, 2025).

Згадані сили територіальної оборони Естонії та Латвії є аналогом Сил добровольців охорони краю Литви. У цих литовських територіальних силах діє 6 рінктінє, поділених на 62 роти (Geriausia KASP kuopa, 2019, p. 41). У Силах добровольців рота є основною тактичною одиницею, яка діє на окремій, визначеній для неї, території. Місцеві жителі у таких ротах у вільний від основної роботи час служать і готуються до захисту країни.

Заради порівняння торкнемося демографічного і економічного аспектів. У Литві – 2,89 млн мешканців і 7 регулярних піхотних батальйонів у складі Армії, у Латвії – 1,86 млн мешканців і 3 регулярні піхотні батальйони, в Естонії – 1,37 млн мешканців і 4 регулярні піхотні батальйони. Відповідно на 1 піхотний батальйон припадає: у Литві – приблизно 0,413 млн мешканців; у Латвії – 0,62 млн; в Естонії – 0,343 млн жителів. Отже, у розрізі демографії у Латвії не повністю використовується наявний потенціал. Хоча тут є пояснення: у цій країні значна частина населення не має громадянства, а також присутня велика російськомовна громада. У 2023 р. ВВП (номінальний) трьох балтійських країн становив відповідно 73,8 млрд (Литва), 40,3 млрд (Латвія) і 37,7 млрд (Естонія) євро. З економічного погляду, співвідношення ВВП і кількості піхотних батальйонів наступне: у Литві на один батальйон припадає близько 10,54 млрд євро ВВП; у Латвії – 13,43 млрд євро ВВП; в Естонії – 9,43 млрд євро ВВП. На основі наведених демографічних і економічних показників цих країн можна зробити висновок, що рівень мілітаризації в мирний час для них є оптимально максимальним.

Діаграма 4.

Кількість піхотних і артилерійських батальйонів, бригад та дивізій у складі Збройних сил Литви у 1991–2025 рр. (Lietuvos kariuomenė, 2025)

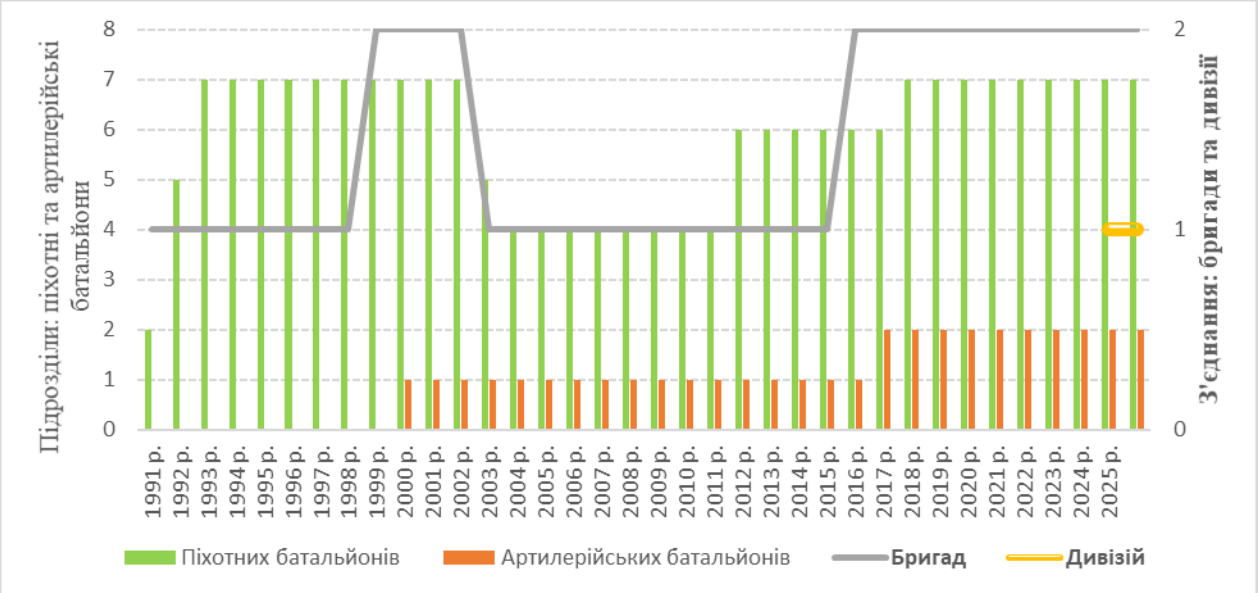

Висновки. Політика Литви у сфері оборони та розвиток її збройних сил у 1990–2025 рр. відображають послідовний перехід від етапу відновлення системи державної оборони до формування сучасної військової системи, що відповідає стандартам НАТО. Проведений аналіз

показує, що цей процес характеризується двома взаємопов'язаними напрямами трансформації – модернізацією організаційної структури та адаптацією моделі комплектування особового складу до змінюваного безпекового й демографічного середовища.

Оперативне реагування на нові глобальні виклики дозволило не лише зберегти кадровий потенціал Збройних сил Литви, але й створити передумови для їхньої технічної модернізації. Це в перспективі суттєво зміцнило технічний потенціал війська та підвищило його оперативну сумісність із союзниками по НАТО.

Водночас відбувалася еволюція організаційної структури Збройних сил Литви: від батальйонної організації до дивізійної моделі, що включає дві повноцінні та одну резервну бригади. Така трансформація свідчить про якісне зростання військових спроможностей держави та набуття здатності діяти на оперативному рівні як самостійно, так і в межах системи колективної оборони НАТО.

Аналіз системи комплектування показує, що змішана модель війська, яка поєднує професійну службу, призовників та територіальні добровольчі сили, залишається найбільш оптимальною для держави з обмеженими демографічними ресурсами. Важливу роль у цій системі відіграє компонент територіальної оборони, насамперед Сили добровольців охорони краю, що розширює мобілізаційний потенціал та сприяє ширшому залученню суспільства до оборони держави.

Порівнюючи з сусідніми Латвією та Естонією, Литва вирізняється більшою чисельністю регулярних сил, що забезпечує збалансований рівень мілітаризації в умовах мирного часу. Водночас у довгостроковій перспективі ключовим чинником, здатним обмежувати подальший розвиток війська, залишаються демографічні тенденції. Скорочення кількості потенційних призовників спонукає державу шукати нові рішення – підвищувати привабливість військової служби, оптимізувати організаційну структуру та розширювати роль резервних сил.

Отже, подальший розвиток Збройних сил Литви залежатиме від здатності поєднати структурну модернізацію з реальними демографічними можливостями країни та зберегти стабільну суспільну підтримку оборонної політики. Формування ефективної національної військової системи є тривалим процесом, що охоплює підготовку персоналу, формування покоління професійних командирів, розвиток інфраструктури, впровадження сучасних систем озброєння та засвоєння нових військових принципів. У цьому контексті Збройні сили Литви перебувають у стані безперервної та якісної трансформації.

Джерела та література:

2025 m. šaukimo planas. *Karys.lt*. URL: https://www.karys.lt/tarnybos-budai/nuolatine-privalomoji-pradine-karo-tarnyba/2025-metu-saukimo-planas/617 [Дата звернення 11 листопада 2025].

Ciganovs, J. Latvijas Republikas Zemessardze. *Nacionālā enciklopēdija*. URL: https://enciklopedija.lv/skirklis/33430-Latvijas-Republikas-Zemessardze [Дата звернення 24 лютого 2025].

Estonian Division. *Mil.ee*. URL: https://mil.ee/en/landforces/estonian-division/ [Дата звернення 24 лютого 2025].

Geriausia KASP kuopa. (2019). *Savanoris*, Nr. 1 (498), P. 41.

Jaruševičiūtė-Mockuvienė, G. (2023). Tarnyba: dėl šaukimo į privalomą karinę tarnybą vengimo 157 kartus prašyta inicijuoti ikiteisminį tyrimą. *Lrt.lt.* URL: https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1869336/tarnyba-del-saukimo-i-privaloma-karine-tarnyba-vengimo-157-kartus-prasyta-inicijuoti-ikiteismini-tyrima [Дата звернення 18 лютого 2025].

Jokubauskas, V. (2014). Trijų autorių per trejus metus parašytos trys naujos trijų Lietuvos kariuomenės dalinių istorijos. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XXVIII, P. 269–280.

Jokubauskas, V. (2021). *Karo istorija: tyrimai, metodai, poveikis, taikymas*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 311 p.

Jokubauskas, V. & Sereičikas, M. (2024). The Intensity of Combat in the Lithuanian War of Independence in 1919 and 1920. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XLV, P. 191–224. https://doi.org/10.15181/ahuk.v45i0.2653 .

Jokubauskas, V., Vaičenonis, J., Vareikis, V. & Vitkus, H. (2015). *Valia priešintis: paramilitarizmas ir Lietuvos karinio saugumo problemos*. Klaipėda: Druka, 319 p.

Kazlauskienė, G. (2024). *Lietuvos privalomosios karo tarnybos formavimo politinis diskursas*: disertacija. Klaipėda, 267 p.

Krašto apsaugos sistemos personalo skaičiaus pokytis. *Kam.lt.* URL: https://kam.lt/personalas/ [Дата звернення 11 листопада 2025].

Lietuvos kariuomenė. *Lietuvos kariuomenė*. URL: https://kariuomene.lt/ [Дата звернення 12 листопада 2025].

Lietuvos kariuomenės atkūrimas. *Lietuvos kariuomenė*. URL: https://www.kariuomene.lt/kas-mes-esame/istorija/lietuvos-kariuomenes-atkurimas/23522 [Дата звернення 13 лютого 2025].

Lietuvos Respublikos (2024). Lietuvos Respublikos principinės kariuomenės struktūros, karių ir Lietuvos kariuomenės darbuotojų, dirbančių pagal darbo sutartis ir gaunančių darbo užmokestį iš valstybės biudžeto ir valstybės pinigų fondų (išskyrus darbuotojus, gaunančius darbo užmokestį iš Europos Sąjungos struktūrinės, kitos Europos Sąjungos finansinės paramos ir tarptautinės finansinės paramos lėšų (išskyrus techninės paramos lėšas), ribinio skaičiaus patvirtinimo įstatymo Nr. XIII-2709 pakeitimo įstatymas. *E-seimas.lrs.lt*. URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/83d73593427911efb121d2fe3a0eff27/asr [Дата звернення 12 вересня 2025].

Narkūnas, V. (2025). KAM: planuojamos pirkti pėstininkų kovos mašinos CV90 Lietuvą turėtų pasiekti 2028 m. *Delfi.lt*. URL: https://www.delfi.lt/news/daily/politics/kam-planuojamos-pirkti-pestininku-kovos-masinos-cv90-lietuva-turetu-pasiekti-2028-m-120104982 [Дата звернення 17 жовтня 2025].

Oficialiosios statistikos portalas. *Osp.stat.gov.lt*. URL: https://osp.stat.gov.lt/ [Дата звернення 14 березня 2026].

Ozola-Balode, Z. (2025). Latvian National Guard aims to double its numbers. *LSM+*. URL: https://eng.lsm.lv/article/society/defense/12.03.2025-latvian-national-guard-aims-to-double-its-numbers.a591209/?utm_source=LRT&utm_medium=aep&utm_campaign=box&utm_content=link [Дата звернення 13 березня 2025].

Papečkys, E. (2021). *Lietuvos Respublikos gynybinės galios transformacija 1900–2004 m.: tarp individualios link kolektyvinės gynybos*: disertacija. Klaipėda, 185 p.

Platūkytė, D. (2022). Visuotiniam merginų šaukimui pritartų dešimtadalis, bet dar stipriai įsišaknijęs stereotipas – moteriai kariuomenėje ne vieta. *Lrt.lt.* URL: https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1717793/visuotiniam-merginu-saukimui-pritartu-desimtadalis-bet-dar-stipriai-isisaknijes-stereotipas-moteriai-kariuomeneje-ne-vieta?srsltid=AfmBOoqyY5UVDO_qgoM53Zq0o9SBTNuByPp2FFzz173NsFfLHUwQ7ixo [Дата звернення 11 листопада 2025].

Platūkytė, D. (2023). Tyrimas rodo, kad 30 proc. lietuvių pasiryžę šalį ginti ginklu, bet neramina susiskaldymas. *Lrt.lt.* URL: https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/2143416/vu-profesore-30-proc-lietuviu-yra-pasiryze-sali-ginti-ginklu [Дата звернення 18 лютого 2025].

Pocienė, A. (2018). Lietuvos jaunuolių pritraukimo į nuolatinę privalomąją pradinę karo tarnybą galimybės. *Lietuvos metinė strateginė apžvalga 2017–2018*, Nr. 16, P. 367–392.

Ramonaitė, A., Petronytė, I., Skirkevičius, P. & Vosylius, E. (2018). *Kas eitų ginti Lietuvos? Pilietinio pasipriešinimo prielaidos ir galimybės*. Vilnius: Aukso žuvys, 199 p.

Sauszemes spēku Mehanizētā kājnieku brigāde. *Nacionālie bruņotie spēki.* URL: https://www.mil.lv/en/node/775 [Дата звернення 24 лютого 2025].

Surgailis, **G**. (2025). *Lietuvos kariuomenės istorija*, T.II (*Nuo Krašto apsaugos departamento iki visavertės NATO narės (1990–2020 m.*). Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 379 p.

Teab Kaitseliidu maleva ja peastaabi struktuuri. (2011). *Riiklik õppekava 2011*. URL: https://www.opiq.ee/kit/400/chapter/21497 [Дата звернення 24 лютого 2025].

Visuomenės apklausa: gyventojai teigiamai vertina kario profesiją ir šaukimą į privalomąją karinę tarnybą. (2025). *Kam.lt.* URL: https://kam.lt/visuomenes-apklausa-gyventojai-teigiamai-vertina-kario-profesija-ir-saukima-i-privalomaja-karine-tarnyba/ [Дата звернення 03 березня 2025].

Visuotinės karo prievolės galimybių vertinimo studija. (2021). Vilnius: KAM, 43 p.

Vitkus, G. (2024). 1919–1920 metų Lietuvos nepriklausomybės karo nominacijos ir pripažinimai. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XLV, P. 225–238. https://doi.org/10.15181/ahuk.v45i0.2654 .

Znamerovskis, A. (2024). Tūkstančiams gyventojų – šaukimai: kas gresia už bėgimą nuo karo tarnybos? *Tv3.lt*. URL: https://www.tv3.lt/naujiena/lietuva/tukstanciams-gyventoju-saukimai-kas-gresia-uz-begima-nuo-karo-tarnybos-n1321445#google_vignette [Дата звернення 18 лютого 2025].

Войтенко, Ю. (2023). Становлення Збройних сил в Україні та країнах Балтії у перше десятиліття відновленої незалежності. *Південний архів (історичні науки)*, № 41, С. 5–12. https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-41-1 .

Гоменюк, І. (2017). *Провісники Другої світової. Прикордонні конфлікти в Центрально-Східній Європі. Від розпаду імперій до Гляйвіцької провокації*. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 352 с.

Йокубаускас, В. & Петрик, А. (2021). У пошуках союзників: українська тематика у військовій періодиці Литви 1920–1940 років. *Військово-науковий вісник*, № 35, С. 142–169. https://doi.org/10.33577/2313-5603.35.2021.142-169 .

Йокубаускас, В. (2020). Територіальна оборона у Литві в кінці 30-х років XX століття. *Військово-науковий вісник*, № 33, С. 140–159. https://doi.org/10.33577/2313-5603.33.2020.140-159 .

Марценюк, Р. (2017). Військова співпраця України та країн Балтії (1991–2017). *Європейські історичні студії*, № 8, С. 165–220. http://doi.org/10.17721/2524-048X.2017.08.165-220 .

Петрик, А. (2020). *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*. Одеса-Рига-Торунь: Видавничий дім "Гельветика", Izdevnieciba "Baltija Publishing", Wydawnictwo Adam Marszalek, 382 с.

Петрик, А. (2023). Військова історія міжвоєнної Литви (1918–1940) у світлі наукових досліджень вчених Клайпедського університету. *Військово-науковий вісник*, № 40, С. 274–294. https://doi.org/10.33577/2313-5603.40.2023.274-294 .

Петрик, А. (2024). Офіцери литовської армії, народжені в Україні, у боротьбі за вільну Литву (1919–1923 рр.). *Військово-науковий вісник*, № 42, С. 186–201. https://doi.org/10.33577/2313-5603.42.2024.186-201 .

References:

2025 m. šaukimo planas. *Karys.lt*. URL: https://www.karys.lt/tarnybos-budai/nuolatine-privalomoji-pradine-karo-tarnyba/2025-metu-saukimo-planas/617 [Accessed November 11, 2025]. [in Lithuanian].

Ciganovs, J. Latvijas Republikas Zemessardze. *Nacionālā enciklopēdija*. URL: https://enciklopedija.lv/skirklis/33430-Latvijas-Republikas-Zemessardze [Accessed February 24, 2025]. [in Latvian].

Estonian Division. *Mil.ee*. URL: https://mil.ee/en/landforces/estonian-division/ [Accessed February 24, 2025]. [in English].

Geriausia KASP kuopa. (2019). *Savanoris*, Nr. 1 (498), P. 41. [in Lithuanian].

Homeniuk, I. (2017). Harbingers of the Second World War. Border Conflicts in Central-Eastern Europe. From the Collapse of Empires to the Gleiwitz Provocation. Kharkiv: Knyzhkovyi klub "Klub Simeinoho Dozvillia", 352 p. [in Ukrainian].

Jaruševičiūtė-Mockuvienė, G. (2023). Tarnyba: dėl šaukimo į privalomą karinę tarnybą vengimo 157 kartus prašyta inicijuoti ikiteisminį tyrimą. *Lrt.lt.* URL: https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1869336/tarnyba-del-saukimo-i-privaloma-karine-tarnyba-vengimo-157-kartus-prasyta-inicijuoti-ikiteismini-tyrima [Accessed February 18, 2025]. [in Lithuanian].

Jokubauskas, V. (2014). Trijų autorių per trejus metus parašytos trys naujos trijų Lietuvos kariuomenės dalinių istorijos. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XXVIII, P. 269–280. [in Lithuanian].

Jokubauskas, V. (2020). Territorial Defence in Lithuania at the End of the 1930s. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, No. 33, P. 140–159. [in Ukrainian]. https://doi.org/10.33577/2313-5603.33.2020.140-159.

Jokubauskas, V. (2021). *Karo istorija: tyrimai, metodai, poveikis, taikymas*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 311 p. [in Lithuanian].

Jokubauskas, V. & Petryk, A. (2021). In Search of Allies: Ukrainian Themes in Lithuanian Military Periodicals of 1920–1940. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, No. 35, P. 142–169. [in Ukrainian]. https://doi.org/10.33577/2313-5603.35.2021.142-169 .

Jokubauskas, V. & Sereičikas, M. (2024). The Intensity of Combat in the Lithuanian War of Independence in 1919 and 1920. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XLV, P. 191–224. [in English] https://doi.org/10.15181/ahuk.v45i0.2653 .

Jokubauskas, V., Vaičenonis, J., Vareikis, V. & Vitkus, H. (2015). *Valia priešintis: paramilitarizmas ir Lietuvos karinio saugumo problemos*. Klaipėda: Druka, 319 p. [in Lithuanian].

Kazlauskienė, G. (2024). *Lietuvos privalomosios karo tarnybos formavimo politinis diskursas*: disertacija. Klaipėda, 267 p. [in Lithuanian].

Krašto apsaugos sistemos personalo skaičiaus pokytis. *Kam.lt.* URL: https://kam.lt/personalas/ [Accessed November 11, 2025]. [in Lithuanian].

Lietuvos kariuomenė. *Lietuvos kariuomenė*. URL: https://kariuomene.lt/ [Accessed November 12, 2025]. [in Lithuanian].

Lietuvos kariuomenės atkūrimas. *Lietuvos kariuomenė*. URL: https://www.kariuomene.lt/kas-mes-esame/istorija/lietuvos-kariuomenes-atkurimas/23522 [Accessed February 13, 2025]. [in Lithuanian].

Lietuvos Respublikos (2024). Lietuvos Respublikos principinės kariuomenės struktūros, karių ir Lietuvos kariuomenės darbuotojų, dirbančių pagal darbo sutartis ir gaunančių darbo užmokestį

iš valstybės biudžeto ir valstybės pinigų fondų (išskyrus darbuotojus, gaunančius darbo užmokestį iš Europos Sąjungos struktūrinės, kitos Europos Sąjungos finansinės paramos ir tarptautinės finansinės paramos lėšų (išskyrus techninės paramos lėšas), ribinio skaičiaus patvirtinimo įstatymo Nr. XIII-2709 pakeitimo įstatymas. *E-seimas.lrs.lt*. URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/83d73593427911efb121d2fe3a0eff27/asr [Accessed September 12, 2025]. [in Lithuanian].

Martsenyuk, R. (2017). Military Cooperation between Ukraine and the Baltic States (1991–2017). *Yevropeiski istorychni studii*, No. 8, P. 165–220. [in Ukrainian]. http://doi.org/10.17721/2524-048X.2017.08.165-220 .

Narkūnas, V. (2025). KAM: planuojamos pirkti pėstininkų kovos mašinos CV90 Lietuvą turėtų pasiekti 2028 m. *Delfi.lt*. URL: https://www.delfi.lt/news/daily/politics/kam-planuojamos-pirkti-pestininku-kovos-masinos-cv90-lietuva-turetu-pasiekti-2028-m-120104982 [Accessed October 17, 2025]. [in Lithuanian].

Oficialiosios statistikos portalas. *Osp.stat.gov.lt*. URL: https://osp.stat.gov.lt/ [Accessed March 14, 2026]. [in Lithuanian].

Ozola-Balode, Z. (2025). Latvian National Guard aims to double its numbers. *LSM+*. URL: https://eng.lsm.lv/article/society/defense/12.03.2025-latvian-national-guard-aims-to-double-its-numbers.a591209/?utm_source=LRT&utm_medium=aep&utm_campaign=box&utm_content=link [Accessed March 13, 2025]. [in English].

Papečkys, E. (2021). *Lietuvos Respublikos gynybinės galios transformacija 1900-2004 m.: tarp individualios link kolektyvinės gynybos*: disertacija. Klaipėda, 185 p. [in Lithuanian].

Petryk, A. (2020). The Era of Great Hopes: Essays on the History of Interwar Lithuania (1918–1940). Odesa–Ryha–Torun: Vydavnychyi dim “Helvetyka”, Izdevnieciba “Baltija Publishing”, Wydawnictwo Adam Marszalek, 382 p. [in Ukrainian].

Petryk, A. (2023). The Military History of Interwar Lithuania (1918–1940) in the Light of the Scholarly Research of Klaipėda University Scholars. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, No. 40, P. 274–294. [in Ukrainian]. https://doi.org/10.33577/2313-5603.40.2023.274-294.

Petryk, A. (2024). Officers of the Lithuanian Army Born in Ukraine in the Struggle for a Free Lithuania (1919–1923). *Viiskovo-naukovyi visnyk*, No. 42, P. 186–201. [in Ukrainian]. https://doi.org/10.33577/2313-5603.42.2024.186-201.

Platūkytė, D. (2022). Visuotiniam merginų šaukimui pritartų dešimtadalis, bet dar stipriai įsišaknijęs stereotipas – moteriai kariuomenėje ne vieta. *Lrt.lt.* URL: https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1717793/visuotiniam-merginu-saukimui-pritartu-desimtadalis-bet-dar-stipriai-isisaknijes-stereotipas-moteriai-kariuomeneje-ne-vieta?srsltid=AfmBOoqyY5UVDO_qgoM53Zq0o9SBTNuByPp2FFzz173NsFfLHUwQ7ixo [Accessed November 11, 2025]. [in Lithuanian].

Platūkytė, D. (2023). Tyrimas rodo, kad 30 proc. lietuvių pasiryžę šalį ginti ginklu, bet neramina susiskaldymas. *Lrt.lt.* URL: https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/2143416/vu-profesore-30-proc-lietuviu-yra-pasiryze-sali-ginti-ginklu [Accessed February 18, 2025]. [in Lithuanian].

Pocienė, A. (2018). Lietuvos jaunuolių pritraukimo į nuolatinę privalomąją pradinę karo tarnybą galimybės. *Lietuvos metinė strateginė apžvalga 2017–2018*, Nr. 16, P. 367–392. [in Lithuanian].

Ramonaitė, A., Petronytė, I., Skirkevičius, P. & Vosylius, E. (2018). *Kas eitų ginti Lietuvos? Pilietinio pasipriešinimo prielaidos ir galimybės*. Vilnius: Aukso žuvys, 199 p. [in Lithuanian].

Sauszemes spēku Mehanizētā kājnieku brigāde. *Nacionālie bruņotie spēki.* URL: https://www.mil.lv/en/node/775 [Accessed February 24, 2025]. [in Latvian].

Surgailis, G. (2025). *Lietuvos kariuomenės istorija*, T.II (*Nuo Krašto apsaugos departamento iki visavertės NATO narės (1990–2020 m.*). Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 379 p. [in Lithuanian].

Teab Kaitseliidu maleva ja peastaabi struktuuri. (2011). *Riiklik õppekava 2011*. URL: https://www.opiq.ee/kit/400/chapter/21497 [Accessed February 24, 2025]. [in Estonian].

Visuomenės apklausa: gyventojai teigiamai vertina kario profesiją ir šaukimą į privalomąją karinę tarnybą. (2025). *Kam.lt.* URL: https://kam.lt/visuomenes-apklausa-gyventojai-teigiamai-vertina-kario-profesija-ir-saukima-i-privalomaja-karine-tarnyba/ [Accessed March 3, 2025]. [in Lithuanian].

***Visuotinės karo prievolės galimybių vertinimo studija*.** (2021). Vilnius: KAM, 43 p. [in Lithuanian].

Vitkus, G. (2024). 1919–1920 metų Lietuvos nepriklausomybės karo nominacijos ir pripažinimai. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XLV, P. 225–238. [in Lithuanian] https://doi.org/10.15181/ahuk.v45i0.2654 .

Voitenko, Yu. (2023). Formation of the Armed Forces in Ukraine and the Baltic States in the First Decade of Restored Independence. *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky)*, No. 41, P. 5–12. [in Ukrainian]. https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-41-1

Znamerovskis, A. (2024). Tūkstančiams gyventojų – šaukimai: kas gresia už bėgimą nuo karo tarnybos? *Tv3.lt*. URL: https://www.tv3.lt/naujiena/lietuva/tukstanciams-gyventoju-saukimai-kas-gresia-uz-begima-nuo-karo-tarnybos-n1321445#google_vignette [Accessed February 18, 2025]. [in Lithuanian].

Надійшла до редакції / Received: 25.02.2026 Схвалено до друку / Accepted: 30.04.2026

УДК 94(6):[339.92:327.7](045)
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-56-170-178

The New Partnership for Africa's Development (NEPAD) in the global system: origins, goals and implementation mechanisms

Zinaida V. Svyaschenko
Uman National University
Doctor in History, Professor (Ukraine)
email: szv09@meta.ua
ORCID: http://orcid.org/0000-0001-5845-3115
Web of Science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/B-5144-2019
Scopus-Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58117304500

Olena M. Skrypnyk
Uman National University
PhD in History, Associate Professor (Ukraine)
email: o.skrypnyk@udpu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1904-3468
Web of Science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/B-3343-2019

Abstract.

The purpose *of the article is to analyse the history of the establishment, objectives, and implementation mechanisms of the New Partnership for Africa's Development (NEPAD), examining its conceptual foundations, key programmes (CAADP, PIDA, APRM), and the assessment of its practical effectiveness in the context of contemporary global and regional challenges.* ***The methodological*** *framework is based on the principles of systemic, institutional, and comparative analysis, which makes it possible to trace the interrelationship between NEPAD's objectives and the mechanisms of their practical implementation, as well as to assess the initiative's actual impact on the development of the African continent.* ***The scientific novelty*** *of the study lies in the comprehensive combination of historical analysis with an evaluation of NEPAD's contemporary mechanisms as an instrument of Africa's global integration. For the first time, the interconnection between the political, economic, and social dimensions of the programme is systematised; the key implementation challenges are identified; and the role of NEPAD in the development of governance practices, infrastructure, and the socio-economic progress of the continent is emphasised.* ***The conclusions*** *demonstrate that NEPAD represents an important continental development instrument aimed at enhancing economic stability, integrating African countries into the global economy, and strengthening political cooperation. The programme ensures the coordination of major strategic initiatives such as CAADP, PIDA, and APRM, thereby enabling a comprehensive approach to development challenges and the implementation of socio-economic reforms. At the same time, the effectiveness of NEPAD is constrained by a number of factors, including insufficient financial resources, inadequate coordination between international and African partners, and political instability in certain member states. These factors slow the achievement of the programme's strategic objectives and pose significant challenges to its sustainable development in a dynamic global and regional environment. Despite these difficulties, NEPAD demonstrates considerable potential in promoting Africa's long-term development and fostering effective international partnerships.*

Keywords: *NEPAD; African Union; infrastructure projects; CAADP; PIDA; APRM; regional integration; Agenda 2063; sustainable development.*

Нове партнерство для розвитку Африки (NEPAD) у глобальній системі: історія створення, цілі та механізми реалізації

Зінаїда Свящeнко
Уманський національний університет
доктор історичних наук, професор (Україна)
email: szv09@meta.ua
ORCID: http://orcid.org/0000-0001-5845-3115
Web of Science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/B-5144-2019
Scopus-Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58117304500

Олена Скрипник
Уманський національний університет
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: o.skrypnyk@udpu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1904-3468
Web of Science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/B-3343-2019

Анотація.

Мета статті: *проаналізувати історію створення, цілі та механізми реалізації Нового партнерства для розвитку Африки (NEPAD), розглянувши його концептуальні засади, ключові програми (CAADP, PIDA, APRM) та оцінку ефективності практичної реалізації у контексті сучасних глобальних і регіональних викликів.* ***Методологічну основу*** *становлять принципи системного, інституційного та порівняльного аналізу, що дозволяє простежити взаємозв'язок цілей NEPAD із механізмами їх практичного впровадження та оцінити реальний вплив ініціативи на розвиток африканського континенту.* ***Наукова новизна*** *полягає у комплексному поєднанні історичного аналізу та оцінки сучасних механізмів NEPAD як інструменту глобальної інтеграції Африки. Вперше систематизовано взаємозв'язок політичних, економічних та соціальних аспектів програми, виділено ключові проблеми реалізації та підкреслено роль NEPAD у розвитку управлінських практик, інфраструктури та соціально-економічного прогресу континенту.* ***Висновки.*** *Дослідження показує, що NEPAD є важливим континентальним інструментом розвитку Африки, спрямованим на підвищення економічної стабільності, інтеграцію країн континенту у глобальну економіку та зміцнення політичної співпраці. Програма забезпечує координацію ключових стратегічних ініціатив, таких як CAADP, PIDA та APRM, що дозволяє комплексно підходити до проблем розвитку та реалізації соціально-економічних реформ. Водночас ефективність NEPAD обмежується низкою проблем, серед яких нестача фінансових ресурсів, недостатня координація між міжнародними та африканськими партнерами, а також політична нестабільність у деяких країнах-членах. Ці фактори уповільнюють реалізацію стратегічних цілей програми і створюють значні виклики для її сталого розвитку у динамічному глобальному та регіональному середовищі. Незважаючи на наявні труднощі, NEPAD демонструє значний потенціал у сприянні довгостроковому розвитку Африки та формуванні ефективного міжнародного партнерства.*

Ключові слова: *NEPAD; Африканський Союз; інфраструктурні проєкти; CAADP; PIDA; APRM; регіональна інтеграція; Agenda 2063; сталий розвиток.*

Problem Statement. At the beginning of the twenty-first century, African states faced the need to develop a new model of development capable of overcoming chronic poverty, structural underdevelopment, and political fragmentation that had constrained the continent's socio-economic progress for decades. In response to these challenges, the New Partnership for Africa's Development (NEPAD) was established in 2001 as an economic programme of the African Union (AU)**.** The initiative was designed to accelerate cooperation and integration among African countries by reducing poverty, promoting sustainable development, integrating Africa into the global economy, and promoting women's empowerment.

The establishment of NEPAD reflected the aspiration of African governments to move away from external dependency toward a development model based on internal responsibility, regional coordination, and partnership with global development institutions. The relevance of this study stems from the fact that NEPAD has become a key instrument of long-term development planning in Africa and serves as a foundation for the implementation of many contemporary continental priorities, including the United Nations Sustainable Development Goals and Agenda 2063.

Analysis of Sources and Recent Research. In foreign historiography, NEPAD is generally regarded as a key initiative of the African Union aimed at shaping an indigenous model of the continent's development in the context of globalization. Considerable scholarly attention has been devoted to analysing its conceptual foundations, ideological framework, and its role in the formation of an African development model.

Thus, S. O. Hamad and M. M. Kitigwa (Hamad, Kitigwa, 2016) examine NEPAD within the context of the emergence of the idea of the «African Renaissance», emphasizing the initiative's aspiration to offer an Afrocentric alternative to traditional donor-dependent development models. The authors highlight the novelty of NEPAD as a political project while also drawing attention to the contradictions between its declared objectives and the practical realities of their implementation. A similar critical perspective is presented in the analytical article by M. S. Yusuf, M. A. Salihu, and P. L. Oyigebe (Yusuf, Salihu, Oyigebe, 2025)**,** which provides a comprehensive overview of the history, objectives, and key challenges of NEPAD, with particular emphasis on the functioning of the African Peer Review Mechanism (APRM) and the impact of structural constraints on the effectiveness of the initiative.

An important strand of historiography consists of studies focusing on the political-economic and institutional dimensions of NEPAD. In this context, I. Taylor (Taylor, 2010) analyses NEPAD through the prism of relations between Africa and the European Union, emphasizing the persistence of asymmetric interaction patterns and the continued influence of external actors on continental development strategies. This approach is complemented by the research of E. O. Ijeoma (Ijeoma, 2007)**,** devoted to the evaluation of NEPAD projects and programmes, which highlights problems related to monitoring and evaluation (M&E), institutional weaknesses, and the uneven results of implementation.

In contemporary foreign historiography, the issue of the creation and implementation of NEPAD is also examined within the broader context of the search for new development models for Africa and the reform of governance systems across the continent. P. Chabal (Chabal, 2002) argues that the initiative represented an attempt by African leaders to combine the principles of good governance, economic reforms, and the integration of the continent into the global economy. At the same time, A. de Waal (de Waal, 2002) and I. Taylor (Taylor, 2002) emphasize the controversial nature of the programme: on the one hand, it created a new framework for Africa's partnership with international institutions, while on the other it raised doubts about the effectiveness of its implementation mechanisms and its actual capacity to transform the political and economic situation on the continent.

A critical assessment of the prospects of NEPAD is also presented in A. Beresford's review of I. Taylor's work (Beresford, 2008)**,** which argues that the initiative may be regarded as an important political project of African modernization, although its practical outcomes remain ambiguous. Taken together, these studies make it possible to view NEPAD as a complex and controversial stage in the evolution of Africa's continental development policy, combining innovative ideas with significant structural limitations.

In Ukrainian historiography, the issue of NEPAD has not become the subject of specialized research; however, it is addressed fragmentarily in works on international relations and through the prism of integration processes on the African continent. Among these are the studies of S. Andrushchenko (Andrushchenko, 2005), V. Hura (Hura, 2014), S. Hutsalo (Hutsalo, 2005), M. Kravchenko (Kravchenko, 2019, 2020, 2022), and K. O. Yurchenko (Yurchenko, 2006, 2007), among others. In general, Ukrainian research remains predominantly descriptive and analytical in nature and does not provide a comprehensive assessment of the effectiveness of NEPAD mechanisms, which underscores the need for further scholarly investigation.

The aim of this article is to provide a comprehensive analysis of the objectives of NEPAD, the main directions of their implementation, and the contemporary challenges affecting the effectiveness of the initiative within the framework of the African Union.

The Results of the Research. The New Partnership for Africa's Development (NEPAD) was launched at the beginning of the twenty-first century as a strategic response by African states to a range of socio-economic, political, and geopolitical challenges. At that time, Africa faced prolonged economic stagnation, low levels of investment, weak institutional and governance structures, and a strong dependence on external assistance and donor programmes, which often failed to correspond to the continent's development needs (Hamad & Kitigwa, 2016). NEPAD was officially adopted as a strategic development framework for Africa at the 37th session of the Assembly of the Organization of African Unity (OAU) in July 2001 in Lusaka, Zambia, where African leaders endorsed a common strategy aimed at accelerating economic growth, reducing poverty, and strengthening Africa's role in global politics and the world economy (United Nations, 2010, pp. 1–2; UN Economic Commission for Africa, 2001, pp. 1–4).

Researchers note that NEPAD emerged from the consolidation of several African initiatives, including the Millennium Partnership for the African Recovery Programme (MAP), the preparation of

which involved significant contributions from representatives of South Africa. The programme envisaged transforming Africa into a continent capable of attracting international investment. Particular emphasis was placed on commitments by African leaders to uphold democracy and human rights and to implement economic reforms. The plan received support at the G8 summit in Genoa in the summer of 2001 (Background on…, p. 2).

Another initiative, the Omega Plan, proposed by Senegalese President Abdoulaye Wade, prioritized social programmes and infrastructure development. It also emphasized the responsibility of developed countries to increase their assistance to Africa, partly on the grounds of their historical "colonial" responsibility toward the continent (Kravchenko, 2022, p. 248).

At that stage, these initiatives existed as separate projects and lacked coordination at the continental level. As a result of negotiations between Senegal and South Africa in early June 2001, the two plans were merged into a single framework. Conceptually, NEPAD reflected the aspiration of African leaders to assume greater responsibility for the continent's development by combining the principles of economic growth, good governance, and regional integration (Yusuf et al., 2025, p. 27).

NEPAD was officially presented in 2001 during a meeting of African states in Côte d'Ivoire and was soon institutionalized within the framework of the African Union (AU). Its establishment envisaged the creation of a framework for cooperation between African governments and international partners, including the European Union, the United Nations, and international financial institutions (Taylor, 2010, p. 53). Scholarly studies emphasize that NEPAD pursued not only economic but also political objectives, as it sought to strengthen political stability, promote democracy, and improve the effectiveness of governance across the continent (Hamad & Kitigwa, 2016, p. 67; Yusuf et al., 2025, p. 26).

The principal objectives of NEPAD were declared to be the eradication of extreme poverty, sustainable economic development, the integration of Africa into the global economy, the increase of investment flows, and the acceleration of regional integration (African Development Bank, n.d.; UN Economic Commission for Africa, 2001, pp. 5–7). The programme also emphasized the importance of strengthening good governance, democracy, human rights, and the peaceful resolution of conflicts as essential preconditions for sustainable development and investment attractiveness (United Nations, 2010, p. 2). Among the key instruments intended to support these objectives was the African Peer Review Mechanism (APRM), a voluntary system for assessing member states' policies with regard to standards of governance and transparency (Africa Renewal, 2024, p. 3).

The APRM mechanisms enabled the evaluation of member states according to criteria such as political stability, governance effectiveness, respect for human rights, and economic policy performance (Ijeoma, 2007, p. 67). In practice, however, researchers note that the mechanisms of monitoring and evaluation remained partly declarative, and the impact of the APRM on actual political and economic changes was limited (Taylor, 2010, p. 60). At the same time, NEPAD actively relied on partnerships with international financial institutions and the European Union to attract investment, which also created a degree of dependence on external actors (Yusuf et al., 2025, p. 28).

Research indicates that the implementation of these objectives varied significantly across countries. In particular, the impact of NEPAD on economic growth, women's education, and foreign trade proved uneven and largely depended on local conditions and the institutional capacity of national governments (Ngwakwe & Awunyo-Vitor, 2025, pp. 158–159).

NEPAD also aimed to mobilize both domestic and external resources, promote the development of infrastructure, the agro-industrial sector, human capital, science and technology, and create sustainable conditions for trade and private investment (UN Economic Commission for Africa, 2001, pp. 12–14; Africa Renewal, 2024, p. 2). These objectives were underpinned by the principles of African leadership, partnership, and accountability, which, according to the programme's conceptual documents, were intended to address the historical challenges of dependency and the shortcomings of traditional donor assistance (United Nations, 2010, pp. 1–3).

From its inception, NEPAD was positioned not merely as a technical development document but as a political framework designed to reshape Africa's relations with the international community on a partnership basis. It was grounded in the principle that African leaders should take the initiative in addressing poverty and structural constraints, while the international community should support this process rather than dictate development conditions (Africa Renewal, 2024, pp. 1–2; UN Economic Commission for Africa, 2001, pp. 2–3).

Organizationally, NEPAD constituted a fully autonomous structure. Its Implementation Committee, elected on the basis of equal geographic representation from African sub-regions, included the five founding countries of the «New Partnership» – Algeria, Egypt, Nigeria, Senegal, and South Africa – as well as Tunisia, Mali, Cameroon, Gabon, São Tomé and Príncipe, Ethiopia, Mauritius, Rwanda, Botswana, and Mozambique. Representatives of the presidents of the five founding countries also formed a Steering Committee, whose primary task was to create the

conditions for developing concrete operational projects and to oversee the NEPAD Secretariat (Background on…, p. 4).

To facilitate NEPAD's implementation, the Minimum Integration Programme was adopted in 2009. This programme served as a tool to unify existing regional integration initiatives and strengthen economic linkages among African countries. It comprised eleven priority investment areas, including infrastructure; energy; agriculture; the free movement of goods, services, capital, and people; science and technology; and the social sector (Kravchenko, 2019, pp. 44–45).

In the industrial sector, for instance, the programme supported the development of legal frameworks for industrial policy within each regional integration body. In agriculture, it promoted the harmonization of regional food security programmes, exchange of best practices, and the establishment of dedicated agricultural development funds within each regional bloc.

Within NEPAD, the practical implementation of its strategic objectives is driven by flagship programmes such as CAADP, PIDA, and APRM, which address the core areas of socio-economic transformation on the continent. The Comprehensive Africa Agriculture Development Programme (CAADP), endorsed under the auspices of the African Union at the Maputo Summit (Mozambique) in 2003, was established as a primary strategic initiative to transform the agricultural sector, increase agricultural productivity, reduce hunger and poverty, and stimulate economic growth through agriculture. The CAADP framework set targets of achieving an annual agricultural productivity growth of at least 6 % and increasing public expenditure on agriculture to at least 10% of national budgets (African Union, 2003, p. 2). Subsequent CAADP documents shifted the focus towards agro-industrialization, value chain development, integration of smallholder farms into market mechanisms, and enhancing the resilience of agricultural production to climate change (UNECA, 2017).

At the same time, the realisation of Africa's agricultural potential under NEPAD is contingent upon addressing deep-seated infrastructural constraints, which led to the development of the Programme for Infrastructure Development in Africa (PIDA). Endorsed by the African Union in collaboration with the African Development Bank and the UN Economic Commission for Africa, this initiative aims to establish an integrated continental infrastructure network across transport, energy, information and communication technologies, and transboundary water management (African Union, 2012). PIDA explicitly highlights the need to overcome the infrastructure deficit that impedes the competitiveness of African economies and to create conditions for stronger linkages between sub-regional markets, thereby facilitating accelerated regional integration and job creation through the development of transport networks and energy systems (African Union, 2012, pp. 3–7).

Within PIDA, a set of priority projects was identified to reduce trade costs, deepen regional integration, and lay the groundwork for sustainable economic growth. In the scholarly literature, PIDA is frequently regarded as a key instrument for operationalising NEPAD's objectives, as infrastructure constitutes the foundation for functioning common markets and the development of intra-African trade (Foster & Briceño-Garmendia, 2010, p. 128).

A central component of NEPAD's institutional architecture is the African Peer Review Mechanism (APRM), established in 2003 as a voluntary peer review system enabling African Union member states to assess their political, economic, and social policies across four thematic areas: democracy and political governance; economic governance and management; corporate governance; and broad-based sustainable socio-economic development (African Peer Review Mechanism (APRM), 2003). APRM was launched in Abuja (Nigeria) on the basis of a Memorandum of Understanding and a Declaration on Democracy, Political, Economic, and Corporate Governance, which set standards and assessment criteria for government policies aimed at strengthening institutional capacity, enhancing transparency, and improving accountability (APRM Base Document, AU/NEPAD, 2003, pp. 1–5; APRM Organisation and Processes, AU/NEPAD, 2003, pp. 1–12). Through APRM, states conduct self-assessments, develop national action plans, and subject them to continental review, facilitating the dissemination of best practices and enhancing governance quality in line with Agenda 2063 and the 2030 Sustainable Development Goals (African Peer Review Mechanism, 2025, para. 2). Scholars often describe APRM as an innovative «soft compulsion» mechanism for the Global South, which, although not legally binding, exerts political and reputational pressure on participating states to adhere to standards of democratic governance and responsible management (Hope, 2005; Herbert & Gruzd, 2008).

Thus, in synergy, CAADP, PIDA, and APRM reflect the multidimensional character of NEPAD as a continental strategy, combining economic development, infrastructural transformation, and institutional reform as foundational prerequisites for sustainable development in Africa.

A logical continuation of the NEPAD initiative—which laid the institutional and programmatic foundations for Africa's socio-economic development—was the formulation of a more comprehensive long-term strategy for continental development. The temporal limitations of NEPAD, its dependence on external financing, and the need for a clearer vision of Africa's future necessitated a shift from individual programmes and sectoral reforms to a unified strategic document. In 2013, Agenda 2063

was adopted as the African Union's long-term strategic vision, coinciding with the 50th anniversary of the establishment of the OAU/AU. Agenda 2063 builds upon the conceptual foundations and practical experience of NEPAD.

Where NEPAD primarily focused on addressing underdevelopment through economic reforms, infrastructure development, and engagement with international partners, Agenda 2063 expands this approach by offering a holistic model for the continent's political, socio-economic, and cultural development over a fifty-year horizon. The document consolidates the key priorities of previous AU initiatives and NEPAD – sustainable economic development, integration of African economies, and strengthening democratic governance and peace – while emphasizing internal sources of growth, regional integration, and the accountability of African states for development outcomes. In this way, Agenda 2063 is not an alternative to NEPAD but represents a strategic evolution of the initiative, consolidating its achievements and providing a long-term framework for Africa's continued modernisation.

Over more than two decades of NEPAD's implementation, which in 2018 was transformed into the African Union Development Agency (AUDA-NEPAD) (AUDA-NEPAD Annual Report, 2019), notable achievements have been recorded, particularly in the fields of infrastructure and regional integration. For instance, the NEPAD-IPPF special fund supported the preparation of 113 regional infrastructure projects in energy, transport, ICT, and water supply, and helped mobilize over USD 13 billion in investments for their implementation. Approximately half of the prepared projects reached financial closure and proceeded to the construction or operational phase, demonstrating NEPAD's tangible contribution to the development of transnational corridors and the enhancement of economic interdependence (NEPAD-IPPF marks 20 years).

At the same time, the PIDA Priority Action Plan I infrastructure initiatives, implemented under NEPAD and covering 409 projects across 54 African countries, exhibited a low completion rate: as of the relevant period, only 41 projects—about 10 % of the total—had been fully completed (PIDA PAP 1). This modest share of completed initiatives reflects not so much the inefficiency of the programme as the objective complexity, capital intensity, and long timelines inherent in implementing large-scale transnational infrastructure projects at the continental level.

Beyond infrastructure, AUDA-NEPAD has also contributed to the health sector. Inter-state disease surveillance systems were established in the SADC region, over 2,500 health professionals were trained in the prevention and treatment of tuberculosis and other occupational diseases, and centres were established to combat malaria and other diseases that claim hundreds of thousands of lives annually across the continent (AUDA-NEPAD, Progress made in Focus Areas).

Despite its ambitious objectives, NEPAD continues to face numerous implementation challenges. Scholars highlight structural barriers, uneven programme impact across different countries, and a gap between the declared principles of «African ownership» and practical reliance on donor resources (Hamad & Kitigwa, 2016, p. 71; Ngwakwe & Awunyo-Vitor, 2025, p. 159). Moreover, assessments of APRM effectiveness indicate that peer review mechanisms function unevenly across levels and require reinforcement within national institutions (Ijeoma, 2007, p. 74). Nevertheless, NEPAD remains the central framework for Africa's continental development strategy, providing the foundation for further initiatives aimed at economic integration, improved governance, and social progress.

The impact of NEPAD on Africa's development is evident across economic, infrastructural, political, and social dimensions. Economically, the initiative facilitated the establishment of regional economic corridors, modernisation of key sectors, and the attraction of foreign investment. Through NEPAD's support, more than 100 regional infrastructure projects in transport, energy, and ICT were prepared, strengthening inter-state economic interdependence and trade flows (African Development Bank, 2025). In infrastructure, the PIDA Priority Action Plan encompassed hundreds of projects in 54 countries, laying the groundwork for long-term economic integration, improved access to energy, water, and transport, and creating effective mechanisms for planning and coordinating large-scale initiatives (OECD, 2025). Politically and socially, NEPAD contributed to promoting standards of good governance, strengthening democracy and regional security, and supporting health and education systems, thereby enhancing the continent's human capital (AUDA-NEPAD, 2020).

In sum, NEPAD has played a systemic role in Africa's modernization by establishing mechanisms for planning, financing, and coordinating development, which have provided the foundation for subsequent strategies, notably Agenda 2063, and remain essential for achieving sustainable growth and continental integration.

Conclusions. The New Partnership for Africa's Development (NEPAD) represents a pivotal phase in the transformation of Africa's continental development policy, aimed at overcoming structural underdevelopment and integrating the continent into the global economy. The initiative combined the principle of African states' internal ownership with the development of strategic partnerships with international institutions, laying the foundation for long-term socio-economic planning. The

implementation of CAADP, PIDA, and APRM programmes has demonstrated their substantial potential in agricultural development, infrastructural integration, and governance enhancement, while also revealing challenges of uneven effectiveness due to financial, institutional, and security constraints. The transition to AUDA-NEPAD offers opportunities to adapt the initiative's instruments to new global challenges and strengthen development coordination. NEPAD's future relevance will depend on the ability of member states to achieve sustainable domestic transformations and effectively implement the priorities outlined in Agenda 2063.

The findings of this study may serve as a basis for further scholarly analysis, as well as for practical recommendations regarding the continued development of NEPAD and Africa's global policy.

Acknowledgements. The authors express their sincere gratitude to the editorial board for facilitating the publication of this research.

Funding. The authors received no financial support for the research or publication of this article.

References:

African Development Bank. (n.d.). *New Partnership for Africa's Development (NEPAD)*. https://www.afdb.org/en/topics-and-sectors/initiatives-partnerships/nepad [in English].

African Development Bank. (2025, November 4). *NEPAD-IPPF marks 20 years of impact at 40th Oversight Committee Meeting*. https://www.afdb.org/en/news-and-events/press-releases/nepad-ippf-marks-20-years-impact-40th-oversight-committee-meeting-88293 [in English].

African Peer Review Mechanism (APRM). (2003). *Protocol Establishing the APRM; Objectives, Standards, Criteria and Indicators* (AU/NEPAD). https://www.aprmtoolkit.saiia.org.za/official-documents?utm_source=chatgpt.com [in English].

African Peer Review Mechanism (2025). *The African Peer Review Mechanism* [webpage overview]. https://au.int/en/aprm?utm_source=chatgpt.com [in English].

Africa Renewal. (2024). *New Partnership for Africa's Development (NEPAD)*. https://africarenewal.un.org/en/magazine/new-partnership-africas-development-nepad [in English].

African Union. (2003, July). *Maputo Declaration on the Comprehensive Africa Agriculture Development Programme (CAADP)*. Maputo, Mozambique. https://www.fao.org/4/Y9484E/Y9484E00.htm?utm_source=chatgpt.com [in English].

African Union. (2012, January, 29–30). *Declaration on the Programme for Infrastructure Development in Africa (PIDA)*, Doc. EX.CL/702(XX) adopted at the XVIII Ordinary Session, Addis Ababa, Ethiopia. https://au.int/en/ie/pida?utm_source=chatgpt.com [in English].

Agenda 2063: The Africa We Want (Popular Version). *African Union.* https://au.int/en/Agenda2063/popular_version. [in English].

Andrushchenko, S.V. (2005). Peculiarities of integration processes in Africa. *Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv.* Series: International Relations. No. 31–32. 14–20. [in Ukranian].

AUDA-NEPAD Annual Report 2019. https://au.int/sites/default/files/documents/38048-doc-2019_auda-nepad_annual_report_en_final7_31.1.2020_web_version.pdf?utm_source=chatgpt.com [in English].

AUDA-NEPAD. Progress made in Focus Areas https://nepad-aws.assyst-uc.com/content/progress-made-focus-areas?utm_source=chatgpt.com [in English].

AUDA-NEPAD. (2020). *Annual report 2019*. African Union. https://au.int/sites/default/files/documents/38048-doc-2019_auda-nepad_annual_report_en_final7_31.1.2020_web_version.pdf [in English].

Background on the New Partnership for Africa's Development (NEPAD). http://www.au2002.gov.za/docs/key_oau/nepad1.htm. P. 10. [in English].

Beresford, Alex (2008). Taylor, Ian. NEPAD: Towards Africa's development or another false start? *African Affairs*, Vol. 107, Issue 426, pp. 126–128. https://academic.oup.com/afraf/article/107/426/126/51620 [in English]. https://doi.org/10.1093/afraf/adm073 .

Chabal, Patrick (2002). The quest for good government and development in Africa: is NEPAD the answer? *International Affairs*. Vol. 78, Issue 3, pp. 447–462.
https://academic.oup.com/ia/article-abstract/78/3/447/2434750?redirectedFrom=fulltext [in English]. https://doi.org/10.1111/1468-2346.00260 .

De Waal, Alex (2002). What's new in the «New Partnership for Africa's Development»? *International Affairs*, Vol. 78, Issue 3, pp. 463–476.
https://academic.oup.com/ia/article-abstract/78/3/463/2434751?redirectedFrom=fulltext [in English]. https://doi.org/10.1111/1468-2346.00261 .

Foster, V., & Briceño-Garmendia, C. (2010). *Africa's infrastructure: A time for transformation*. Washington, DC: World Bank. 386 p. https://documents1.worldbank.org/curated/en/246961468003355256/pdf/521020PUB0EPI1101Official0Use0Only1.pdf [in English].

Gura, V. K. (2014). Sub-Saharan Africa in the 21st century: factors of economic progress and prospects for cooperation with Ukraine. Gileya: Scientific Bulletin. No. 84. 124–130. [in Ukranian].

Gutsalo, S. E. (2005). Integration processes in the North African region: origins, stages, features of the modern stage. *Studies of world politics: Collection of scientific papers.* Kyiv. Issue 30. 3–23. [in Ukranian].

Hamad S. O. & M. M. Kitigwa (2016). What is new in the New Partnership for Africa's Development (NEPAD)? *HURIA Journal of The Open University of Tanzania* Vol. 23. https://journals.out.ac.tz/index.php/huria/article/view/32?utm_source=chatgpt.com [in English]. https://doi.org/10.61538/huria.v23i0.32 .

Herbert, R., & Gruzd, S. (2008). The African Peer Review Mechanism: Lessons from the first reviews. Johannesburg: South African Institute of International Affairs. 406 s. https://saiia.org.za/wp-content/uploads/2008/07/The-African-Peer-Review-Mechanism-Lessons-from-the-Pioneers.pdf [in English].

Hope, K. R. (2005). Toward good governance and sustainable development: The African Peer Review Mechanism. *Governance*, 18(2), 283–311. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1468-0491.2005.00276.x [in English]. https://doi.org/10.1111/j1468-0491.2005.00276.x .

Ijeoma, E. O. (2007). Evaluating development projects and programmes in Africa: the case of the New Partnership for Africa's Development (NEPAD). *Africa Insight.* vol. 37, no. 4, pp. 61–75. https://repository.up.ac.za/server/api/core/bitstreams/333494fd-76d3-4cdd-b7d4-c373c2e8c9d0/content [in English].

Kravchenko, M. V. (2019). The African Union: main stages of development and modern challenges. *Current problems of history and philosophy in the research of young scientists: collection of theses of participants of the conference of young scientists (Kyiv, June 11, 2019)* / ed. by Ph.D., Assoc. Prof. Soloshenko V. V. Kyiv. 41–47. [in Ukranian].

Kravchenko, M. V. (2020). Integration associations of Sub-Saharan Africa: history of formation and development prospects. *Bulletin of Mariupol State University. Series: History. Political Science.* Issue 28-29. 52–62. [in Ukranian].

Kravchenko, M. V. (2022). Integration development of the Sub-Saharan African region. *Integration processes in Asia and Africa as a component of world historical development (late 20th – early 21st century):* monograph / edited by V. O. Shved, translated by E. O. Prypik, M. V. Kravchenko Kyiv: State Institution "Institute of World History of the NAS of Ukraine". 237–258. [in Ukranian].

NEPAD-IPPF marks 20 years of impact at 40th Oversight Committee Meeting. https://www.afdb.org/en/news-and-events/press-releases/nepad-ippf-marks-20-years-impact-40th-oversight-committee-meeting-88293?utm_source=chatgpt.com [in English].

Ngwakwe, C. C., & Awunyo-Vitor, D. (2025). The New Partnership for Africa's Development: Differential Effect on the Development of Sub-Saharan Africa. *Oblik i finansi, Institute of Accounting and Finance*, 1, 152–159.
https://ideas.repec.org/a/iaf/journl/y2025i1p152-159.html?utm_source=chatgpt.com [in English]. https://doi.org/10.33146/2307-9878-2025-1(107)-152-159 .

OECD. (2025). *Africa's development dynamics 2025*. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2025/10/africa-s-development-dynamics-2025_d153f2a8/c2b40285-en.pdf [in English].

PIDA PAP 1 Analytics Dashboard. https://aid.nepad.org/vpic_i/statistics.php?utm_source=chatgpt.com [in English].

Taylor, I. (2010). Governance and relations between the European Union and Africa: The case of NEPAD. *Third World Quarterly.* 31(1). 51–67. https://research-portal.st-andrews.ac.uk/en/publications/governance-and-relations-between-the-european-union-and-africa-th/?utm_source=chatgpt.com [in English]. https://doi.org/10.1080/01436590903557322 .

Taylor, Ian (2002). Commentary: The New Partnership for Africa's Development and the Zimbabwe Elections: Implications and Prospects for the Future. *African Affairs*. Vol. 101(404). pp. 403–412. https://academic.oup.com/afraf/article-abstract/101/404/403/27572?redirectedFrom=fulltext [in English]. https://doi.org/10.1093/afraf/101.404.403 .

UN Economic Commission for Africa. (2001). *The New Partnership for Africa's Development (NEPAD)* (Original strategic document). https://archive.uneca.org/cfm2002/pages/new-partnership-africas-development-nepad [in English].

United Nations Economic Commission for Africa. (2017). *Transforming Africa's agriculture through CAADP*. Addis Ababa: UNECA. https://archive.uneca.org/acronyms/land-policy-initiative?page=8 [in English].

United Nations. (2010). *Report of the Secretary–General on NEPAD* (E/CN.5/2010/3). https://digitallibrary.un.org/record/673973/files/E_CN.5_2010_3-EN.pdf [in English].

Yurchenko, K. O. (2006). Integration processes in Africa: levels, factors, directions and patterns of development (1960–2005). Dissertation... Candidate of Political Sciences: 23.00.04; Kyiv: Institute of World Economy and International Relations of the National Academy of Sciences of Ukraine. 202 p. [in Ukranian].

Yurchenko, K. O. (2007). Integration processes in Africa as a factor in unifying the approaches of African countries to the tasks of post-colonial development. *Studies in world politics: collection of scientific works.* Vol. 38. 54–78. [in Ukranian].

Yusuf, M. S., Salihu, M. A., & Oyigebe, P. L. (2025). NEPAD and Development in Africa: An Analysis. *Kashere Journal of Politics and International Relations*, *3*(2), 25–32. https://journals.fukashere.edu.ng/index.php/kjpir/article/view/469 [in English].

Надійшла до редакції / Received: 12.01.2026 Схвалено до друку / Accepted: 27.03.2026

UDC 741.5:32:[75.045:32.019.5](470+571:477)“2022/2024”
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-56-179-187

Visual symbols of the Russian invasion of Ukraine and their deconstruction in Perets Vesela Respublika magazine cartoons (2022 – 2024 pp.)

Liliia Yu. Pytlovana
Ukrainian Catholic University
PhD in History, Associate Professor (Ukraine)
email: pytlovana@ucu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5700-9992
Web of Science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAB-3079-2021
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58191408200

Abstract.

The purpose of the article *is to examine the historical deployment of ‘Z’ and ‘V’ symbols as propaganda tools to legitimize the invasion of Ukraine. It traces their functional evolution and analyzes the unique strategies of ideological deconstruction employed within Ukrainian political cartooning to neutralize these symbols.* ***The methodological framework*** *for analyzing the symbolic content of ‘Z’ and ‘V’ symbols and their reception relies on W. J. T. Mitchell’s theories regarding the social life of images. Following Mitchell, this study interprets the ridicule of these symbols in Ukrainian cartoons as active iconoclasm. This strategy neutralizes ideological threats by dismantling the fear that their visual power inspires. Furthermore, Nicholas Mirzoeff’s concept of visuality serves as the basis for explaining how ‘Z’ and ‘V’ exert control over Russian citizens, while framing their deconstruction in cartoons as a tactical resistance to the totalizing power of visuality during wartime.* ***The scientific novelty*** *of this research consists of a comprehensive analysis of ‘Z’ and ‘V’ symbols throughout their entire trajectory: from their emergence as tools of Russian military mobilization to their ideological degradation and symbolic destruction within the pages of Perets Vesela Respublika magazine. This study unravels the specific mechanisms of deconstruction that transform these propaganda markers into objects of ridicule.* ***Conclusions.*** *The ‘Z’ and ‘V’ symbols originated without any inherent ideological or cultural-historical foundation. Their semantic vacuum, coupled with aggressive state popularization, transformed these signs into primitive yet potent instruments of mobilization. Consequently, the Russian authorities weaponized this visual simplicity to exert control over the public consciousness during the invasion. At the same time, these symbols became targets for counter-visual reinterpretation and deconstruction through Ukrainian cartoons. Cartoons destroy the ideological pathos of this propaganda product, both in terms of analyzing the causes and consequences of the war and the concepts of the ‘Russian world’ and Rashism. The ‘Z’ symbol serves as the semantic center of satirical criticism, functioning as both a marker of aggression and a visual identity code for the average Russian. By exposing the striking parallels between the visual aesthetics of twentieth-century totalitarianism and modern Russia, cartoonists highlight their shared ideological continuity in fostering imperial narratives and maintaining hypocritical pacifist rhetoric amidst militaristic expansion. By employing the ‘war – peace’ dichotomy, cartoonists indict the Russian Federation for unleashing aggression against Ukraine. This artistic strategy underscores the purely destructive role of the ‘Z’ and ‘V’ propaganda symbols, revealing them as catalysts for the erosion of global peace.*

Keywords: *Perets Vesela Respublika magazine, 21st century history, cartoon, propaganda, Russian-Ukrainian war, ‘V’ symbol, ‘Z’ symbol.*

Візуальна символіка російського вторгнення в Україну та її деконструкція у карикатурі журналу «Перець. Весела республіка» (2022 – 2024)

Лілія Питльована
Український католицький університет
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: pytlovana@ucu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5700-9992
Web of Science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAB-3079-2021
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58191408200

Анотація.

Метою статті *є аналіз використання російською пропагандою символів «Z» і «V» як інструменту легітимації вторгнення в Україну, їх функціональної еволюції, особливостей репрезентації та деконструкції в українській карикатуристиці.* ***Методологія дослідження*** *символічного змісту зображень (знаків «Z» і «V» та карикатур, які їх репрезентують) і ефектів, які вони справляють на реципієнта, базується на працях В. Дж. Мітчелла, присвячених взаємодії малюнків і образів, які вони створюють, їх функціонуванню у соціальному просторі. Відповідно до теорії Мітчелла, здійснення нейтралізації загроз від «Z» і «V» шляхом висміювання в українській карикатурі розцінюється як активне іконоборство і знищення страху перед силою їх зображень. Концепція візуальності Н. Мірзоєва стала підґрунтям для пояснення ефекту впливу символіки «Z» і «V» на російського обивателя і розуміння її деконструкції в карикатурах як опору тотальній владі візуальності як формі контролю у період війни.* ***Наукова новизна*** *полягає у детальному аналізі знаків «Z» і «V» як символів російського вторгнення в Україну від їх появи і масового використання в Росії до деградації через ідейну деконструкцію у карикатурах журналу «Перець. Весела республіка».* ***Висновки.*** *Походження символів «Z» і «V» не мало ні ідеологічного, ні культурно-історичного підґрунтя. Семантична порожнеча і популяризація пропагандою перетворила їх на примітивні, але ефективні символи мобілізації суспільства на підтримку війни, інструменти візуального контролю з боку влади РФ. Водночас ці символи стали мішенню для контрвізуального переосмислення і деконструкції засобами української карикатури. Карикатури руйнують ідеологічний пафос цього пропагандистського продукту як у контексті причин і наслідків війни, так і концептів «русского міра» і рашизму. Смисловим центром сатиричної критики став символ «Z» як маркер агресії і візуальний код ідентичності пересічного росіянина. Ефективним прийомом став показ схожості візуальної естетики тоталітарних режимів XX ст. і сучасної Росії, їх ідеологічної тяглості у сфері плекання імперських наративів, лицемірної пацифістської риторики на тлі мілітаристичної політики.*

Ключові слова: *журнал «Перець. Весела республіка», історія XXI століття, карикатура, пропаганда, російсько-українська війна, символ «V», символ «Z»*

Problem statement. Visual symbols emerged as a primary instrument for legitimizing the aggression among the domestic Russian audience within the broader propaganda discourse accompanying the 2022 full-scale invasion of Ukraine. Initially utilitarian, the letters ‘Z’ and ‘V’ were repurposed by propaganda into symbols of allegiance to the military aggression and the Russian regime.

The symbols ‘Z’ and ‘V’ underwent a critical reinterpretation within the Ukrainian media space, particularly through political cartoons. The mechanisms of Russian propagandistic construction and the ideological deconstruction of the symbols ‘Z’ and ‘V’ within Ukrainian visual satire warrant further systematic investigation.

Analysis of sources and recent research. Founded in 1922, *Perets* has dominated the Ukrainian satirical landscape for decades. Although it functioned as a vehicle for state ideology in the USSR, it transitioned toward thematic and aesthetic autonomy following Ukraine’s independence. Following a period of financial instability and a hiatus from 2014 to 2016, the magazine resumed publication in 2017 under the title *Perets. Vesela Respublika (PVR)***.** Since 2020, the magazine has transitioned exclusively to a digital format**.** (https://www.perets.org.ua; https://www.facebook.com/PerecRepublic). Its graphic content demonstrates a keen responsiveness to the evolving domestic and international political landscape (Pytlovana, 2022, p. 244).

From 2022 to 2024, cartoonists, including O. Konovalenko, V. Momot, Y. Kogan, D. Kryvonos, O. Kudin, S. Fedko, and V. Chmyrov (among others), constructed compelling visual metaphors of Ukrainian resistance. By subverting Russian propaganda and imperial ideologies, these artists

effectively exposed the contradictions within the enemy's strategic goals and intentions (Perets. Vesela Respublika).

The analysis comprised a sample of 200 cartoons from the magazine featuring the symbols 'Z' and 'V'. The infrequent appearance of the letter 'V' (occurring in only 5 out of 200 instances (2.5 %) corresponds with the limited prevalence of this symbol in the Russian public sphere compared to 'Z'. However, despite the declining visibility of the 'Z' symbol in Russia since early 2023, it remained a persistent subject in Ukrainian cartoons throughout 2023–2024. Based on their thematic content, imagery, and visual semantics, the cartoons were classified into 25 overlapping categories. Since many illustrations fall into multiple thematic groups, the total number of categorical assignments exceeds 200. The distribution across key categories is as follows: Putin (74); ordinary Russian citizens and propaganda (56); triumphalist sentiment (48); death (47); the Russian military (43); associations with Nazi symbolism (33); and the 'Russian World' concept (33). Other notable themes include references to the 'Great Patriotic War' and St. George's ribbon (19), the Ukrainian flag (13), and literary or artistic allusions (11). (The full distribution of thematic categories is presented in Table 1.).

Table 1.

Thematic categorization and frequency of symbols 'Z' and 'V' in *PVR* cartoons (2022–2024)[1]

Thematic Cluster	Specific Category / Motif	Frequency (n)
Political figures and actors	Putin	74
	ordinary Russian citizens	56
	the Russian military	43
	historic figures (Napoleon, Stalin, the Tsar)	13
	international actors (EU, US, NATO, international organizations)	19
Ideological frameworks	propaganda and triumphalist sentiment	104
	Nazi analogies and symbolism	33
	The 'Russian world' concept	33
	'Great patriotic war' references (St. George's ribbon)	19
	religious themes (Russian Orthodox Church)	5
Existential and visual metaphors	mortality and death imagery	47
	global and nuclear threats	13
	cultural and artistic allusions (literature, art)	11
	demonic imagery ('evil forces')	2
National contexts	Ukrainian national symbols (the flag)	13
Other contexts	children as subjects	9
	scatological humor ('toilet-related topics')	2
	economic tools (gas blackmail)	1

This article analyzes selected cartoons from the most prominent thematic categories to illustrate how artists dismantle the ideological constructs strategically established by Russian propaganda via 'Z' and 'V' symbolism.

While the Russian invasion has generated extensive media discourse surrounding the symbols 'Z' and 'V', comprehensive academic analyses of their ideological and utilitarian roles within Russian society remain limited. In this context, the scholarly contributions of K. Yeremeyeva (2018), A. Voynarovsky, and N. Zhmud (2024) are instrumental for understanding the historical trajectory and thematic evolution of the magazine under study.

L. Yakubova (2023) analyzes how Russian propaganda operationalizes the 'Z' symbol by linking it to the Soviet 'Victory Myth' of 1945 and the broader ideological framework of Rashism**.** T. Pavlenko interprets 'Z' and 'V' as core components of Rashist symbolism, highlighting its appropriation of Nazi practices and identifying mechanisms to counteract the proliferation of the aggressor's symbols (Pavlenko, 2023).

[1] The total number of categorical assignments exceeds 200 due to the multisemic nature of the cartoons, where a single image often belongs to several categories simultaneously.

L. Pytlovana (2022, 2024) has examined both the overarching characteristics of PVR cartoons during the full-scale Russian-Ukrainian war and specific thematic issues, such as artistic strategies for representing the enemy and V. Putin, the continuity of Ukrainian military traditions, and the debunking of Russian propaganda. Her research further analyzes cartoons featuring 'Z' symbols, interpreting them as visual markers of the 'Russian World' and Rashism. Building upon these foundations, this article aims to provide a systematic analysis of *PVR* magazine cartoons that incorporate symbols of the Russian invasion, specifically focusing on the mechanisms of their ideological deconstruction.

The research methodology. The methodology for analyzing the symbolic content of the 'Z' and 'V' signs is grounded in the theoretical framework of W. J. T. Mitchell (1987, 2005), specifically his insights into the interplay between images and the social spaces they inhabit. Applying Mitchell's theory, the neutralization of the threats posed by 'Z' and 'V' through ridicule in Ukrainian cartoons is conceptualized as active iconoclasm. Indeed, the latter relies on sacralization and the prohibition of criticism or ridicule, as any form of satirical subversion is perceived as a direct threat to the regime's ideological stability.

Nicholas Mirzoeff's methodology for studying visuality (Mirzoeff, 2011; 2012; 2016) conceptualizes it as a "medium for the transmission and dissemination of authority, and a means for the mediation of those subject to that authority" (Mirzoeff, 2011, p. XV). This framework provides the analytical key to interpreting the psychological and political impact of 'Z' and 'V' symbols on Russian citizenry. According to Mirzoeff, the critique of these symbols through graphic satire represents the right to political resistance against the totalizing power of visuality as a mechanism of control in an era of systemic violence (Mirzoeff, 2011, p. 4).

Mirzoeff's analysis of the Iraq war through the prism of global visual culture explains the weaponization of 'Z' and 'V' symbols as core components of a contemporary military-visual complex.

The purpose of the article. The purpose of this study is to investigate how Russian state propaganda deployed the letters 'Z' and 'V' to legitimize the invasion of Ukraine, examining their functional evolution, representational strategies, and subsequent ideological deconstruction within Ukrainian caricature.

The results of the research. Since 2022, the theme of war has emerged as the dominant focus in the materials of the *PVR*. By employing a wide range of visual metaphors, techniques, and methods of influence designed for emotional expressiveness, cartoonists seek to guide readers toward evaluative judgments regarding Russian aggression in Ukraine.

A significant number of cartoons depict scenes that incorporate letter symbols associated with the Russian invasion. Originally, these Latin letters had a purely utilitarian purpose, serving as tactical markings; the most widely held view is that their purpose was to identify units and prevent friendly fire, since the opposing sides used similar armored vehicles and transport. Additionally, alternative interpretations exist, such as designating the direction of movement, military districts, or branches of the armed forces. While the letter 'Z' was the most prevalent symbol, 'V' appeared significantly less frequently, whereas 'O', 'X', and 'A' were exceptionally rare. Typically, 'Z' was applied to equipment belonging to forces advancing from Belarus, while 'V' denoted units operating in the south.

In April 2022, responding to an inquiry from a member of the Moscow City Duma, the Russian Ministry of Defense maintained that the 'Z' and 'V' symbols were not official military insignia and lacked specific standing. Simultaneously, the Ministry acknowledged that these symbols had gained widespread recognition and were favorably perceived by both military personnel and the civilian population (The Russian Ministry of Defense stated…).

Constructed through state propaganda, these symbols rapidly evolved into indicators of loyalty to Vladimir Putin's regime and public support for the so-called 'special military operation' (SMO). Their presence became ubiquitous, spanning building facades, vehicles, social media, television broadcasts, and organized flash mobs. The absence of a coherent rationale for the war was obscured by the 'Z' symbol, which was elevated to quasi-mystical status despite lacking intrinsic semantic content. Furthermore, the proliferation of divergent interpretations only highlighted the fundamental lack of a rational basis for the conflict (Z – a 'half-swastika'). The replication of the 'Z' and 'V' symbols within the visual sphere has desensitized the emotional and political perception of the 'SMO' as a conventional war. It has eroded the Russian public's capacity to formulate a coherent or critical response to the conflict.

The substitution of the term 'war' with 'SMO' and its letter symbols 'Z' and 'V' has become a feature of Putin's Newspeak. Following Orwell's conceptualization, the objective of such controlled language is to reduce the number of ideologically neutral words to a degree rendering the expression of heretical or dissident thoughts impossible. The language of totalitarian regimes constrains and reconfigures the meanings of words, stripping them of their inherent associations and exhibiting a distinct propensity for creating abbreviations (Orvell, 2015, p. 281-293).

The aestheticization of invasion symbols as war-themed design through state propaganda proved to be a straightforward yet effective strategy that resonated with the predispositions of a

significant portion of the population. Throughout the conflict, the letters ‘Z’ and ‘V’ have constructed what Nicholas Mirzoeff terms the ‘banality of images’. Mirzoeff draws upon Hannah Arendt’s concept of the ‘banality of evil’, developed in *Eichmann in Jerusalem*, to illustrate how absolute evil can manifest through the mundanity of everyday routine. He demonstrates how a continuous stream of repetitive imagery within the media numbs emotional and political perceptions of war. Proponents of the conflict deploy an oversaturation strategy when the average individual, bombarded by the ubiquitous ‘Z’ and ‘V’ symbols, loses the capacity to engage with or discern the actual reality of the war. The circulation of decontextualized images – which saturate the senses with vacuous imagery and facilitate information manipulation – is the direct result of deliberate efforts by those conducting the war (Mirzoeff, 2012, p. 14).

State authorities immediately capitalized on the widespread recognition of the ‘SMO’ symbols. The Russian Ministry of Defense introduced the following interpretations: ‘Z’ as “For victory” (Za pobedu), “For the guys” (Za patsanov), “We are ending the war” (Zakanchivaiem voiny), “For the children of Donbas” (Za dietiei Donbassa); while ‘V’ represented “Strength in truth” (V pravdie sila), “The task will be accomplished” (Zadaniie budiet Vypolnieno) and “We don’t abandon our own” (Svoikh nie brosaiem). Propaganda media amplified this narrative, decisively stripping the symbols of their original neutrality.

Functionally, the ‘Z’ and ‘V’ symbols facilitated social mobilization in support of the ‘SMO’, cultivating an ‘aggressively passive’ majority while fostering the narratives of a Russian liberation mission and the defense of Orthodoxy. The ‘Z’ symbol evolved into a sacralized emblem of a ‘righteous cause’ – a deliberate allusion to Vyacheslav Molotov’s 1941 address to the Soviet people following the German invasion. Within the mundane sphere, the ‘Z’ symbol functions as a marker of distinction, demarcating the boundary between ‘us’ and ‘them’, or between ‘patriots’ and ‘traitors’ (“foreign agents” (inoahienty)).

The use of Latin letters rather than the Cyrillic alphabet underscored the inherent incongruity of the ‘SMO’ symbolism. Strained assertions that these characters represented the early Cyrillic letters ‘zemlia’ and ‘izhitsa’ failed to gain traction, even within propagandistic discourse. Nevertheless, the Russian public showed little resistance to these contradictions, as evidenced by the widespread adoption of this symbolism in daily life since 2022 (Yakubova, 2023, p. 85).

Boris Groys interprets the Latin ‘Z’ as an emblem of cultural and political decline, suggesting that Russia has fallen into a strategic trap. He argues that, despite strenuous efforts to sever ties with the West, Russia remains intrinsically linked to it and is therefore becoming increasingly isolated (Arkhanhielskii, 2023). The prevalence of the ‘Z’ symbol in Russia demonstrates the functional capacity of a totalitarian state whose language exerts sufficient coercive force to regulate and subjugate society (Groys, 2009, p. XXI–XXIV).

Ukraine confronts Russian aggression not only on the battlefield but also within the informational domain. On May 22, 2022, the Verkhovna Rada enacted legislation banning the use and promotion of the ‘Z’ and ‘V’ symbols, codifying them as emblems of a terrorist regime (Law of Ukraine…). For Ukrainians, these characters signify armed aggression, occupation, and the systemic atrocities committed by the Russian military.

Beyond official prohibitions, the ideological deconstruction of the ‘Z’ and ‘V’ symbols remains imperative, with political cartooning serving as a potent analytical tool. Exploiting the geometric and coloristic affinities between the ‘Z’ and the swastika, artists draw explicit parallels between the Nazi regime and Putin’s Russia. V. Chmyrov equates the image of Vladimir Putin with the notorious dictators of the twentieth century (Chmyrov, 2022). He recontextualizes the 1939–1940 French postcard ‘La Proie et l'Ombre’ (attributed to Paul Barbier), which originally was a reflection on the signing of the Ribbentrop – Molotov Pact.

The composition depicts Hitler behind a podium emblazoned with a swastika, parodying him as an ‘innocent victim’ with a halo inscribed with the word ‘Pax’. The imagery of the plucked dove and the fractured olive branch exposes the inherent hypocrisy of his pacifist rhetoric, occurring precisely as Germany accelerated its preparations for war. Stalin, identified by his distinctive mustache and the Soviet hammer and sickle, looms over the Führer. His predatory expression underscores his ambition for territorial expansion, mirroring his counterpart’s expansionist goals. The title of the original postcard references the French idiom “lâcher la proie pour l’ombre” (to let go of the prey for the shadow) from La Fontaine’s fable *The Dog and Its Shadow*. This allusion implies that the peace promised by Hitler was a mere illusion, affecting both Europe and the USSR, the latter of which ultimately succumbed to Nazi aggression.

V. Chmyrov integrates V. Putin into this historical lineage, depicting him alongside his ideological precursors. While Stalin appears in monochromatic tones, echoing the aesthetic of the original 1930s poster, the vivid coloration of both Hitler and Putin underscores a disturbing contemporary parallel. This artistic choice suggests that Putin’s current policies resonate more profoundly with the actions of the Nazi leader (Pytlovana, 2022, p. 254–255).

The depiction of Hitler with a swastika alongside Putin brandishing a nuclear missile – rendered in a stark black, white, and red palette – establishes a profound visual equivalence. By adopting the aesthetic signifiers of the Russian nuclear arsenal, the artist aligns Putin's geopolitical strategy with the totalitarian tenets of interwar Europe: a cult of personality, militant ideologization, and a systemic disregard for human life. The juxtaposition of Hitler's Nazi swastika with the 'Z' symbol in Putin's hand reconfigures the latter into a contemporary emblem of state-sanctioned atrocities. By coupling the atomic bomb with the 'Z', the artist constructs an image of a leader who monopolizes both the physical capacity for mass destruction and the ideological framework necessary to legitimize its deployment.

By positioning Putin alongside these two dictators, the artist constructs a moral typology that compels a collective condemnation of all three figures. This framing contextualizes current events within the historical memory of Stalinism and Nazism as the primary catalysts for imperial aggression. The 'Z' symbol concludes this visual cycle, aligning the past and present on a single ideological axis, where Russian aggression appears not as an isolated incident, but as a calculated reenactment of twentieth-century totalitarianism.

While drawing parallels between the existential threats symbolized by the swastika and the 'Z', V. Chmyriev simultaneously subverts Putin's persona through caustic satire. By depicting him with diminutive stature, ill-fitting attire, and a caricatured sternness reminiscent of Stalin, the artist relegates the Russian leader to a pale imitation of his predecessors. This visual ridicule effectively deconstructs the myth of the modern formidable dictator (Pytlovana, 2022, p. 255).

By linking the swastika with the 'Z', the artist reconfigures the latter into a potent symbol of both aggression and ignominy, while integrating Soviet propagandistic tropes to amplify the satirical bite. Simultaneously, transforming the 'Z' into an object of ridicule effectively deconstructs the symbol, thereby neutralizing its psychological impact and eroding the coercive power it seeks to exert.

The cartoon "The Armed Forces of Ukraine Invite Orcs to a Photo Shoot!" (Kudin, 2022) combines elements of satire, propaganda, and visual metaphors of war. Stylized as a photograph, the cartoon depicts Scythe-wielding Death, alongside a photo stand-in of a Russian soldier, marked with a 'Z' symbol on a dog tag.

The Grim Reaper – a traditional allegory of Death – is the central figure of the image; he personifies the inevitable outcome for anyone standing beside him. The invitation for the 'orcs' to place their faces into the frame of their own demise is a potent ironic device employed by the author.

The 'Z' dog tag serves as the primary symbolic element in the drawing. On one hand, it functions as an identifier that concretizes the photo stand-in figure, transforming it from an abstract representation into a specific Russian soldier. On the other hand, the 'Z' symbol establishes an immediate semantic and ideological connection, framing the Russian invader as the antagonist.

The cartoon demonstrates how, within Ukrainian visual culture, the 'Z' symbol – which in Russia serves as a marker of support for the war – undergoes a semantic inversion. It transforms into a sign of voluntary participation in criminal aggression, acting as a stigma of condemnation that adds a moral dimension to the 'invitation' to a photo shoot with Death. The use of the dehumanizing term 'orcs' establishes a cross-cultural analogy between Russian soldiers and the antagonistic characters of J. R. R. Tolkien's legendarium. Consequently, the cartoon articulates a narrative of moral justification for resisting the invasion, framing the conflict as a struggle between good and evil.

The photo stand-in, as a symbol of carnivalesque mass culture, transforms the reality of war into a macabre attraction. Simultaneously, the 'Z' symbolism encapsulates the inherent fatality of the Russian soldier's choice. The artist portrays the soldier as a figure who has already embraced his own demise before placing his face into the stand-in's opening.

V. Kudin's polysymbolic 'Z' signifies aggression, propaganda, and the inherent moral fallacy of war. 'Z' symbol dog tag automatically designates its owner as a candidate for a fatal encounter with Death.

L. Dudnik's cartoon offers a critique of Russia's social structure and state propaganda (Dudnik, 2024). It depicts a group of zoomorphic, swine-like figures – representing Russian citizens – huddled around a fire. The artist dresses the figures in winter attire: one in traditional bast shoes (lapti) and a tricolor hat, and an elderly woman in a headscarf clutching an Orthodox icon. In the background, dilapidated and unlit buildings stand without heat, as the heating pipes have frozen and ruptured. The city residents' desperate cry for help incorporates the 'Z' symbol of the invasion, transforming the word 'Zamierzaiem' (We are freezing) into a pro-war signifier.

Here, the 'Z' as a symbol of triumphant imperialistic rhetoric contrasts sharply with the grim reality of the populace; it appears utterly absurd against the backdrop of existential hardships, the bitter cold, and the erosion of basic living conditions.

The collective portrait of the townspeople serves as a visual manifestation of the pervasive archaism of the Russian hinterland. Their appearance connotes systemic poverty and provincialism, underscoring a state of civilizational deprivation and the absence of basic modern amenities. Nevertheless, these people are willing to embrace grandiose declarations of Russia's greatness and

endure hardships to sustain this narrative. The depicted icon reinforces the doctrine promoted by the Russian Orthodox Church that "God rewards patience" thereby framing jingoistic patriotism as a divinely sanctioned virtue. In this context, religion serves as a powerful instrument for legitimizing both social passivity and state aggression. By sacralizing the populace's hardships, the Church transforms systemic neglect into a 'spiritual' virtue, while simultaneously providing a divine mandate for the invasion.

The frozen city, with its leaning buildings and unlit windows, contrasts sharply with the 'Z' symbol rendered in the colors of the St. George's ribbon – a hallmark of mythologized greatness and 'holy' war. This visual dichotomy reveals that while the state directs monumental resources toward military aggression, it remains fundamentally incapable of ensuring the basic well-being of its own citizens.

The Dudnik's technique – juxtaposing the dire socio-economic reality of the Russian citizen with the 'Z' symbol – demythologizes and desacralizes the latter, reducing it to a hollow label of 'patriotism' for a state unable to provide basic infrastructure. Consequently, the emblem of militaristic pathos is transformed into a testament to systemic deprivation.

One of the few cartoons to feature both 'Z' and 'V' is entirely devoid of a mocking tone. Instead, it serves as a visual indictment, accusing Russia of crimes against peace (Fedko, 2023). Notably, this charge constituted one of the primary counts against Nazi war criminals during the Nuremberg Trials of 1945–1946.

The composition juxtaposes the zoomorphic images of a dove and a vulture. In the public consciousness, the dove evokes Pablo Picasso's iconic 1949 lithograph, which serves as a universal symbol of postwar aspirations that the catastrophe of World War II would never be repeated. The artist depicts a chalk silhouette of a dove on the ground, evoking the forensic outlines typically used to secure a crime scene. This visual device signifies the demise of peace, suggesting that it has not merely been disturbed, but extinguished.

Caution tape in the colors of the Russian tricolor cordons off the crime scene. Three vultures perch upon it: the one on the left bears a 'Z' on its chest, the one on the right displays a 'V', and the central figure wears a St. George's ribbon.

As scavengers, vultures carry predominantly negative connotations in cultural memory. Their reliance on carrion inextricably links them to death, decay, and moral corruption. Furthermore, Eastern and classical mythologies often employ the vulture as a metaphor for insatiable greed and the predatory nature of war.

Each vulture in the cartoon bears a distinct symbol, yet they form a cohesive, logical, and ideological construct. While 'Z' and 'V' function as markers of military expansion, the St. George's ribbon provides a historical legitimization for state-sanctioned violence. Russian propaganda discourse actively portrays the 'Great Patriotic War' as a sacred struggle, thereby transforming this historical segment of World War II into a foundational myth. The St. George's ribbon, a military decoration dating back to the Tsarist era, attained its status as a supreme symbol of military valor primarily after 1945. Consequently, the Kremlin appropriates this historical prestige to frame the aggression against Ukraine as a morally righteous crusade.

The artist strategically places the vulture wearing the St. George's ribbon at the center of the group to underscore a crucial point: sacralized memory and mythologized history form the ideological core of the 'Z' and 'V' symbols in contemporary Russian discourse.

The Russian tricolor on the barrier tape immediately identifies the party responsible for the killing. The vultures await the opportune moment to scavenge the dove's remains; they thrive on the consequences of Russia's crime against peace, thereby acting as accomplices to the aggression.

Conclusions. One may conclude that, before the propaganda machine incorporated them into broader public discourse, letter symbols of the Russian invasion served a purely utilitarian function of marking military equipment; their origins lacked any ideological, cultural-historical, or linguistic foundation. This absence of inherent meaning, coupled with systemic dissemination, enabled arbitrary interpretations and saturated these symbols with jingoistic slogans. Consequently, they evolved into primitive yet effective tools for mobilizing society in support of the invasion. The symbols 'Z' and 'V' evolved into markers of loyalty and engagement with the regime's policies, providing a moral justification for violence. For the average Russian, these signs reduced the complexity of war to a simplified 'us versus them' dichotomy, transforming the visual landscape into a potent tool for state domination and control.

Paradoxically, the semantic vacuum, artificiality, and over-integration of 'Z' and 'V' into Russian propaganda rendered these symbols vulnerable to counter-visual reinterpretation. Consequently, Ukrainian artists and the public appropriated these signs to deconstruct them through political caricature and critical subversion.

The 200 selected cartoons from PVR magazine demonstrate a clear visual isomorphism. Despite their thematic and compositional diversity, these works share a unified conceptual framework centered on the deconstruction of the 'Z' and 'V' symbols.

A detailed analysis of these illustrations demonstrates the immense capacity of visual satire to neutralize the ideological toxicity of 'Z' and 'V' symbols. By deconstructing these signs, the cartoons strip them of their mobilizing power and expose their true destructive nature. This systematic reevaluation contextualizes the causes and consequences of the war within the broader ideological frameworks of the 'Russian World' and 'Rashism'. By intertwining 'Z' and 'V' symbols with the St. George's ribbon, these cartoons shatter the myth of continuity between the 'Great Patriotic War' and the invasion of Ukraine. Consequently, they deconstruct the narrative of a 'just' war and neutralize the Kremlin's attempt to legitimize a policy of violence historically.

The 'Z' symbol serves as the focal point of satirical criticism, which cartoonists interpret as a marker of aggression and a code of identity for the average Russian. These cartoons systematically undermine the ideological grandiosity of the symbol, illustrating how rapidly this propaganda construct degrades and crumbles when confronted with the brutal reality of war.

By paralleling the 'Z' symbol with Nazi iconography and aligning Vladimir Putin with Adolf Hitler and Joseph Stalin, cartoonists employ a highly effective artistic strategy. This technique exposes the striking isomorphism in the visual aesthetics of totalitarian regimes, revealing their shared ideological continuity in fostering imperial, anti-human narratives and maintaining hypocritical pacifist rhetoric amidst militaristic expansion.

On the one hand, by ironically highlighting the stark disconnect between the 'Z' and 'V' symbols and the grim realities of the battlefield – including Russian casualties and domestic social unrest – these cartoons transform these markers into emblems of absurdity and senselessness. On the other hand, they construct a systematic chain of responsibility, linking the soldier executing criminal orders, the ordinary citizen silently endorsing propaganda, and the political regime acting as the primary architect of the invasion.

By reinterpreting the symbolism of the invasion, artists leverage the 'war – peace' dichotomy to indict the Russian authorities for systematically dismantling global peace. Within this framework, they expose how the propaganda symbols 'Z' and 'V' act as catalysts for destruction, rather than mere markers of military presence.

Ultimately, Ukrainian political caricature transforms the 'Z' and 'V' symbols from tools of imperial mobilization into visual evidence of a dying ideology. By stripping these signs of their manufactured sacrality, artists demonstrate that no amount of mythologized history can mask the criminal nature of the invasion, effectively neutralizing the aggressor's visual weapons and asserting the moral superiority of truth over propaganda.

Funding. The author has not received any financial support for the research, authorship, and publication of this article.

References:

Arkhanhelskyi, A. (2023, March 8). Boris Groys: "Russia has put itself in an impossible situation" [Interview]. Radio Svoboda. [In Russian]. URL: https://www.svoboda.org/a/boris-groys-rossiya-postavila-sebya-v-nevozmozhnuyu-situatsiyu-/32394908.html .

Chmyrov, V. (2022). La Proie et l'Ombre. *Perets. Vesela respublika (7),* 1. URL: https://www.perets.org.ua/perec/Журнал_перець_2022_07_01.jpg .

Dudnyk, L. (2024). We're freezing! *Perets. Vesela respublika,* (3), 3. URL: https://www.perets.org.ua/perec/Журнал_перець_2024_03_03.jpg .

Fedko, S. (2023). Untitled. *Perets. Vesela respublika (16),* 9. URL: https://www.perets.org.ua/perec/Журнал_перець_2023_16_08.jpg .

Groys, B. (2009). *The communist postscript*. London: Verso. 127 p. [In English].

Kudin, V. (2022). The Armed Forces of Ukraine invite orcs to a photoshoot! *Perets. Vesela respublika*, (15), 2. URL: https://www.perets.org.ua/perec/Журнал_перець_2022_15_02.jpg .

Law of Ukraine (2022). Law of Ukraine "On the Prohibition of Propaganda of the Russian Nazi Totalitarian Regime, the Armed Aggression of the Russian Federation as a Terrorist State against Ukraine, Symbols of the Military Invasion of the Russian Nazi Totalitarian Regime in Ukraine", № 2265-IX Verkhovna Rada Ukrainy. [In Ukrainian]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text .

Mirzoeff, N. (2016). *How to see the world: An introduction to images, from self-portraits to selfies, maps to movies, and more.* New York: Basic Books, 2016. 343 p. [In English].

Mirzoeff, N. (2011). *The right to look: A counterhistory of visuality.* Durham, NC: Duke University Press, 2011. 385 p. [In English].

Mirzoeff, N. (2012). *Watching Babylon: The war in Iraq and global visual culture.* New York, London: Routledge, 2012. 203 p. [In English].

Mitchell, W. J. T. (1987). *Iconology: Image, text, ideology.* Chicago: University of Chicago Press, 1987. 226 p. [In English].

Mitchell, W. J. T. (2005). *What do pictures want?: The lives and loves of images.* London, Chicago: University of Chicago Press, 2005. 380 p. [In English].

Orvell, G. (2015). *1984.* Kyiv: Zhupansky Publisher, 2015. 312 p. [In Ukrainian].

Pavlenko, T. (2023). Rashism and sybbolic of military invasion of Russia Federation in Ukraine: characteristics and perspectives of counteraction. *Problems of modern transformations. Series: law, public management and administration, (7)*. [In Ukrainian]. https://doi.org/10.54929/2786-5746-2023-7-01-03 .

Perets. Vesela respublika. (2022–2024). [In Ukrainian]. URL: https://www.perets.org.ua/Журнал_перець/ .

Pytlovana, L. (2024). The combat and spiritual experience of the Cossacks in the actions of the Armed Forces of Ukraine in 2022–2023 as represented in Ukrainian cartoons. *The Ukrainian armed forces: the present and a historical retrospective*. 267–268. National Defence University of Ukraine. [In Ukrainian]. https://doi.org/10.33099/2707-1383-2023-50-4-79-87 .

Pytlovana, L. (2022). The image of the external enemy in representation of Perets magazine cartoons during the Russian-Ukrainian war in 2022. *Military Scientific Journal, (38),* 243–265. [In Ukrainian]. https://doi.org/10.33577/2313-5603.38.2022.243-265 .

The Russian Ministry of Defense stated that Z and V are not official symbols, but they are recognizable. (2022, May 16). *Ukrainska pravda.* [In Ukrainian]. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/19/7347219/ .

Voinarovskyi, A., and Zhmud, N. (2024). The satirical and humorous magazine *Red Pepper* as a source of reflection of everyday life in Soviet Ukraine: analytical review for 1932. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University. Series: History, 49,* 82–90. [In Ukrainian]. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-49-82-90 .

Yakubova, L. (2023). *Ruscism: Beast from the Abyss.* Kyiv: Akademperiodyka, 2023. 318 p. [In Ukrainian].

Yeremieieva, K. (2018). *To beat satire: the magazine «Perec» in the socio-cultural environment of Soviet Ukraine.* Kharkiv: Rarytety Ukrainy. 2018 p. [In Ukrainian].

Z – a 'half-swastika' or a symbol of emptiness? [Video]. (2022, March 19). Voice of America. YouTube. URL: https://www.youtube.com/watch?v=CRoJljTIzqA .

Надійшла до редакції / Received: 14.01.2026 Схвалено до друку / Accepted: 20.03.2026

UDC 930.85(477):32(4–672EU)
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-56-188-195

The European identity of Ukrainians: origins and transformations in a historical perspective

Marharyta V. Chabanna
National University of "Kyiv-Mohyla Academy"
Doctor in Political Science, Associate Professor (Ukraine)
email: chabanna@ukma.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0898-8290

Abstract.

The purpose *of the article is to analyse the historical evolution and transformation of Ukrainian European identity, adopting a longue durée perspective and the mechanisms through which ideas of Europeanness were constructed, transmitted, and reinterpreted across different historical periods.* ***Research methodology.*** *The study is based on an interdisciplinary methodological framework that combines historical analysis with the theory of social constructivism and the concept of imagined communities. It demonstrates that an interdisciplinary approach enables the reconstruction of the historical origins and transformations of identity and the assessment of its impact on contemporary cultural and political orientations, as well as social relations in Ukraine. The application of social constructivist theories and the concept of imagined communities explains how Ukrainians perceived themselves as part of the European cultural space in various historical configurations.* ***Scientific novelty.*** *The novelty of the study is the understanding of European identity as a historically shaped and evolving phenomenon based on earlier political, cultural, and civilizational interactions with Europe, rather than as a result of contemporary European integration. Accordingly, the research provides a comprehensive perspective on identity analysis by uniting regional, social, intellectual factors within a European historical context.* ***Conclusions.*** *The study demonstrates that Ukrainian European identity emerged under both internal and external influences and was formed through historical events that involved inclusion and exclusion in European political and cultural domains. Therefore, the process of identity formation involves three dimensions, which include political, cultural, and value-based elements that people use to define themselves. At the same time, it is examined how historical and contemporary factors at both the local and international levels, affect the development of identity. In this context, the study shows that the formation and transformation of European identity across successive historical periods – particularly in light of the current security and political context – play a significant role in shaping Ukrainians' contemporary foreign policy orientations.*

Keywords: *European identity, Ukrainian society, social constructivism, the concept of imagined communities, European integration, democratic transformations.*

Європейська ідентичність українців: витоки та трансформації в історичній перспективі

Маргарита Чабанна
Національний університет "Києво-Могилянська академія"
доктор політичних наук, доцент (Україна)
email: chabanna@ukma.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0898-8290

Анотація.
Метою дослідження *є проаналізувати історичну еволюцію формування та трансформації української європейської ідентичності, з акцентом на чинниках конструювання ідеї європейськості, її передачі та переосмислення в різні історичні періоди.* ***Методологія дослідження****. Дослідження спирається на міждисциплінарний підхід, що передбачає застосування історичного аналізу у поєднанні з теорією соціального конструктивізму та концепцією «уявлених спільнот». У такому контексті міждисциплінарний підхід дозволяє дослідити історичні витоки та трансформацію ідентичності, оцінити їхній вплив на сучасні культурно-політичні орієнтації українського суспільства та відповідні соціальні взаємодії в Україні. Відтак застосування обраної методології пояснює, як українці усвідомлювали себе частиною європейського культурного простору в різні історичні періоди.* ***Наукова новизна*** *дослідження полягає в концептуалізації української європейської ідентичності як історично зумовленого та динамічного явища, сформованого під впливом тривалих політичних, культурних та цивілізаційних обмінів з Європою, а не лише як продукту сучасних процесів європейської інтеграції. Відповідно у статті запропоновано цілісне бачення аналізу ідентичності шляхом поєднання регіональних, соціальних та інтелектуальних складників у межах європейського історичного контексту.* ***Висновки.*** *Дослідження показує, що становлення і розвиток української європейської ідентичності відбувались у процесі тривалої взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників, а також з урахуванням історичного досвіду включення та виключення в європейські політичні та культурні простори. Відповідно процес її формування поєднує політичні, культурні та ціннісні аспекти самоідентифікації крізь призму аналізу історичних і сучасних, локальних і міжнародних впливів. Так, дослідження демонструє, що становлення і трансформація європейської ідентичності впродовж різних історичних періодів, із акцентом на ролі у цьому процесі сучасної безпекової і політичної ситуації, має вагоме значення для розуміння сучасних зовнішньополітичних орієнтацій українців.*

Ключові слова*: європейська ідентичність, українське суспільство, соціальний конструктивізм, концепція «уявлених спільнот», європейська інтеграція, демократичні трансформації.*

Statement of the problem. The issue of Ukrainian European identity occupies an important place in contemporary humanities and social sciences. However, its relevance extends far beyond the current political context. Within the domestic scholarly discourse, European identity is often interpreted as a product of the recent transformations following Ukraine's independence. As a rule, it is also considered to be a product of the processes of European integration, which took place at the end of the 20th and the beginning of the 21st centuries, hence reducing the understanding of it to an institutional or normative framework. This approach, which is common to many studies, limits the scope of analysis and makes it hard to comprehend the historical origins of Ukrainian European identity, which are based on values.

For historical and political understanding, it is not sensible to conceptualize European identity as a permanent attribute or an identity that could be adopted on the basis of political decisions. It has developed over the lengthy, erratic process that has been shaped by the interplay of political, cultural and civil interrelations, which occurred both in the past and at present. In this perspective, the scholars examining European identity of Ukrainians are discussing the topics of the history of empires and the analysis of the identity transformation in the border areas of Europe.

At the same time, European identity awareness of the original past enables individuals to identify the way in which generations have passed down their distinct Ukrainian perception of the Europeanness through cultural models, political partnerships and value systems. A historical-comparative approach reveals both central and peripheral influences through the evaluation of social elites, intellectual circles and mass media in building European identity. Thus, the historical evolution of European identity allows researchers to understand better the present political and cultural issues that Ukraine has to deal with as it attempts to either integrate with Europe or international expansion.

This perspective enables interdisciplinary comparative analysis that integrates historical, sociological, and cultural approaches to provide a better understanding of how European identity is created. The research on this subject has academic value and it also provides a better understanding of how Ukrainians identify themselves at present (as well as the historical factors that influence this process). In particular, the study of Ukrainian identity allows scholars to find out the structural patterns and local factors that have influenced the way contemporary Ukrainians perceive European values.

The analysis of these processes is therefore important for the development of policies in the fields of education, culture, and international relations that take into account historical memory and the identity-specific features of society.

Analysis of sources and recent research. The formation of Ukrainian European identity has been most comprehensively examined within domestic multidisciplinary research, drawing on the methodological approaches of history and political science, as well as sociology and cultural studies. The theoretical foundations of identity research were laid in the works of Western scholars who conceptualized identity as a social and discursive construct shaped through historical interactions and cultural transfers (Anderson, 1991; Hall, 1996). A substantial contribution to understanding identity as a dynamic phenomenon has been made by studies focusing on the concept of imagined communities, the symbolic boundaries of Europe, and the relationship between centre and periphery, as well as the mechanisms through which particular communities have been incorporated into the European space (Delanty, 1995; Delanty, 2006; Pagden, 2002; Risse, 2010). Moreover, theoretical approaches grounded in social constructivism emphasize that identity should be understood not as a static condition but as the outcome of long-term processes of cultural communication, and shifting political contexts (Smith, 1992; Therborn, 1995; Wimmer & Glick Schiller, 2002). At the same time, Western historiography has devoted considerable attention to the study of historical mechanisms of inclusion and exclusion, which makes it possible to analyse how communities in different historical periods came to perceive themselves as part of the “European space” (Delanty, 1995; Neumann, 1999; Pagden, 2002; Risse, 2010; Wimmer, 2013).

In Ukrainian historiography, the issue of European identity began to receive systematic scholarly attention after the state gained independence in 1991. Scholars have examined the European orientations of Ukrainian political thought, patterns of intellectual borrowing and cultural transfer, the impact of imperial and Soviet narratives on the transformation of identification models, as well as the role of historical memory in shaping contemporary forms of self-identification (Hrytsak, 2011; Yakovenko, 2006; Sydorenko, 2005; Myronenko, 2010; Pavlenko, 2008) and preservation of Ukrainian identity in the conditions of the imperial policy of russification (Hedo & Ivaniuk, 2025). Simultaneously, a substantial portion of these studies has focused on specific historical periods (most notably the contemporary era) thereby underscoring the need for a more comprehensive interpretation of the historical evolution of Ukrainian European identity. It is worth emphasizing that Ukraine’s aspirations for closer alignment with Europe and the prospects of European integration in the early 2000s have intensified scholarly interest in this subject. In this context it is important to understand that Ukraine’s pursuit of EU membership is not just about institutional or legal changes, but also about a convergence of values. This idea has become especially clear and socially significant during the full-scale russian-Ukrainian war, when an external threat has not only strengthened political and security cooperation between Ukraine and European countries but also deepened a sense of commonality based on fundamental norms and beliefs. That is why it is important to pay attention to the value orientations of contemporary Ukrainian society and to see how much they align with European values.

Nevertheless, within the domestic scholarly discourse, studies addressing the cultural, social, and identity-related dimensions of integration remain comparatively underrepresented. Among contemporary studies, peculiar attention should go to those that directly look into the value orientations of Ukrainians in the context of European integration (Kalinichenko, 2023; Kuzio, 2016; Pakhomenko & Shulha, 2009). Also important are works dealing with the role of security-related factors in boosting pro-European attitudes, as well as the links between trust levels and how people see the prospects of European integration during the russian–Ukrainian war (Fakhurdinova, 2023; Hrushetskyi, 2023; Kalinicheva, 2024; Marchuk, 2024; Nosova, 2023; Palahniuk, 2025). Another group of studies looks at how the conversation has shifted from being mostly about pragmatic discourse to a more civilization- and value-based framing of European integration (Fesenko, 2011; Rusakov, 2025; Sokur, 2015; Kozlovets, 2025; Khudaverdieva, 2022).

All in all, current research shows ongoing interest in the European side of Ukrainian identity and gives useful insights into its political, cultural, and value-related sides. At the same time, the investigations are a bit fragmented. Quite many studies focus on certain times, topics, or recent integration processes. This means there is a need for a more thorough, historically-rooted view that takes into account long-term trends and how imperial legacies, cultural exchanges, and changing value systems interact over time. Addressing this gap requires an approach capable of synthesizing

diverse historiographical insights, thus enabling a more coherent understanding of the historical dynamics shaping Ukrainian perceptions of Europe.

The purpose of the article is to analyse the historical evolution and transformation of Ukrainian European identity in a longue durée perspective and the mechanisms through which ideas of Europeanness were constructed, transmitted, and reinterpreted across different historical periods.

Methodological framework. To examine the dynamics of the formation and transformation of Ukrainian European identity, this article employs an interdisciplinary approach that integrates Western theoretical frameworks with insights drawn from domestic historiography. This synthesis can track a connection of a political, cultural and social hit of different historical periods and how they affected the growth of the corresponding value conceptions and representations. The approach also presents an opportunity to identify regional diversity and compare Ukrainian experience to a broader European historical framework. Due to the purpose of the study, the research methodology is based on social constructivism and the concept of imagined communities. Accordingly, identity can be studied as a time-dependent, changeable social and cultural phenomenon over the longue durée.

Social constructivism interprets identity as the outcome of social processes, transformations of local forms of communication, and historical context (Smith, 1992; Therborn, 1995; Wimmer & Glick Schiller, 2002), in contrast to approaches that treat identity as a fixed or static attribute. From this perspective, Ukrainian European identity has to be considered a construct that emerged through historically contingent connections, cultural exchanges, and intellectual collaboration. Thus, the chosen methodology is used to demonstrate: 1) the formation of Ukrainian European identity through the contacts between Ukrainian territories and European political and cultural spaces; 2) the role of inclusion and exclusion mechanisms shaped by imperial and Soviet influences in creating localized models of identity; 3) the dynamic and multidimensional essence of Ukrainian European identity, encompassing political, cultural, and value-based aspects, which change according to social contexts and historical circumstances.

The concept of imagined communities addresses the symbolic and cultural dimensions of identity, interpreting nations as social constructs whose members may never meet in person but feel a sense of belonging to a shared identity through symbols, language, historical narratives, and cultural communication. This concept allows for an analysis of how historical memory, literature, education, and cultural communication have shaped the sense of belonging to the European community (Pagden, 2002; Risse, 2010; Delanty, 2006). In this study, its application aims at 1) conceptualizing Ukrainian European identity as an “imagined community”, whose members perceive themselves as part of a broader European cultural and value space; 2) analysing how intellectual and cultural exchanges, educational programmes, and participation in transnational networks shaped perceptions of Europe and Ukraine’s place within it; 3) highlightin g how historical memory, literature, education, and political relations sustained a sense of belonging to the European community even during periods of political or ideological exclusion, particularly under Soviet rule (Kuzio, 2002; Fitzpatrick, 2000).

The combination of social constructivism and the concept of imagined communities provides a complementary theoretical framework for analysing the historical dynamics of Ukrainian European identity. In this context the identity is understood as the product of long-term processes of interaction, cultural exchange and political transformation, but not as a static or externally imposed attribute. In particular, social constructivism explains the mechanisms of identity formation through social, cultural, and political processes, while the imagined communities framework demonstrates the symbolic and cultural dimensions of this identity, showing how Ukrainians over the centuries perceived themselves as part of the European community. The synthesis of these approaches allow this study 1) to trace the historical dynamics of Ukrainian European identity; 2) to identify the relationship between local traditions and transnational influences; and 3) to describe contemporary Ukrainian European identity as the result of a historical development.

Research Results. The sources of European identity in Ukrainian territories originated during the period of Kyivan Rus and through the incorporation of Ukrainian lands into the political and legal systems of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish-Lithuanian Commonwealth and during the early modern era. Thus, European identity exists as a complex phenomenon which requires multiple historical epochs and political initiatives to understand fully and cannot be reduced to a single historical period (Yakovenko, 2006).

During the period of Kyivan Rus’, the incorporation of Ukrainian territories into the broader European cultural and political space was evident through Christian traditions, dynastic connections, and legal borrowings. Although these activities did not create European identity in the present context, they established the basis of the region being considered an element of a common civilizational space. The Ukrainian lands under the Lithuanian-Polish Commonwealth and the Grand Duchy of Lithuania were the primary components that were integrated into the Central and Eastern European political and legal space. The combination of the European political and cultural spaces of Lithuania and Poland and the Ottoman Empire enabled the people to accept the legal regulations, educational systems and

cultural patterns that established the beginning of their identification with the larger European cultural space (Yakovenko, 2006). These processes demonstrated a complex dynamic of cultural transfer and mutual enrichment. Political alliances, commercial transactions, religious contacts, and educational exchanges all created conditions where ideas of Europeanness could develop (Kiaer, 2001; Magosci, 2010). The concept of imagined communities allows us to see how Ukrainian elites identified themselves as part of a European space despite the conditions of political peripherality (Anderson, 1991).

Participation of the Ukrainian nobility in European intellectual currents, adoption of European legal and political norms, and the spread of Magdeburg law contributed to the formation of elements of political culture that later became important markers of Europeanness. In the early years of Modern Times, Ukrainian thinkers embraced European concepts regarding legal framework as much as philosophical principles and religious faith. As a result, they decided Europe was an essential component to their social and cultural identity (Sydorenko, 2005). The educational establishments in Ukraine specifically the Kyiv-Mohyla Academy assisted the dissemination of humanist thought and legal framework and civil society concepts throughout the country. European universities received Ukrainian students who brought along European concepts with them which established the foundations of European integration. The social constructivist framework demonstrates how Ukrainian identity evolved through a continuous combination of cultural and political elements instead of existing as an immutable element (Hall, 1996).

The nineteenth-century social conditions created new personal identity formation and European identity ambiguity. The Russian and Austro-Hungarian Empires divided Ukrainian territory which led to distinct social and cultural development paths. The Ukrainian intellectual community supported European intellectual movements, but imperial power structures made Ukrainian heritage appear as an insignificant European outpost. European identity was (re)developed in intellectual circles as a scholarly-cultural project that linked to cultural liberation instead of public self-identity. During the national revival in the nineteenth century and subsequent interwar transformations in the twentieth century, this identity was largely expressed through participation in international academic, political, and educational exchanges. Ukrainian intellectual elites developed European concepts by using Western statehood principles and human rights models which they transformed to fit Ukrainian social and cultural conditions (Hrytsak, 2011). Additionally, the Ukrainian regions developed strong cultural and educational ties with Western Europe through Ukrainian students attending universities in Vienna and Krakow and Warsaw and Prague. In particular, the participation of Ukrainian students in international scientific congresses and cultural societies established vital links to Western European culture (Magosci, 2010). And through these international connections the concepts of civil society, legal awareness and cultural pluralism entered Ukrainian intellectual traditions (Risse, 2010).

Therefore, European identity in Ukraine emerged as a combination of cultural and social factors rather than just a political or normative framework (Pagden, 2002). This period also witnessed the gradual construction of value-based and cultural orientations that combined local traditions with European norms of law, education, and political culture (Therborn, 1995). Between these years, people started constructing value and culture-based frameworks which integrated indigenous customs with European legal, educational and political cultural standards (Therborn, 1995). The historical records during this period show European identity was not a fixed concept because it developed through political struggles and cultural boundaries and international influences which made it a dynamic identity that changed according to its surrounding environment (Delanty, 2006).

The influence of the Soviet era rendered it difficult to strengthen a European identity because of monistic Soviet ideology and the centralized control of educational and cultural standards. The functioning of scientific, educational and cultural institutions under totalitarian control rendered it impossible for people even to learn about Western European ideas (which might provide the minimal basis for the development or supporting European identity). They were made to embrace Soviet forms of identity that were not compatible with the European values (Fitzpatrick, 2000). Nevertheless, Ukrainian intellectuals lost their contacts with Western European academic and cultural circles and hence retained a European mentality (Sydorenko, 2005), they continued to promote European educational, legal and cultural norms by diplomatic and cultural interaction, even under ideological control (Therborn, 1995). The Ukrainian community living abroad, particularly scientific, cultural and political organizations based in Western Europe and North America, functioned as vital facilitators of international cultural exchange between Ukraine and the rest of the world. These organizations promoted Ukrainian historical traditions while supporting intellectual discussions about European identity within Ukraine (Magosci, 2010), and maintaining historical memory (Telehuz & Telehuz, 2025). Thus, the Soviet period demonstrates two distinct aspects of European identity development. On the one hand, it was centralized ideological control restricted direct educational and cultural contact between Europe and Ukraine. On the other hand, Ukrainian communities maintained their European way of thinking through international communication channels, local intellectual traditions and cultural

practices (Risse, 2010). Thus, the Soviet era transformed Ukrainian national identity. These changes resulted in the formation of European mentality models that modified themselves to fit the new political and cultural environment of independent Ukraine (Myronenko, 2010).

European identity evolved in new directions after Ukraine attained self-rule as it assimilated the outcomes of historical shifts with the contemporary political, economic and cultural environment of democratization. Ukrainian population during the 1990s did not consider European integration a priority because the primary focus was on establishing post-Soviet democratic systems and market-based economic frameworks. Under these circumstances mostly linguistic and regional identity influenced people's support or opposition to democratic development during that time. And consequently, to express or not pro-European political orientations. In the early 2000s, after a period of so-called “imbalanced identity” and political marginalization (Reznik, 2022), political mobilization surrounding the 2004 presidential election and the Orange Revolution intensified pro-European rhetoric among politicians and strengthened pro-European sentiments among the electorate of democratic political parties. The Euromaidan demonstrations together with the annexation of Crimea, and the start of the Donbas war, established European Union membership as a powerful European identity among pro-integration advocates. European identity of the value-based or worldview dimension is a vital aspect in this context because before the full-scale war it was mostly perceived on the basis of the economic and legal indicators that included good wages and freedom of speech and equality before the law and rights of minorities. European values were considered based on the rule of law and economic prosperity and freedom rather than on a spiritual or cultural or ethical context (Kotensky, 2021).

The full-scale war against Ukraine has transformed Ukrainian understanding of the European Union and European values through its influence on public opinion. In 2013, Western countries were visited by only 21 % of Ukrainians but after February 2022, over eight million refugees escaped to the EU, showing how migration and contact with host populations affects people's experiences. The perception of Western support for Ukraine during the war stands as another essential factor that influences Ukrainian society. Thus the russian war has created a turning point which strengthened Ukrainian support for the EU because public approval of EU membership grew from 68 % to 86 %, and reached 91 % in March 2022, while staying steady despite current confrontation with some member states (Rating Group, 2022).

Today, European identity in Ukraine emerges as the result of political choices, cultural engagement, and social expectations, shaped by the EU’s political and economic influence, international educational programs, globalization, and security contexts. Regional and generational differences in foreign policy preferences show that there is a common understanding of the society and political identity of the society that were once major factors of divergence have started to merge. Further integration of Ukrainian society into European political and cultural discourses – facilitated by transnational and global processes as well as contemporary security challenges – will continue to reinforce the development of a modern, value-oriented European identity.

Conclusions. The present study leads to the conclusion that Ukrainian European identity is neither a recent phenomenon nor an exclusively political construct tied solely to the processes of European integration in the late twentieth and early 21st centuries. The development of the Ukrainian national identity has intellectual, cultural and social origins which were developed by the long-term relations of Ukrainian society with various European political and cultural centers.

European identity of Ukrainians was shaped by the interaction of learning-experiences, and the exposure to European legal, political and philosophical concepts, as well as the fact that Ukrainian intellectual elites became part of transnational cultural and educational networks. These processes supported the feelings of belonging to the larger European cultural and civil communities, even in epochs when national statehood did not exist. The historical period of Kyivan Rus established Ukrainian lands as part of the European civilization through religious traditions, dynastic relationships, legal frameworks, and cultural exchange. The early modern period shaped European identity through educational exchanges, the reception of Western European political ideas and the integration of Ukrainian elites into transnational intellectual networks. The 20th century in Europe transformed Europeanness into a core element of modern national projects which leaders used as a significant symbolic tool for nation-building. The study demonstrates that European identity was not lost during the Soviet era, but it became less strong, divided, and removed from public visibility. At the same time, some parts survived through informal intellectual contacts and cultural remembrance. Thus, the European concepts and value systems were transformed, but they did not completely vanish and reappeared across different historical periods. After Ukraine gained independence, European identity of Ukrainians emerged, as a stronger and more visible force through public, political, and social channels. The Revolution of Dignity together with the Russian full-scale invasion of Ukraine has had a powerful impact on strengthening European identity by assigning the concepts of freedom, dignity, and sovereignty. Therefore, the results of the research allow historians to establish a timeline of Ukrainian

European identity development based on changes in political power, cultural traditions and social environments that act as either support or modified or restricted factor.

The division of Ukrainian development in the relationship between Ukraine and Europe proposed in this article demonstrates the evolution of Ukrainian European identity by means of various phases of civilizational inclusion followed by the modern national reconstructions and Soviet suppression of the modern national identity followed by the current re-articulation of the national identity. The modification of these periods occurred due to the transformation of the political regime along with institutional opportunities and the way in which Ukraine became integrated into the European society. The research demonstrates how contemporary Ukrainian European identity evolved through time rather than being a result of temporary circumstances. Its revival in the post-Soviet period has deep historical preconditions, and its striking importance today has been significantly influenced by security and political challenges, which provide additional socio-cultural legitimacy to the current processes of European integration in Ukraine and help explain their persistence in the public consciousness.

Prospects for future research include an analysis of regional differences in the formation of European identity, as well as a study of the relationship between historical memory, local models of self-identification, and contemporary political, social, and cultural processes. Such studies will not only enhance an understanding of the dynamics of Ukrainian European identity but also contribute to the development of interdisciplinary approaches for assessing its role in the context of European integration and globalizing transformations.

The Funding. The author received no financial support for the publication of this article.

References:

Anderson, B. (1991). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso.

Delanty, G. (1995). *Inventing Europe: Idea, identity, reality*. London: Macmillan.

Delanty, G. (2006). Borders in a changing Europe: Dynamics of openness and closure. *Comparative European Politics, 4*(2–3), 183–202.

Fakhurdinova, M. (2023, January 12). *Yes to reforms, no to concessions on NATO: how the great war changed Ukrainians' attitudes*. *European Pravda*. https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/01/12/7153983/ [Ukrainian].

Fesenko, V. (2011, September 15). *What has changed in 20 years*. *Ukrainska Pravda*. https://www.pravda.com.ua/articles/2011/09/15/6586016/ [Ukrainian].

Fitzpatrick, S. (2000). *Everyday Stalinism: Ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s* (Paperback ed.). Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oso/9780195050004.001.0001.

Grushetskyi, A. (2023, October 18). *The significance of EU membership for Ukrainians, EU or NATO priority: telephone survey results*. Kyiv: KMIS. https://www.kiis.com.ua/?cat=reports&id=1303&lang=ukr&page=1 [Ukrainian].

Hall, S. (1996). Introduction: Who needs "identity"? In S. Hall & P. du Gay (Eds.), *Questions of cultural identity* (pp. 1–17). London: Sage.

Hedo A., & Ivaniuk, O. (2025). Images of Ukrainians and Russians in narrative sources from the late 18th to the 19th century. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 54, 30–42. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-54-30-42 [Ukrainian].

Hrushevskyi, M. (1990). *History of Ukraine-Rus* (Vols. 1–10). Kyiv: Naukova Dumka. [Ukrainian].

Hrytsak, Y. (2011). *Passions for nationalism: Old history in a new light*. Kyiv: Krytyka.

Kalinicheva, H. (2024). *European values as a factor of Ukrainian societal consolidation in the context of the Russian-Ukrainian war*. *European Historical Studies, 28*, 5. https://doi.org/10.17721/2524-048X.2024.28.5 [Ukrainian].

Kalnichenko, O. (2023, January 25). *Europe is not tired*. LB.ua. https://lb.ua/world/2023/01/25/543698_ievropa_vtomilasya.html [Ukrainian].

Khudaverdieva, V. (2022). *Aspects of state European identity in the context of Ukraine's foreign policy choice and European integration processes*. *Politikus, 4*(2), 112–120. https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-spec.17 [Ukrainian].

Kiaer, C. (2001). *The Russian constructivist flapper dress*. *Critical Inquiry, 28*(1), 185–243. https://doi.org/10.1086/449038.

Kotenskyi, A. (2021, October 1). *Why Ukrainians support the European choice – research*. Lvivskyi Portal. https://portal.lviv.ua/news/2021/10/01/chomu-ukraintsi-pidtrymuiut-ievropejskyj-vybir-doslidzhennia [Ukrainian].

Kozlovets, M. (2025). Transformation of moral and legal culture in the context of globalization changes. *Visnyk humanitarnykh nauk, 7–8* (11–12), 112–118. https://doi.org/10.5281/zenodo.17003380 [Ukrainian].

Kuzio, T. (2002). History, memory and nation building in the post-Soviet colonial space. *Nationalities Papers*, 30(2), 241–264. https://doi.org/10.1080/00905990220140649 .

Kuzio, T. (2016). European Identity, Euromaidan, and Ukrainian Nationalism. *Nationalism and Ethnic Politics*, 22(4), 497–508. https://doi.org/10.1080/13537113.2016.1238249 .

Magocsi, P. R. (2010). *A history of Ukraine: The land and its peoples* (2nd ed.). University of Toronto Press.

Marchuk, V. (2024). Ukrainian European integration: Political and security dimensions. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Seriia: Politolohiya, 17*, 106–114. https://journals.pnu.if.ua/index.php/politology/article/view/121 [Ukrainian].

Mironenko, O. (2010). *Ukrainians' identity in Soviet and post-Soviet discourse*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 6*, 23–39. [Ukrainian].

Nosova, O. (2023). Assessment of Ukrainians' perceptions toward European Union values: Empirical results. *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University Economic Series, 104*, 45–57. https://doi.org/10.26565/2311-2379-2023-104-06 .

Pagden, A. (2002). *The idea of Europe: From antiquity to the European Union*. Cambridge: Cambridge University Press.

Palagnyuk, Y. (2025). Public opinion in Ukraine on European integration during Russia's war against Ukraine. *Przegląd Politologiczny, 1*, 115–127. https://doi.org/10.14746/pp.2025.30.1.7 .

Pavlenko, V. (2008). *European choice and cultural modernization of Ukraine*. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, 5*, 88–101. [Ukrainian]

Rating Group. (2022, April 5). Seventh nationwide survey: Ukraine during wartime, March 30–31, 2022. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/sedmoy_obschenacionalnyy_opros_ukraina_v_usloviyah_voyny_30-31_marta_2022.html [Ukrainian].

Reznik, O. (2022, August 30). *Ukrainians' Eurointegration aspirations: from ambivalence to clarification*. Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation. https://dif.org.ua/article/evrointegratsiyni-pragnennya-ukraintsiv-vid-ambivalentnosti-do-uviraznennya [Ukrainian].

Risse, T. (2010). *A community of Europeans? Transnational identities and public spheres*. Ithaca: Cornell University Press.

Rusakov, S. (2025). *European integration as a value-cultural challenge in wartime*. *Almanakh "Kultura i suspilstvo", 2*, 56–70. https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.2.56 [Ukrainian].

Shulha, M. O. (Ed.). (2009). *Geopolitical orientations of the population and security of Ukraine*. Kyiv: Drukarniia "Biznespolihraf". https://isnasu.org.ua/assets/files/books/soc-ps/shulga_gonbu.pdf [Ukrainian].

Smith, A. (1992). National identity and the idea of European unity. *International Affairs, 68*(1), 55–76.

Sokur, O. (2015). European integration: theoretical foundations and evolution of views. *Aktualni problemy polityky, 55*, 50–58. [Ukrainian].

Sydorenko, V. (2005). European orientations of Ukrainian intelligentsia, XIX–XX centuries. *Ukrainoznavchi studii, 12*, 45–67. [Ukrainian].

Telehuz, I., & Telehuz, A. (2025). Ukrainian identity in time and space: historical memory, interpretation of the past and contemporary challenges of war. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History*, *51*, 79–87. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-79-87 [Ukrainian].

Therborn, G. (1995). *European modernity and beyond: The trajectory of European societies, 1945–2000*. London: Sage.

Tymoshenko, L. (2012). The impact of imperial practices on the formation of Ukrainian national identity. *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi ohliad, 3*(1), 15–34. [Ukrainian].

Wimmer, A. (2013). *Ethnic Boundary Making: Institutions, Power, Networks*. Oxford: Oxford University Press.

Wimmer, A., & Glick Schiller, N. (2002). Methodological nationalism and beyond: Nation-state building, migration and the social sciences. *Global Networks, 2*(4), 301–334.

Yakovenko, N. (2006). *Outline of Ukrainian history from earliest times to the end of the 18th century*. Kyiv: Geneza. [Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 12.12.2025 Схвалено до друку / Accepted: 10.02.2026

УДК 94(470):327.2:141.82
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-56-196-205

Imperial expansionism and the prospects for the decline of Russia: a historical and political analysis

Mykola S. Doroshko
Taras Shevchenko National University of Kyiv
Doctor in History, Professor (Ukraine)
email: doroshkoms@knu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0173-9416
Web of Science Researcher ID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/HKN-3968-2023
Scopus Autor ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57413618500

Oleksander V. Alekseichenko
Taras Shevchenko National University of Kyiv
PhD in Political Science, doctoral student
email: alexeychenko@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2325-1289

Abstract.

The purpose of the article *is to analyze the reasons for the expansionist policy of the Russian Federation, based on the Russian imperial tradition and the potential capabilities of the leading Western powers to counteract Moscow's desire to revise the results of the Cold War.* ***The methodology of the research*** *is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic) methods with the principles of historicism, systematicity, scientificity and verification. The article also uses methods of historical analogies and political forecasting. The latter, in particular, is suitable for predicting the possible decline of the Russian Federation as an imperial entity****. Scientific novelty*** *of the work. The authors believe that the revival of Russian expansionism in the post-Soviet space became possible due to the actual indulgence of the West, led by the USA, to the policy of Russian imperial revenge, the beginning of which should be the restoration of the Soviet Union within the borders of 1991. The result of the West's loyal attitude to Russian geostrategic plans was not only the wars of the Russian Federation in the post-Soviet space, but also the conviction of the Russian authorities to assist the administration of US President D. Trump in returning Russia to the status of an influential international actor. The basis for such a policy of the Russian Federation is the history of US-Russian relations over the past 100 years. However, as the history of the collapse of the Russian Empire and the Soviet Union has shown, such a US policy does not guarantee the preservation of Russia as an empire. The authors are convinced that the final decline of the Russian Empire can be led to the defeat of Russia in the war with Ukraine and its subsequent democratization.* ***Conclusions.*** *Thus, the consequences of the West's actual indulgence in the policy of Russian imperial revenge were the wars of the Russian Federation in Georgia and Ukraine, and the conviction of the Russian authorities in the effectiveness of the policy of aggressive wars, which, together with the use of nuclear blackmail tactics, will contribute to the return of Russia to the status of an influential international actor. The basis for this policy of the Russian Federation is the history of US-Russian relations over the past 100 years, the leitmotif of which was the desire of the United States to preserve Russia as a counterparty in various models of world order due to the predictability of its foreign policy, which is based on territorial expansion and world domination, as well as fear of the world's largest arsenal of nuclear weapons. To overcome the fear of the Russian nuclear threat, Western countries must increase sanctions pressure on the Russian Federation, which will make it impossible to continue Russian aggressive wars. The only way to encourage Moscow to negotiate is a policy of forcefully forcing Russia to peace. Also, as the history of the collapse of the Russian Empire and the Soviet Union shows, military defeat and democratization of Russia can lead to the final decline of the three-hundred-year-old Russian imperial project.*

Keywords: *geopolitical revenge, imperial policy, the collapse of Russia, the Russian-Ukrainian war, territorial expansion, the West.*

Імперський експансіонізм і перспективи занепаду Росії: історико-політичний аналіз

Микола Дорошко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
доктор історичних наук, професор (Україна)
email: doroshkoms@knu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0173-9416
Web of Science Researcher ID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/HKN-3968-2023
Scopus Autor ID https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57413618500

Олександр Алєксєйченко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
кандидат політичних наук, докторант (Україна)
email: alexeychenko@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2325-1289

Анотація.

Метою статті *є аналіз причин експансіоністської політики Російської Федерації, заснованої на російській імперській традиції і потенційних можливостях провідних держав Заходу протидіяти прагненню Москви переглянути результати Холодної війни.* ***Методологія дослідження*** *грунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного) методів із принципами історизму, системності, науковості та верифікації. Також у статті використано методи історичних аналогій і політичного прогнозування. Останній з них, зокрема, є придатним для прогнозу щодо можливого занепаду Російської Федерації як імперського утворення.* ***Наукова новизна роботи.*** *Автори вважають, що відродження російського експансіонізму на пострадянському просторі стало можливим через фактичне потурання Заходу (на чолі з США) політиці російського імперського реваншу, початком якого має стати відновлення Радянського Союзу в кордонах 1991 року. Результатом лояльного ставлення Заходу до російських геостратегічних планів стали не лише війни РФ на пострадянському просторі, але й переконання російської влади в сприянні адміністрації президента США Д. Трампа повернути Росії статус впливового міжнародного актора. Підставою для такої політики РФ є історія американсько-російських відносин останніх понад 100 років. Втім, як показала історія розпаду Російської імперії і Радянського Союзу, така політика США не гарантує збереження Росії як імперії. Автори переконані, що допровадити до остаточного занепаду російської імперії можуть поразка Росії у війні з Україною та її наступна демократизація.* ***Висновки.*** *Так, наслідками фактичного потурання Заходу політиці російського імперського реваншу стали війни РФ в Грузії і в Україні, і переконання російської влади в ефективності політики агресивних воєн, яка разом з використанням тактики ядерного шантажу сприятиме поверненню Росії статусу впливового міжнародного актора. Підставою для такої політики РФ є історія американсько-російських відносин останніх понад 100 років, лейтмотивом якої стало бажання США зберегти Росію як контрагента в різних моделях світового порядку через передбачуваність її зовнішньої політики, в основі якої територіальна експансія і світове панування, а також страх перед найбільшим у світі арсеналом ядерної зброї. Щоби здолати страх перед російського ядерною загрозою, країни Заходу мають посилювати санкційний тиск на РФ, який унеможливить продовження російських агресивних воєн. Єдиним засобом спонукати Москву до переговорів є політика силового примушування Росії до миру. Також, як показує історія розпаду Російської імперії і Радянського Союзу, допровадити до остаточного занепаду трьохсотлітнього російського імперського проєкту можуть військова поразка і демократизація Росії.*

Ключові слова: *геополітичний реванш, імперська політика, Захід, розпад Росії, російсько-українська війна, територіальна експансія.*

Постановка проблеми. З погляду геополітики Друга світова війна в Європі завершилася поділом континенту на американську і радянську сфери впливу. Відтак нова війна між вчорашніми союзниками з антигітлерівської коаліції була неминучою, що дістало підтвердження в майже півстолітній Холодній війні, яка стала продовженням радянсько-американського змагання за повний контроль над Європою. Переможцем з цього двобою вийшли США, втім вони не стали сприяти дезінтеграції Російської Федерації (правонаступниці СРСР), надавши їй

економічну і фінансову допомогу. Оговтавшись від поразки у Холодній війні й імітуючи проведення демократичних перетворень, до влади в Кремлі в кінці 1999 року прийшла владна команда на чолі з колишнім керівником ФСБ РФ В. Путіним. Влада, що прагне ревізувати підсумки Холодної війни, взяла відкритий курс на відновлення Радянського Союзу і повернення Росії статусу великої держави. Реалізація такої політики, головними інструментами якої виступають війни і ядерний шантаж, неможлива без конфронтації з країнами Заходу. Чи готується Західний світ на чолі з США до протистояння російській загрозі і чи варто очікувати від адміністрації чинного президента США Д. Трампа політики стримування і відкидання російського імперіалізму, результатом чого стане дезінтеграція Росії?

Аналіз джерел та останніх досліджень. Витокам російської імперської зовнішньополітичної традиції і висвітленню причин ревізіоністської політики Російської Федерації, спадкоємиці російських імперських утворень, присвячено значну кількість публікацій. Всебічний аналіз історико-політичних обставин російської експансіоністської політики міститься в колективній праці «Російський імперіалізм» (упорядник – Тарас Гунчак, 2010). Причини загарбницьких завоювань Російської імперії і Радянського Союзу досліджуються вітчизняними (Головченко, Дорошко, 2016) і зарубіжними авторами (Мотиль, 2009; Російський імперіалізм, 2010; Шпорлюк, 2013). Геополітичні мотиви політики російської і радянської імперії з метою досягнення регіональної і глобальної гегемонії аналізують В. Лоц (Loth, 2001), Д. Кілкаллен (Kilcullen, 2009), О. Мотиль (Мотиль, 2009), Р. Шпорлюк (Шпорлюк, 2013). У роботах політолога О. Мотиля (Мотиль, 2009) й історика Р. Шпорлюка (Шпорлюк, 2013) аналізуються причини розпаду російських імперських утворень у XX столітті, з-поміж яких автори виокремлюють не вирішене обома імперіями національне питання. Наслідки розпаду СРСР для міжнародної спільноти досліджують М. Мандельбаум (Mandelbaum, 1996), Збігнєв Бжезінський (Бжезінський, 2006).

Значний масив літератури присвячений російсько-українській війні 2014–2022 рр., яку більшість авторів визначають як гібридну. Зокрема, причини і перебіг гібридної війни аналізують вітчизняні дослідники (Горбулін, 2014; Магда, 2015; Фельштинський, Станчев, 2015; Головченко, Дорошко, 2016; Ткаченко, 2016) та їх зарубіжні колеги (ван Херпен, 2015; Wojna hybrydowa, 2017). З початком повномасштабного вторгнення РФ до України серед ключових причин російської агресії дослідники все частіше називають чинник історичної пам'яті і російські постколоніальні практики у ставленні Москви до суверенних держав на терені колишнього СРСР. Аналізу їх впливу на постконфліктне врегулювання присвячено статті В. Масненка і В. Тельвака (Masnenko, V., & Telvak, V. (2025), В. Беспеки (Беспека, В. (2026), В. Ільницького і В. Тельвака (Ilnytskyi, V., Telvak, V. (2024).

Попри широку палітру досліджень з історії розпаду російської і радянської імперій, праць про можливий розпад РФ як держави імперського типу порівняно мало (Бугайський, 2024; Удавана Росія: імітація величі і могутності, 2024). Втім і в часи Радянського Союзу не багато дослідників бралось не те щоби спрогнозувати швидкий розпад «імперії зла», але й окреслити ймовірні причини можливого краху СРСР. Ба більше, висловлене Елєн Карер д'Енкос (Helene Carrere d'Encausse, 1979) припущення, що «питання національностей» було ахіллесовою п'ятою Совєтського Союзу і що його політичну систему слушно було би схарактеризувати як імперію», розцінено як провокативне (Мотиль, 2009, с. 18). Позаяк лише окремі дослідники визначали СРСР як державу імперського типу, а росіян – імперською нацією (David J. Dallin, 1951; Robert Conquest, ed., 1986; Henry, S. Rowen and Charles Wolf Jr., eds., 1987).

Так само й зараз дослідники неохоче беруться прогнозувати розпад Російської Федерації внаслідок невирішеного національного питання, вважаючи національні рухи в РФ занадто слабкими для того, щоб стати локомотивом майбутнього занепаду держави імперського типу. Натомість автори нечисленних праць про можливий колапс Російської Федерації зосереджені на пошуку історичних паралелей з розпадом Радянського Союзу, віддаючи перевагу або зовнішнім чинникам, на кшталт військової поразки Кремля в Афганістані, або апелюючи до краху радянської економічної моделі, спричиненої виснажливою гонкою озброєнь. І лише в окремих публікаціях (Бугайський, 2024; Удавана Росія: імітація величі і могутності, 2024) досліджується вплив етнічного чинника на можливий розпад РФ. У такий спосіб автори більшості праць з російської тематики не вбачають у невирішеному національному питанні в РФ загрози для її можливого розпаду, вважаючи, що путінському режиму вдалося взяти під контроль сепаратистські рухи в національних республіках, здатні прискорити дезінтеграцію РФ як імперське утворення.

Також більшість фахівців-русистів, за винятком Яна Бжезінськи, Януша Бугайськи, Ендрю Міхти тощо, воліють не вказувати на перспективи розпаду Російської Федерації в контексті російсько-української війни і супутньої їй санкційної політики країн Заходу щодо країни-агресора. Недостатнім також видається обсяг публікацій щодо потенційних можливостей США і країн Заходу у проведенні політики сприяння розпаду Росії.

Отже, проведений нами аналіз історіографії теми розпаду російської і радянської імперій, а також можливого занепаду Російської Федерації, показав, що попри значний масив історичної і політологічної літератури, поглибленого аналізу потребують питання щодо ролі етнонаціонального чинника в розпаді імперій і поєднання комплексу політичних і економічних причин, а також воєнного чинника в прискоренні дезінтеграції імперських державних утворень.

Мета статті полягає в аналізі причин експансіоністської політики Російської Федерації, заснованої на російській імперській традиції, і потенційних можливостях провідних держав Заходу протидіяти прагненню Москви переглянути результати Холодної війни, розпочавши ревізію постбіполярного міжнародного порядку з реінтеграції пострадянського простору.

Теоретичною основою статті стала теорія дезінтеграції в тоталітарних системах Карла Дойча. На тому, що ця теорія може бути застосована до дезінтеграції теперішньої посттоталітарної Росії, яка все ще є державою імперського типу, наголошує відомий американський дослідник теми занепаду імперій Олександр Мотиль. Його аргументація базується на висновку, що оскільки «Дойчева теорія є структурною, а структури імперій і тоталітарних держав – ізоморфними», відтак «ця структурна ізоморфність означає, що структурна теорія тоталітарної дезінтеграції буде ipso facto водночас структурною теорією занепаду імперії» (Мотиль, 2009, с. 22). Також у нашій статті використано методи історичних аналогій і політичного прогнозування. Останній з них, зокрема, є придатним для прогнозу щодо можливого занепаду Російської Федерації як імперського утворення. Адже імперії занепадають не тому, що їх колапс є закономірним етапом розвитку, а ще й через «нищівні для системи події, які не може ні передбачити, ані пояснити жодна теорія імперії» (Мотиль, 2009, с. 25). У нашому випадку висловимо припущення, що такою нищівною для долі Російської Федерації подією може стати її імовірна поразка у війні з Україною, що матиме своїм наслідком остаточний розпад російської імперії.

Виклад основного матеріалу. Прагнучи знайти відповідь на питання «Чому став можливим російський ревізіонізм?», слід зазначити, що імперські прагнення влади РФ, однієї з держав-правонаступниць Радянського Союзу, могли би залишатись на папері, якби не дві обставини, що супроводжували розпад СРСР, Варшавського блоку і наступну трансформацію міжнародної системи, яка вийшла за межі біполярного протистояння. Першою стало те, що крах СРСР і зникнення міжблокового протистояння сприяв утвердженню переконання міжнародної спільноти в можливості безконфліктного розвитку відносин колишніх опонентів у боротьбі за світову геополітичну першість. Хибне уявлення, що Росія не зможе відродитись як імперія, призвело до військового роззброєння Заходу і посткомуністичних, у т. ч. пострадянських країн. Натомість РФ не лише відновила, але й наростила свій військовий потенціал і кинула виклик постбіполярному міжнародному порядку.

Другою, але не менш важливою причиною посилення імперських амбіцій Росії, як вважає американський політолог Ендрю Міхта, стало поширення в експертному середовищі (переважно американському) гіпотези, що після Холодної війни Росія «нібито має певне право на ексклюзивну буферну зону безпеки, що включає Україну та Білорусь, а також зону привілейованих інтересів у країнах Балтії та Центральній Європі» (Є тільки один спосіб…). На жаль, цю не підкріплену жодним переконливим доказом гіпотезу донині використовують як аргумент прихильники хибної думки, що завершити російсько-українську війну здатні лише поступки вимогам Росії в Україні (Є тільки один спосіб…).

Витоки такого, по суті, капітулянтського підходу слід шукати в історії американо-російських відносин XX століття. Відомо, що до Першої світової війни американський погляд на світову політику був зосереджений на проблемах виключно Західної півкулі, відтак був відстороненим від справ європейських. Тому історія про те, як невеликий за територією московський улус Золотої Орди у період з кінця XV до початку XX ст. перетворився в Російську імперію з площею у понад 22 млн м^2, мало цікавила політичний істеблішмент США. І даремно, бо незнання причин і способів територіального розширення Росії сформувало хибне уявлення про російську «велич» і повагу до неї як до такого собі імперського монстра, з яким краще співіснувати, аніж усіляко працювати над його занепадом.

Тож не дивно, що в знаменитих «14 пунктах» американського президента Вудро Вільсона 1918 року, де йшлося з-поміж іншого про право націй на самовизначення, не знайшлося місця поневоленим народам Російської імперії. Ба більше, влада США усіляко сприяла перемозі проєкту «єдиної і неподільної російської імперії» у «громадянській війні» в Росії, переможцем з якої вийшов інший російський імперський проект – більшовицький. Деякий час США не визнавали Радянський Союз суб'єктом міжнародного права, але те, що встановлення двосторонніх дипломатичних відносин припало на 1933 рік, коли в окупованій російськими більшовиками Наддніпрянській Україні лютував страшний голод, який штучно організувала радянська комуністична влада в Кремлі, лише підтверджує думку про ігнорування в США права неросійських народів СРСР на самовизначення.

Загалом уся історія відносин США з Росією і Радянським Союзом від початку XX століття і донині переконує нас у тому, що запорукою міжнародного впливу російських імперських утворень щоразу виступала дієва підтримка Сполучених Штатів Америки. Так, під час російсько-японської війни 1904–1905 років, коли масштаб перемоги Японії почав загрожувати повним крахом російських позицій в Азії, президент США Теодор Рузвельт став посередником у конфлікті, по суті, підтримавши Росію задля дотримання балансу в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Квінтесенцією тогочасної дипломатії балансу сил адміністрації Т. Рузвельта став підписаний в американському Портсмуті договір 1905 року, який обмежив японську експансію, унеможливив російський колапс і досягнув результату, за якого Росія, як написав Т. Рузвельт, «має залишитися віч-на-віч з Японією, щоб одна сторона стримувала іншу» (Кіссінджер, 2025, с. 251).

Іншим прикладом американської допомоги Росії є діяльність Американської адміністрації допомоги (АРА) (англ. American Relief Administration, ARA) – американської урядової організації, що діяла в 1919–1923 роках і надавала продовольчу та матеріальну допомогу країнам повоєнної Європи. Найбільш відома АРА своєю участю у наданні допомоги Радянській Росії у ліквідації голоду 1921–1923 років, насамперед у Поволжі. Далі була ще більш значна допомога сталінському режиму в індустріалізації СРСР на початку 1930-х років, коли в США вирувала затяжна економічна криза і потрібно було збувати надлишки свого виробництва, а також демонтувати промислові потужності й перевозити їх у СРСР. До того ж радянський режим розплачувався збіжжям, силоміць забраним від українських селян, прирікаючи їх на голодну смерть. Потім була величезна військова, матеріальна та економічна допомога в часи Другої світової війни. Без американського лендлізу (наприклад, майже 100 % потрібного алюмінію) СРСР було важко перемогти у війні з нацистами, відтак стати в один ряд із країнами-переможцями.

Не змінилася політика США щодо Росії і після розпаду СРСР, тобто з часів президентства Джорджа Буша-старшого, коли у Вашингтоні свідомо підтримували «клептократичний режим Бориса Єльцина, називаючи його демократичним» (Позицію сформував…). Також на початку 1990-х років Сполучені Штати фактично підтримували Росію матеріально та політично. Американська допомога була спрямована на утримання федерального центру, уникнення розпаду Росії, а також на збереження геополітичного статус-кво шляхом вивезення радянського ядерного арсеналу з України, Білорусі і Казахстану до РФ. У той самий час Вашингтон заплющував очі на воєнні злочини під час Першої та Другої чеченських воєн, називав терористами супротивників російського режиму й ігнорував прагнення окремих народів РФ до самовизначення.

Такою ж залишається політика США щодо РФ і за другої президентської каденції Д. Трампа, який, попри проголошену ним концепцію «мир через силу», не прагне її використання щодо країни-терориста Росії, хоча саме таку політику США застосували спочатку до Ірану, потім – до Венесуели. В Ірані американська адміністрація, хоч і не декларувала зміну політичного режиму як офіційну мету, фактично стримувала розвиток його ядерної програми. І якби іранський режим був усунутий, США, ймовірно, лише підтримали б це, або усунули іранський режим самотужки. Так як вони зробили це в блискавичній спецопераці з виведення з Венесуели президента Ніколаса Мадуро та його дружини в січні 2026 року.

Часом ми схильні протиставляти політику адміністрації президентів США. Але не можна сказати напевно, що політика Д. Трампа щодо Росії радикально відрізняється від політики його попередників на посаді президента. Адже усі вони діяли на підставі того, що Росія – це фундаментальна складова порядку в Євразії, яку необхідно підтримувати й не допустити її розпаду (Позицію сформував…). Це означає, що наразі мова не лише про позицію адміністрації Д. Трампа чи його особисті симпатії. Йдеться про системну, усталену лінію американської зовнішньої політики, яка десятиліттями ставить стабільність Росії вище за інтереси її сусідів (Позицію сформував…).

На цьому наголошують і автори статті в газеті The Washington Post, опублікованої 26 грудня 2025 року під промовистою назвою «Обіцянка Трампа щодо безпеки Україні може бути небезпечнішою, ніж здається. Гарантія за статтею 5 може призвести до ризику втягування США у війну» (Trump’s security promise to Ukraine…). Вказана стаття є показовою в сенсі незмінності політики США щодо Росії, так само, як сталим є американське побоювання бути втягнутими у війну з Росією через надання Україні гарантій безпеки, подібних до статті 5 Вашингтонського договору 1949 року. Ба більше, автори публікації застерігають Вашингтон від ухвалення подібного рішення тому, що у разі відправлення американських солдатів на передову російсько-української війни, США, на їх погляд перебуватимуть «у стані війни з Росією, що включатиме потенційну ядерну ескалацію» (Trump’s security promise to Ukraine…). Побоюючись бути втягнутими у збройне протистояння з ядерною державою, автори статті вважають, що адміністрація Трампа має надати пріоритет «вузьким, але переконливим зобов'язанням більше

схожим на те, що США та їхні союзники були готові зробити для України протягом останніх чотирьох років…» (Trump's security promise to Ukraine…).

Це означає, що в США не бажають відкритої конфронтації з РФ, що володіє найбільшим у світі арсеналом ядерної зброї. Також ця публікація показує силу інерційного мислення Заходу, який звик боятися Росії й тому волів «розраховуватися» з нею національними інтересами України та інших країн колишнього СРСР. Іншою причиною страху Заходу перед Росією є відсутність стратегії у відносинах з РФ, що пояснюється небажанням вироблення політики, спрямованої на остаточний занепад російської імперії (навпаки в багатьох західних політиків є нестримне бажання торгувати з Росією, у т. ч. й національними інтересами своїх держав).

Можливо, відповідь на ці питання слід шукати у відомій праці Г. Кіссінджера «Світовий порядок…». Бажаючи пролити світло на американські мотиви політики розширення НАТО на Схід, відомий американський політик і дипломат констатував, що лейтмотивом стали не міркування безпеки перед лицем російської загрози, а насамперед прагнення закріпити демократичні завоювання в країнах Центрально-Східної Європи, або, як зазначив Кіссінджер, «на історично спірну територію на відстані кількасот кілометрів від Москви» (Кіссінджер, 2025, с. 94).

У цих словах відомого політика, якому навряд чи можна дорікнути в незнанні історії, йдеться про фактичне визнання того, що Україну, пострадянські і посткомуністичні країни Європи в США завжди вважали сферою законних інтересів Росії. Саме на цьому, між іншим, у своїх псевдоісторичних «лекціях» для західних політиків і дипломатів, постійно наголошує російський диктатор Путін, намагаючись обґрунтувати «історичні» претензії РФ щодо територій країн колишніх російської і радянської імперій. Це у значної частини американських політичних експертів сформувало хибне уявлення, ніби Україна нічим не відрізняється від Росії. Задля цього на Заході, зазначає Е. Міхта, використовуються російські аргументи на кшталт того, що «мовляв, обидві країни слов'янські, а отже, Україна повинна існувати у квазіпатерналістських відносинах зі своїм більшим сусідом. Або, що ще гірше, декому здається, що культурний внесок Росії дає їй право вето щодо її менш «витончених» сусідів – аж до порушення їхнього суверенітету» (Є тільки один спосіб…).

З цим, однак, не погоджуються лідери більшості пострадянських країн, які після повномасштабного нападу на Україну у 2022 році змінили своє ставлення до РФ. Говорити про геополітичну поразку РФ на пострадянському просторі зарано, втім можна констатувати, що війна в Україні сприяла послабленню Росії як глобального геополітичного актора. Адже розпочавши повномасштабну агресію проти України, Росія фактично звела нанівець свою багаторічну політику у пострадянських країнах, спрямовану на їх утримання у сфері свого впливу. До лютого 2022 року Росія продовжувала домінувати на пострадянському просторі і з розпадом СРСР у 1991 р. фактично ні з України, ні з нових незалежних держав «нікуди не пішла» (Удавана Росія, 2024, с. 284). Визнавши суверенітет і державну незалежність усіх пострадянських республік, Росія залишилась регіональним гегемоном, вдаючись до економічних і гуманітарних засобів, на кшталт підтримання Кремлем «пострадянської ідентичності», інструментами якої виступають російські мова, поп-культура, кінематографія тощо. Проте після нападу на Україну, влада і громадяни пострадянських країн замислились про своє майбутнє в контексті російської імперської політики (Удавана Росія.., 2024, с. 284). Цим можна пояснити і нейтральну позицію більшості пострадянських країн (окрім Білорусі) в російсько-українській війні, і значне погіршення ставлення громадян цих країн до РФ, неминучим наслідком чого стане їх дистанціювання, а згодом – і вихід зі сфери впливу Кремля.

Ослаблення впливу РФ на пострадянському просторі, яке ми наразі спостерігаємо, може змусити замислитись до переосмислення відносин із російським центром політичні еліти неросійських територіальних утворень у складі РФ. Тобто йдеться фактично про початок двоетапного «виходу» Кремля: спочатку з пострадянських країн, згодом – із адміністративно-територіальних утворень РФ. Це, на думку авторів монографії «Удавана Росія: імітація величі і могутності», означатиме незворотність процесу дезінтеграції Росії (Удавана Росія…, 2024, с. 284).

Щодо Сполучених Штатів, то вони воліють не помічати цих тенденцій і через відсутність стратегії стримування Росії, і через те, що завершенням російсько-української війни, на їх думку, мають займатися європейці, щоб США могли зосередитися на Індо-Тихоокеанському регіоні. Загалом вийшло так, вважає Е. Міхта, що за понад тридцять років після розпаду СРСР Сполучені Штати не змогли розробити дієву стратегію стримування Росії, натомість «проводячи низку «перезавантажень» і фінансуючи дорогі військові кампанії на другорядних театрах у химерному прагненні викорінити транснаціональні терористичні мережі» (Є тільки один спосіб...). Тому, зауважив Е. Міхта, західному світу треба нагадати про наслідки політики стримування, що її застосовували США у відносинах з СРСР у період Холодної війни, адже якщо «ми не поставимо крапку в цій епосі та не зосередимося на засадах геополітики й «жорсткої

сили», – провадить далі Е. Міхта, – нас знову переграють, і ціна поразки лише зростатиме з часом» (Є тільки один спосіб...).

Найбільше програють від відсутності американської стратегії щодо РФ демократичні країни, які протистоять експансіоністським намірам Москви, на кшталт України. А щоб цього не сталось, США і країни ЄС мають надати Україні всі ті ресурси та підтримку, які їй потрібні для перемоги. Заходу це під силу, але досі, зазначає американський аналітик Ян Бжезінський, західним країнам «бракує політичної волі, що… є короткозорим і дуже засмучує» (Змусити Путіна до переговорів…). Власне, саме недостатній обсяг західної допомоги Україні надихає Путіна на продовження війни аж до повної окупації України.

Тож якими будуть довгострокові наслідки російсько-української війни для європейської безпеки та світового порядку залежить від того, як закінчиться ця війна. Якщо Росія здобуде перемогу, це, ймовірно, стане поштовхом для подальшої агресії проти європейських країн Альянсу і повністю підірве довіру до НАТО. «Якщо Трамп хоче уникнути війн, у які можуть бути втягнуті Сполучені Штати, особливо перетворення конфліктів у Європі, на Близькому Сході та в Азії на глобальний конфлікт, він має забезпечити швидку та остаточну перемогу України», вважає Ян Бжезінський (Змусити Путіна до переговорів…).. Отже, для США і Заходу загалом важливо зробити перемогу України пріоритетом, щоб уникнути перетворення регіональних конфліктів на глобальну катастрофу. А ще перемога України у війні наблизить остаточний колапс російської імперії, якого так побоюються в США. Втім, як показала історія розпаду Російської імперії і Радянського Союзу, така обережна політика США не є гарантом збереження Росії як імперії.

Історія краху російської і радянської імперій переконує в тому, що причиною занепаду РФ може стати не лише військова поразка, але й демократизація суспільно-політичного життя країни. Адже саме демократичні перетворення 1917 і другої половини 1980-х років, розпочаті відповідно російським Тимчасовим урядом і комуністичною владою Радянського Союзу, передували краху обох імперських утворень, ядром яких виступав російський народ. Позаяк за своєю структурою сучасна Росія фактично залишається імперією, тому що російська столиця і російський народ нав'язують свою волю іншим народам РФ силою, також її розпад видається неминучим через невирішене Москвою національне питання.

Висновки. Так, наслідками фактичного потурання політиці російського імперського реваншу з боку країн Заходу стали не лише російські війни в Чечні, Грузії й Україні, але й переконання російської влади в тому, що адміністрація президента США Д. Трампа сприятиме поверненню Росії статусу впливового міжнародного актора. Підставою для цього є історія американо-російських відносин останніх понад 100 років, лейтмотивом якої стало бажання США зберегти Росію як контрагента в різних моделях світового порядку через передбачуваність її зовнішньої політики, в основі якої територіальна експансія і світове панування, а також побоювання Вашингтона щодо можливого збройного конфлікту двох ядерних держав.

Щоби здолати страх перед російською ядерною загрозою і пов'язаним з нею побоюванням непрогнозованої реакції диктатора Путіна на можливу поразку РФ у війні з Україною, Захід має посилювати санкційний тиск на РФ, який унеможливить продовження російських агресивних воєн. Адже закінчиться фінансова «подушка» – зійде нанівець російська імперська політика загарбання чужих територій, позаяк лише війни, тобто зовнішні завоювання, продовжують життя імперій. Відтак, єдиною політикою, що змусить російського диктатора сісти за стіл переговорів без будь-яких попередніх умов, є силовий примус Росії до миру. Щойно це стане реальністю, прискориться процес дезінтеграції РФ, оскільки військова поразка неминуче поставить на порядок денний питання про підтримку імперського центру неросійськими народами. Майже гарантована відсутність такої підтримки разом з вимогою демократизації і проведення реформ у країні, що зазнала поразки у війні, з високою вірогідністю прискорять колапс останньої російської імперії.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Беспека, В. (2026). Російські пропагандистські наративи проти України: когнітивна структура та стратегічні функції (2014–2025 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія,* 55, 195–205. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-55-195-205 .

Бжезінський, Збігнєв. (2006). *Вибір: світове панування чи світове лідерство.* Пер. з англ. Андрія Іщенка. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 203 с.

Бугайський, Януш. (2024). *Неспроможна держава. Інструкція з розшматування Росії.* Видання друге. Київ: АРК ЮЕЙ, 480 с.

Головченко, В., Дорошко, М. (2016). *Гібридна війна Росії проти України: історико-політичне дослідження*. Київ: Ніка-Центр, 184 с.

Горбулін, В. (2014). «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Стратегічні пріоритети*, 4 (33), 5–12.

Є тільки один спосіб впоратися з росією. США потрібна жорстка сила – Ендрю Міхта (04.09.2025) URL: https://ipress.ua/articles/ye_tilky_odyn_sposib_vporatysya_z_rosiieyu_ssha_potribna_zhorstka_syla__endryu_mihta_375975.html (Дата звернення: 15.09.2025).

Змусити Путіна до переговорів можуть 5 кроків Заходу, — інтерв'ю з Яном Бжезінським (15.01.2025) URL: https://news.telegraf.com.ua/ukr/ukraina/2025-01-15/5894141-zmusiti-putina-do-peregovoriv-mozhut-5-krokiv-zakhodu-intervyu-z-yanom-bzhezinskim (Дата звернення: 21.10.2025).

Магда, Є. (2015). *Гібридна війна: вижити і перемогти*. Харків: Віват, 304 с.

Кіссінджер, Генрі. (2025). *Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті*. Пер. з англ. Надія Коваль., 4-те вид. Київ: Наш Формат, 400 с.

Мотиль, Олександр. (2009). *Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження*. Пер. з англ. Павла Грицака. Київ: Видавництво «Часопис «Критика»», 199 с.

***Позицію сформував ще Буш-старший: чому Трамп не застосовує проти Росії силу*.** (28.06.2025) URL: https://24tv.ua/chomu-tramp-ne-zastosovuye-zhorstki-metodi-strimuvannya-shhodo_n2857814 (Дата звернення: 25.11.2025).

Російський імперіалізм (2010). Пер. з англ. Тараса Цимбала. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 395 с.

Ткаченко, В. (2016). *Росія: ідентичність агресора: монографія*. Київ: Видавничий центр „Академія", 256 с.

Зеленько, Г., Лісничук, О., Нагірний, В., Павленко, І., Рябчук, М. & Стародуб, А. (2024). *Удавана Росія: імітація величі і могутності.* Ніжин: Видавець Лисенко М. М., 288 с.

Фельштинський, Ю., Станчев, М. (2015). *Третя світова: Битва за Україну.* Київ: Наш Формат, 408 с.

Херпен М. Х., ван. (2015). *Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна : незасвоєні уроки минулого*. Харків: Віват, 304 с.

Шпорлюк, Р. *Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі).* **URL:** http://litopys.org.ua/sporl/sh.htm (Дата звернення: 15.09.2025).

Шпорлюк, Р. (2013). *Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща*. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 551 с.

David J. Dallin (1951). *The New Soviet Empire*, New Haven, Conn.: Yale Universyty Press, 218 p.

d'Encausse, Helene Carrere (1979). *Decline of an Empire: The Soviet Socialist Republics in Revolt?* New York: Newsweek Books, 304 p.

Ilnytskyi, V., Telvak, V. (2024). Ukraine under the conditions of the second year of existential war in analysts' reflections of the Warsaw Centre for Eastern studies. *East European Historical Bulletin.* № 31. 218–237. https://doi.org/10.24919/2519-058X.31.306344 .

Henry, S. Rowen and Charles Wolf Jr., eds. (1987**).** *The future of the Soviet Empire.* New York, St. Martin's, 368 p.

Kilcullen, D. (2009). *The Accidental Guerrilla: Fighting Small Wars in the Midst of a Big One***.** Oxford: Oxford University Press, 340 p.

Loth, Wilfried. (2001). Moscow, Prague and Warsaw: Overcoming the Brezhnev Doctrine, *Cold War History*, 2, p. 103–118.

Mandelbaum, Michael (1996). *The Down of Peace in Europe.* New York: Priority Pr Pubns, 207 p.

Masnenko, V., & Telvak, V. (2025). Reinterpreting the theoretical model and methodological tools of 'memory studies' in the context of the russian-ukrainian war. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 53, 180-190. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-53-180-190 .

Robert Conquest (ed.) (1986). *The Last Empire: Nationality and the Soviet Future***,** Stanford, CA: Hoover Institution Press, 460 p.

Trump's security promise to Ukraine may be more dangerous than it looks. An Article 5-style guarantee could risk drawing the U.S. into war. (26.12.2025) URL: https://www.washingtonpost.com/opinions/2025/12/26/ukraine-security-guarantee-dangerous-russia/?fbclid=IwY2xjawPA2OxleHRuA2FlbQIxMABicmlkETFMdEVGT2FKN2o0T1RoSlNMc3J0YwZhcHBfaWQQMjIyMDM5MTc4ODIwMDg5MgABHm24hP37JscRC3tqja9sEYf5CIiNyIJWvMhddf3U0PcR4JAwCMXojo063Md0_aem_G1Mtzpx0z_rxj53VE_udiQ (Дата звернення: 30.12.2025)/

Wojna hybrydowa Rosji przeciwko Ukrainie w latach 2014–2016. (2017). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 277 s.

References:

Bespeka, V. (2026). Russian propaganda narratives against Ukraine: cognitive structure and strategic functions (2014–2025). *Scientific notes of the Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University. Series: History,* 55, 195–205. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-55-195-205 [in Ukrainian].

Brzezinski, Zbigniew. (2006). *The Choice: World Domination or World Leadership* / Trans. from English by Andriy Ishchenko. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House, 203 p. [in Ukrainian].

Bugaysky, Yanush. (2024). *Failed State. Instructions for Dismembering Russia.* Second Edition. Kyiv: ARK YU, 480 p. [in Ukrainian].

Holovchenko, V., Doroshko, M. (2016). *Russia's Hybrid War against Ukraine: A Historical and Political Study.* Kyiv: Nika Center, 184 p. [in Ukrainian].

Gorbulin, V. (2014) **«**Hybrid War**»** as a Key Instrument of Russia's Revenge Geostrategy, *Strategic Priorities*, 4 (33), 5–12. [in Ukrainian].

There is Only One Way to Deal with Russia. The US needs hard power – Andrew Mikhta (04.09.2025) Retrieved from: https://ipress.ua/articles/ye_tilky_odyn_sposib_vporatysya_z_rosiieyu_ssha_potribna_zhorstka_syla__endryu_mihta_375975.html (Accessed: 15.09.2025). [in Ukrainian].

5 steps of the West can force Putin to negotiate, – interview with Jan Brzezinski (15.01.2015) Retrieved from: https://news.telegraf.com.ua/ukr/ukraina/2025-01-15/5894141-zmusiti-putina-do-peregovoriv-mozhut-5-krokiv-zakhodu-intervyu-z-yanom-bzhezinskim (Accessed: 21.10.2025). [in Ukrainian].

Magda, E. (2015). *Hybrid war: survive and win.* Kharkiv: Vivat, 304 p. [in Ukrainian].

Kissinger, Henry. (2025). *World order. Reflections on the character of nations in a historical context.* Trans. from English by Nadiya Koval., 4th ed. Kyiv: Nash Format, 400 p. [in Ukrainian].

Motyl, Oleksander. (2009). *The results of empires: decline, disintegration and revival.* Trans. from English by Pavlo Hrytsak. Kyiv: Publishing house "Criticism Magazine", 199 p. [in Ukrainian].

The position was formed by Bush Sr.: why Trump does not use force against Russia (28.06.2025). Retrieved from: https://24tv.ua/chomu-tramp-ne-zastosovuye-zhorstki-metodi-strimuvannya-shhodo_n2857814 (Accessed: 25.11.2025). [in Ukrainian].

Russian imperialism (2010). Trans. from English by Taras Tsymbal. Kyiv: Publishing house "Kyiv-Mohyla Academy", 395 p. [in Ukrainian].

Tkachenko, V. (2016). Russia: the identity of the aggressor: monograph. Kyiv: Publishing Center "Academy", 256 p. [in Ukrainian].

Zelenko, G., Lisnychuk, O., Nahirnyi, V., Pavlenko, I., Ryabchuk, M. & Starodub, A. *Pretending Russia: imitation of greatness and power.* Nizhyn: Publisher Lysenko M. M., 288 p. [in Ukrainian].

Felshtynsky, Yu., Stanchev, M. (2015). *The Third World: The Battle for Ukraine.* Kyiv: Nash Format, 408 p. [in Ukrainian].

Herpen M. Kh., van. (2015). *Putin's Wars. Chechnya, Georgia, Ukraine: Unlearned Lessons of the Past.* Kharkiv: Vivat, 304 p. [in Ukrainian].

Shporlyuk, R. *Empire and Nations (from the Historical Experience of Ukraine, Russia, Poland and Belarus).* Retrieved from: http://litopys.org.ua/sporl/sh.htm (Accessed: 15.09.2025). [in Ukrainian].

Shporlyuk, R. (2013). *The Formation of Modern Nations: Ukraine – Russia – Poland.* Kyiv: SPIRIT AND LETTER, 551 p**.** [in Ukrainian].

David, J. Dallin (1951). *The New Soviet Empire.* New Haven, Conn.: Yale University Press, 218 p. [in English].

d'Encausse, Helene Carrere (1979). *Decline of an Empire: The Soviet Socialist Republics in Revolt?* New York: Newsweek Books, 304 p. [in English].

Ilnytskyi, V., Telvak, V. (2024). Ukraine under the conditions of the second year of existential war in analysts' reflections of the Warsaw Centre for Eastern studies. *East European Historical Bulletin.* № 31. 218–237. https://doi.org/10.24919/2519-058X.31.306344 [in English].

Henry, S. Rowen and Charles Wolf Jr., eds. (1987). *The future of the Soviet Empire.* New York, St. Martin's, 368 p. [in English].

Kilcullen, D. (2009). *The Accidental Guerrilla: Fighting Small Wars in the Midst of a Big One***.** Oxford: Oxford University Press, 340 p. [in English].

Loth, Wilfried (2001). Moscow, Prague and Warsaw: Overcoming the Brezhnev Doctrine. *Cold War History*, 2, 103–118. [in English].

Masnenko, V., & Telvak, V. (2025). Reinterpreting the theoretical model and methodological tools of 'memory studies' in the context of the russian-ukrainian war. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 53, 180–190. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-53-180-190 [in English].

Robert Conquest (ed.) (1986). *The Last Empire: Nationality and the Soviet Future.* Stanford, CA: Hoover Institution Press, 460 p. [in English].

Mandelbaum, M. (1996). *The Down of Peace in Europe.* New York: Priority Pr Pubns, 207 p. [in English].

Trump's security promise to Ukraine may be more dangerous than it looks. An Article 5-style guarantee could risk drawing the U.S. into war. (26.12.2025) Retrieved from: https://www.washingtonpost.com/opinions/2025/12/26/ukraine-security-guarantee-dangerous-russia/?fbclid=IwY2xjawPA2OxleHRuA2FlbQIxMABicmlkETFMdEVGT2FKN2o0T1RoSlNMc3J0YwZhcHBfaWQQMjIyMDM5MTc4ODIwMDg5MgABHm24hP37JscRC3tqja9sEYf5CIiNyIJWvMhddf3U0PcR4JAwCMXojo063Md0_aem_G1Mtzpx0z_rxj53VE_udiQ (Accessed: 30.12.2025). [in English].

Wojna hybrydowa Rosji przeciwko Ukrainie w latach 2014–2016. (2017). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 277 s.

Надійшла до редакції / Received: 02.02.2026 Схвалено до друку / Accepted: 10.04.2026

УДК 94.1(430+477)
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-56-206-214

History as a political weapon in the modern multipolar world: challenges for Ukraine (reflections of a historian and a politician)

Volodymyr M. Lytvyn
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
Academician of NAS of Ukraine,
Dr. (History), Professor (Ukraine)
email: gonzzales@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7560-2482

Abstract.

The purpose *of this article is to provide a systematic analysis of the range of challenges facing Ukraine in a global and multipolar world since February 24, 2022.* ***The methodology*** *relies on interdisciplinary methods and concepts drawn from global history, sociology, and political science.* ***Scientific novelty****. The article examines the recent history of Ukraine within the dimensions of national and global history. It explores key transformations in the historical and cultural consciousness of society. It analyzes the conceptual foundations of the political course of the Donald Trump administration in the context of historical traditions of U.S. foreign policy. The instrumentalization of history as a kind of political weapon circulating in Russian ideological, cultural, and mass media discourses is demonstrated. The Russian strategy for legitimizing aggressive foreign policy, primarily the Russian Federation's aggression against Ukraine, is outlined.* ***Conclusions.*** *It is demonstrated that contemporary public culture is shaped by the influence of diverse mass media technologies and tools. It is emphasized that such technological transformation of collective memory, particularly of the past, gives rise to a wide range of risks, dangers, contradictions, and conflicts. It is shown that both historical traditions and their destructive revisions exert a significant influence on the geopolitical actors of the modern global world. The role of political culture and its historical components in preventing conflict situations and critical states of social existence has been clarified.*

It has been noted that it is precisely the dynamic balance between political culture, memory politics, and cultural and educational policies that enables the formation of a vibrant civil society.

Keywords: *global history, recent history, the current Russian-Ukrainian war, international security, the instrumentalization of history, collective consciousness, public culture.*

Історія як політична зброя в новітньому багатополярному світі: виклики для України (роздуми історика та політика)

Володимир Литвин
Інститут історії України НАН України
академік НАН України,
доктор історичних наук, професор (Україна)
email: gonzzales@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7560-2482

Анотація.

Мета *статті пов'язана з системним осмисленням палітри викликів, кинутих Україні в глобальному та багатополярному світі від 24 лютого 2022 р.* ***Методологія*** *статті базується на міждисциплінарних методах і поняттях глобальної історії, соціології та політології.* ***Наукова новизна.*** *Висвітлено новітню історію України у вимірах національної та глобальної історії. Розглянуто ключові перетворення історичної та культурної свідомості соціуму. Проаналізовано концептуальні засади політичного курсу адміністрації президента Дональда Трампа у контексті історичних традицій зовнішньої політики США. Продемонстрована інструменталізація історії як свого роду політичної зброї, котра циркулює в російських ідеологічних, культурних, мас-медійних дискурсах. Окреслено російську стратегію легітимації агресивної зовнішньої політики, передусім агресії РФ щодо України.* ***Висновки.*** *Доведено, що сучасна публічна культура формується під впливом розмаїтих мас-медійних технологій і засобів. Підкреслено, що така технологізація колективної пам'яті, зокрема минувшини, зумовлює формування широкого спектра ризиків, небезпек, суперечностей і конфліктів. Показано, що значний вплив на геополітичних гравців сучасного глобального світу справляють як історичні традиції, так і їхні деструктивні ревізії. З'ясовано роль політичної культури та її історичних складових у запобіганні конфліктним ситуаціям і критичним станам суспільного буття. Відзначено, що саме динамічний баланс політичної культури, політики пам'яті, культурної й освітньої політики дозволяє формувати дієве громадянське суспільство.*

Ключові слова: *глобальна історія, новітня історія, сучасна російсько-українська війна, міжнародна безпека, інструменталізація історії, колективна свідомість, публічна культура.*

Постановка проблеми. Національна історія, як особлива субстанція, що нерозривно пов'язана з суспільним буттям, завжди використовується, чи не в більшості країн, під кутом зору або з висоти масштабу визначених і структурованих потреб сьогодення. Залежно від тієї мети, яку влада закладає чи переслідує на той чи інший момент, минуле нерідко піддається «коригуванню». Тож на політичну авансцену виводяться постаті, які оголошуються справжніми виразниками інтересів народу й держави. Водночас зміщуються акценти в оцінках канонізованих і глорифікованих героїв.

Диктатори, як правило, всебічно переписують, точніше, фальсифікують історію. Потрібна суспільна мобілізація забезпечується наступальним і наскрізь заідеологізованим «просвітництвом», монополізацією інформаційного простору, «наставництвом» у науково-освітній сфері та викоріненням інакомислення. Навіть більше, директивне нав'язування уявлень про минуле створює особливі форми штучної пам'яті на основі спотворених історичних подій. Особливо коли перші особи держав безпосередньо займалися експериментами чи «вільними вправами» на полі «історієписання», щоби підвести нібито «історичні основи» під їхні діяння, заздалегідь «застовпити» визначальне місце у пам'яті нащадків. Розуміючи, очевидно, що прихильність історії можна вбезпечити лише тоді, коли дійова особа безпосередньо причетна до її укладання, а де-факто тотального переписування.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Недаремно проблеми формування, становлення й ствердження рашизму, інструменталізації історії як ідеологічного засобу, спотворення політики пам'яті, деформації російської історичної дидактики опинилися на перехресті праць цілої низки відомих українських науковців. Йдеться про студії О. Лисенка й О. Маєвського (Лисенко, Маєвський, 2023), Л. Якубової (Якубова, 2023), О. Удода (Удод, 2024), В. Головка (Головко, 2023) та багатьох інших дослідників, які вивчають метаморфози сучасного глобального світоустрою, неототалітарне переродження сучасного державно-політичного проєкту в РФ тощо. Варто окремо відзначити безпекові студії Я. Верменич (Верменич, 2025) і цікаві рефлексії І. Колесник (Kolesnyk, 2022) на полі глобальної й транснаціональної історії, котрі чудово показують глибину і складність цієї проблематики.

У ході опрацювання заявленої теми, автор вивчав праці російських дослідників. Необхідність використання їхнього доробку зумовлена метою дослідження і відповідає змісту листа МОН України від 25 жовтня 2024 р. «Про використання джерел інформації, створених на території держави-агресора», а також корелюється зі змістом «Рекомендацій Комітету з питань етики щодо припинення (обмеження) використання джерел інформації держави-агресора в наукових публікаціях», затверджених протоколом № 36 (46) від 30 листопада 2023 р.).

Мета статті пов'язана з системним осмисленням палітри викликів, кинутих Україні в глобальному та багатополярному світі від 24 лютого 2022 р.

Зрештою, наше сьогодення, позначене складним пристосуванням людей до нових реалій XXI ст., кризою майбутнього, втратою впевненості в тому, що воно може бути кращим. Ідеться про страх перед очікуваними катастрофами, включаючи очевидну ймовірність ядерної війни. Звісно, це породжує суспільні прагнення ухилитися від проблем «втечею» у минуле, віру у можливу зворотність історичного часу в його позитивному вимірі і т.п. Непокоїть той факт, що діячі, які бачать себе глобальними гравцями (і належать до них), підносять на рівень державної політики ревізіоністську візію щодо «зручного» потрактування минувшини. Більше того, вони розв'язують справжні «битви за минуле» для легітимізації у такий спосіб своїх претензій на відновлення «історичної справедливості» і «національної єдності», що вносять додаткові напруження у конфліктну багатополярність. Остання існує вже як геополітична даність, котру ніхто не береться заперечувати чи спростовувати.

Виклад основного матеріалу. Отже, таке явище XX ст., як намагання держави управляти колективною свідомістю, схоже, повсюдно входить до системних практик і стратегій нинішньої доби. Водночас поля пам'яті на ближчу перспективу дедалі більше нагадуватимуть арену, де зіштовхуватимуться контраверсії минулого у боротьбі за ресурси і владу. Відповідно, «наративи згори» будуть якнайсильніше легітимізувати запроваджувані політичні практики, претензії на владу, сфери зовнішньополітичного впливу, мобілізацію населення на схвалення й підтримку будь-яких дій державних керманичів. Певна річ, управління колективною пам'яттю потребуватиме розширення набору управлінських інструментів, включаючи криміналізацію інших візій і потрактувань минулого.

Звісно, навіть директивні виклади політиків про минуле – це не обов'язково історія: «Історія, – стверджує американський науковець Тімоті Снайдер, – це знання, згенеровані науковим методом, викладені за допомогою мистецтва мовлення… Тож правильний спосіб використовувати історію – це розуміти, що все, що було в минулому, вплинуло на нас, що ми мало знаємо про минуле і варто знати більше, що минуле непередбачуване» (Снайдер, 2025).

Проте справа полягає в тому, що дедалі сильнішою є суспільна орієнтація і навіть запит на постправду. За такої ідеологічної ситуації думки та інтерпретації політичних лідерів визнаються важливішими за історичні факти. Тож вони дезорієнтують суспільства, роз'єднують і розсварюють народи та держави. Сподіватися на інше, мабуть, складно, скажімо, коли навіть нинішній американський президент Д. Трамп робить очевидні популістські заяви, котрі насправді спотворюють відомі історичні факти.

Приміром, 2 травня 2025 р. він повідомив світові про те, що США виграли обидві світові війни, позаяк були неперевершені за своєю військовою звитягою та силою. Відтак Д. Трамп виступив із ініціативою святкування старих великих перемог, оскільки на це були неспроможні попередні лідери. Зауважимо, що впливові консерватори США кинулися оцінювати «Вінстона Черчилля скоріше злодієм, а не героєм Другої світової війни» (Kirichenko,2025). А в Москві запропонували провести для американського президента «урок історії», щоб він зрозумів, хто в ній був головним переможцем.

Звісно, сучасна РФ доводить до найвищого рівня сакралізацію і глорифікацію «великої перемоги» саме Росії у Другій світовій війні. На такому тлі вкрай суперечливими видаються заяви президента Д. Трампа, наприклад, про нібито втому від війни нинішнього російського очільника (Trump says…, 2025).

Втім гадаємо, що Д. Трамп не виходить поза усталені межі історичної політики США. На думку літературного критика з Рочестера Н. Сталь, ця політика вирізняється «парадоксальною одержимістю своєю історичною спадщиною, особливо, коли мова заходить про світові війни – зрештою, про кожну з них, – ми можемо стверджувати, що це був період, коли ми точно були на правильній стороні. Незважаючи на те, що наша нація молодша за більшість країн, утягнутих у Першу і Другу світові війни, ми вийшли переможцями не лише з поля бою, а й з-за столів переговорів – та залишилися у цьому статусі надовго. Америка вийшла з війни, закріпившись у статусі однієї з провідних держав у геополітиці (і культурно, і економічно) й продовжує домінувати у масовій культурі, тому зрозуміло, скажімо, чому навіть у відносно мирний час Америка продовжувала створювати фільми, що прославляють війну» (Don't tell us …, 2025). Зараз історична політика і в Сполучених Штатах, і в Російській Федерації, «демократія в яких

пішла у затяжне піке, … однаково жорстке, можливий лише один – офіційний погляд у минуле, а усі решта кутів зору сточені та заборонені» (Don't tell us …, 2025).

Та найбільші колізії з історією відбувається у путінській Росії. Російський президент взагалі перетворив історію на ключовий інструмент політики, передусім застосував її як легітимацію агресії проти України. Продуковані російською владою «історичні аргументи» відігравали центральну роль у виправданні війни з 2014 р., а після 24 лютого 2022 р. ця риторика набула додаткової інтерпретації.

Неоімперські фантазії, помножені на «національно-російські» мотиви, переплелися з активною експлуатацією тематики Другої світової війни. У цьому сенсі «історик Путін» може слугувати яскравою ілюстрацією до есе Фрідріха Ніцше «Про користь і шкідливість історії для життя», у якій він доводив, що історія корисна лише тоді, коли вона служить «живим» людям та їхнім цілям, але стає шкідливою, якщо перетворюється на самоціль або паралізує волю до дії.

Сергій Плохій, професор та директор Українського наукового інституту Гарвардського університету, якраз й показав це у своїй роботі «Російсько-українська війна. Повернення історії». На його думку, передумови сучасної війни варто дошукуватися в історичній перспективі, коріння якої автор запропонував шукати в загибелі Російської імперії у XIX та XX століттях, коли зародилися ключові ідеї, що розпалили поточний конфлікт (Плохій, 2023). Письменник Михайло Зигарь запропонував більш заглиблений аналіз російських наративів. Вони побудовані на міфах про єдність українського і російського народів, зокрема про т.зв. одвічні російські території, які формувалися та підтримувалися російськими істориками, поетами, письменниками і правителями та були підхоплені й «домислені» Путіним (Зыгарь, 2025).

З його подачі Кремль демонструє винятковий приклад перетворення історичної політики на державну. У своєрідній енциклопедії давньоруського інтелектуального життя XI–XVI ст. авторства І. Данилевського можна простежити зародження програми російського месіанства (Данилевський, 2025). Історикиня Діна Хапаєва продемонструвала, як експлуатується навіть історія російського середньовіччя, щоби легітимізувати наявну сьогодні в країні соціальну нерівність (Хапаева, 2025).

Ця маніпулятивна стратегія має створити видимість нормальності терору як інструменту управління, альтернативі демократії та бажаного майбутнього. У цій неоімперській системі координат кожен знає своє місце, відновлюється станове суспільство і, зрештою, монархія як органічна форма правління для Росії, тобто йдеться про те, щоби зробити минуле проєктом майбутнього (Хапаева, 2025).

У межах такого прочитання й потрактування, приміром, цар Іван Грозний поставатиме ініціатором демократичних реформ без будь-яких нагадувань про нього як про засновника першого в історії Росії державного терору. А диктатор Йосиф Сталін – відновлювач Російської імперії в подобі СРСР.

Прославляння й глорифікація згаданих і подібних «героїв» покликані виправдовувати сучасний російський авторитаризм, відтворення імперії, до чого фактично закликав В. Путін. Така державна історична політика призначена для показування правильності і необхідності мілітаризації країни, реставрації Росії в її «історичних межах». Відповідно до концепції чотирьох фаз російської державності, у кожній з яких Росія зміцнювалася та здійснювала цивілізаційний прорив, перша фаза розпочалася за Івана III, друга – за Петра I, третя – за Леніна і Сталіна, четверта – за Путіна. За версією авторів цієї концепції, саме В. Путіну вдалося «підхопити державу у точці неповернення» й відродити оригінальну форму існування російської держави – народну імперію» (Венявкин, 2025, с. 28).

Багато аспектів ілюструє той факт, що саме на таких патернах вибудувано «Збірник статей членів Ради безпеки Російської Федерації до 80-річчя Великої Перемоги» (Сборник статей…, 2025). У ньому відмітився кожен, хто входить до її складу (38 осіб), тобто вся керівна ланка країни. Врешті, ця збірка радше нагадує ідеологічний маніфест, побудований на квазі-історичних паралелях (переговори – нова Ялта, суд над «неонацистами» – «Нюрнберг 2.0»), наповнений тавруванням «вічних» ворогів Росії: «колективного Заходу – США, Великобританії та інших країн «Англосаксонської частини» планети разом з їх васалами і односправцями». Адже саме «англосакси створили для гітлеризму живильне середовище і опору», а тепер «повернулися до попередньої підтримки фашистської і нацистської ідеології в Європі».

Текст звернення В. Путіна до читачів на початку збірки свідчить, що Й. Сталіна в нинішній Росії повністю реабілітовано. Його заслугою визнається перемога у війні, поворот від ленінського інтернаціоналізму до державницького патріотизму та загалом правильне й ефективне управління країною. Зі сталінського СРСР пропонується брати приклад послідовності у позиціонуванні Росії як світової держави. Так чи інакше, в збірнику практично прямим текстом проголошено базову настанову: «Путін – це Сталін сьогодні».

Про це свідчить така цитата: «Інститут вождя, національного лідера, не закріплено в конституціях більшості держав, але він реально присутній у політичному житті багатьох країн».

Ще більш промовистим є наступний коментар: «Як показав досвід СРСР та інших країн, все залежить від конкретної обстановки і політичного, управлінського таланту, інтелекту, духовно-моральних якостей людини, висунутої історією на цю роль. Діяльність Державного комітету оборони до сьогодні не втрачає свого значення. У випадку необхідності Російська Федерація може звернутися до досвіду керівництва в кризовій ситуації, коли вся влада жорстко централізована й повністю перебуває в руках Верховного Головнокомандувача» (Эдельштейн, 2025).

Згадані спостереження дали підстави відомому філософу Олександру Ципку обстоювати тезу, що «сьогодні, щоб назвати себе політологом, треба обов'язково звинуватити Горбачова у розпаді СРСР і вклонитися пам'яті Сталіна – він відродив Російську імперію» (Ципко, 2025). Цей інтелектуал слушно відзначив, що перепоною на шляху подолання сталінізму стало також «поєднання російськості з радянськістю». Адже сьогодні саме внаслідок цієї обставини ми (росіяни. – *Авт.*) втратили право засуджувати злочини Сталіна, злочини усієї сталінської епохи. Насамкінець він резюмує свої спостереження у такому пасажі: «Якщо радянське – це російське, критика сталінізму рівнозначна русофобії, відмови від поваги до національного і російського» (Ципко, 2025).

Про нормалізацію ставлення до сталінізму яскраво свідчить присвоєння аеропорту Волгограда найменування «Сталінград», відновлення пам'ятника Сталіну в московському метро (Moscow Installs…, 2025). Як спосіб легітимації зазначеної історичної політики виглядала пропозиція Держдуми РФ встановити день вітчизняної історії 28 січня в день народження російського історика Василя Ключевського. Спочатку перетворили історію на політичну служницю, а тоді захотіли увінчати її знаковим іменем, щоб прикрити очевидний факт: чим більше в Росії боротьби за історичну правду, тим менше цієї правди в російській реальності.

На цьому місці відзначимо такий цікавий момент. Славнозвісний В. Ключевський, як вважалося, був стовпом наукової школи, що наполягала на вивченні не стільки діяльності князів, царів та імператорів, скільки суспільних явищ. Тому сучасні довідники констатують таку ж відмінність, скажімо, з тим же «державницьким» напрямом російської історії, який до Ключевського уособлював, наприклад, Микола Карамзін.

Так чи інакше, просування «московськими державниками» постулату про безперервність тисячолітньої російської історії, в якій завжди була одна держава під різними назвами, і саме Росія є не просто їх наступницею, а де-факто продовжує справи попередників. На Петербурзькому міжнародному юридичному форумі (21 травня 2025 р.) були проголошені навіть курйозні твердження (від радника президента РФ Антона Кобякова), що СРСР юридично «існує і продовжує існувати». На думку експертів, такі розмови – це, окрім усього іншого, ще одне обґрунтування мети СВО: «Якщо юридично СРСР все ще існує, то країна (Росія як правонаступник СРСР. – *Авт.*) просто повертає те, що належить їй за законом, а ці території були втрачені незаконно». Нові регіони всього лише повертаються на батьківщину» (Родин, 2025). Тоді як за конституцією 2020 р., Російська Федерація є правонаступником Союзу РСР лише на своїй території.

Доповненнями 2020 р. до Конституції РФ введено відразу два пункти у новій статті 67 про захисту державою її історії: «2. Російська Федерація, об'єднана тисячолітньою історією, зберігаючи пам'ять предків, які передали нам ідеали й віру в Бога, а також наступність у розвитку Російської держави, визнає історично складену державну єдність; 3. Російська Федерація шанує пам'ять захисників Вітчизни, забезпечує захист історичної правди. Применшення значення подвигу народу при захисті Вітчизни не допускається». Про те, як і якими засобами (законодавчими і адміністративними) Кремль домагається «захисту історичної правди», зокрема й перетягуваннями на себе того, що йому аж ніяк не належало чи є результатом діянь лише Росії, дозволяє скласти уявлення серія книг «бібліотеки Російського воєнно-історичного товариства», зокрема книга В. Кікнадзе (Кикнадзе, 2022).

Коли йдеться про наступальний характер заходів влади РФ на «історичному фронті», то доречно звернути увагу на рефлексію Карла Шльогеля – дослідника історії Східної Європи: «… для мене, як і для більшості тодішніх німецьких учених, історія була москвоцентричною (утім, як переважно для чи не усіх західних науковців. – *Авт.*). Більшість учених готувала наукові студії в Москві та Ленінграді, і лише дехто цікавився неросійськими республіками. Повернення України на ментальну мапу Європи – велика робота, внаслідок якої, далеко не одразу, зникло питання, яке цілком нормально звучало в колах західних істориків в середині 1980-х: «А чи справді Україна має власну історію?» (Історик Карл Шльогель, 2025). В обставинах надзвичайної ситуації, загроз і агресії суб'єктність України стала очевидною не лише з наукових монографій. За візією вищезгаданого вченого, Україна – «це абсолютно інша країна, яка вийшла за межі радянської і пострадянської дійсності й вирішила рухатися власним, радикально іншим шляхом» (Історик Карл Шльогель, 2025).

На думку К. Шльогеля, «війна і супутня криза мали принаймні один основний ефект. Європейці Заходу, де опорні видимі точки ментальної мапи – це Париж, Брюссель, Берлін чи Барселона, дізналися, що їхня історія та майбутнє неможливі без країн, які колись називалися східними, тих, що після Другої світової війни відійшли до зони радянського впливу. Це вкрай важливо попри так звану українську втому – різнопланову кризу, багато в чому внутрішньодержавну, економічну, поєднану з потребою підтримувати Україну» (Історик Карл Шльогель, 2025).

Заразом К. Шльогель підкреслив «необхідність оновити русистику, поряд зі створенням українських студій», оскільки «після завершення холодної війни систематичні дослідження, інтерпретація та аналіз пострадянської Росії дещо занепали, бо настав мир і очікувалася нормалізація. Зараз не дуже відомо, як насправді функціонує політична система всередині цієї величезної країни, так званий путінізм…» (Історик Карл Шльогель, 2025).

Зауважимо, що більшість університетів світу має програми російських студій (навіть за часів СРСР вони називалися не «радянські студії», а «російські студії»). А в межах слов'янських студій українська складова була незначною. Джордж Кент, який вивчав російську історію та літературу в Гарварді в 1980-х рр., згадував, що «навіть ті, хто писав дисертації про неросійські частини регіону, часто користувалися архівами в Москві, які відкрилися в 1990-х». Відтак західні автори дивилися на ці країни через московську призму. На його думку, з «огляду на те, як формується академічна кар'єра – дослідження, захист, дисертації, отримання професорської посади – повна деколонізація займе десятиліття» (Кент Джордж, 2025).

Таким чином, сучасна руйнація світоустрою пострадянської доби пов'язана з багатьма передумовами, чинниками, обставинами, котрі мають системний характер. Поміж-них варто відзначити постання багатополярності конфліктного типу, руйнуванням альянсів, втратою позицій усталених і появою нових центрів впливу, лідерством традиційного і нового позасистемного спрямування, відступом демократії та глобалізму перед натиском авторитарних режимів і національних держав, використанням історії як одного з ключових інструментів ревізіоністської та інтервенціоністської політики – до агресії включно (Литвин, 2025).

Складність роботи над цією тематикою очевидна вже хоча б тому, що вона переплітається з політикою. Більше того, вона порушує знакові політичні постаті, які, як правило, завжди сповідують завищені самооцінки, тобто винятково позитивні, хоча часто без достатніх на те підстав. До того ж швидкоплинність політичних подій та динамічна переміна політичних пріоритетів часто обертаються тим, що офіційно проголошувані політичними лідерами наміри й рішення, які покликані задавати параметри внутрішньодержавних процесів та міждержавних відносин, піддаються ними ж раптовим переглядам, перетрактуванню або навіть скасовуються.

Такі реалії склалися внаслідок складно прогнозованих сучасних процесів, а здебільшого – через недостатній рівень компетентності та відповідальності багатьох перших осіб держав, їхню невідповідність викликам доби. Варто вказати на їхнє нерозуміння того, що в XXI ст. історія – це те, що відбувається на даний момент, й залишиться в ній постійною оцінкою певної діяльності, тобто певних дій на історичних підмостках. Скажімо, у ставленні до України, яка отримує обмежену підтримку Заходу у протидії російській агресії, тоді як неприпустимість зміни кордонів силою та загарбництвом була фундаментом світового порядку після Другої світової війни.

Цей новий тренд конфліктної багатополярності на сьогодні фактично «нормалізується», зокрема за активної участі сучасної американської політики. Головний висновок наших рефлексій полягає в тому, що нині неможливо розглядати «українське питання» ізольовано чи бодай відокремлено від загальносвітових процесів.

Величезний масив різнопланової, досить суперечливої інформації в ЗМІ, інтернеті та соціальних мережах, «життя» якої часто обмежується моментом її оприлюднення, вносить свої складнощі у повноту осмислення сучасного світу. Вповні слушно їх сприймати у дусі роздумів великого фізика Нільса Бора, тобто не як остаточні ствердження, а як постановку питань, які потребують подальших наукових прочитань, концептуалізацій

Натомість споглядаємо суттєві спотворення на масовому рівні та навіть в освітній сфері, позаяк вони циркулюють на рівні буденних спостережень у соціальних мережах і комунікаціях. Зміст і наслідки цього дуже точно оцінив відомий правник Олексій Костенко: «Нинішня епоха любить не тих, хто думає глибоко, а тих, хто говорить голосно. Не тих, хто доводить, а тих, хто вражає. Не тих, хто роками перевіряє гіпотези, а тих, хто вміє одним ефектним жестом продати майбутнє як уже готовий товар. Бути візіонером сьогодні вигідніше, ніж бути експертом, ученим… Візіонеру аплодують. Його цитують і запрошують на сцени, форуми, подкасти й саміти. Йому часто пробачають неточності, перебільшення, поверховість, а іноді й відверту інтелектуальну недобросовісність – якщо все це красиво упаковано. Йому достатньо заявити, що він "бачить тренд", "відчуває майбутнє" або "формує нову реальність". Його слова не потребують суворої перевірки, бо він працює не в режимі доказу, а в режимі враження. Його

поле – риторика. Його інструмент – упевненість. Його валюта – увага. А увага, як відомо, в новій цифровій економіці цінується дорожче за істину» (Костенко, 2026).

Натомість академічний учений працює в протилежному режимі і зовсім інакше концептуалізує світ, а найголовніше – релятивно оцінює свої пропозиції. За слушним спостереженням, О. Костенка, такий інтелектуал відповідає за формулювання, метод, джерело, висновок, контекст, коректність, етичність, відтворюваність, новизну, актуальність і ще десяток параметрів, які ніколи не поміщаються в одну красиву презентацію. Науковець не має права обстоювати думку на кшталт «я просто відчуваю». Тож О. Костенко вбачає в цьому причину того, що вчений зазвичай «програє публічну боротьбу за увагу». Бо сучасна публічна культура не любить складного, а тим більше неоднозначного. Натомість сучасна публіка полюбляє емоційно заряджений прогноз, афористичну банальність, присмачену анекдотичними контекстами, глянцеву рішучість із претензією на абсолютну істину. О. Костенко каже про «людину, яка говорить так, ніби вже стоїть на вершині історії. На цьому тлі вчений виглядає майже трагічною постаттю: він знає занадто багато, щоб бути самовпевненим, і занадто відповідальний, аби бути дешевим пророком» (Костенко,2026).

Більше того, відомі британські інтелектуали попереджають, що витіснення серйозної літератури, яка потребує вдумливого читача, взагалі загрожує існуванню людської цивілізації. Адже «саме книги створили саме цю цивілізацію». Це найкращий з усіх винайдених способів передачі глибоких думок і знань від покоління до покоління. Інтернетом цього не заміниш. Мемами також не заміниш. Відеокліпами з Тік-Току не заміниш. Твітами не заміниш, хоча відправляти їх іноді цікаво. І вже точно цього не можна замінити генеративним штучним інтелектом» (Leit, 2025).

З огляду на це науковці переконані, що «більша частина недугів, які отруюють нашу суспільну свідомість – поляризація, бінарне мислення, історичне невігластво, нарцисизм, перевага емоцій над розсудливістю, коли враховувати належить лише свої власні емоції; вражаюча безкарність за відверту брехню – виліковна, і головний лікувальний засіб – це читання книжок. Тільки читаючи книги, ми починаємо розуміти, що це або інше питання складніше, ніж нам здавалося, що існують різні думки, які неможливо висловити яскравим твітом. Книги, за деякими загальноприйнятними винятками, є результатом багатогодинної та наполегливої праці на самоті, результатом багатогодинних роздумів та правок. Тому їх вважають антидотом від поспішних думок, злісних заперечень і самовпевнених тверджень» (Leit, 2025).

Висновки. Таким чином, здійснений аналіз засвідчує, що сучасна публічна культура формується під впливом розмаїтих мас-медійних технологій і засобів. Така технологізація колективної пам'яті, зокрема минувшини, зумовлює формування широкого спектра ризиків, небезпек, суперечностей і конфліктів. Значний вплив на геополітичних гравців сучасного глобального світу справляють як історичні традиції, так і їхні деструктивні ревізії. Політична культура та її історичні складові відіграють значну роль у запобіганні конфліктним ситуаціям і критичним станам суспільного буття. Динамічний баланс політичної культури, політики пам'яті, культурної й освітньої політики дозволяє формувати дієве громадянське суспільство.

Зрештою, сьогодні на руїнах пострадянського світоустрою маємо розуміти та пам'ятати, що сила слова, культури, публічності, медійності має таку ж руйнівну властивість, як і застосування зброї. Власне, нині споглядаємо своєрідну ситуацію, коли постправда і посткультура стають новою універсальною ідеологією багатополюсного конфліктного середовища, в якому немає жертви й агресора, а лише прагматична двозначна і варіативна доцільність світових гравців.

Чи може на такому підмурку постати якийсь новий світовий порядок? Так, може. Однак це буде не доба демократій і ліберальних свобод, а проміжна епоха квазі-імперій і пост-держав. І, звісно, такі глобальні і деструктивні метаморфози продукують величезні ризики та загрози всьому людству…

Джерела та література:

Венявкин, И. (2025). Храм войны. Люди и их идеи, сделавшие возможным российское вторжение в Украину. Рига: Медуза, 308 с.

Верменич, Я.В. (2025). Безпековий дискурс регіоналістики в контексті соціогуманітарних викликів відновлення України. Аналітична записка / За ред. В. Смолія. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 108 с. https://doi.org/10.15407/book16-0018926

Головко, В. (2023). Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 602 с.

Данилевский, И. (2025). Интеллектуалы Древней Руси: Зарождение соблазна русского мессионизма. Москва: Новое литературное обозрение, 480 с.

Зыгарь, М. (2023). Война и наказание. Как Россия уничтожала Украину. Рига: Медуза, 470 с.

Історик Карл Шльогель (2025). «Повернення України на ментальну мапу Європи велика робота». *LB.ua.* 17.10. URL: https://lb.ua/culture/2025/10/17/701695_istorik_karl_shlogel_povernennya.html]

Кент, Джордж (2026). Це увійде в історію як серйозний провал другої адміністрації Трампа. *Українська правда.* 23.03. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2026/03/23/8026713/

Кикнадзе, В.Г. (2022). Как защитить свою историю? Государственная политика современной России в сфере сохранения исторической памяти и обеспечения медиабезопасности: направления, противоречия, результаты и перспективы. Москва: Вече, 304 с.

Kirichenko, David (2025). A MAGA-Friendly Ukraine Strategy: What Comes Next? *The National interest.* 11.05. URL: https://nationalinterest.org/feature/a-maga-friendly-ukraine-strategy-what-comes-next

Kolesnyk, I. (2022). Global History. Conceptual. Global history is a modern trend in historical research /Preface V. A. Smoliy, A. I. Kudryachenko / NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. Kyiv, 344 p.

Костенко, О. (2026). Гранти, дедлайни та корпорації, що відбувається із сучасною наукою. *Дзеркало тижня*. 21.03. URL: https://zn.ua/ukr/EDUCATION/hranti-dedlajni-ta-korporatsiji-shcho-vidbuvajetsja-iz-suchasnoju-naukoju.html]

Leit, S. (2025). We're all doomed if English literature students can't read books. *Spectator.* 6.10. URL: https://www.spectator.co.uk/article/were-all-doomed-if-english-literature-students-cant-read-books/

Лисенко, О. Є., Маєвський, О. О. (2023). Дегуманізація образу українців у російському пропагандистському дискурсі: Нарис / За ред. В. Смолія. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 82 с. https://doi.org/10.15407/book8-0017851

Литвин, В. (2025). XXI століття: конфліктна багатополярність. Виклики для України / За ред. В. Смолія. Київ, 2025. 489 с. https://doi.org/10.15407/book14-0018894

Moscow Installs Replica of Historical Stalin Monument in Metro (2025). *Bloomberg*. 22.05. URL: https://www.bloomberg.com/news/articles/2025-05-22/moscow-installs-replica-of-historical-stalin-monument-in-metro

Не учите нас помнить (2025). *Новая газета*. 28.06. URL: https://novayagazeta.ru/articles/2025/06/28/ne-uchite-nas-pomnit.

Плохій, С. (2023). Російсько-українська війна: повернення історії / Пер. з англ. М. Ларченка. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 400 с.

Родин, И. (2025). Отечественную историю предлагают чествовать 28 января. *Независимая газета*. 04.09. URL: https://www.ng.ru/politics/2025-09-04/3_9331_history.html

Сборник статей членов Совета Безопасности Российской Федерации к 80-летию Великой Победы. (2025). *Совет безопасности РФ*. 7.05. http://www.scrf.gov.ru/news/allnews/3812/

Снайдер, Тімоті (2025). «Україна – місце, де були амазонки, найбільші праісторичні міста, з'явилися мови, якими спілкується пів світу». *LB.ua*. 13.09. URL: https://lb.ua/culture/2025/09/13/695937_timoti_snayder_ukraina_mistse_de.html.

Trump says Putin is 'tired' of Russia-Ukraine war. (2025). *Fox News*.17.05. URL: https://www.foxnews.com/video/6372934931112

Удод, О. (2024). Багатолика Кліо: минуле, пам'ять, історія, історична політика, історична дидактика. Чи можливо подолати минуле? Збірка есеїв / За ред. В. Смолія. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 106 с. https://doi.org/10.15407/book1-0018333

Хапаева, Д. (2025). Террор и память. Политический неомедиевализм и ресталинизация в путинской России. Paris: Freedom Letters, 460 с.

Ципко, А. (2025). Недоперестроенная Россия. *Независимая газета*. 12.05. URL: https://www.ng.ru/ideas/2025-05-12/8_9250_russia.html]

Эдельштейн, М. (2025). Сталин, Ильин и Конфуций против коллективного Запада. *Новая газета*. 26.05. URL: https://novayagazeta.ru/articles/2025/05/26/stalin-ilin-i-konfutsii-protiv-kollektivnogo-zapada

Якубова, Л.Д. (2023). Рашизм: Звір з безодні. Київ: Академперіодика, 318 с.

References:

A collection of articles by members of the Security Council of the Russian Federation for the 80th anniversary of the Great Victory. (2025). *Security Council of the Russian Federation*. May 7.[in Russian].

Danilevsky, I. (2025). Intellectuals of Ancient Rus: The Birth of the Temptation of Russian Messionism. Moscow: New Literary Review, 480 p. [in Russian].

Don't tell us how to remember (2025). *Novaya Gazeta*. 28.06. URL: https://novayagazeta.ru/articles/2025/06/28/ne-uchite-nas-pomnit [in Russian].

Edelstein, M. (2025). Stalin, Ilyin, and Confucius against the Collective West. *Novaya Gazeta*. 26.05. URL: https://novayagazeta.ru/articles/2025/05/26/stalin-ilin-i-konfutsii-protiv-kollektivnogo-zapada [in Russian].

Historian Karl Schlögel (2025). «Returning Ukraine to the mental map of Europe is a big job». *LB.ua.* 17.10. URL: https://lb.ua/culture/2025/10/17/701695_istorik_karl_shlogel_povernennya.html [in Ukrainian].

Holovko, V. (2023). Invasion. 2022. Large-scale aggression of Russia against Ukraine. Kyiv : NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine, 602 p. [in Ukrainian].

Kent, George (2026). This will go down in history as a major failure of the second Trump administration. *Ukrainian Pravda*. 23.03. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2026/03/23/8026713/ [in Ukrainian].

Khapaeva, D. (2025). Terror and Memory. Political Neo-Medievalism and Restalinization in Putin's Russia. Paris: Freedom Letters, 460 p. [in Russian]

Kiknadze, V.G. (2022). How to Protect Your History? State Policy of Contemporary Russia in Preserving Historical Memory and Ensuring Media Security: Directions, Contradictions, Results, and Prospects. Moscow: Veche, 304 p. [in Russian].

Kirichenko, David (2025). A MAGA-Friendly Ukraine Strategy: What Comes Next? *The National interest*. 11.05. URL: https://nationalinterest.org/feature/a-maga-friendly-ukraine-strategy-what-comes-next [in English].

Kolesnyk, Iryna (2022). Global History. Conceptual History / Preface V. A. Smoliy, A. I. Kudryachenko / NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. Kyiv, 344 p. [in English].

Kostenko, O. (2026). Grants, deadlines and corporations: what is happening to modern science. *Dzerkalo Tyzhnia*. 21.03. URL: https://zn.ua/ukr/EDUCATION/hranti-dedlajni-ta-korporatsiji-shcho-vidbuvajetsja-iz-suchasnoju-naukoju.html [in Ukrainian].

Leit, S. (2025). We're all doomed if English literature students can't read books. Spectator. 6.10. URL: https://www.spectator.co.uk/article/were-all-doomed-if-english-literature-students-cant-read-books/ [in English].

Lysenko, O. & Maievskyi, O. (2023). Dehumanisation of the Image of Ukrainians in Russian Propaganda Discourse / Ed. by V. Smoliy. NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. Kyiv: Institute of History of Ukraine, 110 p. https://doi.org/10.15407/book8-0017851 [in Ukrainian].

Lytvyn, V. (2025). XXI century: conflict multipolarity. Challenges for Ukraine / Ed. by V. Smolii. Kyiv, 489 p. https://doi.org/10.15407/book14-0018894 [in Ukrainian].

Moscow Installs Replica of Historical Stalin Monument in Metro (2025). *Bloomberg*. 22.05. URL: https://www.bloomberg.com/news/articles/2025-05-22/moscow-installs-replica-of-historical-stalin-monument-in-metro [in English].

Plokhiy, S. (2023). The Russian-Ukrainian War: The Return of History / Trans. from English by M. Larchenko. Kharkiv: Family Leisure Club, 400 p. [in Ukrainian].

Rodin, I. (2025). It is proposed to celebrate Russian history on January 28. *Nezavisimaya Gazeta*. 04.09. URL: https://www.ng.ru/politics/2025-09-04/3_9331_history.html [in Russian].

Snyder, Timothy (2025). "Ukraine is the place where the Amazons were, the largest prehistoric cities, and languages spoken by half the world appeared." *LB.ua*. 13.09. URL: https://lb.ua/culture/2025/09/13/695937_timoti_snayder_ukraina_mistse_de.html [in Ukrainian].

Trump says Putin is 'tired' of Russia-Ukraine war. (2025). *Fox News*.17.05. URL: https://www.foxnews.com/video/6372934931112 [in English].

Tsipko, A. (2025). Unreconstructed Russia. *Nezavisimaya Gazeta*. 12.05.2025. URL: https://www.ng.ru/ideas/2025-05-12/8_9250_russia.html [in Russian] .

Udod, O. (2024). The Many Faces of Clio: Past, Memory, History, Historical Politics, Historical Didactics. Is it Possible to Overcome the Past? Collection of Essays / Ed. by V. Smolii. NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. Kyiv: Institute of History of Ukraine, 106 p. https://doi.org/10.15407/book1-0018333 [in Ukrainian].

Venyavkin, I. (2025). The Temple of War: The People and Their Ideas That Made Russia's Invasion of Ukraine Possible. Riga: Meduza, 308 p. [in Russian].

Vermenych, Ya.V. (2025). Security discourse of regional studies in the context of socio-humanitarian challenges of ukraine's recovery. Analytical note / Ed. by V.A. Smolii. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine, 108 p. https://doi.org/10.15407/book16-0018926 [in Ukrainian] .

Yakubova, L.D. (2023). Rashyzm: Beast from the Abyss. Kyiv: Akademperiodika, 318 p.[in Ukrainian].

Zygar, M. (2023). War and Punishment. How Russia Destroyed Ukraine. Riga: Meduza, 470 p. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 10.03.2026 Схвалено до друку / Accepted: 12.05.2026

УДК 94:[355.40+327.84]«15»(049.32)
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-56-215-219

Intelligence gathering and state secret protection services of the Ottoman Empire in the 16th century (Review of the publication: Gurkan E. S. The Sultan's Spies: Intelligence, Sabotage, and Corruption Networks of the 16th Century. Lviv: Annetta Antonenko Publishers; Kyiv: Nika-Center, 2023. 320 p.

Oleksandr M. Kravchuk
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubinskyi State Pedagogical University
PhD in History, Associate Professor (Ukraine)
email: oleksandr.kravchuk@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3504-5041
Web of Sciense ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/M-6141-2018
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58076695200

Yurii A. Zinko
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi Pedagogical University
PhD in History, Professor (Ukraine)
email: yurii.zinko@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4772-6082
Web of Sciense ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/2516698
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212411025

Abstract.

The article reviews the research of Emrah Safa Gürkan, a leading Turkish historian, academic, and writer specializing in the history of the Ottoman Empire and diplomacy, titled The Sultan's Spies: Intelligence, Sabotage, and Corruption Networks of the 16th Century. The book examines the activities of the 16th-century Ottoman secret services regarding intelligence gathering and the protection of state secrets amidst intense imperial rivalry and the great powers' ambitions to expand their influence into new territories. It is highlighted that the researcher traces the significance of intelligence in the course of Ottoman military events and reconstructs the methods and outcomes of special agencies' operations during the fierce competition for global leadership. Particular attention is paid to the author's ability to thoroughly analyze and represent the activities of intelligence and counterintelligence, portrayed as a complex, multi-layered system of agents, personal connections, and informal networks that utilized merchants, sailors, corsairs, diplomats, pilgrims, and travelers for data collection. Based on E. S. Gürkan's work, which is built upon an extensive documentary corpus from the archives of Turkey, Spain, Italy, and Austria, the article concludes that the book traces the activities of key figures in the Ottoman political and military spheres, special agencies, and intelligence and counterintelligence networks within the context of foreign espionage and the maintenance of internal security.

Keywords: *E. S. Gürkan, Ottoman Empire, Ottoman intelligence and counterintelligence, imperial rivalry.*

Служби збору інформації та охорони державних таємниць Османської імперії XVI ст. (рецензія на видання: Ґюркан Е. С. Шпигуни султана. Агентурні, саботажницькі та корупційні мережі XVI століття. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2023. 320 с.)

Олександр Кравчук
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: oleksandr.kravchuk@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3504-5041
Web of Sciense ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/M-6141-2018
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58076695200

Юрій Зінько
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, професор (Україна)
email: yurii.zinko@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4772-6082
Web of Sciense ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/2516698
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212411025

Анотація.
У статті прорецензовано дослідження провідного турецького історика, академіка і письменника, фахівця з історії Османської імперії та дипломатії Емраха Сафи Ґюркана «Шпигуни султана. Агентурні, саботажницькі та корупційні мережі XVI століття», у якому розглянуто діяльність таємних служб Османської імперії XVI ст. щодо збору інформації й охорони державних таємниць в умовах активного імперіалістичного суперництва та прагнення великих держав розширити вплив на нові території. Наголошено на тому, що в монографії дослідник простежує значення розвідки у перебігу військових подій держави Османів, реконструює методи й результати дій спеціальних органів в умовах гострої конкурентної боротьби провідних держав за світове лідерство. Акцентовано увагу на вмінні автора ґрунтовно аналізувати й репрезентувати діяльність розвідки та контррозвідки, яка представлена у праці як складна та багаторівнева система агентів, особистих зв'язків та неформальних мереж, які використовували для збору даних купців, моряків, корсарів, дипломатів, паломників та мандрівників. Зроблено висновок, що за матеріалами праці Е. С. Ґюркана, яка підготовлена на значному документальному масиві з архівів Туреччини, Іспанії, Італії та Австрії, простежується діяльність ключових фігур османського політичного та військового середовища, спеціальних органів, мережі збору даних та контррозвідки в контексті здійснення зовнішньої розвідки та підтримання внутрішньої безпеки.

Ключові слова: *Е. С. Ґюркан, Османська імперія, османська розвідка і контррозвідка, імперіалістичне суперництво.*

У XVI столітті Османська імперія перебувала на піку своєї могутності й контролювала значні території у Європі, Азії та Африці. Вона була вагомим центром світової політики та завдяки військовій силі успішно вела боротьбу з кількома сильними суперникам. У суперництві за світове панування конкуренцію її могла складати, хіба що Священна Римська імперія, стосунки з якою часто переростали у великі військові протистояння.

До планування військових кампаній проти своїх військово-стратегічних суперників османи активно залучали різні інституції державного апарату та розвідувальні структури, які відповідали за міжнародну безпеку та виконували розвідувальну, контрольну, охоронну та каральну функції. З огляду на таємний характер їх діяльності, дослідження історії спеціальних служб становить значну методологічну проблему. В сучасній українській історіографії відносно незначна кількість праць безпосередньо присвячена дослідженню цієї теми. У зв'язку з цим можна тільки вітати переклад українською мовою і видання у 2023 р. монографії сучасного турецького історика Е. С. Ґюркана «Шпигуни султана. Агентурні, саботажницькі та корупційні мережі XVI століття».

Емрах Сафа Гюркан, випускник факультету міжнародних відносин Білкентського університету 2003 р. Там він захистив наукову роботу на тему «Османські корсари в Західному Середземномор'ї та їх місце в суперництві Османської імперії та Габсбургів, 1505–1535 рр.», науковим керівником якої був знаний турецький історик, професор Г. Іналджика, відомий українським науковцям за монографією про класичну добу Османської імперії. У 2012 р. Е. С.

Гюркан отримав докторський ступінь в Джорджтаунському університеті, захистивши дисертацію «Шпигунство в Середземномор'ї XVI століття: таємна дипломатія, середземноморські посередники і суперництво між Османською імперією і Габсбургами», підготовлену під керівництвом американського історика, професора Габора Агостона. Ця дисертація стала серцевиною книги «Шпигуни султана ... ».

Піднесення Османської імперії забезпечила завойовницька політика країни, військові кампанії якої здійснювались за активної участі розвідувальних структур. Значення розвідки у перебігу військових подій держави Османів відзначає Ф. М. Емеджен, автор преамбули до монографії Е. С. Ґюркана. Він ілюструє це прикладом з історії Бафейської битви 1302 р., коли сили її візантійського противника раптово наштовхнулись на турецьких вояків. Це було «пов'язано із системою «вивідування», або ж розвідницькою мережею. Не варто також дивуватися агентам, що стрімко пересувалися кочовим світом, виконуючи свої обов'язки – роздобувати й збирати новини».

Актуальність дослідження Е. С. Ґюркана відзначається роллю розвідки і контррозвідки у функціонуванні Османської імперії, адже «одна з причин, чому імперія трьох континентів упродовж століть трималась на ногах, крилася в її вмінні зблизька спостерігати за військово-політичними змінами довкола». Аналізуючи історіографію Османської імперії, автор слушно вказав «на брак систематичного матеріалу, пов'язаного з османською розвідкою. ... ». Це підсилює важливість дослідження. В його основу покладено не тільки архіви Османської імперії, наприклад, Архів музею палацу Топкапи, але й європейських держав (Іспанії, Італії, Хорватії), що дозволило автору реконструювати значну кількість фактів воєнно-дипломатичного протистояння.

Структура книги включає «Передні уваги» перекладача О. Кульчинського, «Перелік скорочень», «Подяки», «Преамбула» (її автор – Ф. М. Емеджен), «Вступ», п'ять розділів («Дві імперії, одне море: Османо-Габсбурзька боротьба на Багр-и Сефід», «Османські шпигуни та розвідувальні операції», «Джерела османської розвідки», «Організаційна структура османської розвідки в XVI столітті», «Османська антиагентура (контррозвідка)»), «Післяслово», «Джерела», «Глосарій. Словник османських термінів» (уклав О. Кульчинський), «Показчик імен і географічних назв». Наприкінці книги у невеликому тексті «Про автора» представлено Е. С. Гюркана як дослідника воєнно-дипломатичної історії Османської імперії.

Перший розділ монографії присвячений висвітлює сфери суперництва імперій Османів і Габсбургів на теренах Європи та на «Багр-и Сефід» (османська назва Середземного моря) в рамках імперіалістичного суперництва між двома великими наддержавами XVI ст.. Зокрема, Е. С. Ґюркан згадує воєнну активність Османської імперії в Європі: захоплення Белграду (1521 р.), перемогу над угорською армією під Могачем (1526 р.), після якої й розпочалось суперництво Габсбургів й Османів, облогу Відня (1529 р.), похід на Австрію (1532 р.).

Е. С. Ґюркан розкрив прояви імперського суперництва у Середземному морі, у чому опорою Османській імперії були мусульманські корсари, найвідомішим з яких був Гайреддін Барбаросса, який у 1534 р. завоював союзний Габсбургам Туніс. Також у дослідженні згадано перемогу під Превезою 1538 р., що посилила османське панування в Східному Середземномор'ї та інші битви, вторгнення на Кіпр 1570 р.. Однак поразка османського флоту у битві при Лепанто у 1571 р. призвела до зменшення активності Стамбула у Середземномор'ї. Зокрема, у 1570-х рр. кількість капітанів османських суден скоротилась з 350 до 70 осіб. Фактичне завершення суперництва Османів і Габсбургів у Середземному морі автор відносить до лютого 1581 р., коли вони уклали угоду про трирічне припинення вогню.

У другому розділі Е. С. Ґюркан ознайомлює читача з окремими постатями османських шпигунів, торкається питання збирання ними інформації, подробицями відстеження новин тощо. Автор зауважив, що Османи задіювали в шпигунстві мюгтеді («той, хто навернувся до ісламу»), які часто використовували свої родинні зв'язки у країнах регіону. Також шпигунські завдання виконували османські торгівці, зокрема, работоргівці, вояки, моряки, корсари та інші. Наприклад, автор повідомив про відрядження Сулейманом I до Західного Середземномор'я трьох легких веслових суден – кальєте на чолі з Улуджем Алі.

Науковець оцінює османських агентів як майстрів своєї справи, адже вони «звикли мандрувати, підслуховувати та плести таємні інтриги, як того вимагало їхнє ремесло. Якщо ж вони не вагалися відверто демонструвати свою корисливість, то причина тут одна: небачена щедрість можновладців, що так заповзялися інвестувати в розвідку. Що дужче стикалися між собою імперії [Габсбургів і Османів], то частіше центральні уряди вкладали капітал у шпигунство, значно дешевше, ніж гармати, рушниці, галери та парусники».

Третій розділ присвячений розкриттю джерел османської розвідки, а саме відповіді на питання, звідки « ... османи черпали новини та інформацію ... ». Автор виокремлює цивільні, військові та дипломатичні групи джерел розвідувальних відомостей. Інформацію надавали також торгівці та бранці, мусульмани, які врятувалися від рабства, на габсбурзьких землях –

опозиційні до уряду етнічні та релігійні групи, наприклад, мусульмани в Іспанії (мюдедждже-лі). Джерелом відомостей також були представники знаті Неаполя, євреї, які були «розпорошені по визначних містах Європи та Середземномор'я». Крім того, розвідувальні функції виконували дипломатичні посланці. Також Османи шукали інформаторів і агентів серед іноземних посольств (драгомани, канцеляристи).

Крім того, відзначив Е. С. Ґюркан, «османська розвідка змушувала ділитися вивіданим й агентуру васальних держав і близьких союзників», що «значною мірою розв'язували проблему, спричинену браком постійних посольств і систематичного надходження рапортів». Історик дійшов висновку, що «взаємодія цих агентурних організацій неабияк збагатила османську розвідку, оскільки ті відрізнялися обопільно й своїми рисами, і царинами діяльності. Османи невідступно вимагали від васальних держав розвідувальні дані. Як наслідок, і Ердель (осм. – Трансильванія), і Богдан (осм. – Молдова), і Крим, і Раґуза (інша назва – Дубровник) засилають шпигів на ворожі терени та звітують про розвиток подій закордоном не лише перед Стамбулом, а й перед сусідніми з ними бейлербеями». У цьому контексті доцільно зауважити, що книга Е. С. Ґюркана значно виграла б за умови ширшого висвітлення контррозвідувальної діяльності зазначених частин імперії, зокрема, у протиборстві з українським козацтвом, що з XVI ст. істотно зросло, хоча це торкається теми дослідження лише побічно.

У дослідженні Е. С. Ґюркан акцентував увагу на військово-стратегічному характері інформації, яку збирали розвідники. Вони дізнавались про ворожі плани приготування до війни, оборонні укріплення, кількість кораблів флоту супротивника та їхнє розташування. Зокрема, у книзі автор подає приклад проведення розвідувальних операцій «на легких і малих галерах типу кальєте й фирката».

Четвертий розділ розкриває організаційну структуру османських розвідки та контррозвідки в XVI ст. Автор відстоює тезу, що «у XVI столітті османська розвідка демонструє розбіжності з її європейськими аналогами у двох царинах. По-перше, османська розвідка не була організацією; вона радше функціонувала завдяки особистісним мережам, що узгоджувалося з патримоніальною будовою імперії. По-друге, брак організаційної структури перешкоджав столиці самостійно започатковувати операції в провінції, керувати ними та контролювати їх». За переконанням автора, «локальні адміністратори почувалися відносно вільно в питанні заснування власних мереж інформаторів. Натомість Стамбул, що не мав змоги безпосередньо втручатись у події, цікавився радше результатами, аніж методами». До недоліків цієї системи автор відносить «подвійні стандарти та можливість зрадництва».

Е. С. Ґюркан відзначає успішність османських спеціальних служб, зокрема, наголошує на вчасному здобутті інформації із-за кордону про вагомі події, війни, завоювання, смерті визначних діячів, інтронізації тощо. Зокрема автор висновує, що інформацію в Стамбулі отримували впродовж 15 днів, а середні показники Османів були не гірші, ніж у їхніх сучасників.

П'ятий розділ описав боротьбу Османів супроти конкурентних спецслужб, показав конкретні методів стамбульських та локальних управлінців у цьому. Метою Османів було завадити супротивникам отримувати інформацію про військові й дипломатичні події в регіоні за допомогою власних шпигів та інших джерел. Для цього здійснювався контроль пограниччя, протидія ворожим шпигунам, інформаторам у війську й владі та представникам п'ятої колони шляхом вислання «з гарячих регіонів» усіх небезпечних елементів.

Важливу роль у зазначеній діяльності відігравало відправлення зі Стамбула флотилії з 12 – 16 суден, яка реалізовувала оборону морів. Їх «уповноважено забезпечувати навігацію решти суден; доправляти османських чиновників у заморські краї ... ; боротися з контрабандою й воювати з ворожими кораблями та, опріч усього, заразом і розвідувати. До речі, попервах упійманих ворожих моряків допитують, затим відсилають до столиці». Ще одним об'єктом уваги контррозвідки були європейські дипломати. Імперія обмежувала перебування постійних послів з країн Європи на своїх теренах. Також застосовувалось обмеження їхнього спілкування з мешканцями провінцій, контролювалось їх проживання у столиці, перехоплювалось дипломатичне листування. Затриманих шпигунів допитували із застосуванням тортур, покаранням більшості із них була страта.

Е. С. Ґюркан не оминає певних недоліків своєї праці, що стоються недостатнього висвітлення османської дезінформаційної діяльності, секретних дій (замахи, агітація та підкуп), використання роздобутих відомостей та труднощів механізму ухвалення рішень у досліджуваній сфері.

Отже, дослідження Е. С. Ґюркана аналізує важливу проблему з історії протистояння імперій Османів і Габсбургів у XVI ст., діяльності розгалуженої мережі збору інформації про супротивника та охорони державних таємниць. Ця праця залишатиметься актуальною як одна з визначальних в зазначеній царині.

Надійшла до редакції / Received: 27.02.2026 Схвалено до друку / Accepted: 30.03.2026

КЕРІВНИЦТВА ДЛЯ АВТОРІВ

Збірник наукових праць «**Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія»** входить **до категорії «А» переліку фахових видань**, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт. (Наказ МОН України № 1346 від 10.10.2025 р.).

Журнал індексується у Web of Sciense, Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ.

Періодичність виходу журналу – 4 рази на рік (березень, червень, вересень, грудень).

Галузь та проблематика: У журналі висвітлюються актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історичного краєзнавства, етнології, історіографії, джерелознавства, теорії та методології історії, рецензуються найсучасніші монографічні праці в галузі історичних наук.

До друку приймаються статті, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання українською та англійською мовами, які відповідають профілю видання й сучасному стану науки та раніше не публікувалися. Авторами статей можуть бути: доктори та кандидати наук, молоді науковці (ад'юнкти, аспіранти, здобувачі), а також інші особи, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редакційна колегія журналу не розглядає статті описові та оглядові, а також такі, що не становлять загального інтересу й не містять значущих висновків. Кожна стаття обов'язково проходить перевірку на плагіат та рецензування провідними фахівцями з відповідного наукового напряму. Публікація відбувається з урахуванням дат подання статті та завершення рецензування. У результаті вона може бути рекомендована до друку, повернена для доопрацювання або відхилена. В одному випуску можна публікувати не більше однієї статті одного автора. Редколегія залишає за собою право на редагування та скорочення статей.

Виклад статті повинен бути стислим, логічним, з дотриманням наукового стилю. Текст має бути вичитаний на предмет орфографічних, граматичних та пунктуаційних помилок. *Наприкінці статті автор вміщує подяку особам, установам та організаціям, які сприяли підготовці статті, а також вказує джерела фінансування (чи виконувалася вона за грантові кошти).* Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, за належність відповідного матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них. Статті, оформлення яких не відповідає вказаним вимогам, не приймаються до друку.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:

Загальні вимоги:

Наукові статті відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15 січня 2003 р. № 705/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» мають містити такі необхідні елементи:

– постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями (актуальність теми дослідження);

– аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

– формулювання цілей статті (постановка завдання);

– виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у такому напрямку.

Наукове видання

УДК 93/94(06)
Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 56. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2026. – 220 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2026-56

*Збірник включений до переліку наукових фахових видань (**категорія А**), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України № 1346 від 10.10.2025 р.)*

*Видання індексується у **Web of Sciense, Index Copernicus, DOAJ, ERIH PLUS.***

Головний редактор Мельничук О. А.
Відповідальний редактор Зінько Ю. А.
Відповідальний секретар Мурашова О. П.

Технічний редактор Маліновська А. С.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Видавець:
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 7482 від 19.10.2021 р.
21001, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32
Тел.: (0432) 61-28-12, 38 (067) 417-26-06
email: info@vspu.edu.ua
http://www.vspu.edu.ua

Підписано до друку 28.05.2026 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк. 25,5. Умовн. друк. арк. 23,6. Обл.-видавн. арк. 25,7.
Наклад 300 прим. Зам. № 2445/1.

Віддруковано ФОП Корзун Д. Ю. з оригіналів замовника.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 5254 від 05.12.2016 р.
21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62 а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.
email: info@tvoru.com.ua
http://www.tvoru.com.ua